

**Imreh
István**
—
**Erdélyi
hétköznepok**
1750-1850

Kriterion Könyvkiadó

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Imreh István
Erdélyi hétköznapiak

[Erdélyi Magyar Adatbank]

Imreh István

Erdélyi hétköznapiak

**Társadalom- és gazdaságtörténeti írások
a bomló feudalizmus időszakáról**

**Kriterion Könyvkiadó
Bukarest 1979**

ELŐSZÓ

Nehéz három és fél évtizedes kutatómunka terméséből tanulmányokat válogatni és belőlük kötetet formálni. Az erre vállalkozónak le kell mondania több, számára sokat jelentő írásról, s azokat kell felsorakoztatnia, amelyeket valaminő kötőanyag, célkitűzés- és szemléletbeli kapcsolódás egybefog. A szerző — falukutatóként való indulása és gazdaságelméleti iskolázottsága következtében is — kezdettől fogva a társadalom- és gazdaságtörténet elemzését és e körön belül a parasztság történetjének művelését érzi legsajátosabb feladatának. Arra is régóta törekszik, hogy a hajdanvolt köznapi dolgok iránt érdeklődést keltsen, a hétköznapi események krónikája számára olvasókat toborozzon. Ezért vált tehát ez a könyv azoknak a dolgozatoknak a gyűjteményévé, amelyek elsősorban a népi életben, a múltbeli társadalom mélyrétegeiben végbemenő folyamatokkal foglalkoznak.

A történettudomány részt vállal a tudatformálásból: az egyén és a közösség viszonyára, a nép, a nemzet sorsának, jövődjének alakulására irányítja a figyelmet, óhatatlanul gondolkodásra sarkall, ítélkezésre ösztökél. Ezért is terheli fokozott felelősség a letűnt idők hiteles megelevenítésén munkáló írástudókat. A romániai magyar nemzetiségi múlt vizsgálói, érezve a feladat jelentőségét, tudva a szolgálatvállalás szükségességét, joggal tekintik a múltidézés egészén belül a legfontosabb szakterületüknek a művelődéstörténetet. Ennek a keretein belül a szorgos és hozzáértő kutatók sokat feltártak abból, ami műveltségállományunknak sajátos értéke, sok-sok tájegységnek büszkesége s féltve őrzött kincse a szülőföldjét szerető embernek. Ezen az úton továbbhaladva kellene még többet elmondanunk az anyagi viszonyokról. A művelődés tárgyi és szellemi hagyatékának számbavételekor nem sikkadhat el az, ami létfeltételeinket, megmaradásunkat elsősorban biztosította: az emberi munka. Az eszközöket készítő, gyártó, a termelésnek kereteket szervező, rendszert kidolgozó elődök példája érdemes a számontartásra; s nem feledhető az sem, hogy az ősök milyen gyakran vizsgáztak jól helytállásból. Erőikből telt tehát az alkotásra, s arra is, hogy ne lankadjanak sem a történeti élet időnkénti viharaiiban s az újakezdésekben, sem az elnyomás elleni szakadatlan küzdelemben. Ezeknek a bennünket jellemző, kifejező művelődési, magatartásbeli értékeknek a feltárása és megismertetése szintén szükséges; minékünk biztatásként, a valóságos önismeretből kiépíthető önbecsülési alapért, az önérték nélkülözhetetlen minimumáért, de hasznos tágabb kelet-európai környezetünknek is, hiszen dústítja a közös, a megbecsülésre érdemes hagyományok tárházát.

A kötetben szereplő írások Erdélyről szólnak. Ez a *térbeli keret* néha kiegészül a szomszédos, ma már sokszor szintén erdélyinek mondott területekkel. Ezen belül főleg a Székelyföld vagy külön valamelyik székely szék, egy-egy tájegység, földesúri birtok, némelykor pedig éppen csak egy falunyi térség az, amelynek a múltját a szerző megkísérli bemutatni. Sohasem feledve azonban, hogy a szülőföld mindig tágabb, egyetemesebb összefüggésrendbe tartozik bele. E keretek megválasztásában az a módszertani meggyőződés is szerepet játszott, hogy a társadalmi élet

különböző jelenségcsoportjai valaminő *szervesebb egységbe forrott alakulatban könnyebben elemezhetők* és biztonságosabban értelmezhetők. Az emberi élet mindig keretet, formát keres, abba épül bele, abban valósul meg. Az országot jelentő „egész” valójában ilyen kis egységek, „rész-egészek” egybekapcsolódó szerkezete. A hazai marxista történettudomány, miközben továbbra is elsőrendű feladatának tekinti éppen a legszélesebb állami, nemzeti méret nagyságban és nemzetközi összefüggésrendben vizsgálni a múltat, ma mind több erőt, energiát fordít a „részek” szerkezeti rendjének, a mikro-formák szerepének megismerésére. A táji, települési, igazgatási keretekben kialakuló intézmények, szervezetek, közösségek belső életvitelében igyekszik tehát megragadni a sajátost, az egyest, az általános konkrét történeti létezési formáját. A szőlőművelés technikája, a jobbágy robotja vagy az egymásnak feszülő társadalmi rétegek, osztályok küzdelme — úgy véljük — ilyen módon válhatik biztonságosabban rekonstruálhatóvá.

A térbeliség kérdésköréhez tartozik az is, hogy a szerző figyelme gyakrabban fordult a székekbeli magyarság múltja felé. Tekintse bocsánatos bűnnek ezt az olvasó, hiszen ha az önmaga szűkebb pátriájához, szülőföldjéhez való kötöttségére gondol, önmagában is fellelheti azokat az indítékokat, amelyek ezt a fokozottabb érdeklődést megmagyarázzák.

Végezetül jelezni szeretnék azt, hogy szintén táji, társadalmi egységterületeken vált gyümölcsözőbben művelhetővé a román—magyar—német együttélés története, a szürke hétköznapiak rendjén megvalósuló kapcsolatok, a közös munkavégzés és antifeudális harc története is.

A közölt tanulmányok jórészt az 1750 és 1850 közötti időszakkal, valójában tehát az erdélyi feudalizmus utolsó évszázadával foglalkoznak; utalva természetesen az előzményekre, s mindig figyelmezve a jelenre. Ez az *időkeret* ugyanakkor *folyamat-egységet* is jelent, hiszen nagyjából ezekben az évtizedekben veszi kezdetét a feudális rendszer bomlása s alapozódik meg az új termelési mód, alakulnak ki az újfajta emberi együttélés kezdeti formái.

Ennek a rendszerváltásnak a törvényszerűségeit igyekeztünk is felfedni, elemezve a különböző gazdasági formákat, az agrár- vagy ipari termelést, a hagyományos vagy változó eljárás módokat, a feudalizmus válságát, ami egyben a magasabb szintre jutás, a növekedés kifejezője is. Kezdetben bizonytalankodóbban, majd egyre céltudatosabban kerestük az erdélyi fejlődés sajátos jegyeit. E munka során meg kellett győződnünk arról, hogy ebben a történeti szakaszban szinte változatlan formában található az évszázadokat átvészelő munkamódok, eszközök, életviszonyok, magatartásformák és értékrendek, miközben mellettük vagy velük már tusakodva jelennek meg az újak, a már a jövődőt példázók. A lassú erdélyi fejlődésben, az itteni nehézkesebb kibontakozásban kedvező lehetőség nyílt arra, hogy az új és régi mellett átmeneti formák is szülessenek. Ezek a régítől még el nem szakadt, a jövődöbéli modellt még egészében megvalósítani nem tudó, de már ahhoz közelíteni kívánó formák hitünk szerint még további kutatásra érdemesek. Éppen mert sok mindent egybeötvöznek s eleve közeli elmúlásra ítélték, igen számottevő meghatározó elemei ennek a gyökeres változásokat előkészítő kornak.

Ebben a rendkívül sokszínű, mozgalmas időszakban a szerzőt különösen érdekelte a paraszti sorban élő emberek életvitele, régít om-lasztó, az újnak alapokat lerakó tevékenysége. A falu, a parasztság, a növénytermesztés és állattartás akkori súlya, jelentősége indokolja is ezt a megkülönböztetett figyelmet, de nem zárja ki, sőt megköveteli a városnak, a kézművességnek vagy éppen a gyár születési körülményeinek a vizsgálatát. Maga a kutatás különben mindig el is vezetett a nincstelen parasztoktól a kialakuló bémunkássághoz, a termelőktől a fogyasztókhöz, a kizsákmányoltaktól és alávetettektől az elnyomókhoz, az önrendelkezési hagyományokat őriző falutól a széki tisztséghez vagy éppen a főkörmányszékhez. A város és vidéke, a jobbágytelek és a földesúri birtok, a céhműhely, a hutatelep vagy a manufaktúra — mint a változás színtere s a kort kifejező átalakulások jelzője — szintén csak a szoros egybefonódottságban értelmezhető.

A történeti rekonstrukció hitelességét, teljességét jelentős mértékben meghatározza az *előmunkálatok* stádiuma, valamint a kiaknázható *forrásanyag*. A szerző kutatásaiban segítették azok az elődök és kortársak, akik e korszak és tárgykör múltidéző emlékeinek feltárásában alapozó munkát végeztek, sok mindent tisztáztak és a további vizsgálódás útját kijelölték. Azért is kell örölkük hálával és őszinte elismeréssel szólnunk, mert többen nemcsak az ismertett adatok bőségével növelték meg a múltban való tájékozódás biztonságosságát, hanem módszert, szemléletmódot sugalmazó írásaikkal vagy közvetlenül ilyen kérdéseket elemző tanulmányaikkal a korszerűbbnek vélt historizálás útjára is kalauzolták a szerzőt.

A nélkülözhetetlen információalap-bővítés helye azonban a levéltár volt. Az új módszerű történettudomány ugyanis megkövetelte új forrásfajták felfedését. A szociológiai szemlélet terjedése mind világosabbá tette, hogy a történelem milyen keveset vállalt azoknak a lehetséges társadalmi viszonylatoknak a közvetlen vizsgálatából, amelyeket a marxista társadalomtudomány feltárt és az általánosítás szintjén tanulmányozott. Még munkába nem vett, feldolgozatlan jelenségeket rögzítő, még nem tudottakról vallomást tevő források keresése során így jutottunk el a falutörvényekhez, -jegyzőkönyvekhez, -számadásokhoz, a robotlistákhoz, a földesúri költségjegyzékekhez, a taxafizetést igazoló uradalmi tiszti naplókhoz, a különféle célú és különböző szinten készült összeírásokhoz.

Ezek a források nemcsak újszerűségük miatt tűntek értékeseknek, hanem azért is, mert egy-egy intézmény, társadalmi alakulat szerves belső összefüggésrendjét tükrözték, annak működése során születtek.

A történelmet alakító ember érdemes a valóságot tükröző, az igazat mondó históriára. Őt kívánja szolgálni több olyan irányzat, iskola, amelynek egyik legfőbb célja egzaktabbá tenni a múltidézés tudományát. A tömegek, a mindennapok felé forduló kutatás természeténél fogva jobb lehetőségeket kínál a szilárdabb, az időtállóbb törvényszerűségek megállapítására. A hétköznapi története ugyanis abban szintén különbözik a hagyományos politikai központúságú eseménytörténettől, hogy jelenségei kevésbé egyediek és egy-egy személyhez kötöttek, gyakran ismétlődnek, sok esetben tömegesen fordulnak elő. A társas együttélés, a termelő munka, a művelődési élet ugyanis nagyobb gyakorisággal kelti életre a hasonlatos formában jelentkező, azonos módon lejátszódó eseményt, az ismétlődő történeti tényt. Ez viszont lehetővé teszi a jelenségek kvanti-

fikálását, mérhetővé, számolhatóvá alakítását. Ily módon azután — a történeti statisztika segítségével — sok jelenség, történeti tény időbeli alakulását, térbeli elterjedését, gyakoriságát, súlyát, különböző típusok arányát, irányzatok hanyatlását vagy felfelé ívelését biztonságosabban állapíthatjuk meg.

A históriának ez az életformatörténeti ágazata azáltal is teljesebbé, sikeresebbé teszi a múlt feltárását, hogy bővebben vesz át kiegészítő adatokat és az értelmezésben segítséget nyújtó támpontokat a rokon tudományoktól (mint amilyen például a néprajz, szociográfia, emberföldrajz) vagy a korszerű áramlatok nyomán szakosodott történeti testvér tudományágaktól (mint amilyen az agrár-, a jogtörténet, a történeti demográfia, a technikatörténet és így tovább). Abból indulva ki, hogy minden diszciplína valójában ugyanazt az egyetlen egységes társadalmi valóságot elemzi, így is kell a kutatónak eljárnia.

Tudatában vagyunk természetesen annak, hogy sok munkával juthatunk csak el a történetkutatói elvek, módszerek tisztázásához s még több erőfeszítéssel a majd kikristályosodó elméleti célok megvalósításához, gyakorlatba való átültetéséhez. Tudjuk azonban azt is, s ezért lehetünk bizakodóak, hogy sokan vagyunk olyanok — korosabbak és fiatalabbak —, akik arra törekszünk, hogy a romániai magyar nemzetiségi önismeretnek a nép történetében tágabb, szilárdabb alapot építsünk és a jövőben mind a szélesebb olvasóközönséget, mind a szakma tudós továbbfejlesztőit a valóságot hívebben tükröző történeti irodalommal szolgálhassuk.

Imreh István

Székelyek a múlt időben

SZABAD SZÉKELYEK ERDÉLY RENDI TÁRSADALMÁBAN

A históriát megismerni vágyó ember önismeretre törekszik. Az eltűnt idő nyomában járva, az őt körülölelő közösség ifjúkorát nyomozza s deríti fel. Élete így tágul, válik teljesebbé, hiszen régmúlt századokba nyúlik vissza; s ha ép a lélek benne, önmagát is eljövendő évtizedekbe, századokba, önmaga és népe jövőjébe építi bele. Ennek a történeti önismeretnek, különösképpen ha az nemzetiségi szintű, illúziómentesnek kell lennie, igazságfedezetben gazdag öntudatot, önérzetet kell sugalmaznia. A valóságra kell támaszkodnia, másként nem kerülheti el a buktatókat: az önáltatást vagy a csüggesztő önostorozást.

A múltban gyakran szóltak úgy is a székelyekről, mint a magyarságnak olyan csoportjáról, amelyet sajátos „előkelőség” jellemez. Jancsó Benedekkel szólva: „...mindnyájan kiváltságos nemesek voltak”.¹ A mítoszt maga az uralkodó, Ferenc József is szentesítette: „A székely nemzet minden tagja született nemes.” Sokan szembeszálltak a hamis történeti tudat hirdetőivel, már Kővári László kételkedett benne, s rombolásán korunkban főleg Böződi György munkált.²

A köztudatban itt-ott még mindig fellelhető az egyenlően szabad, egészében nemes székely társadalom történelmi fikciója. Ugyanakkor azonban terjed az a szemlélet, amely a székely hűbéri, rendi társadalomban is csupán nemeseket és jobbágyokat tételez fel. Holott még a XVIII. században is Erdély parasztságának több mint egyharmada, a székely székek lakosságának pedig közel fele *szabad paraszt*. A következőkben a sajátos, összetettebb szerkezetű székely társadalomról szeretnénk szólni; tudva azt is, hogy a valós történetiszemléletnek azzal sem tennénk jó szolgálatot, ha a székelységnek Erdély s a világ minden más népcsoportjától eltérő történeti sorsot s egyedi szociális struktúrát tulajdonítanánk.

A magyarság ezen ősi törzsének történeti fejlődését nyomon követni csak fokos kötetekben lehetne. Éppen ezért ez alkalommal arra kell szorítkoznunk, hogy néhány megbízható statisztikai adatot, egypár képet vilantsunk fel.

A SZÁMADATOK VALLATÁSA

Apadt-e a XV. századtól kezdve a székely szabadok száma? Igen. Jobbágyságba süllyedt-e jó részük? Igen. Arra a kérdésre azonban, hogy teljes győzelmet aratott-e az eljobbágyosítás folyamatában a földesúr, már határozott nemmel kell felelnünk.

A szabad és függő paraszti rétegek viszonya (százalékban) ilyen Erdélyben az 1767-es esztendőben:³

	Vármegyék	Partium	Székely székek	Szász székek
Jobbágy és zsellér	80,93	74,05	38,78	20,81
Szabad paraszt	2,13	3,08	44,68	61,98

Nehéz jellegzetesen feudális szerkezetet feltételezni egy olyan székely társadalomban, amelyben a szabad parasztok ilyen nagy arányban szerepelnek. Foglalkozni e kérdéssel más okok miatt is hasznos. A liberális korszak történetírói gyakorlatában ugyanis igen sokan egységes, országos keretben gondolkoztak a társadalmi erőviszonyokról, és a parlamentáris demokrácia aktuális nézőpontját vetítették vissza a valamikori sokkal tagoltabb organizmusra. Ezért elégedtek meg általában a legtágabb, az országos kerettel. Holott a feudalizmus századaiban — különösen a parasztság osztályharcában — jóval kisebb tájegységekhez, igazgatási körletekhez, egy-egy feudális úri család birtokegységéhez s főként a falusi közösségekhez kötődött a küzdelem.

Milyenek a *rendi erőviszonyok* az ilyenyszerű kisebb, szervezettebb keretekben? Az 1703-ban készített adóügyi összeírás szerint, amely falvankénti részletezéssel szolgál, Sepsi és Miklósvár alszékekben a családok száma így oszlott meg:

285	armalista
1377	primipilus és pixidarius
951	jobbágy
96	birtokos zsellér
365	birtoktalan zsellér

Az armalistákat így jellemzi az összeírás: „...nemések, nemesi lelével ellátottak, félnemések, mint Németországban, különösen Sziléziában a szabados gazdák, akik senkinek sem alattvalói, de nekik rendszerint egy vagy néhány jobbágyuk van; adójukat megfizetik.” Ezt a réteget egyházhelyi neméseknek is nevezik az összeírásokban. Ugyanitt a primipilusok és pixidariusok, a lófők és közszekelyek csoportját így határozzák meg: „...lovas- vagy gyalogosfegyverzettel felszerelt harcra kész férfiak, kik az erdélyi fejedelem hívására mindenkor kötelesek katonai táborba vonulni és a harcban részt venni. Béke idején gazdálkodást folytatnak és adójukat az erdélyi fejedelemnek megfizetik.” Libertinusként, szabadosként vagy éppen felszabadultként is emlegetik együtt őket.

Az említett két szomszédos *alszéken belül* már nem teljesen azonos a két paraszti csoport aránya. A szabadok százaléka Miklósvárszékekben 56,45, Sepsiszékekben pedig 40,65. (1721-ben Csíkszékekben átlagosan 66,25, külön Gyergyó alszékekben viszont már 70,48.)

A *falú szintjén* folytatva a vizsgálódást, az eltérések még szembe-tűnőbbek. Miklósvárszék átlagos faluképének modellje például a következő volna: minden faluban kellene lennie 6 armalista, 51 szabad, 22 jobbágy, 3 birtokos és 7 birtoktalan zsellér családnak. Miklósváron viszont csupán 4 szabad család él 49 jobbágyfamília mellett, míg Bodoson 4 függőségben élő jobbágycsaládot találunk, és 30 familia őrizte meg szabad státusát. A robotoló parasztok százalékaránya így oszlik meg:

Bodos	11,43	Miklósvár	92,45
Szárabajta	13,43	Nagyajta	57,80
Köpec	15,71	Barót	39,23
Nagybacon	21,57	Középajta	34,23
Bölon	26,83		

Átlag 32,43

Sepsiszekben Oltszem az a falu, ahol csak 10,71% a szabadok részarány, Gidófalva, Szacsva, Bikfalva, Eresztevény, Fotos lakóinak döntő többsége (71,25—85%-a) viszont lóföként vagy közszabadként él.

Azokban a falvakban, ahol a Mikó család kísérelte meg az uralom megszerzését — egy vármegyei részbirtokokkal is kiegészülő uradalom környékén (erről a további írásokban még jóval részletesebben szólunk) —, a következő a szabad parasztok százalékaránya: Oltszem 10,71, Málnás 19,14, Zalán 36,14, Bodok 44,23; gazdasági, társadalmi háttérként pedig ott van a szomszédságban Bükszád és Mikóújfalva, ahol csupán a grófi család emberei laknak taxásként. Közelebb jutva a széki társadalom alapeleméhez, a faluhoz, a variánsok száma is gyarapszik, a statisztika nyilvánvalóan: megnő az átlag körüli szóródás.

Az eljobbágyosítás elleni harc, a szabadok és a földesurak közötti küzdelem feltételei természetesen a szabadok számától függően is változóak. A különböző társadalmi csoportok súlyát azonban *vagyoni erejük* is meghatározza a Székelyföldön, ahol pedig a közös erdő, legelő, kaszáló, de itt-ott még a közös szántó szintén hozzájárul a nagyobb eltérések kiküszöböléséhez. 1703-ban Miklósvárszekben az armalista család átlagosan 13, a szabad 7, a jobbágy 4 hold szántóföld birtokosa. Sepsiszekben pedig 16 : 10 : 6 hold az arány.

1778—79-ben Marosszek húsz pontosabb adatokkal rendelkező falujában így oszlik meg a föld:⁴

	Szántó	Kaszáló holdakban	Szőlő
Armalista	5,48	1,60	0,69
Lófő	3,23	0,89	0,08
Libertinus	3,08	0,98	0,47
Jobbágy	3,08	0,87	0,47
Zsellér	1,86	0,51	0,05

Az armalisták gazdasági ereje természetesen nagyobb, a szabadok is módosabbak valamivel, mint a jobbágyok, és igen jellemző — az általános szegénységben belül — a zsellérek vagyontalansága. Tájegységenként, falvanként számottevő eltéréseket figyelhetünk meg, nem is szólva a föld termékenységének különbözőségéről.

Nem vállalkozhatunk ez alkalommal a felvetett kérdések mélyebbre hatoló és tágabb körű elemzésére. Csupán egy számadatokkal megalapozott differenciáltabb társadalomkép megrajzolásának szükségességét kívántuk bizonyítani. A nyelvészeknek már a gyakorlatba átültetett munkamódszerét követve a történeti társadalom vizsgálatában is külön cso-

portosíthatnók az általános jelenségek keretén belül a tájjelenségeket, mint ahogyan ők a székely nyelvjáráson belül különválasztják a háromszékit s ezen belül ismét körülhatárolnak hét tájszólást.

A történész számára a sokszínű — egységén belül megosztott — valóság vizsgálatára legalkalmasabb eljárásmódként a történeti statisztika kínálkozik. A néptörténetben tömegekről van szó. A tömeges jelenségek legkarakterisztikusabb jegyei megszámlálhatók, valaminő mértékegységhez viszonyítva súlyuk is kifejezhető, sőt a minőségi ismérvek — kvantifikálva — mennyiségileg meghatározhatókká, tehát szintén mérhetőkké válnak. Igaz, a statisztika, a mechanografikus eljárások csak segédeszközei lehetnek a történeti valóság feltárásának, s félős, hogy a múlt bizonytalan számszerűségére épített matematikai modell néha torzít vagy egyszerűsít. Mégis a múltbeli főleg politika- s még inkább jogtörténeti vita körébe be kell vonnunk a valóság más oldalait, tipikus formáit, rejtett összefüggéseit térben és időben nyomon követő új kutatói eljárásokat is. Különböztetve továbbra is a meddő viták hagyományos útján toponánk.

TÁRSTALAN-E A SZABAD SZÉKELY?

A középkori falu földközösségének történetét, a kelet-közép-európai jobbágyság kialakulásának folyamatát vagy a nyugati világ feudális életviszonyainak felbomlását vizsgálva, óhatatlanul el kell jutnunk a *szabad parasztság* kérdésköréhez. Elemezzük az egyetemes hadtörténetet, és ott is rábukkanunk a székelyhez hasonló parasztkatonára. Éppen csak hogy a Franciaországot a százéves háború idején rettegésben tartó íjász, a *freeholder* — a kedvezőbb feltételek folytán — magát alkothatta az angol *yeoman* rétegnek, amely a tőkés fejlődés egyik központi tényezőjévé vált, míg az Elbán inneni viszonyok megrekedtsége általában elzárta a parasztgazdaságokból sarjadó tőkés agrárfejlődés útját. Így itt továbbra is a szabadságjogok fenntartásáért kellett vívni a harcot. Ezért — s nem valaminő vérségétől meghatározott békétlenségtől üzötten — támadt fel újra és újra a székely, miként más országbeli társa is a feudális urak ellen, vagy vált áldozatává a központi hatalom cselszövéseinek, amely gyakran fordult hozzá — mindent ígérve —, amikor önmagában képtelen volt megbirkózni a külső hódítókkal, a hatalomra áhízókkal vagy az uralomra törő feudális kiskirályokkal.

Csábító feladat volna párhuzamot vonni a székely és az orosz, a német, a skandináv, a francia, az angol, valamint más paraszti szabad közösségek életsorsa között. Rokon vonásokat azonban közelebb, a Kárpátok túlsó oldalán is bőven találunk.⁵ Ott helyezkednek el a *răzeși* falvak, s lakóiról Dimitrie Cantemir is megírta, hogy ők a nemesség alsó rétege, de inkább nevezhetőek szabad parasztoknak. P. Poni 1921-ben készült statisztikája nyomán a számbeliségben is hasonló vonásokat fedhetünk fel. A *moșneni* réteg szintén Havasalföld hegyes, erdős tájain őrizhette meg leginkább szabadságát és — P.P. Panaitescu utal rá — küzdött sikerrel az ősi jogokért.

A hasonló jelenségeket rendszerint azonos okok szülik. A feudalizmus kezdeti szakaszában az állam helyi egységekre alapozza uralmát.

Lenin írja az orosz fejlődéssel kapcsolatosan: az állam különböző „földekre” forgácsolódott, részben éppen kenézségekre, amelyek a régebbi autonómiának élő maradványait őrizték meg, partikuláris vonásokat a közigazgatásban és így tovább.⁶ Nos, erdélyi viszonylatban gondoljunk csak Fogaras földjére, a Szászföldre, a Székelyföldre s a középkori Erdélyt körülölelő kiváltságos területek Máramarostól a Székelyföldre nyúló félkörívére. Beletartozott ebbe a rendszerbe a régi Temes és Krassó megye nyolc kerülete is.⁷ A Krassó megyei Monostor román lakói pedig 1520-ban azzal fenyegették meg a gyűléseiktől — autonómiájuk kifejezőjétől — távol maradót, hogy „more Siculorum” — székely módra — házaikat lerombolják.⁸ Verancsics Antal emlékiratában — s annyi más forrásban — olvashatjuk, hogy a privilégiumokat, az autonómiát, a partikuláris vonásokat védelmező székely közösség cselekedett így, s mint látjuk, nem is annyira egyedülálló, sajátos módon. Arról nem is szólva, hogy — Szűcs Jenő szerint — joggal feltételezhetően válhatott a „székely szabadság” Dózsa parasztháborúba sodrott népének is eszmei célkitűzésévé, modelljévé.

A kiváltságos területi egységek népének jó része általában elvesztette szabadságát, jobbággá vált, vezetőik többsége viszont a nemesség soraiba küzdötte fel magát. Egyes „földeken” azonban ez a fejlődésvonal, elsősorban a nép egyetemes vagy szélesebb körű határvédő szerepe miatt, más utat vett, a székely székek népéhez hasonlót. A fogarasi tartományt, ezt a kis „regnumot”, „országot”, „földet” David Prodan elemezte.⁹ A fogarasi földi bojárok funkciója a székelyéhez hasonló: „lovok hátán szolgálnak az várhoz valamikor az szükséghez kevése”. Ezzel a szereppel kapcsolatban jegyzi meg David Prodan, hogy a fejedelemség a fiskális domíniumokon a bojárok, a libertinusok, a darabontok, a puskások, a kismemesek, az armalisták révén dúsította a fejedelmi haderőt, szélesítette ki hatalmának alapját, csökkentette függését a nagybirtokok uraitól. A fogarasi bojárság a székelyekhez hasonlóan rétegeződött: az egységes, teljes nemesi státus veszendőbe ment, sokuk vált „fertályos bojárrá”, egészében szabadossá, libertinussá, aki pedig szegénysége miatt várszolgálatot teljesíteni nem tudott, jobbággá lett.

A fejedelemség-kori Erdély társadalmi dinamizmusát, az egyes rétegele, csoportok lesüllyedését, mások emelkedését és a mozgás törvényszerűségeit Jakó Zsigmond vizsgálta.¹⁰ Ő is a központi hatalom növekvő katonai terheiben leli magyarázatát annak, hogy a parasztság egy része előtt megnyíltak a társadalmi emelkedés zsilipjei, s folyt a hű és áldozatkész paraszti katonák tömeges nemesítése. Kővár, Szamosújvár, Déva körül puskás vagy bástyás szabadosok, darabontok új rétege társult a régi, szabadságát még őrző csoportok mellé. A fejedelmi hatalom hanyatlásával egyidejűleg azonban ismét a jobbágságra kényszerítés folyamata kapott erőre.

Jó példája ennek, az említettek mellett, a Szalonta környéki bihari hajdútelepek sorsa. Küzdelmüket Szendrey István dolgozta fel.¹¹ Az 1692-ben 21 helységben élő hajdúk még őrizték a fejedelmi kiváltságleveleket, amelyekben nemesi állapotukat ismerik el, a bécsi udvar azonban már nem volt tekintettel kiváltságaikra. További sorsuk nekik is a földesúri függés állapota felé vezetett, pedig harcoltak, pereltek 1848-ig a hajdúszabadságért, mondhatnók, „székely módra”.

Végezetül hadd iktassuk ide, az eddig felvillantott képek mellé, az olcsó haderőre mindinkább ráéhező Habsburg-kormányzat új parasztkatonaság-szervező kezdeményezését. Tudott dolog, hogy az erdélyi határőr-katonaság megszervezését a székelyek között fegyverrel, a madéfalvi vérengzés barbárságával kellett szentesíteni. Most ennek az akciónak csak egy vonatkozását hangsúlyozzuk: szélesebb körre terjedt ki, mint a székely székek egy része. Erdélyben ugyanis a következő közigazgatási egységekben — székekben, vármegyékben, kerületekben — szerveződött az ilyen szolgáló, határt őriző katonaság:¹²

	Egészében határőr falu	Vegyes lakosságú falu	Település összesen
Háromszék	1	92	93
Csík-Gyergyó-Kászon	1	51	52
Udvarhely	—	9	9
Aranyos	—	6	6
Hunyad	3	36	39
Fogarás	8	32	40
Beszterce	28	—	28
Doboka	11	—	11
Brassó	2	—	2
Szeben	4	—	4
Kolozs	3	—	3
Torda	2	2	4
Alsó-Fehér	—	3	3
Szászváros	1	—	1
Összesen	64	231	295

Jóllehet olyannyira sajátos, még sincsen tehát kizárólagosan székely sors, rokonítható az sok más tájegység népének adott időszakbeli, azonos okok nyomán kialakuló hasonló életútjával. („Hasonlót” is csak azért kell mondanunk, mert sok más megyebeli határőrséget jobbágyokból s nem szabadokból szerveztek.) S bár az ország határán belül bizonyítható mindez a legkönnyebben, az egyetemes történeti fejlődés nem egy mozzanatával is könnyen igazolható.

Hadd zárjuk e sorokat ismét egy történeti módszertani igénnyel. Az oly sok évtizeden át szegénységben, elzártabb világban „sajátos” életét élő székelység napjainkban emelkedik magasabb, egyetemesebb szintre. Jogosult az a követelmény, hogy története is túljusson önkörén.

SZABAD PARASZTI ÉLETFORMA „SZÉKELY MÓDRA”

A határőri intézmény 1764 utáni meggyökeresedése újabb sajátos vonásokkal gazdagította az amúgy is sokszínű társadalmi rétegződést és életformát. Csík-, Gyergyó- és Kászonszék, Háromszék, valamint Bardóc-fűszék primipilusai és pixidariusai állandó katonai szolgálatra kényszerültek. A régi kiváltságok ismét pusztultak, hiszen bár jórészt saját költségükön és felszerelésükkel kellett — hosszas és igen terhes — szolgálatot teljesíteniük, 1802-ig még adófizetésre is kötelezték őket. Hír

nélkül 48 órán túl nem hagyhatták el az ezred területét. Tisztjeik engedelmével nélkül birtokot eladni, cserélni nem volt joguk. Közvagyonuk felett katonai előjáróik rendelkeztek. Házasságot is csupán parancsnoki engedéllyel köthettek, s a tanulni vágyó fiatal ritkán, igen nehezen juthatott hozzá a szolgálat alóli felmentéshez. A bánásmód pedig kemény, sokszor embertelen volt.

Eröss József írja le,¹³ hogy a „nyakas és megátalkodott” katona székeltek fölé a birodalom leggorombább „német” tisztjeit helyezték. A kiszolgáltatottságra jellemző a csíkszentsimoni 6. kompánia kapitányának esete. Őt „hajadonok és fiatal nőkön elkövetett erőszakoskodásaiért, s mert minden kis hibáért vérig pálcáztatta a legénységét”, az őrmester és 12 káplár feljelentették. A panaszkodni merészelőket azzal büntették, hogy nyolcszor kellett 300 ember között fel s le futniuk, miközben vészszózták őket. A fiatal káplárok közül többen belehaltak a kegyetlen „vészszófutásba”. A kapitány azonban büntetlenül tovább garázdálkodhatott. (Anyja gróf Lázár lány volt, s a csíkszeredai ezredesnek, báró Nováknak is Lázár lány volt a felesége.)

Hiába küzdöttek 1764 és 1848 között mondhatni szünet nélkül „jogtalan megterheletésük”, a „törvénytelen szolgálat és véráldozat” ellen, súlyos terheiktől nem menekedhettek meg.

Sérelmesnek tartották — régi jogaikra apellálva —, hogy országon kívüli szolgálatra is kiharancsolták őket. 1779-ben a háromszéki határőrezredet azzal indították útnak, hogy Marosvásárhelyre mennek, holott az osztrák—porosz háború kívánt új, fiatal életeket. Marosvásárhelyen az a hír is járta, hogy a lengyelek fékentartására viszik külhonba őket. A hópenz, a zsold visszatartása, a rossz bánásmód, a lerongyolódottság amúgy is elkeseredést váltott ki soraikban. Örökké sajgott, gyógyíthatatlanul, az 1764-ben kapott seb is, az, hogy a nemesség nem osztozott sorsukban. Megtagadták tehát az engedelmisséget, és visszafordultak. Az ítélet véres megtorlást írt elő, amit 1779. november 16-án Kézdivásárhelyen hajtottak végre: „Kettő felakasztassék”, kettőnek „fejek vétsék”, s amellet „a jobb kezek [...] elvágattassanak, és azután a fejek az elvágatott kezekkel együtt kerékre tétessenek”. Ismét ketten „meglövdöztessenek”. S végül 17-nek tízszer kellett a vesszőfutást végigszenvednie. Aiz említettek vagyonát is elkobozták. A kisebb „pártütők” közül 15-nek hatszor kellett a 300 katona pálcázását elviselnie; 214-nek a büntetése: „50 palca kemény ütésekkel veretessenek meg”.¹⁴

Az életforma-változás a rendi válaszfalak módosulásával is együtt járt. A huszárok közé az került, akinek lótarására, lovas felszerelésre tellett. Az elszegényedett primipilus „gyalogrendi” székellyé vált tehát, s a régi címek hierarchiája keveredett a vagyoni erő alapján kialakuló új rétegződéssel. A határőrkatonák sorai ugyanakkor más rendi eredetű elemekkel is feltöltődtek. 1764-ben a kismesek szintén arra kényszerültek, hogy felvegyék a fegyvert, s csak egy részüknek sikerült később — nemességüket igazolva — megszabadulni a katonáskodástól. Ugyanakkor nem egy feudális függőségben élő, de valamikor primipilus vagy pixidarius család úgy kívánt megmenekedni a jobbágyi igától, hogy igazolta „szabad” voltát, és a határőrök közé soroztatta magát. 1795-ben jegyezték fel, hogy telepesekből, „keringőkből és más alábbvaló sorsú emberekből” ígérekkel s néha erőszakkal is többeket felvettek „a székely

katonaság” közé. A katonarendi különben ekkor már csak önmagát hajlandó „székelynek” tekinteni, s a válaszfal közte és jobbágy társa között mind magasabbra emelkedik. Az elkülönülést szolgálta a közigazgatás szétválasztása is, hiszen a határőrök a General Commando, a jobbágyok a „nemes szék” igazgatása alatt állottak.

Az sem tagadható, hogy a határőrök körében erőteljesebben munkálhattak a haladásra ösztönző erők. Teleki Domokos említi, hogy „a rend és fegyelem több hátrányai mellett a határőrség kebelében a polgárosodás és fejlődés nem egy örvendetes jele volt szemlélhető”¹⁵. Kővári László szintén hasonlóan vélekedik: „ha a katona és nem katona polgárosodását összevetjük”, senki sem tagadhatja a katonasors jó hatását. Hasonlókról tudósítanak a beszterce-naszódi román határőrezredek krónikásai is.

A történeti sors, a múltbeli életforma különbözősége nem tűnt el hirtelen és nyomtalanul. Majd egy fél évszázaddal a határőrség megszűntetése után írja Háromszékről Csifő Salamon,¹⁸ hogy a „volt huszár családok még ma is elsőbbséget érzik magukat a volt gyalog családoknál, s mindkettő többre tartja magát, még ha elszegényedett is [...] mint a volt jobbágyok”. Összeházasodásról — főleg az öregebbje — hallani sem akar, tánca külön járnak, templomaikban külön ülnek és így tovább. Benedek Elek is észleli és csodálatos képekben rögzíti a jobbágy és a „székely” tudatában lassan folyó átalakulást. „Huszonöt esztendő röpült el 48 után — írja —, de a lelkek még nem szabadultak fel.”¹⁷

Mi történt azokkal a szabadokkal, akik főleg Udvarhely- és Marosszékből elkerülték a fegyver felvételét? Helyzetükről a gazdasági, társadalmi vonatkozású történeti irodalomból keveset tudhatunk meg. Annyi azonban bizonyos, hogy a valamikori székely privilégiumok tudata tovább élt közöttük, és harcuk a terheket nem viselő, a széket vezető, őket szegényítő, elnyomni törekvő „nemesek” ellen nem szűnt meg.

A marosszéki jegyzőkönyvek tanúsága szerint¹⁸ az 1631—1687 közötti gyűléseken még a nemesekkel együtt vettek részt a primipilusok és pixidariusok is. 1716 után már az a gyakorlat, hogy a szék ülésére csak a széki tiszteket, a „mágnásokat” és az „immunis” nemeseket hívják meg. Majd a XVIII. század végétől falvanként van joguk a „székelyeknek” 2 vagy 3 követet, képviselőt küldeni. Ez viszont nem csupán jogvesztést jelent, hanem azt is, hogy a széki tisztek „eluralkodása” ellen keveset tehetnek. Ezek ugyanis jobbágyos nemesek lévén, a terheket, a taxákat, az adókat rájuk hárítják, olyannyira, hogy hovatovább „rosszabb léssen sorsok a nemtelenek sorsoknál”. 1809-ben ki is éleződik a helyzet.¹⁹ A franciák ellen a nemességet inszurrekcióra ösztönző bécsi udvar őket is hadba küldeni, felfedezve egyszeriben teljes jogú nemesi mivoltukat. Gróf Toldalagi Mihály vezetésével gyűlésbe is hívják őket Jeddre. A szabadok viszont feltételül szabták a hadbamenetelnek régi kiváltságaik biztosítását, és végül olyan „fenyegető állásba helyezkedtek”, hogy a királybíró és a biztosok csak „készen tartott” szekereiken és lovaikon „hanyatt-homlok vágatva” menekülhettek el. Benkő Károly kéziratban maradt munkájában írja, hogy a marosvásárhelyi tanács felkészült arra: a felbőszült „székelyek” megtámadják a várost.

Legutóbb Szabó Gyula vallott az egymástól alig félszáz kilométerre fekvő farkaslaki és homoródalmási természeti és társadalmi környezetnek az írói ihlető különbözőségéről.²⁰ Az ilyen szerű rokon voltú különböző-

séget valóban fel kell tárnia az írónak, történésznek, szociológusnak egyaránt, s valóban úgy, ahogyan Szabó Gyula is akarja: a földművelő parasztságot változásában nyomonzva, a sokszínű részletekben az általánost keresve, olyan világot, „amely rokon Reymont lengyel parasztjainak, Solohov doni kozákjainak világával”.

1847-ben a *Revue des Deux Mondes*-ban H. Desprez ír a határőrség intézményéről (*De la colonisation militaire en Autriche et en Russie*). A székelyeket egészében sajátos határőrző funkciójú néprésznek minősíti. Kiváltságaikról is tud, s éppen ezt tekinti rájuk jellemzőnek. Több mint egy évszázad múltán, 1966-ban a *Völkerkunde für jedermann* lipcei szerzői, pár sorban szólva róluk, viszont már csak azt tartják tipikusnak, hogy földművesek és hegyesebb tájaikon állattenyésztők. Hozzáfüzük: hagyományos népművészetüket megőrizték. A változó értékelés hangjait fokozott érzékenységgel bár, de e megállapításokból is kihallhatjuk. Azt nevezetesen, hogy a kezdetben volt nehéz sorsú, de kiváltságosnak vélt parasztkatona képét felváltotta azé a földművesé, aki csupán hagyomány-őrző „elmaradottságában” válik jellegzetessé.

Érzékenységünket növeli a tőkés világ évtizedeiben a polgárság körében gyökeret eresztő vélekedés, amely anekdotáiban tréfás kedvű, élelmes — ha nem éppen agyafúrt —, okos együgyűségében érdekes székelyt tipizált. Értékeli ugyan gondolatainak sajátos színességét, kötekedő kedvét, szavainak játékos jó ízét, egyben azonban a jóindulatú lekezelés, a mosolyba öltözködő fölény is kijár a kuriózum, a provincializmus megtestesítőjének. Németh László írja:²¹ „Elmaradt az, aki nem hasonlít eléggé ránk.” Nos, a székelység — egészében — valóban nem hasonlít a polgári középosztályhoz, hiszen ha már 1848 előtt részben meg is indult a polgárosodás útján, a tőkés viszonyok mostohasága, a két Tisza gróf világa s az azt követő időszak nem emelte ki sem szegénységéből, sem döntően agrárius életformájából. Ipartalan, csak kisvárosokkal dicsekvő tájait főleg parasztsága ülte meg, és hatvannégy év alatt — 1880—1944 között — a földjét elhagyó mintegy 140000 ember az ország és a világ más tájain dúsitotta a munkásságot, a középosztályt és nem utolsósorban az értelmiségi réteget. Napjainkban, hazánk, a szocialista Románia építése rendjén vált országos közüggé az elmaradott tájegységek gazdasági-ipari felemelése. Most van változóban falvaink értelmisége, most kínálkozik lehetőség városaink növekedésére, nem közömbös tehát, hogyan látjuk, értjük e népcsoport történeti sorsát, valósan-e vagy mitizálva, valósan-e vagy lebecsülően.

A fejlődő társadalmi, termelési viszonyok közepette módosul egy népcsoport önmagához és az őt körülvevő világhoz mért jellege is. Idéznem kell Kővári Lászlónak 1841-ben Homoródalmáson születő gondolatait:²² „Szeretném jellemezni e népet. [...] Gyakran halljuk, hogy a frank tüzes, a német komoly, az angol melancholikus, az orosz tompa, érzéketlen; de a nemzet egészére ruházni nem tudom. Meglehet, úgy van, de mostani eszemnek mégis úgy tetszik, mintha mondanák, a madarak repülnek, pedig járnak is; mintha mondanák, a csillagok ragyognak, pedig nekik is van éjszakájuk sat. Meglehet, korom más hiedelmet vált, de ma még hiszem, hogy míveltség és életmód, az égaly e két szülőtte határoz

a népjellemek felett, s hogy faj, ág, nemzet — különbség, csak alárendelve hatósok. Mondom innen, hogy Európának nemcsak műveltebb osztálya hasonlít egymáshoz; de alsóbb népe is, mint kereskedő kereskedőhöz, miképp földész földészhez, műveltségéhez és életmódjához viszonyítva.”

Mireánk az járul feladatként, hogy hagyományait őrizzük, műveltségét emeljük, életmódját a süllyedéstől óvjuk, legsajátosabb — és egyéni voltán belül is oly sokszínű —, de sohasem rokotalan múltját, értékeit kifejezzük. Egyetemes szinten, ahogyan Kodály Zoltán tette *Székely keservesében*.

1968

FÖLDKÖZÖSSÉG ARANYOSSZÉKEN

A föld és az ember

„A föld semmi sem volt tehát, az ember volt minden” — így jellemzi 1894-ben Tagányi Károly, a földközösségről írott tanulmányában, a föld és az ember viszonyát. Természetesen a korai feudalizmusbeli állapotokról szól ily módon, arról az időszakról, amelyben valóban nem volt egyeduralgó az egyéni földtulajdon, s bőven kínálkozott az ekének a termő vagy termővé tehető földterület.

Az énközpontú liberális történelemszemlélet idegenkedett a szoros belső kapcsoltságú nemzeti, területi-társadalmi alakulatoktól, a közösségi intézményektől. Ez megnehezítette a valóságglátását, hiszen hajdan a feudális osztályokat zárt, sajátos, belső rendezettségű, szerves, tilalmakkal és jogi szabályokkal körülbástyázott társadalmi alakulatok fogták egybe. A város, a tized, a céh éppúgy ilyen jellegű „rész-egész” volt, mint a szék, a faluközösség, a szőlőtermesztők hegyközsége vagy a legeltetők társulatai; s valójában belőlük épült, szerveződött gótikus ívelésű építménnyé a hűbéri-rendi társadalom. Igaztalan is volna értő érzékenységet várni a polgári létforma létesítőitől, amikor nekik éppen a hagyományos kisközösségek falait kellett szétzúzniuk, és sok ezernyi kis Bastille megrohamozása és hódoltatása után szolgálhatták csupán a szabad kibontakozást, nyithattak utat a középkorban kimunkált és felhalmozottan sűrűsödött, lefojtott erőknél.

Tagányi kivételesnek mondható érdeme, hogy az ősi életszerkezetnek egyik alapvető létesítő-alkotó elemét, a földközösséget nálunk felfedte. A marxi szóhasználatban a közösségi földek társtulajdonosaként is jellemzett paraszttal azonban nem tudtak mit kezdeni Tagányi kortársai, s a legjobb esetben hallgatással fedték el maguk elől a nemtetszőt vagy éppen érthetlent.¹

Az aranyosszéki közös szántóföldekről és erdőkről azért is hírt kell adnunk, mert az ősi formák igen-igen szívósan éltek itt át a sorjázó évszázadokat.² Ebben szerepe volt annak is, hogy a szabad székely és a jobbágytalan kishemes réteg, lényegében a szabad parasztság még 1848 előtt is valamivel meghaladta az ötven százalékot. Ők a földesurasággal szemben védelmet biztosító faluközösségi keretnek konok fenntartóiként őrizték — miként a többi székely szék népe is — a közerdőket, -legelőket, a közös szántókat. 1795-ben az erdélyi főkormánysszék felhívására az aranyosszékiek azt válaszolják, hogy „végleges határosztályról” (a közföldek felosztásáról) mit sem tudnak. A földet tehát nem tekintik örökös, végleges és utódokra hagyományozható tulajdonnak, csak évenként változó jogosultságnak és élethelehetőségnek. „A közönséges [közös] falu földjei... — olvasható a jelentésben — Aranyosszékben, másutt is szintén, minden esztendőben, minthogy osztani szoktak ad personas et capita, ebben oly mód és szokás vagon, hogy egy primornak két nyilat, a székelynek egyet, a parasztnak pedig felet szoktak adni.”

A földközösség éppen áll tehát: mint láttuk, a rendekbe szervezettek hierarchikus egyenlőtlensége elvétől meghatározottan, hiszen a tomista tanítás: „mindenkinek add meg a magáét...” — még ezt a korszakot is belengi. A többre jogosultság azonban mit sem ér több, szántásra képes

ekefogat nélkül. A felvinciekről 1761-ben azt jegyezték fel, hogy itt „fakultásához”, igaerejéhez mérten fogott fel magának bárki is szántót, és egészen 1846-ig „marhaszám” szerint osztották a „város” földjét.

Az aranyosszéki falvak oly hosszasan fennmaradó ősi birtoklási formáiról és a faluközösségek belső életrendjéről ez alkalommal nem kívánunk bővebben szólni, hanem főleg a *széki földközösségnek* a kelet-európai térség tulajdonformáinak történetében oly sajátosnak és igen-igen értékesnek minősülő és jellemző példáira szeretnénk felhívni a figyelmet.

A nagy közös széki erdő

„A Kő mögött való nagy közös erdő”-ről,³ amely a Hidas, Csegez, Torockó, Torockószentgyörgy és Rákos közötti térséget borította, már a XVI. században szó esett; 1640-ben pedig I. Rákóczi György mondta ki róla, hogy Aranyosszék népének szabad, közös, békés használatban lévő erdeje.

A tágabb rokonsági, települési csoport, amely azután székké szerveződött — a még sok vonatkozásban homály fedte előidőkben — sok területet nem osztott meg a falvak között. Egy-egy hegycsoportot, havasi erdő-legelő egységet osztatlan közös földként birtokolt. Hadd említsük meg ennek a jelenségnek oly hitelesen valló tanúit, mint Marosszék-őshavasa, a háromszéki Hatod és a Kilenc-község erdeje, Csíkban a Hét-község-havasa, Udvarhelyszékben a Tizenhét-falu havasa. Bizonyoságot tenni melléjük áll a Székelykő mögötti „székely erdő” is.

Ebben a szabadságra törekvő társadalomban természetesen a széki erdőnek is megvolt az igazgatási rendje. Legfőbb kérdéseiben „egyöntetű megegyezéssel és akarattal” döntöttek: „faluként voxolván”. A vicekirálybíró, a dúló is gondját viselte az erdőnek, 1718-ban külön említi azonban a „provizor”-t, és 1728-tól rendszerint az „erdőinspektor”-t, akinek az erdőővők az alárendeltjei voltak. 1640-ben a torockószentgyörgyi Györke Miklós mondta el, hogy „...gyermekkoromban az édesatyámmal együtt a székely erdőre fáért mentünk volt, hogy az aranyosszéki erdőpásztorok ott kaptanak az apámmal, és Várfalvi Jánoshoz, akkori főtiszthez vivék bé négy ökrünket, láncunkat...”, és azt vallja, hogy bírságként „egy bokor szántóvas”-at kellett fizetniük. 1732-ben pedig oly formában esik szó az erdőőrízőkről, hogy a Veres-, vagyis Óriás-Lyukon belül verik meg őket a torockószentgyörgyiek.

A torockóinak mint Torda megyeinek — hiába szomszéd — nincs joga az erdőhöz, a „statutum”, a „constitutio” szerint viszont Aranyosszék minden falujának azonosak az erdőlési jogai. 1640-ben a bedellőiek tanúsították, hogy a távoli székelykocsárdiak, felvinciek szintén innen hordták a fát. A legközelebbi szomszédság jogán tulajdonosi jusst formáló hidasiak meg is kísérelték elriasztani őket. A „törvénytelen hatalmaskodást” azonban a kocsárdiaknak adott ajándékok és a szék címére bírságként szállított húsz hordó mész követte, csak hogy perre ne citálják a hidasiakat a sérelmesek.

A székbelieknek sem volt azonban szabad az erdőn tüzet gyújtani, vadgyümölcsfát kivágni, csereszénát (lombtakarmányt) csinálni, s a sok fát fogyasztó mészégető is 10 pénzt fizetett hordónként az erdőinspektornak. Időnként a makkoltatást is tilalmazták. Érthető, hiszen bükkös

erdőnek is nevezik a székely erdőt, és főként makkon nevelkedtek akkortájt a sértéscsordák. 1718. szeptember 19-én Harasztoson tartotta gyűlését a szék, s a nagy szárazságra hivatkozva úgy döntött, hogy a „szabad erdején lévő makkra [sertésit] senki is ne hajtsa, közelebb eső új esztendő napjáig”. Általában azonban szabad volt a makkoltatás, és a szék disznópásztorai őrizték a falvak odahajtott sertéseit. Időnként egy-egy erdőrészt azért kellett a székbelieknek fejszéken elkerülniük, mert „...amíg megnőtt, tilalomban volt, azután levágták, eladták és az árát a szék hasznára fordították”. Kövendi valló tudósít arról, hogy 1721 óta a Székely vár alatti Várlyuk előtt való erdőterületet is tiltotta a szék, „hogy a revolutio idejében [ha az talán lenni] lenne hova recipiálni magukat az aranyösszékieknek”; jelezve az erdő védelmi fontosságát és a régiségbeli erdélyiségben már-már vérbe ivódott tudatát a veszedelemvárásnak, hiszen itt ekkor a revolúció forrongást, ellenséges támadást jelent.

A fejedelmeit és önállóságát vesztett XVIII. század eleji Erdélyben sok helyütt már igen megfogyatkozott a szabad föld. Amellett tehát, hogy győzte-e a földműves munkaerővel az irtást és igaerővel a szántást, a földfoglaló szándékkal élő tudatában óhatatlanul fel kellett immár bukkannia annak a gondolatnak is, hogy van-e ura az erdőnek, és az tilalmazza-e. A szék, tulajdonosi minőségében, az erdőt fogyasztó, irtogató és foglaló falvak ellen, úgy tűnik, először 1699-ben lépett fel, a jövődre tilalmazva, de jellemző módon a jelent illetőleg úgy rendelkezve, hogy „az régi irtaványak és akiket eddig szántottak, megmaradván kezeljék”. 1722-ben azonban a kövendi székgyűlésen már hivatkoznak az 1699-ben, 1718-ban kiszabott súlyos, 12 forintos büntetésre, és ismételtlen figyelmeztetik azokat, akik „nemcsak szántó és kaszáló réteket, hanem maguknak majorházakat és akörül lévő legelőhelyeket” irtanak a szék „mindenekfelett való kincsében, az szabad erdőben”. Erélyes lépésre végül a hidasiak ellen szánják el magukat, akik „a Székely vár alatt levő részét néhai Torotzkay János uram főkirály bíróságában elégették, irtották és pusztították [...] és hogy szállót [nyári szállást] ne tartsanak, sokan közülök odaköltöztenek volt lakni, házat, csúrt, pajtát csináljanak oda, s szántóföldet is irtottanak volt...” A tanyás település meghonosodása — a születőben lévő kirajzási forma — s az azzal járó magántulajdon-szerzés ellen a szék a végső eszközhöz nyúlt: felégette az új építkezéseket.

1723-ban felmerült annak a gondolata, hogy falvanként osszák meg a széki erdőt. Időközben az 1764-ben itt is bevezetett határórság, amely ezen a tájon Bágyon, Mohács, Dombó, Hidas, Örményes, Csákó, valamint Egerbegy és Gyéres helységekre terjedt ki, szintén megzavarta az ősi használati módot. Orbán Balázs írja, hogy a központi kormány a „Szék szabad erdeit a fegyvert felvett faluk szabad prédájára bocsátotta...”. 1788-ban tehát ilyen okok miatt még határozottabbá vált a felosztási szándék, anélkül azonban, hogy teljesedésbe ment volna az egyre nehezebben kezelhető és óvható széki közbirtoknak kisebb falusi köztulajdoni formákra való redukálása.

Végezetül még a közösségi erdőbirtoklási mód egy jellemző vonására utalnánk: arra, hogy a széki erdő a szükségletkielégítést szolgálta, s rendtartása tiltotta a köz javaival való kereskedést. A széki erdőből dolgozó kereskedő például csak munkájáért vehet el fizetést. 1748-ban pe-

dig a régi irtványok áruba bocsátását, zálogba adását tilalmazzák; ahogyan meg tudja dolgozni: „úgy élheti.” 1728-ban kimondják: „senki absolute a nemes szék szabad erdejét a nemes székből sem pénzen, sem pedig egyéb akármely titulusnak színe alatt, sem udvarából, sem az erdőről a nemes vármegyékre ne distrahálya és ne hordja, hanem maga házának szükségekre...” 1733-ban azután 18 községből 191 tanút hallgatnak meg a széki erdő felől, és kiderül, hogy Torockóra, Torockószentgyörgyre, Nagyenyedre és Tordára mégiscsak hordották a hidasiak a fát, és például a torockói vásáron húsz vagy annál is több szekérral szoktak eladni. Hordottak épületfát is az enyedi kollégiumhoz, valamint „épületre való jó, ép, nyers” fával égetett meszet is. Az áru termelésében, a piacra munkálkodásban a csegeziek, várfalviak, rákosiak is követték olykor példájukat. Az ilyen s ehhez hasonló jelenségek szemléltetik az ősi rendtartás bomlását, s jelzik a régi szerkezet szükségszerű, meggátolhatatlan elsorvadását.

A bogáthi szabad föld

A hajdanvolt elpusztult települések területéből a szomszédos és az életre kelő falvak, mint Szentmihályfalva és Polyán, bővítették határukat. A szék saját kezelésében is őrzött azonban ilyen földet, és végül volt egy 2000 holdnyi jó minőségű szántóból álló szabad pusztája (praedium), amelyet a szék lakosságának közös jószágaként kezelt.⁴

Ezt a területet — Bogáth-pusztát — Harasztos, Pólyán, Keresed, Rákos, Várfalva, Kövend, Bágyon és Szentmihályfalva vette körül. Használatát az 1728-beli (1775-ös másolatban is létező), valamint az 1827. évi (1837-ben nyomtatásban is közzétett) „constitutio”, rendtartás határozataiból ismerhetjük meg. Mindenekelőtt a szükségletkielégítés elvének érvényesülése az, ami, akárcsak az erdő esetében, erőteljesen jelzi a sajátos látásmódot, az aranyosszéki társadalom jellegzetes hűbéri fogantatású életelveit. Régebbi szokást követve, 1728-ban határozták el, hogy mindenki annyi földet „foghat föl”, amennyit megdolgozni tud, de azt „sem dézmába, sem más utakon-módokon nem volt szabad [tovább] adni, vagy véle kereskedni...” 1827-ben kikötik, hogy „sem pénzért, sem gabonájért, vagy marháért, vagy akármi névvel nevezendő jóért a birtokos másnak nem adhatja, sőt valamely efféle toldás mellett cserét sem tehet [...] de sőt, szorgalmatos ügyekezetnek felébresztése tekintetéből felibe való szántás végett se lészen szabad másnak általengedni...” Csupán a törökbúzföldek esetében engedik meg („kurta idő alatt sok napszámot kívántatván”) a felibe kapálásra való kiadást, valamint „a termésnek maga idejében lehető begyűjthetésiért” a részbezaratást. Aki pedig „mívelni vagy elégtelen, vagy henye lenne, avagy kaszálónak változtatni akarná — azonnal más mívelhetőnek s szorgalmatosnak birtokába jusson...”

A közföld művelése kötelező tehát, s az, aki „csalárdsággal mívelő” vagy harmadik esztendő pünkösöd harmadnapjáig nem dolgozza meg a földet, feljogosít bárki szabad embert arra, hogy parcelláját elfoglalja, helyesebben a jogigényét jelezze és majd a törvény útján magának követelje. Ebben a csodálatos jogérzékkel ősi hagyományt — a szabad foglалás módját — elevenítő vagy továbbörökítő rendtartásban benne foglaltatik az a mód is, ahogyan a tulajdon és a munka, a termőföld és

az ember még régi módon kapcsolódik egybe. A föld itt nem mint a munka terméke jelenik meg, hanem természeti feltételként, amelyhez jogot a dolgotevő élniakarás és az egy közösséghez való tartozás biztosít.

A feudalizmus alkonyán a mezőgazdaság termelőerőinek és a népességnek a gyarapodása ezt a közösségi tulajdonformát is jövedőtlené teszi. 1723-ban, valamint 1788-ban már szavaznak is végleges felosztásáról, hiszen a földfoglalások komoly viszálykodások, sőt összecsapások magjaivá válnak, azonban a polgári demokratikus forradalom hajnaláig, 1838 áprilisáig még fennmarad a bogáthi szabad föld, amikor a szék közgyűlése kimondja az örökös egyéni birtoklás elvét. „Így történt — írja Orbán Balázs —, hogy a Bogáthban — bár a bágyoni hátárban van beosztva — tarkásan minden falubeli ember bír földeket, legtöbbet azonban a szomszéd harasztosiak és bágyoniak, de van itt határrésze az innen két mérföldre eső Várfalva és Rákosnak is.”

A bogáthi széki szántóföldközösség ebben a késői szabad foglалásos formájában páratlan tudományos jelentőségű, és valljuk be: hagyományként is önértéktudatot ajándékozó.

A Hurkajuki Társaság utat mutat

Végezetül hadd osztozzunk néhai jó Balázs Ferenc örömteli izgalmaiban, aki valóban csodára lel, amikor az osztásos földközösségi rendszer maradványát, de úgy is mondhatnók: élő formáját ugyancsak Aranyoszéken felleli. „A világon sok érdekes földdarab található — írja 1933-ban az Erdélyi Fialatok IV. évfolyamának nyári számában⁵ —, s ezek között nem utolsó helyen áll az a néha veteményes, néha káposztás, néha pedig kenderes földnek nevezett terület, amely Mészkö község határában, Torda városától mintegy tíz kilométerre, az Aranyos folyó bal partján fekszik.” A határrész neve Hurkajuk vagy Kopta, és területe 12 hold. Ezt a földet a földközösség korabeli falu osztott földjeként megszervezett káposztás-, lenes-, kendereskertek mintájára használta az unitárius egyházközség tagsága. Balázs Ferenc 1798 óta fennállónak tartja, és 1881 óta vezetett jegyzőkönyvéről is tud. A közösségi birtoklás — a már tőkés elvek szerint szerveződött világban — ősi módon és értelmes rendezettséget teremtően szabályozott: „Az egész Kopta-kert fel van osztva nyilakra, 60—80 négyszögöles földsávokra. A múlt század óta a nyilak száma 270. [...] 1896 előtt minden család 4, azóta 3 nyilat bír végéig. Az özvegy férfi, felesége halála után, mind a hármat megtartja, özvegyasszony csak egyet. A többi s elhalálozás esetén minden nyíl visszaszáll a közre, újbóli szétosztás végett. Házasságra nem lépett egyének, bármilyen korúak is legyenek, nyilakra igényt nem tarthatnak. Az egyházközség minden [...] új családja jogot formálhat hasonlóképpen 3 koptai nyílra.” A veteményeskert-közösségnek van választott intéző tanácsa, amely gyepút, kerítést, utat, árvízvédelmi munkát végeztet a közösség tagjaival.

Balázs Ferenc azt is leírja, hogy „Mészkön a dombos határban kertgazdaság csak ezen a földdarabon lehetséges” — és hozzátehetjük, elsősorban ez indokolja az ősi rendszer ily csodálatos tartósságú továbbélését. A jelenség azonban arra is utal, hogy van e táj dolgozó embereiben tartós hagyománya a közösségtudatnak és nem is olyan távoli emléke a közjót szolgálni tudó önrendelkezésnek.

Balázs Ferenc — aki emberre szabottabb életformára vágyakozóan utazta be a kerek világot — sok lényeges pontján elemezte a Kopta-rendszer, a Hurkajuki Társaság útmutatása nyomán a föld és az ember viszonyát, s arra a megállapításra jutott, hogy a mészköi példa „azon az elven alapszik, hogy a föld tulajdonjoga nem az egyéneké, hanem a közvé. Kétségtelen, hogy egyetemes szempontokból más fölfogás helytálló, igazságosnak nem fogadható el.” Mi is a közösségben élni tudó, abban rendet teremteni képes, az emberi együttélésben egyetemes igazságok felé törekedő ősök példáját idéztük a talán legeltakartabb és igen elhanyagolt aranyosszéki múltat elevenítve.

1976

ŐSÖK ÉS ERKÖLCSÖK KERESZTÚR-FIÚSZÉKBEN

A hajdanvolt emberek, az ősök etikai síkon való vizsgálata ma még nem járhat kitaposott úton.¹ A lét meghatározta tudatot, közelebről és leszűkítettebben: a feudális életrendbéli székely földműves nép erkölcsi világának feltárása egyike a mai marxista történelemszemléletre hagyományozott adósságoknak.

Ahhoz, hogy a társadalmat és a benne élőket igazabban láthassuk: meg kell ismernünk azt az *értékrendet*, amelyet a szükségleteit kielégíteni, az önmagát megvalósítani vágyó ember mérceként állított fel. Miként épült ki ez az értékrend, mi tartotta fenn, s milyen okok folytán módosult: hogyan fogalmazódott meg az életigazító normák rendszere; milyen mértékben feszültek szembe az emberek a mindenkori erkölcsi elvekkel, a kor szentesítette kótáblás parancsolatokkal — mindezt még ezután kell feltárnunk.

Könnyebben megragadható a társadalmi elvárás és az emberi magatartás közötti ütközés, amely a bűn, a vétség formáját ölti; mint ilyen társadalmi visszahatást vált ki, és ennek írott emléke is maradhat, amelyen nyomkövetni indulhat a múltbeli értékrendet, normákat, életérzést, mentalitást és sok más — ma is oly nehezen feltárható — jelenséget megismerni vágyó kutató.

Keresni kell tehát azokat a történeti forrásokat, amelyek rögzítik a méltatlan, a nemtelen, a rossz, a közösségre káros, a büntetendő cselekedeteket. Ezek az írásos emlékek nemegyszer azt is tükrözik, ki az ítéletmondó, milyen érdekek védelmében büntet, az erkölcsi normák ellen vétők között milyen rangsort állapít meg, mit lát súlyos, mit bocsánatos bűnnek. A kérdéseinkre választ, ha töredékesen is, az egyházi és az államhatalmi szervek ítélkező fórumainak jegyzőkönyvei adnak.

Messzire vezetne annak taglalása, miért hiányos, egyoldalú például a széki törvénykezési jegyzőkönyvek alapján megrajzolható erkölcsi világ képe. Egyetlen gondolatot vetnénk csak fel: a közösségi alakulatokból egybeötvözött feudális világban ezek a közösségek — a családtól a faluig — a maguk belső önrendelkezése jussán oldanak meg sok-sok problémát. A múltbeli érzések, ítélkezések rekonstrukciója azért is nehéz tehát, mert a közvélemény megtorló ereje az egymásra szorulók, az egymást bajban segítők, a szorosabban együtt élők közösségeiben igen nagy — és a megítélés, a közösség megvetése vagy éppen kirekesztő büntetése *nem rögzítődik írásban*.

A kísérletezést, mindezt tudva, mégis el kell kezdenünk. Erre alkalmasnak kínálkozik a Matskási család levéltárában megőrződött egyik jegyzőkönyv.² A széki tisztségviselők — a királyi főkormányzók rendelteté alapján — felkeresik a „Keresztúr fi szék kerületében” lévő falvakat, és 14 kérdőpont alapján kivallatják, ki bűnös, ki vétkes. A „circalo Comissio” előtt a falusbíró, a notárius, az esküdtek s más tekintélyes emberek — szabad székelyek, jobbágyok, itt-ott nemesek is — emelnek vádat.³ Akik megmérettek és könnyűnek találtattak, megjelennek a bizottság előtt, amely megvizsgál, határoz és büntet — mindent, amit az elmúlt években felröháltak bárkinek is. *1823. április 10-én kezdik meg a munkát, és június közepén fejezik be.* Van olyan falu — Betfalva, Szent-

miklós, Kiskede, Nagykede, Csekefalva —, ahol a jegyzőkönyv szerint semminő erkölcsi vétség nincs és nem is volt. Valójában a falu szembe-szegül — s csak magának tartja fenn az ítélkezés jogát. Egyes községekben hamar végeznek, egy nap több szomszédos helységben is, másutt hosszasabban vizsgálódnak. Mindenesetre a hivatalos munka rendjén elkészítik 38 település — köztük Keresztúr város — erkölcsrendészeti statisztikáját, amely azért is igen értékes, mert időben, térben teljes és egységes anyagot ölel fel.

*

A kérdőpontok első csoportjában a részegeskedés, a verekedés, a káromkodás és a pipázás, a garázda elemek ilyenyszerű vétségei szerepelnek. Összesen 163 esetet mérlegelnek.⁴

Garázdák

Település	Részeges	Verekedő		Káromkodó	Pipázó
		Alkalmi	Gyakori		
Nagygalambfalva	1	4	—	1	—
Kisgalambfalva	1	—	1	1	—
Rugonfalva	—	—	1	1	—
Siménfalva	—	1	—	—	—
Fiátfalva	—	—	—	1	—
Alsóboldogasszony falva	2	—	1	1	8
Gagy	3	—	—	6	—
Medesér	1	1	1	1	15
Újszékely	3	—	—	2	2
Keresztúr városa	2	—	13	1	1
Timafalva	1	—	—	2	1
Keresztúrfalva	4	—	2	2	7
Szenterzsébet	5	—	—	1	1
Kobátfalva	1	—	—	1	—
Tarcsafalva	2	—	—	—	—
Martonos	2	—	—	1	2
Kissolyos	1	3	1	4	2
Nagysolyos	1	—	—	1	3
Magyarzsákod	—	—	1	1	3
Székelyszállás	1	—	—	—	—
Vécke	5	—	—	5	—
Bordos	—	—	—	1	—
Rava	2	—	1	2	2
Bözöd	4	—	—	1	—
Bözödújfalva	—	—	—	2	—
Körispatak	1	1	1	1	—
	43	10	23	40	47

Húsz faluban 43 ízben *részegeskedésért* vannak felelősségre embe-
reket. A mértéken felül ivókról van szó, hiszen sokan isznak, a föl-
desúri vagy más csapszékék jövedelme mindenütt nagy; a sűrűsödő
gond, a nyomorúság megkívántatja a felszabadultabb, kötetlenebb per-

ceket; de a téli kemény munka, a kaláka, a közdolog intézése szintén italozással végződik. Ezek nagy része formát őrző társas együttléteket jelent, és természetesen nem ítélné el éppen azok részéről, akiknek életrendjében szintén állandóan szereplő szokások ezek. Bűnösnek tehát csupán az minősül, aki „magát elveszejt”, családjának s a falunak árt.

A garázdaságban s egyben a részegeskedésben első helyen az obsitos katona állott. Keresztúr-fiúszék 1764-ben mentesült a határőrszolgálatból, hiszen Udvarhelyszék kemény-okosan ellenállott. El kellett viszont viselnie — bosszúképpen — a katonatartás és katonafogás nagyra növelt súlyát.⁵ A falu vezetői eleve a fékezhetlenebb szegényrendű legényeket fogatták el. A hosszas szolgálatból — vagy éppen a napóleoni háborúkból — megtért férfiak, az obsitosok, a szabadságoltak nehezen illeszkedtek bele a faluközösség zárt világába, szigorú erkölcsi rendjébe. Az ősi életformában már csak azért sem kapták meg sokan a helyüket, mert sem rendezett gazdaságot, sem családot nem tudtak már teremteni. Ezért sok a kóborló, a sokadalmakat járó, de még a tolvajságra vetemedő is közöttük, és nem ritka a (hozzá illő élettársat nélkülözve) hit nélkül, botránkoztató életet élő sem.

Körispatakon Barabás Jánosról vallják, hogy részeges, káromkodó, aki minden emberbe beleköt: „Istent, [Krisz]tust, Szűz Máriát öszveszidja, ezenkívül templomba sohase megyen, istentelen. A maga udvarán Istvánfi Ádámnak kabaláját levágta, azután az útra kihúzt[a] és megfizette; részegen — fél a falu, hogy elégeti.” Édesanyjával is rosszul bánik, a határt prédálja, sőt tolvajsággal is gyanúsítható. Jellemző: úgy küldik vissza a Regimenthez, hogy „többet haza ne bocsáttassák”. Kisgalambfalván Sófalvi János nevezetű obsitos katonáról vallják: „mikor kerengőjiből ide a faluba jön, szokott verekedni, fenyegetőzni, s méltán is félhetünk tőle falustól, hogy feléget. Most is oda van kerengeni.” Egy medeséri társa a bizottság elől szökik el.

A faluközösség életrendjéből kiragadott és abba újra beleilleszkedni nem tudó férfiak mellett a letelepüléssel, a földműveléssel meg nem barátkozó cigányok okoznak elég sok gondot.⁶ Többen részegeskednek közülük, házastársak is, vagy mint Keresztúrfalván: mindenikük („Bethlen Jánosné cigányai”).

A rendbontó elemeknek: a más életformát szokottaknak és a település rendjébe még bele sem törteknek, az obsitosoknak és a cigányoknak akadnak társaik a falubeliek, a megállapodottak közül is. „Vagyon egy Szőke Ferenc nevezetű szabad székely ember — jegyzik fel Nagycsalambfalván —, aki az részegeskedésben elmerült, de egyéb máli-tiója nincsen.”

A kiszabott büntetés általában enyhe. Akik csupán mint részegesek kerülnek a vádlottak padjára, azokat megintik, dorgálják, szavukat veszik, hogy az italtól tartózkodnak — de a faluban is kihirdetik, hogy „részegítő italt” senki ne merészeljen adni nekik 12 frt bírság terhe alatt. Így menekednek azok a maratonosiak is, akik „annyit sem isznak, mellyel a gyermekeiknek kárt tennének”.

Az ítéletekről — először szólván róluk — általában is el kell mondanunk néhány jellegzetességet. Azok a részegesek, akik más vétkek hordozói is, Udvarhelyre „árestomba” kísértetnek — és ez a több napos bebörtönzés igen-igen nagy büntetésnek számít. Másokra 24, 12

vagy 6 óra „árestomot” rónak, és egy-két esetben kimondják azt, hogy kenyéren és vízen a bíró házában kell büntetésüket leülniük. A szabad székelvényeket sújtó ítélet ez, de az armalisták, a kismemesek sem kerülnek el, s inkább vállalják, mintsem hogy fiskális akcióra kerüljön sor. A jobbágyé a botozás. Számukra 24, 12 vagy ritkábban 6 „pálcát” vagy az asszonyoknak, lányoknak ugyanennyi korbácsot írnak elő. A nemesek módosabbjai, hatalmasabbjai a széki „constitutio” szerint bűnhődnek, egyeseket fiskális akció alá is vonnak, sokakat azonban — komoly vétség miatt is — csak megintenek. A társadalom hierarchikus felfogása érvényesül tehát ezen a téren is.

A *verekedők* — ha a statisztikai táblázat végösszegéből a Keresztúr városbéli 13 cigányt leszámítjuk — igen kevesen vannak: 10-en, akik gyakrabban, és 10-en, akik alkalmilag támadtak embertársukra.

Az állandóbban bajt okozók soraiban ez esetben is ott találhatók a katonák és a cigányok. (Az említett keresztúriakról írják: „a Bíró József úr cigányai úgy átaljában nagyon verekedők, nemrégiben Mohos Antal urat megverték”.) Egy-egy büszke armalista megfékezése is gondot okoz; ilyen például Buh Mihály, aki „verekedni szokott, nevezetesen Varga Jánost szinte agyonverte, az ablakon kilődöz, éjszakának idein másnak a házára megyen...” A legények virtuskodó egymásnak feszüléséről csak egy esetben tesznek említést, s megjegyzik: „a szokatlan ital miá lett megrészegedések” okozta a bajt. A verekedők között asszonyember is akad. Siménfalván „Varga István feleségestől Varga Jánost, a testvérét megverték, vérit kieresztették, a fejét bérontották”. Medeséren pedig „Az Ambrus Péter felesége az Ambrus Mózes feleségét most nemrégiben egyben rontotta”.

A rokonok között igyekeznek a bírák békességet teremteni. A büntetés általában itt is a már említett mód szerint változik; de ez esetben sem súlyos: 12 óra zárkát vagy 12 pálcát nem halad meg. Többen — így az indulattól egy-egy ízben elsodortak, az önbíráskodást őszinte töredelemmel bánók — megintéssel szabadulnak. A szenvedő fél „fájdalmát” azonban meg kell fizetniük.

A *káromkodók* sorában a már említett részegesek, verekedők is ott találhatók. Így szaporodik számuk 40-re. A szitkozódókat a falutörvények is bűnösnek ítélik. Legkorábban 1663-ban Udvarhelyszékben a szentmihályiak mondják ki: „Ha valaki lélekeződik, toties quoties két pénzen maradjon, ha pedig ördög lelkűvel, adtával és egyéb afféle Isten ellen való szitkokkal szitkozódnék, toties quoties egy forint az bírsága...”⁷ Az 1727. évi széki statútum⁸ a büszkeségből, bosszúságból, részegségből káromkodók ellen írja elő a kalodázást. A keresztúr-fiúszéki bizottság rugonfalvi cigány esetében 1823-ban is a kalodába tételt mondja ki büntetésként, és ha nem javulna meg, akkor a 12 vagy 24 botot, végső esetben pedig az udvarhelyi széki börtönt. Bocsánatot is osztogatnak, így a fiátfalvi Török Pál nevű szabad embernek, aki pedig „mikor megittasodik, iszonyú káromkodásokat szokott véghezvinni”. Ő kezeset is ad, hogy megjobbul, és így a büntetést elkerüli. Általában azonban az elzárás vagy botozás a rendszeresen káromkodóknak, az ismeretes szitkozódóknak is kijár.

Garázdaság címén a *pipázókat* szintén a bizottság elé idézik. A zsen-delytetős, zsúpfedeles faépületek könnyen tüzet fognak, ezért közérdek

a pipázók rendre szoktatása. Az 1727. évi széki szabályozás is tiltja a csűrkertekben, udvarokon, utcán való dohányzást, 12 dénár bírsággal sújtva az engedetlen.⁹ A 38 helységben 47 könnyelműen pipázót jelenének, olyat, aki a pajtában, az ólban, a csűrben, az udvaron, az utcán teszi rá a „bakk-szenet” a pipára. Keresztáron vallják: „Méltóságos Bíró József úr úton-útfélen szabadon pipázik, senkivel nem gondol, efelett cigányai is mindenütt bátran pipáznak, nagy bog szeneket tesznek pipátokra.” Három alsóboldogasszonyfalvi lakos azzal menti magát, „hogya akkor [régi vétségért idézik be őket] nem volt ilyen kemény tilalma a pipázásnak, mint most”. A közösséget veszélyeztetve kedvét töltő embert 1823-ban viszont már igen szigorúan büntetik: ha nemes, a széki „constitutio” szerint, a szabadokat 12 óra árestommal, a jobbágyrendűeket 24, 12, 6 botütéssel.

Külön csoportosíthatók azok a kérdőpontok, amelyek a kóborlókat, *tolvajokat*, orgazdákat, erdőrontókat és határprédálókat tudakolják (T=*többen=számadat nélkül*).

Tolvajok — prédálók

Település	Kóborló	Orgazda	Tolvaj	Erdő- rontó	Határ- prédáló	Kecs két tartó
Kisgalambfalva	2	—	—	—	—	—
Rugonfalva	1	—	1	2	—	—
Siménfalva	—	—	—	T	—	—
Alsóboldogasszonyfalva	—	—	—	—	—	1
Szentábrahám	—	1	—	—	—	—
Magyarandrásfalva	—	—	1	—	—	—
Gagy	—	—	—	—	1	—
Tordátfalva	—	—	—	—	—	T
Medesér	—	—	—	T	—	—
Keresztúr városa	—	—	T	—	—	—
Timafalva	—	—	—	5	—	5
Keresztúrfalva	T	—	—	—	—	—
Kobátfalva	—	—	1	—	—	—
Tarcsafalva	—	—	—	—	—	7
Martonos	—	—	—	T	—	T
Kissolyos	1	—	3	T	3	—
Nagysolyos	—	—	—	—	4	—
Magyarzsákod	—	—	—	6	7	—
Székelyszállás	—	—	1	4	—	—
Vécke	—	—	4	—	—	—
Bordos	—	—	—	1	—	5
Rava	—	—	4	—	4	—
Bözöd	—	—	—	6	5	—
Bözödújfalva	—	1	6	—	—	—
Körispatak	—	—	1	T	7	—
	4	2	22	24	31	18

Azok ellen, akik kiszakadnak a munka után élni szokottak rendjéből, a hatóságok szigorú törvényeket hoznak,¹⁰ és elítéli őket a faluközösség közvéleménye is. Jóllehet szegény emberben nincs hiány, a más javaira iáéhezők száma kicsi. A múltbélieket is felidézve, 22 tolvajlásra tudnak emlékezni a vallók. Vannak, akik néhány kosár méhet, kevés mézet, lisztet, gyapjúfonalat, csergét vagy kitermelt követ tulajdonítanak el. Ser-tést is „lopnak”, de kiderül, hogy az csak az övek közé keveredett, és a négy ravai férfi kétségbeesetten tiltakozik: ők nem afféle emberek, hogy lopjanak. Valóban tolvajnak ketten bizonyulnak: a székelyszállási Balás Istvánná és a véckei Trutza Tódor. Az előbbi egy segesvári szász iparos sátrából lopott gyolcsot, vásár idején, mégpedig úgy, hogy három véckei cigányasszony segítette. Székelyszállás képében hárman vallják eskü alatt, hogy „még ennek előtte egy lopott tehén szarvát nálok megkapván, a tehent megfizette; ludat lopva, a nyakát elszaggatta s a hijúba felhánta, a vérin a hitesség megtalálván, megfizette. Keresztúrról ennek előtte mintegy 16 esztendővel gyolcsot lopott. A cigányokat úgy szereti, hogy vélek eszik-iszik, társalkodik, barátkozik.”

Trutza Tódorról kiderül, hogy a keresztúri vásárban lopott; három lovat, bárányokat is eltulajdonított, és a környék „nagy” tolvajjaival barátkozott.

Nem érdektelen az sem, hogy a falvakban mennyire élesen figyelik a közösség minden tagját, és az ellenőrzöttség folytán milyen nehéz másokat megtévesztve tolvajként élni. Az említett gyolcslopásra is úgy derült fény, hogy Balásné a gyalakutai vásár után a falu végén látták a cigányasszonyokkal egyezkedni. Trutzát pedig a fogadóban látták együtt a híres tolvaj pipei Bálint Bandival és a havadtői Nagy Györggyel. A vallatásnál elmondják, hogy Bálintot úgy üdvözölte: „Servus Bandi, kedves barátom. Megölelé, megcsókolá, azt mondván Bálint Bandinak Thodor: adsz-e egy pohár bort; melyre azt mondá Bandi: igen biz én, ha adsz, én is igen. Ezzel mintegy óráig a fogadóban mulattak.” Nagy György marosvásárhelyinek mondotta ugyan magát, de rövidesen ellop-ták a tiszteletes három lovat és két bárányát, akkor pedig kiderült, hogy havadtői és szintén tolvaj. Ugyanis Erdőszentgyörgyön két báránybort akart eladatni a legényével, a kereskedő viszont tudta: neki, Nagy Györgynek ilyen fekete és fehér báránya nem volt; az ezen a nyomon elinduló hitések vallják: „ebből is azt húztuk ki, hogy Nagy György, Báli[nt] Bandi és Trutza Thodor mind nagy tolvajok”. Más alkalommal éjjel a véckei „cinterem” melletti régi mészgödörben figyelik meg a keresztúri vásárról lopott holmin osztozkodókat, és a segesvári erdőn is kihallgatják Trutza és szeretője, Latzkó Kata vitáját („...egybevesztek, miből, miből [nem], nem tudom, hanem veszekedések közt Latzkó Kata azt mondá Trutza Thodornak: miért adtad az én portékámot a sógorodnak, Bordoson lakó Csatlós Jánosnak — akit egy tolvajnak tudunk lenni. Megint azt kiáltotta: hallgass, te lólopó, a pap lovat is te loptad el. Latzkó Kata Trutzát verte, a haját húzta, de mégis Trutza egy szót sem szólott.”).

A falu az indokolatlanul sokat jövő-menő, a *kóborló*¹¹, a „kerengeni szokott” embert is számon tartja. Rugonfalván Gothárd István obsitos, akinek jószága nincs, „néha fél esztendeig szokott oda kerengeni”. Kisgalambfalván van egy Vékás János nevű szabad székely, „aki a faluból

nyáron által oda-oda lesz két-három hétig. Senki sem tudja, hol jár. Gyanú fér hozzá, hogy nem jó dologban jár.” Az ilyeneket a széki tisztek eltiltják a szabad meneteltől. „A falusi jegyző híre nélkül ne járáljon, kitől passust venni köteleztetik — határozzák el Vékás János esetében —, és midőn hazajön is, az nótárius előtt magát mindenkor legitimálja.”

Más világ az erdő- és határprédálóké. Együttesen 55 személy kerül a bizottság elé, s egy-két esetben csak megjelölik, hogy többen pusztítják az erdőt.

A falutörvények részletekbe menő szabályozással védik az „erdőrontók” ellen a falu tilalmas erdejét. A közerdőből irtanak azonban szántóföldet már évszázadok óta, és Körispatakon, Kissolymoson, Martonoson, Medeséren, Timafalván még 1823 előtt is sokan „aszalnak” le erdőket. Martonoson „egy Saramás nevezetű erdőt majd az egész falu erősen pusztított, vágott orotásnak”. A tilalmasból cserefát, néhány bözödi, magyarzsákodi, rugonfalvi ember vágott.¹² A siménfalviak pedig így panaszkodnak: „Ide annyi kalányos szaporodott, hogy az erdönk el lévén posztítva, nem [...] tarthassa őket, holott itt három pár cigánynál a faluban többen nem volna szabad tartózkodni.”¹³ Az erdő-„prevaricatorokat” általában a falu törvénye szerint büntetik, de most — a példát statuálás miatt — a bizottság a gyakrabban kárt tevőket meg is csapattatja, pénzbírságot is kiró, és a siménfalvi cigányokból is telepít más, erdősebb helységbe.

Ott — a feudalizmus kori faluban —, ahol a takarmányalap biztosítása ma már szinte elképzelhetetlenül nagy gondja a szántóvető, állattartó embernek,¹⁴ a vetéshatár állandó veszedelemben forog; a lopva étetők, az éjjeli legeltetés alkalmával szénába, sarjába marháikat becsapók azonban gyakran csak virtusból cselekszenek, és ezt „a megítélés” sem mindig tekinti erkölcsi lesüllyedésnek. A szándékos kártételt és a bírságot viszont meg kell fizetniük. A mezei kártételnek vannak rendszeres gyakorlói is. Ilyen Bözödön Kontz István, akinek marhái az „egész tavaszon a vetéskertbe jártak szabadon”, és Mester Józsi, akinek lovai, sertései szabadon prédálták a határt („minden ember félvén tőle”). A körispataki Barabás János pedig „Tolvajkaput tart a kertje végibe, s ott lovait a vetéskertbe eregeti”. Van olyan is, aki marháit az ökörcsordába ki sem csapja, oly mértékben éli a határt. Nos, az ilyenek, a szintén közösségellenesek, a más kárán gazdagodni vágyók ugyancsak kemény büntetést kapnak: pénzbírságot, elzárást, botozást, ki-ki „conditioja” szerint.

Külön foglalkoznak a kecsketartókkal, hiszen az erdőpusztításban nagy a szerepük,¹⁵ és II. József erdőtörvénye, de igen sok falutörvény is óvja tőlük a faállományt. Tarcsafalván, Bordoson, Tordátfalván, Alsóboldogasszonyfalván s másutt is több a kelleténél a kecske. A határozat szerint 2—3-nál többet a szegények sem tarthatnak. A többit 15 nap alatt el kell adniuk, és aki szembeszegül, attól elkoboztatják, „confiscáltatni” fogják az állatokat. Mondanunk sem kell, itt nem morális elvek elleni vétségéről van szó, csupán a jövődőt óvó gondosság állít fel követelményeket.

A templomot szorgalmasan nem látogatóban a felsőbb hatóságok renitens elemet látnak; büntetendő magatartásnak minősítik tehát a „templomkerülést”.

A hit s tisztelet nélkül élők

Település	Templomot kerülő	Szüleik nem becsülő	Gyermekével rosszul bánó
Kisgalambfalva	2	2	—
Rugonfalva	—	—	1
Siménfalva	1	—	—
Fiátfalva	3	—	—
Alsóboldogasszonyfalva	1	—	—
Újszékely	6	1	1
Timafalva	2	—	—
Keresztúrfalva	—	3	—
Szenterzsébet	—	2	—
Martonos	2	—	—
Nagysolymos	—	1	—
Magyarzsákod	2	1	—
Székelyszállás	2	—	—
Vécke	1	—	—
Rava	—	1	—
Körispatak	1	1	—
	23	12	2

Tizenegy faluban 23-an vannak ilyen „erkölcsi vétségben” szenvedők. Köztük található tömlöcöt megjárta ember, garázda obsitos, erejét vesztett öreg, aki „bajai mián nem érkezik”, vagy aki a pappal tart haragot. Vallási közömbösséget vagy éppen ateizmust okul természetesen senki sem ad, amikor a templom „ritka gyakorlása” miatt kérdőre vonják. Siménfalvi Péter László azonban 16 éve úrvacsorát nem vett, és amikor a bizottság elé hivatják, meg sem jelenik. A széki tisztségviselők 12 frt bírsággal sújtják. Fiátfalván Fazakas Jánosné, Intze Judit és Rákhel nemcsak hogy „a templomot nem gyakorolják, hanem még azt se tudják, hogy micsoda valláson lévőek”. Alapjában véve azonban az egyházi keretek annyira magukba ölelik a feudális világbeli ember életét, hogy még azok is, akik számára csupán megszokás vagy unt kötelesség a vasárnapi prédikáció meghallgatása — a közhittel szembeállni nem merészkedhetnek. Egy asszony így is 12 korbácsot szenved, s van olyan armalista, akit fiskális akció fenyeget a templomkerülés miatt. Más források is tanúsítják, hogy ha az egyháznak hűséggel, a *szülőknek is tisztelettel*, engedelmességgel, megbecsüléssel tartozott a gyermek, természetesen felnőtt korában is.¹⁶ Nyolc faluban 12 olyan ember akad, akit mégis ilyen bűn miatt állítanak a bizottság elé. Keresztúrfalván például három férfit vonnak felelősségre azért, mert szüleivel illetlenül bánik, anyját veri vagy apját „megtaszigálta”. A határozatban kimondja a bizottság: „Mínthogy a szülőket a gyermekeknek semmi esetben szomorgatni, annál inkább azokkal illetlenül bánni nem szabad”, 24 óra árestommal bűnhődnek, és le kell kötniük magukat szüleiknek kezesség

mellett, hogy ezután őket megbecsülik. Magyarzsákonon Birton Istvánt panasolja be öreg édesanyja, hogy néki nem engedelmeskedik, véle gorombán bánik. Emiatt 24 óráig a bíró házában kalodában kell ülnie, és onnan kezességen bocsátják csak el.

Van azonban olyan családi állapot is, amelyben például a mostohaanya miatt a fiúnak válik nehezzé az élete. Rugonfalván Varró Zsigmond első feleségétől elvált, a második viszont „nyelvelődő, szitkozódó, rossz erkölcsű asszony”, aki mostohafiára, Ferencre apját „felülteti, azt vereti, maga szidja, üldözi” (földesura pedig szolgálni nem engedi, mivelhogy a jószágot — mint munkaerő — apjával együtt kapta). Az újszékelyi Bozogán János is durván bánik a fiával. A család belső rendje, békéje megzavarodik tehát; az pedig, ami természetes funkciója — a gyermekek gondos nevelése, szeretettel teli formálása —, itt-ott hiányzik; indulatok, a szoros együttélésben a súrlódásokból születő gyűlölethullámok lökik, feszítik egymásnak néha a nemzedékeket is.

*

Végezetül szólanunk kell azokról is, akiket *fékteleneknek* neveznek, akik házasságrontók, hitetlenül élők vagy paráznának minősülnek, mivel házasságon kívül szülnék gyermekét.

Féktelenek

Település	Egyszer	Megesett	Többször	Házasság rontó	Hitetlenül élő	Botránkoztató	Betegségben sínylődő
0	1	2	3	4	5	6	7
Siménfalva	—	—	—	—	2	—	3
Fiátfalva	3	3	1	—	—	—	—
Alsóboldogasszonyfalva	—	—	—	—	1	—	—
Magyarandrásfalva	1	1	—	—	—	—	—
Gagy	3	—	—	1	7	—	—
Tordátfalva	2	—	—	1	1	1	—
Medesér	1	—	—	—	—	—	—
Újszékely	3	—	—	1	—	—	—
Timafalva	1	2	—	—	4	—	—
Keresztúrfalva	3	3	—	2	—	—	4
Szenterzsébet	4	1	—	2	—	1	—
Kobátfalva	—	—	1	—	—	—	—
Tarcsafalva	1	—	—	—	—	3	1
Kadács	—	1	—	—	1	—	—
Martonos	1	2	1	2	1	1	—
Kissolymos	6	1	—	—	3	1	—
Nagysolymos	3	1	—	—	1	—	—
Magyarzsákon	5	—	1	1	—	—	—
Székelyszállás	—	1	—	—	—	—	—
Vécke	—	—	—	—	—	2	—

0	1	2	3	4	5	6	7
Csöb	1	—	—	—	—	—	—
Bözöd	6	1	—	1	—	—	—
Bözödújfalú	3	—	—	—	—	1	—
Körispatak	1	—	—	—	—	—	—
	48	17	4	11	21	10	8
	69						

A fiatalság megfélemezésére sok intézkedést hoznak. Az említett széki statútumban olvashatjuk: „Mivelhogy pagatim éjcekákon a falusi ifjúságnak, legényeknek és leányoknak guzsalyosi titulus alatt való confluxusok alkalmatosságával sokaknak panaszból tapasztaltatik sok gonoszságnak, ledérségnek s hivalkodó dolgoknak effectumai, verekedések, vérengzések, fajtalan buja élet exercitiuma, végeztetett azért: hogy az ilyen buja alkalmatossággal való confluxus hely tartója [büntetessék meg]. ...Az afféle hivalkodást olyan helyeken exerceáló ifjak pedig deprehendáltatván, az falusi bírák és faluk esküdtjei által kalodába veregesenek, és míg a gyülekezet a templomból ki nem jön, addig ott tartasanak.”¹⁷ Táncot, vigalmakat másutt s máskor is tilalmaznak, s mindezt azért, hogy alkalmat a féktelenkedésre ne találjanak a fiatalok.

Mégis a törvénytelen gyerekek száma eléggé nagy. A megesett lányok 21 faluban 69 esetben kerülnek a bizottság elé. Kővári László, jóllehet maga sem vállal felelősséget adataiért, 1847-ben közli,¹⁸ hogy a székely székelyekben a legnagyobb a törvénytelen gyerekek száma; meglepő, hogy a szász székelyekhez hasonló módon, velük versengve az elsőségért. Ha csupán a rendszeresebb nyilvántartásnak köszönhetően kerül is sor ilyen megállapításra, mint társadalmi jelenséggel számolnunk kell vele.

A vallatás során kiderül, hogy a leányanyák közül 48-an egyszer, 17-en kétszer, 4-en ennél is többször szültek törvénytelen gyereket. Ez utóbbi kategória kétségkívül a züllés útján járókat jelzi. Az egygyerekes lányok közül egyikük-másikuk panasolja, hogy hitegették, megcsalták. Van olyan, akit utólag hitestársává tesz a legény. Mindenesetre a megesett lányok közül azokat, akikkel egyszer „baj történt” ugyan, de azután magukat becsületesen viselték, „absolválták”, felmentették, éppen csak hogy „megintik” — természetesen akkor, ha ekléziát, ha egyházmegyét követtek, ha tehát az egyházi hatóság előtt bűnüket „megismerték” és megbánták. Ötön mégis 6—12 korbácsütést, 6 óra árestomot kaptak. Egyiküket kötelezték, hogy megyét kövessen. Az pedig, aki ugyan eleget tett az egyházi parancsnak, de tovább is járatott legényt magához, 12 korbácsütésre ítéltetett. Akiknek két törvénytelen gyermekük volt, (17-en voltak), azoknak 12 korbácsütést kellett elszenvedniük, egynek 24 jutott, egynek még elzárás is, a nemeslánynak pedig fiskális akció. A három törvénytelen gyermekes 12—24 korbácsot és árestomot kapott. Egy martonosi lányról írták, „hogy ekkiesiát háromszor követett, megbizonyította, de ez bün[te]tésnek fel nem vétethetik, annál is inkább, hogy három bitangja lett s meg nem jobbult, azért 24 óráig való árestomot szenvedjen, 24 korbácsot publice kapjon”. A „fattyat vetett” lányok szigorú büntetése mellett a férfiaké csak szórványosan szerepel. Nem is említik őket név szerint, de ha igen, akkor is sok esetben elma-

rad nevük mellől a kiszabott büntetés. Csak néhány esetben szenved a legény is 12 óra árestomot, s ül 24 óráig tömlőcben az, aki két gyermek apja.

Kilenc faluban 21-en élnek „hitetlenül”. A legtöbben Gagy községben, 7-en; különben itt is, mint a megesett lányok esetében, nagyon sok a cigány, akik a jobbulást ígérik, de nem mindig tartják meg szavukat. Igaz, a velük való törődés sem volt valami nagy. Molnár Andris ezért panaszkodott: „eleget jártak, hogy törvényesen egybeesküdjenek, de soha meg nem eskették”.

Ezeknél a törvény szerint egybe nem kelt pároknál a bizottság határozata rendszerint az egymástól való eltiltással kezdődik, és a többi súlyos büntetést (verést, börtönt) vagy előírja, vagy ígéri arra az esetre, ha egybe nem kelnek.

Házasságrontók 11-en vannak. Számukra 12 pálca vagy korbács s 24 óra árestom a büntetés. Azt az asszonyt, aki nyomorék férje mellett más járat magához, megintik, hogy „ezután boldogtalan urára viseljen jó gondot és magát becsületesen viselje”.

Tízen vannak, akiknek botránkoztató élet miatt kell a bizottság előtt felelniük. Ők is hasonló módon ítéltetnek meg. A nagysolymosi Koszti Máriának, akinek két törvénytelen gyermeke is van, nemcsak 12 korbácsütést osztanak ki, hanem azt is megígérik, hogy „ha ezután botránkoztató élet folytatásától meg nem szünnék, haja lenyíratva a faluból csapattassék ki”. Huszonnégy korbácsot kap Toté Pentsi véckei is, akiről kiderült: „Tamás cigány éli Toté Pentsit, úgy Mityi Jankó és Csatlós Jancsi élik.”

Gyermekeltevési esetet csak egyet, Bözödújfaluban említenek; azonban a bűnöst pártfogoló nemesasszony (aki orgazdaságot is vállal) a hiteseket az udvarára becsalta, „a leánt tőlük elvette”, később a felelősségrevonás elől marosszéki jószágára menekítette.

Befejezésként említjük: a statisztika három faluban nyolc olyan beteget mutat ki, akik „gyanú alatt vadnak franc iránt”, tehát a francia háborúk nyomán fellépő vérbajjal gyanúsíthatók. Őket az udvarhelyi „chirurgus”-hoz kell a bírónak kísérnie.

Arra a kérdésre: „találatnak-e sodomicusok, és kik azok?”, sehol sem kaptak választ.

*

A faluközösségben az életet hagyományok, ősi modellek, minták, az évszázadok során kikristályosodott értékrend szabályozta. Más források, a falujegyzőkönyvek tanúsítják, hogy a székelyek az elmaradottság, az urak és a babonák uralma ellenére kialakítottak egy olyan értékrendet, amelyben fő helyre került a közösség érdeke és a talán legbecsülendőbb: az egymásért való felelősség tudata.

Ez a történeti forrás, amely 38 keresztúr-fiúszékbeli helységből csak a keretektől kitöröket, a lázadókat, és tegyük hozzá, a garázdákat, másokéra áhítozókat, a féktelenekeket gyűjtötte egybe, külön szemlélve talán túl sötét színeket összesít. Még így is alkalmas viszont arra, hogy a szürke hétköznapiak rendjébe, a mindennapok historikumába elvezessen, hogy segítsen tisztelni a több tucatnyi faluban lakó, sok ezernyi bajjal-gondal nehezen élő, de az ősi törvényekhez ragaszkodó székely emberek

sokaságát, és megismertesse velünk a kendőzetlenül élénk állított vétkesek *valóban igen kicsiny csoportját*.

A feudális társadalom vezető rétege, a széki tisztség — ezt is tükrözi a vallatás — rendet akar, amit a garázda, részeges, szitkozódó, verekedő nem háborít meg. Kóborlóktól, tolvajoktól, erdő- és határprédálóktól a tulajdont félti, védi; a társadalom alapjainak megingathatatlansága miatt igényli a templomot és a szülőt tisztelő jámborságot és a családó védelmező erkölcsösséget. A bécsi udvar felvilágosult abszolutizmusa készíti ebben az utóregésszerű intézkedésben is arra a főkormányzékot, hogy ily módon „emelje fel”, nevelje a népet. A falu elöljárói, a bíró és az esküdtek pedig valóban ismerik a szokásokat, az erkölcsi normákat, a közvéleményt, és azt is tudják, a lakosság többségének érdekeit szolgálja mindaz, ami becsületnek, tisztességnek teremt szilárdabb alapot. Mindez együtt kavarg, tükröződik az ítélezésekben, az emberséges megintésekben éppen úgy, mint a rendi társadalom erkölce szerint a csak jobbágyra lesújtó botban vagy annak a lányára, asszonyára lecsapó korbácsban.

1971

HÁROMSZÉKI FALUTÖRVÉNYEK

A székely nép történetét kutatók tudják: milyen kevés az, amit eddig feltártunk, amit ezen a számunkra adott munkaterületen elvégeztünk, mennyire megdobogtatja a historikus szívét, aki érzi, aki restelli ezt az adósságot, az olyan történeti forrás, az olyan irat, amelyben a székely népi élet másutt írásos nyomot nem hagyó mindennapjainak számtalan mozzanata örökítődik meg, mégpedig közvetlenül, úgy, hogy a nép maga mondja el: milyen rendtartás szerint kíván élni, hogyan akarja közösségi életrendjét megszervezni. E körbe tartoznak a székely falutörvények. Olyanok, mint egy alapszabály, mint egy alkotmány, benne foglaltatik az, amit a falu lényegesnek tart és szabályozni kíván.

Miről szólnak a falutörvények?

Sajnos nem tudunk minden szokásáról a régi, az 1848 előtti falunak, hiszen ennek az ősi kisközösségnek az életében az egyéni magatartást, a cselekvést százados szoros együttélésben használhatóvá váló elvek, formák sokasága szabályozta. Tavasznak, nyárnak, ősznek, télnek megvolt a maga szigorú természeti parancsa, amely a földet megmunkálótól igazodást követelt. Ugyanígy volt meg a nemhez, korcsoporthoz, gazdasági és társadalmi rendhez tartozásnak is a maga normarendszere, amely az egymás közti kapcsolatokat, a cselekvést szabályozta. A szokások iratlan, de kötelező erejű törvényei szabták meg a mindennapi életrendjét, a munka, a szórakozás rítusát, a viseletét, azt, hogy milyen színű szegő jár a zekére, milyen színű pántlika a jobbágy vagy a katonarendi lány hajába és így tovább.

Mindebből kevés örökítődik meg a falutörvényekben. Az azonban, ami megfogalmazódik a szokásrendből, igen lényeges. Nagyon fontosnak tartották akkor is, és az a múlt vizsgálója számára ma is.¹

Nézzük meg közelebbről mindenekelőtt azokat a szabályokat, normákat, amelyek a falu közvagyonát szabályozták. Mert közös volt hajdan a szántó, csak megosztották nyílhúzással, s ezért is hívták az egy családra jutó földet nyílnak és a falu közös szántóját nyilas földnek. Volt közerdő, közlegelő, kaszáló, s ezt rendezni, használatát szabályozni kellett. A zaláni falutörvény így kezdődik: „Anno Domini 1581. esztendőben pünköszt nap után való kedden mü Zalán falvául töttünk ilyen végezést az falu földé felől, hogy az falu igyenességéből választottunk tíz személt, tudniillik a falu földinek megosztására...”² A szántóközösség felbomlása után az erdő, a legelő és a kaszáló okozott bőven gondot s adott okot a törvényhozásra.

A régi falu nemcsak közbirtokos, hanem a gazdálkodásban is szorosan egymásra utalt. Ezért kell a nyomás és a tilalmas határ rendjét megszabni, megszervezni a legeltetés rendjét, pásztort fogadni és így tovább. A XVII. század elején a kilyéniek például azt írták: „Mint hogy mint az közönséges társaságnak, mint az falubeli lakosoknak megmaradása az jó rendtartásoktól függ, erre nézve az bíró lévén az falu igazságának folytatására rendeltetett személy, hűtellel is köteleztetvén arra, minden héten szombaton mindenféle határbeli, erdőbéli, rétekbéli károkról való zálogoltatásokról törvényt szolgáltatasson...”³

A gazdálkodás jó menete mellett a falut közvetlenül érintette a közterhek viselésének, elosztásának gondja. A széki hatóságok sok tennivalót róttak rájuk, de a falu patakán, folyóján levő híd, a malomárok is munkát kívánt, és utat is kellett csinálni, javítani. Végezetül meg kellett szabni a tisztségviselők, bíró, esküdt, polgár, erdő-, határpásztor választásának módját, ezek jogait és kötelességeit. El kellett dönteni, milyen bűnért, vétékért, vétségért milyen büntetést vehet ki a bíró a faluszékén. Hogyan ítélkezik a falu ítélőfóruma az emberek közötti peres kérdésekben és így tovább. Valójában tehát gazdag, szép történeti anyag, okos intézkedések serege válik paragrafusokba szedett normává a székelly falutörvényekben.

Vegyük számba a falutörvény-vagyont

Ha már ilyen magasra vertük fel az árát a történeti források licitációján, nézzük meg azt is: nem csupán ritkasága teszi értékessé? Válaszunk: igen is, meg nem is. Mindent egybevetve, töredéket, kivonatot is felszámítva, mintegy 33 székelly falutörvény jelent meg eddig nyomtatásban. Akkor, hogyha a válogatás, a minősítés szempontjait szigorítjuk, a szó szoros értelmében vett falutörvény csupán 21, ez is úgy, hogy az egv-egy falu más-más évben kiadott rendszabásait külön falutörvénynek vesszük. Több falu közvagyonát három rendtartás szervezi, négy csak kivonatos, öt pedig csak részlet. Ha falvanként kívánjuk a leltárt elkészíteni, ez a szám is redukálódik, hiszen Alsócsernáton három, Zalán, Csíkszenttamás és még néhány település különböző években keltezett falutörvényekkel is szerepel számbavételünkben. Így tekintve, csupán 14 településből való teljes falutörvénnyel rendelkezünk. Ha pedig a Felső-Fehér megyeieket — jöllehet székelly falvaknak számítjuk őket ma — túlzó rigurozitással kizárnók: mindössze 12 székelly falu (több évbeli) teljes konstitúciójával büszkélkedhetnénk.

Forrásfajtánk területileg sem oszlik meg arányosan. A hajdani székelly székek közül a leggazdagabb Háromszék (12 teljes, 5 részlet), majd Csík-Gyergyó-Kászonszék következik (három teljes és három több falura vonatkozóval), és a sort Udvarhelyszék zárja le (egy teljes és négy kivonatos). Karatna és Peselnek (öt évben) mint Felső-Fehér megyei község egészíti ki a sort. Sajnálatos módon Marosszéket csak egy udvarfalvi utalás,⁴ Aranyosszéket pedig a bogáthi prédiúra, a széki közvagyonra vonatkozó státútum⁵ képviseli. (Ez utóbbi kettőt nem is számolhattuk a 33 falutörvény közé.) Hadd soroljuk fel a valamikori Háromszék területéről valókat:

— A Székelly Oklevéltárban: Zalán 1581, 1699, Zágon 1680, Szermerja 1727.

— A Corpus Statutorumban (ide számítanánk a felső-fehérbelieket is): Szacsva 1717, Karatna 1739, 1748, 1756, Peselnek 1715, 1749.

— Az Erdészeti Oklevéltárban (csak néhány erdőre vonatkozó paragrafust tartalmaznak): Nagybacon 1748, Bodos 1774, Szárazajta 1775, Középpajta 1775, Barót 1775.

— A Székelly falutörvényekben: Alsócsernáton 1665, 1666, 1716, Kisborosnyó 1724, Szotyor 1727.

— A Gazdaságtörténelmi Szemlében: Kantafalva 1720.

— Az Ethnographiában: Lécfalva XIX. sz. eleje.⁶

Az, amit az elmúlt negyedszázadban sikerült összegyűjtenünk s kiadásra előkészítenünk, a következő falvakból és évekből való:

— Családi levéltárakból: Kilyén XVIII. sz. eleje, Bölön 1690, Uzon 1699, 1715, Bodok 1731, Eresztevény 1767, Oitszem 1806, Hídvég 1799, 1820.

— A széki és guberniumi levéltárakból: Szentiván és Laborfalva 1717, Márkosfalva 1774, Martonfalva (töredék) 1837, Bölön 1718. 1751, Nagybacon 1748, Köpec, Miklósvár, Bodos, Nagyajta, Szárazajta, Középjajta, Barót 1774—1775.

— Falujegyzőkönyvekből: Papolc 1733, 1759, Árkos 1760, 1771, 1824—25, Szemerja 1771 Oroszfa 1771—1783, Ozsdola 1774, Magyarhermány 1803.⁷

Leltárt készítve tehát, ez a vagyonunk. Vegyük hozzá a külön gyűjteményben őrzött és a második világháborúban sajnálatos módon elpusztult mintegy 35 falutörvényt, s így számuk már a százat is meghaladja. Nem sok, de nem is kevés. Ez a mennyiség már tanúság arra, hogy nem véletlen jelenség a falutörvény-alkotás, rendszer ez, amely az 1500-as évektől 1848-ig bizonyíthatólag jellemezte a székely nép életét, ezen belül pedig a mai Kovászna megye határain belül élők őseinek életét.

Sajátosan székely vagy átvétel?

Nehéz véka alá rejteni a büszkeséget, kiviláglik az, és talán nem is bűn, ha jogosult. Mielőtt továbbmennénk, hadd valljuk meg: csodálván Jacob Grimmnek hat vaskos kötetbe összegyűjtött falutörvényeit, a Weistümereket,⁸ amelyeket a hálás német nép most frissiben, 1957-ben ismét kiadott, olvasván a nyugati késő középkori társadalmak falutörvény-alkotóiról szóló indokolt szép szavakat, látván, hogy a történeti forrásokat értékelő nemrégien megjelent szakmunka⁹ páratlan jog-, falu-, agrárparasztság-történeti forrásként becsüli, tudván, hogyan érdeklődnek más országokbeli kutatók a székely falutörvények iránt — talán nem alap nélküli az öröm, hogy hagyományaink gazdag körében ez is szerepel: mi is tudunk törvényekkel a magunk paraszti életében rendet szabni, a munkának alkalmas keretet formálni.

A keret, a faluközösség, a közösség volt. A faluközösségi szervezethez tartozott tehát a székelységben is az, ami a népi jogszabályok alkotását lehetővé tette.

Valójában tehát azt kell megállapítanunk, hogy nem sajátos, nemcsak a székely falvakban megszülető alkotásokról van szó. Gyorsan hozzá kell fűznünk azonban azt is, hogy átvételről sem beszélhetünk. Tehát: nem — mondjuk — a germán néplélek csodálatos jogalkotó, rend- és szabályteremtő képességének kisugárzása készítette utánzásra a székely (székek) népességét. Tehát: nem sajátos, és nem is utánérés vagy másolás, hanem produktum. Egy adott szerkezet, ez esetben a faluközösség, bizonyos feltételek létrejöttétől meghatározottan, szükségszerűen jut el az önszabályozásig, és bizonyos körülmények folytán az autonómia biztosítása érdekében saját törvényeinek írásba foglalásáig.

Hogyan születik a falutörvény?

A legkorábbi, 1581-béli zaláni és gyergyóújfalusi falutörvényből megtudhatjuk, hogy az egész, a teljes falu (nemesek, darabontok, szaba-

dok és jobbágyok) együttesen hoznak határozatot, utalván a még régebbi szabályokra, szokásokra.

Eléggye gyakori a XVII. századi rendtartások születésénél az a forma, hogy írástudó vagy éppen tisztségviselő más falusi tekintélyes embereket hívnak meg a falusbíró vagy egy nemesúr házához, ahol, mint ezek írják: „jelen lévén műelőttünk elsőben is az templum előtt az egész falu”, őket kezük beadásával megbírálják, vagyis fogott közbírákként megbízzák, hogy a falu javára és megmaradására közösen hozott törvényeket örök emlékezetre írásba foglalják. Későbbben hivatkoznak a régi törvényeket nem ismerőkre, azokra, akik a köznek kárt okoznak, és más okokra is. Természetesen több falutörvény nem sokat indokolja létrejöttét, hanem egyszerűen a közösségi élet rendezésének szükségességét tartja szem előtt, az egyes „gonosz” cselekedetek miatt szenvedett károkat kívánja eltávoztatni, a „szokást” mindenki, fiatalok, beszármazottak, más falusiak számára is ismeretessé tenni. Lényeges azonban a szerződésszerűség. Vagyis urak (possessorok, nemesek) és szabad székelyek, de jobbágyok is megegyeznek, hivatkozva az elődöktől rájuk maradt végzések ősiségére, háborítatlan gyakorlására.

Mi a sajátosan székely ebben az általános, másutt is fellelhető gyakorlatban? A falusi lakosság összetétele. Itt ugyanis igen-igen gyakran nem úr és paraszt egyezik meg, mint a nyugati feudális társadalmakban, vagy pedig nem urak testületé vagy egyetlenegy birtokos közli a néppel a döntéseit, hanem elsősorban urak és szabadok kötnek egyezséget. Erdélyben ismert okok folytán a székelyek egy része a feudalizmus bomlásáig megőrizte szabadságát. Ez a szélesebb, szabad parasztnak nevezhető réteg igyekezett a régi szabadság idején még élő önrendelkezést továbbörökíteni.

Írásbeli ügyvitelre, valamint törvények, rendtartások, konstitúciók megalkotására általában ott került sor, ahol a falvak népének a földesurakkal szemben sikerült valamelyes önállóságot, szabadabb lélegzetvett biztositania. Ebben pedig a székelyeknek már csak Erdélyben is sok a társa: hajdúk, darabontok, puskások, kisenemesek, királyföldiek és így tovább.

Hogyan születik hát a székely falutörvény? — hadd fogalmazzunk így: szabadságból, szabadságot védelmezve, állandó küzdelemben.

Amikor a földesurak diktálják a törvényt a falunak

A széki statútumokban unos-untalan hangoztatják, ismét és ismét parancsba adják: a birtokosok híre, tudta nélkül a falunak végzéseket tenni nem szabad. Ez már önmagában bizonyítja, hogy a „communitás”, a „falu” megkísérli a possesszorátus, a birtokosok nélkül rendezni a közügyeket. Különösen a másutt lakó, úgynevezett „bébíró possessorok” ellen lépnek fel.

Az is igaz azonban, hogy ha az erőviszonyok az uraknak kedveznek, a possesszorok — miként a tiszta és elnyomott jobbágyvidéken — itt is megkísérlik, hogy csak ők szabjanak törvényt. Példát erre a sepsidoboki és az oltszemi 1731-es és 1806-os próbálkozások szolgáltattak.¹⁰ Mindkét faluban megkísérlik a Mikó család tagjai, hogy rászorítsák mind a szabadrendi, mind a jobbágyi alávetettségben élő lakosokat arra, hogy az ő

végzéseik szerint éljenek, az ő törvényeikhez igazodjanak. (A Mikó-birtokról szóló írásunkban mindezt — e kötetben — bővebben is ismertetni fogjuk.)

Egyes esetekben a birtokosok arra igyekeznek, hogy bár egy-egy kérdésben, paragrafusban külön érvényesítsék akaratukat. 1841-ben például az árkosiai falutörvényébe gróf Kálnoky György belefoglaltatja tiltakozását, mondván: „De a tilalom alá hozandó bércek feltiltását teljességgel el nem ismerem, és ellene protestálok.”¹¹

Kiváló összehasonlító anyaggal szolgálnak a Háromszékbe beékelődő vagy a szék peremén elhelyezkedő Felső-Fehér megyei falvak statútumai. „Mi Fejér megyei peselneki nemesség — így kezdik 1715-ben a birtokosok a falu számára hozott határozatok felsorakoztatását.¹² Hídvégen Nemes Ádám és Mikó István szintén maguk között egyeznek meg az erdő használata felől, és arra is szerződnek, hogy embereikkel is megtartatják a határozati pontokat.¹³

Van az uraknak a harcban egy más fegyverük is: a székygyűlésen hoznak határozatot, vagy a főkormányszéknek sugalmaznak valamilyen rendeletet, és a magasabb fórum alkotta szabályhoz a falubelinek is alkalmazkodnia kell.

Amikor a határőrtszék diktálja a törvényt a falunak

Megszűnt a kurucvilág, Bécs végleg urává vált e földnek, majd a XVIII. század folyamán szervezte, igazgatta, rendelkezésekkel árasztotta el Erdélyt s benne a székely székeket is. Csúcspontjára ez a tevékenység a felvilágosult abszolutizmus idején jutott.

Ekkor szerveződött meg a határőrkatonai intézmény Háromszéken is, és a katonatisztek közvetlenül irányításuk alá vették a falvakat, együtt a széki tisztségviselőkkel, hiszen kevés olyan települése volt Háromszéknek, ahol ne laktak volna vegyesen: lovas és gyalogos határőrkatonák, valamint jobbágyok és zsellérek.

A határerezredek tisztjei nemcsak rendeleteikkel, parancsolataikkal árasztották el a falut, hanem elrendelték azt, hogy külön jegyzőkönyvet is vezessen a falubíró, „a parancsolatok protocollumát”, amelybe a sűrű végzésözönt kellett bevezetnie. Ugyanakkor a széki vezetőség is kibocsátott az egész falura érvényes rendelkezést, s — mint mondtuk — egyre-másra érkeztek a falu vezetőségéhez „a felséges udvar” vagy a főkormányszék „régulái”, dekrétumai.

A tisztikarból sokan érezték, hogy a sokrétű irányítottság zavart okoz, s többen is megkísérelték az ősi falutörvényekből és a katonai érdekektől meghatározott rendeletekből összeszóni az új, sajátos rendtartásokat, a tisztí falutörvényeket. 1776-ban például Kiss Mihály, a II. Székely Regiment parancsnoka állít össze „Rendtartásokról való punctumok”-at a háromszéki falvaknak.¹⁴ A más, hasonló „kodifikálások” is a régi, az ősi székely falutörvények elemeire épülnek, éppen csak hogy beleszerkesztik mindazt, ami „a felséges királyi udvarnak” és a „méltóságos General Commandónak”, tehát a Habsburg-hatalomnak fontos. Van az új paragrafusok között sok hasznos is, ami javára válik a népnek, s van sok, ami bizony csak életét nehezíti. A döntő különbség azonban az, hogy ez már nem a falu törvénye, hanem törvény a falunak, hogy ez

már nem a közösség ősi szokásainak foglalata s újának a bevezetése, gyakorlatba vétele, hanem parancs. A falu széke, a falugyűlés továbbra is rendezi a közösség ügyeit, csak éppen igen sok esetben a tekintetes kapitány úr vagy hadnagy úr engedelméből vagy parancsából intézkedik, hoz deliberátumot, határozatot, és az sem jelentéktelen különbség, hogy a büntetést nemegyszer a „tiszt urak” szabják ki. Meg-megcsapatják a rendtartás ellen vétőket, de még az embertelen vesszőfutás kínos-keserves próbatételét is ki kell bírnia sok háromszéki katonarendi székelvények.

Még csak annyit említenék meg, hogy 1774-ben a főkormányshékek és a katonai parancsnokság együttesen is követeli, hogy a falvak írják össze és adják be törvényeiket.¹⁵ A miklósvárszéki települések be is adják. Sajnos más közösségek valaminő bizalmatlanság, tisztviselői hanyagság vagy más ok miatt ezt elmulasztották. Egységesítésre sor nem került, s így a székelvények — s ez is párját ritkítja a mi európai földrészünkön — még a XIX. század első felében is megújítottak és alkottak falutörvényeket.

A falutörvények értéke

A néptörténet kutatója számára igen értékes a falutörvény. Vajon csak szűk szakmai körben lehet és van becsülete? Úgy véljük, van tágabban, nemzetiségünk egyeteme számára is. Induljunk ki abból: annak, aki az emberi élet teljességét akarja, kötelező parancs az önismeretre törekvés. Annak pedig, aki önmagát népével egybeforrottan érzékeli, az őt körülölelő közösség története az ő saját életének előtörténete is. Számítalan olyan eleme van személyiségünknek, amelyet a bennünket dajkáló, óvó, küzdelemre szoktató szülőföld hagyományos világa formált. Nem a vérség jussán, hanem a lélek, a tudat örökhagyói szerepe következtében vagyunk folytatói sajátos értékeket termelő tevékenységének; hiszen az ember nemcsak egy adott társadalmi szerkezetbe születik bele, hanem az annak kereteit kitöltő légkörbe, az ízlést, a gondolkodást, a magatartást, az értékítéleteket közvetítő hagyományok rendjébe is. A jelenbe beágyazottan így él és munkál bennünk a történelem. Ezért jó forrás a magunk megismeréséhez az ősök írásba foglalt szokásjogi rendje, a szavakba öltözködött gyakorlat, a hosszú évszázadokon át jól szolgáló s nemzedékről nemzedékre átöröklődött szabályok rendszere: a falu törvénye.

Az embernek szüksége van önértéktudatra, és kell az a népeknek, nemzetiségeknek is. Ahogyan büszkeségre okot adó mindaz, amit művészi síkon a székelység teremtett, ahogy a ballada, a fafaragás, a mese és a szöttek kincs és érték, hadd mondjuk — elfogultan, igaz —, hasonlóan értékes alkotás az is, ami hajdan az embernek rendet, az életnek szabályozott medret teremtett. Azért is kelthet jogosnak vélt örömet bennünk a sárgult papíron megörökített szép szokásrend, mert tudjuk, az emberi művelődésben mekkora a súlya a római jogrendnek, Napóleon törvénykönyvének s a kettő közötti időszakban oly sok jogszokás-gyűjteménynek és így tovább.

Érték azért is, mert egy életforma tanúsága, vallomás egy olyan társadalmi, szerkezeti rendről, amelynek kevés az írásos hagyatéka. S abban

az életformában megismerhetőbbé válik nemcsak a harc az osztályok, a társadalmi rétegek között, hanem az az ember is, aki felebarátja földjét elszántja, szomszédja fiúvét megkaszálja, tilosban legeltet, aki a közösség rovására harácsol éppúgy, mint az, aki derekasan és tisztességgel dolgozik, épít magának és falujának, aki Tamási Áron kissé átformált szavaival: mert embernek jó, székelynek is alkalmas.

1971

FÖLDESÚRI GAZDÁLKODÁS A SZÉKELYFÖLDÖN (Adatok a Mikó család majorságbirtokainak történetéhez)

Ahhoz, hogy világosan lássuk a napjainkig megtett utat, hogy részleteiben és nagy összefüggéseiben is tisztán álljon előttünk mezőgazdaságtörténetünk, parasztnépünk múltja, ma még nélkülözzük a szükséges előmunkálatokat. Nagyon kisszerűek azok az alapok, amelyekre építhetünk. Kevés a közölt forrás, a szilárd ismeretanyag, s ennek következtében korlátozottak a történeti valóság tágabb összefogását feladatul kitűző szintézis lehetőségei. Mindez indokoltá tesz olyan részletkutatásokat, amelyek alapjául szolgálhatnak a szélesebb körű összefüggéseket feltáró, általános törvényszerűségek levonására vállalkozó összefoglalásnak.

A részletkutatásokat elengedhetlenné teszi az is, hogy Erdélynek számos olyan területe van, amely a feudalizmus idején sajátos viszonyokat, osztályhelyzetet és nem egy esetben még külön jogállást is megőrzött. A Nyugati Érchegység vidéke, a Székelyföld és annak egyes részei, a szász székek, hogy csak néhányat említsünk, több vonatkozásban különböztek egymástól, fejlődésük nem egy tekintetben más és más volt. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a történeti élet fejlődésének menete alapvető eltérést mutatna Erdélynek ezeken a különböző osztályrétegződésű, sajátos gazdasági, társadalmi és jogi helyzetű tájain. Meggyőződésünk azonban az, hogy e sajátos egységek legfőbb jellemvonásainak feltárása nélkül éppen az általános törvényszerűségek megállapítása terén igen nehezen tudnánk új, helytálló következtetésekkig eljutni.

A viszonyok sokszínűsége Erdélyen belül, az egyes területek különböző ütemű fejlődése megmutatkozik abban is, hogy az új, átmeneti vagy éppen tőkés jellegű formák kialakulásában is más és más módszerek jellemzőek a történetileg kialakult különböző részekre.

A parasztság történetének kutatása, a mezőgazdaság fejlődésének elemzése megkívánja a földesúri birtokon végbemenő változások nyomon követését. Elsőrendű feladatunk tehát, hogy a leginkább előrehaladott, élenjáró gazdaságok helyzetét feltárjuk, s ezáltal súlyához mérten előtérbe helyezzük az újnak, a születőnek a jelentőségét. Ily módon azonban az erdélyi feudalizmus fejlődéstörténetét éppen egyéni színeitől, további alakulását magyarázó sajátos vonásaitól fosztanók meg. Ezért is kell vizsgálnunk azokat az általános módszereket, amelyekkel például az erdős, hegyes vidéken élő, világpiacoktól elzárt földesúr igyekszik áruterelésének bővebb lehetőségeket teremteni, a parasztság kisajátításával tőkefelhalmozásának tágabb kereteket biztosítani. Azokra a birtokokra is ki kell tehát terjesztenünk kutatásainkat, amelyek nehezen bontakoznak ki a hagyományos viszonyok formáiból, azokra, amelyeknek tulajdonosai a feudalizmus bomlási szakaszában válságos helyzetben vannak, és éppen a feudális rendszer fenntartásával, a feudális termelési viszonyok felhasználásával kísérletezve igyekeznek kiutat találni, jobb helyzetbe jutni.

Ezt már csak azért is szükséges előjáróban említenünk, mert a székelyföldi birtokosok, földesurak jó része ehhez az utóbbi kategóriához tartozik, maga a Székelyföld pedig azokhoz a területekhez, ahol a tőkés

termelési viszonyok kialakulása eléggé megkétszerezte, igen nehézkesen ment végbe.

Nélkülözhetetlen a székelyföldi társadalmi-gazdasági kérdések vizsgálata már csak azért is, mert igen-igen szükségesek az olyan munkák, amelyek részletesebben elemeznék a székely parasztság helyzetét, sorsának alakulását, harcait. E részletkutatás ennek a feladatnak a megoldásához is segítséget kíván nyújtani.

A terület, amelyre az adatok nagy része vonatkozik — és amelyre a megállapítások, következtetések is elsősorban érvényesek — a Székelyföldnek Tusnád és a Barcaság közötti része, az a vidék, amely az Olt felső folyása mentén, Csík és a szász települési terület között fekszik.

A tanulmány központjában a Mikó család székelyföldi birtokainak vizsgálata áll, kiegészítve a Nemesek uradalmára és több kisebb birtokra, azok jobbágynépére vonatkozó adatokkal. Éppen ezért nem mellőzzük, sőt a gazdasági fejlődés tárgyalásánál részletesen elemezzük azoknak a falvaknak a gazdasági, társadalmi alakulását is, amelyek később beolvadtak ugyan Háromszék vármegyébe, de akkor még Felső-Fehér vármegye részeként ékelődtek be a „székely” falvak közé. Ilyen Hídvég, Árapatak, Bükszád, Mikóújfalú stb. Eljárásunkat indokoltá teszi az, hogy éppen a háromszéki földesúri birtoknak egyik jellemvonása a vármegyei területen és különösképpen a Felső-Fehér megyei falvakban kialakult gazdasági központ, a majorság és az ahhoz csatlakozó székely területen fekvő részbirtokok rendszere.

Szükségesnek tartottuk ezt a megoldást azért is, mert így éppen a társadalmi harcok nyomán követése során közelebbi példán mutathatjuk be azt a különbséget, amely a vármegyei joghatóság alatt élő jobbágyok és a székely területen földesurat szolgáló parasztok viszonylatában megállapítható.

Hangsúlyoznunk kell: e részletkutatás nem törekedhet arra, hogy az egész Székelyföldre, még kevésbé az egész Erdélyre vonatkozó általános érvényű törvényszerűségeket állapítson meg. Ha mégis kiterjesztjük egyes jelenségek, viszonylatok, folyamatok jellegéről tett megállapításaink érvényét, azért járunk így el, mert bízunk abban, hogy a további nélkülözhetetlen kutatások meg fogják erősíteni azokat.

I. A SZÉKELYFÖLDI FEUDÁLIS RÉTEGZŐDÉS NÉHÁNY SAJÁTOS VONÁSÁRÓL

A székelyföldi nagybirtok gazdálkodását elemezve gyakran szembe találjuk magunkat olyan sajátos jelenségekkel, amelyek e terület népének különleges osztályviszonyaiból fakadnak. Ez érthető is, hiszen a feudális időkben a székely társadalomfejlődés mindvégig bővelkedik sajátos vonásokban. A székely nemzeti szervezete a XIV. században még nem bomlott fel teljesen, s bár a társadalom rétegződése már ekkor megindult, a hűbéri szerkezet kiépülése csak megkétszerezve, a XV. században következett be.¹ Messzire vezetne azoknak a jelenségeknek az elemzése, amelyek rávilágítanak a székelyeknek a feudális magyar társadalomban, majd a fejedelemség korában játszott szerepére. Azt azonban itt is meg kell állapítanunk, hogy a feudális viszonyok megszilárdulása és széles

körü elterjedése ellen kemény küzdelmet folytatott a székely szabad parasztok rétege. Ez a harc, a szabad elemeknek mint számottevő katonai-védelmi erőnek az idegen hódítók elleni, az uralomért folyó küzdelemben való felhasználása azt eredményezte, hogy a székely társadalomban fennmaradt egy eléggé széles, katonai funkciót betöltő szabad réteg, a régi nemzeti „székely szabadságjogok” maradványainak birtokosa. Ugyanakkor a székelyföldi társadalom felépítésében kisebb arányban vett részt a nagy uradalmak birtokosa, és bár létezett és növekedett, a jobbágyság számaránya is csekélyebb volt itt, mint általában Erdélyben. Ez az oka annak, hogy a feudális uralkodó osztály nem terjeszthette ki tulajdonjogát a föld, a legfőbb termelőeszköz nagyobb részére, s nem fűzhetette magához a feudális függés köteleivel a kistermelő parasztság túlnyomó részét.

Maga a feudális birtokos osztály igen összetett. Tagjainak vagyoni ereje éppúgy, mint rendi helyzete különböző, és valójában csak feudális kiváltságaik rendszere fogja össze őket egy osztályba. Az egyes rétegekről teljes és részletes elemzést nyújtani ma még nem tudunk. Csupán egy kis csoportjukról kísérlehetjük meg vázlatos kép összeállítását, azokról, akik az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követően állami kárpótlást kapnak szabad földhöz jutott jobbágyaik után.² Ezek az 1848–49. évi helyzetre vonatkozó részadatok lehetővé teszik az arányok bemutatását, a jobbágyok száma szerinti földesúri tagozódás felmérését, és alapot szolgáltatnak birtokaik terjedelmére, nagyságára vonatkozó következtetések levonására is.

A kártalanított 119 földbirtokos, aki a Székelyföldön vagy ott is rendelkezett szolgáló emberekkel, a következőképpen oszlott meg:

1—2	2—10	10—50	50—100	100—1000	1000-nél több	Összesen
jobbágyos birtokos						
13	31	28	13	29	3	119

Más arányokat kapunk azonban akkor, ha csak a Székelyföldön birtokos földesurak nagyságkategóriáit állítjuk össze:

1—2	2—10	10—50	50—100	Összesen
jobbágyos birtokos				
13	27	12	4	56

A csak Székelyföldön birtokos nemesek száma tehát nem több, mint 56, alig fele a kártalanított földesurak összlétszámának. Szembetűnő az, hogy a legkisebb jobbágylétszám felett rendelkezők éppen az ő soraikból kerülnek ki. Ha tehát van is például 1000-nél több jobbágyért kárpótlást felvevő birtokos, az nem székelyföldi, csupán részbirtokot szerzett a székely székekben is, ott szintén van jobbágya. Példaként Bethlen Domokost említjük, akinek ugyan 1075 jobbágy után fizet kárpótlást az állam, e jobbágyok azonban Közép-Szolnok 12, Kolozs 9, Kraszna 9, Doboka 4, Torda 3, Alsó-Fehér 2, Küküllő és Felső-Fehér

megye 1—1 falujában laktak. A Székelyföldön csak Csíkszék 1 és Udvarhelyszék 5 falujában volt részbirtoka. Bornemisza Pál 1112 jobbágya is 8 megye és szék 53 falujában lakott, és ezek sorában csupán 2 háromszéki, valamint 1 csíki falu szolgáló emberei szerepeltek.

A hasonló példák ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy a feudalizmus bomlása idején már igen sok úgynevezett vármegyei nagybirtokos család jutott részbirtokhoz a Székelyföldön. A székely társadalomból kiemelkedő régi székely birtokos családok viszont a feudalizmus hosszú évszázadai idején adomány, vétel, csere, házasság útján szintén szereztek földbirtokokat Erdély más részein. Van olyan Szentkereszti-, Apor-, Mikes-utód, aki például kizárólag jelentős számú vármegyei jobbágya után részesedett a kártalanításban.

Az említett 119 birtokos székelyföldi úrbéresei 342 faluban laktak.

1 székelyföldi faluban	64 birtokosnak volt jobbágya
2	14
3	11
4	7
5	7
6	4
7	2
9	2
10	5
14	2
20	1

A legtöbb, pontosabban 20 székely faluban birtokos Apor Lázárnak azonban csak 203 jobbágya után adtak kárpótlást. Ezek is Erdély 8 megyéjében és 37 falujában szóródtak szét. Tekintettel arra, hogy a jobbágyság felszabadítása után igen sok feudális függőségben élő székely paraszt, zsellér nem szerepelt a kártalanítási táblázatokban, a szolgáló emberek számát többre kell becsülnünk. Az egymáshoz közel fekvő 15 háromszéki és Felső-Fehér megyei faluban birtokos Apor család így már feltételezhetően nagyobb méretű gazdálkodást folytathatott a Székelyföldön is. Az Apor, Mikó, Lázár és több más család néhány tagjának volt tehát lehetősége tágabb háttérű majorsági központok kialakítására. Másfelől nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy éppen a háromszéki, csíki falvakban jelentős számú kishemes és főleg határőrkatona is lakott, s a legtehetősebb földesuraknak több kisebb-nagyobb részbirtokossal szintén osztozkodniuk kellett a falu határán. Azt sem téveszthetjük szem elől, hogy az 1—4 faluban birtokos földesurak száma 96 volt, és csak 23 az ennél több székely faluban birtokos uraké. Ha meg is van — e részadatok és más bizonyságok nyomán — az alapunk ahhoz, hogy a székely feudális „nagybirtokáról” beszéljünk, azt világosan kell látnunk, hogy még erdélyi viszonylatban is kisebb birtokkegységeket találunk a Székelyföldön, s ezek közül a csak itt gazdálkodók birtokai a legkisebbek; végezetül pedig azt is megfigyelhettük, hogy területi szétszórtságuk következtében ezek a birtokok sem olvadhattak egybe nagy, egy-egy majorsági központ köré tömörülő uradalmi falvak rendszerévé.

A feudális birtok árutermelő nagyüzemmé való átalakulásának más, jobb feltételei vannak meg ott, ahol szomszédos, nagy jobbáglétszámú

falvak egész sora szinte kizárólagosan egy birtokos kezén van. Az erdélyi katolikus püspökség és káptalan például Alsó-Fehér vármegye 24 falujában megtelepedett 4356 jobbágy, Bethlen Terézia 22 faluban 2446 jobbágy után kap kártalanítást, a Bornemisza család pedig 2410, 17 Torda megyei községben tömörülő szolgáló ember után. Ilyen feltételekről a Székelyföldön nem szólhatunk.

Hasonló megállapításokhoz juthatunk el akkor is, ha 70 évvel korábbi, 1778-beli adatok tanúságát vesszük igénybe.³ Ekkor ugyanis Udvarhelyszékben Keresztúr fiúszékkel együtt az újoncállítás során 252 jobbágytartó nemescsaládot írtak össze. Ebből 40 volt az idegen, a szék területén kívül lakó birtokos. A jobbágyok és zsellérek száma szerint így oszlottak meg: 49-nek volt 10-nél több, 203-nak 10-nél kevesebb szolgáló embere. A 10-nél több jobbággal és zsellérral rendelkező 49 birtokos így csoportosítható:

10—20	20—30	30—40	40—50	50—60	70—80	100—150
jobbágyos birtokos						
22	12	8	2	2	1	2

A legtöbb szolgáló embere Ugron Pálnak volt, aki 139 jobbágy és 10 zsellér ura. Természetesen ugyanakkor igen sok nemesnek egyáltalában nem is volt jobbágya, zsellére.

Bardóc-fiúszékben, szintén 1778-ban, 240 jobbágy- és 10 zsellércsalád élt 57 nemes birtokos telkén. Itt tehát átlagban alig 5 parasztcsalád jutott egy birtokosra. Ha számolnunk is kell a jobbágyság számának növekedésével, ami a XIX. század első felére még megduzzaszthatja számukat Udvarhely székben, ugyanakkor azt is figyelembe kell vennünk, hogy öröklés útján a birtokos családok kezén szintén állandóan osztoztak a jobbágytelkek, s ez különösen a kisebb birtokkal, kevesebb jobbággal rendelkező nemeseknél csökkentette az „úrbéri telki-állomány” méreteit.

Ahhoz, hogy a székelyföldi feudális birtok túllépjen a hagyományos gazdálkodás korlátain, vagy éppen már tőkés jellegű mezőgazdasági üzemmé alakuljon át, a jelentősebb mennyiségű paraszti telek mellett természetesen sok más, igen-igen fontos tényező is szükséges. Mégis a történelmileg kialakult birtokviszonyok, a szántóföld és a jobbágyszám korlátozottsága, szétszórtsága is súllyal esik a latba ott, ahol amúgy is annyi más társadalmi, gazdasági, természeti tényező szerepel a kedvezőtlen feltételek sorában.

A földesúri osztály nem öleli fel mindazokat, akik „nemesi szabadsággal” élnek. A rendi összetételében oly sokszínű, a feudális tagozódását tekintve oly nagyon szétforgácsoló székely társadalomban ugyanis szép számmal vannak kis földű, kevés birtokú s így jobbágyot kizsákmányolni képtelen nemesek is.

A legvagyonosabb csoport kétségkívül a vármegyei, rendszerint ott is lakó, székelyföldi részbirtokukat csak ritkán látogató főuraké. A székelyföldi „előkelők”, „főemberek” legtehetősebbjei, leghatalmasabbjai közül többen már a XVIII. században megszerzik a grófi, bárói címet, és házassági kapcsolataik is a vármegyei főnemsekhez fűzik őket.⁴ Sokan azonban, főleg a kisebb birtokúak közül, a primori rendi meg-

jelölést őrzik, s nemegyszer küzdenek is azért, hogy a középkori székely társadalomnak e vezető rétegét jelölő címet elismertessék.⁵

Székelyföldi viszonylatban számottevő az „adományosok”, az „armalisták” rétege, valamint az úgynevezett egyházhelyes nemesek kategóriája is. E két utóbbi réteg, bár kétségtávol a nemességhez tartozik, nem sorolható egészen a földesurak sorába, hiszen jobbágyuk vagy egyáltalán nincs, vagy igen kevesen rendelkeznek — kis számú — jobbágy vagy zsellér felett. Nemesi kiváltságaikat féltve őrzik, s bár például a nemesi fegyveres erő összeírásakor ők is a nemesi rend sorában foglalnak helyet, igen sokan a közterhek hordozásában is részt vesznek. Ahol pedig többen vannak, viselniük kell a falusi bíróságot, s ha két jobbágyuk nincs, adófizetésre is kötelezettek.⁶

A lófők (primipilusok) — a középkori székely társadalom „második rendbeli”, a primorok után következő rétege — szintén a kiváltságosok csoportjához tartoztak. Vagyoni állapotukat tekintve nem voltak egységesek. Többen közülük a birtokos nemesek sorába is bejutottak. Nagy részük azonban elszegényedett, s régi kiváltságos helyzetük alapja, vagyoni állapotuk mindinkább leromlott, annyira, hogy nemegyszer beszélnek forrásaink szolgálégyeni sorsot vállaló lófőről is. Az elszegényedő primipilus rendbeliek elkeseredett harcot folytattak a birtokos nemesek ellen nemcsak gazdasági, hanem közigazgatási téren is. Az országgyűlési, székgyűlési képviselőtért, a tisztségekben való részesedésért és így tovább éppúgy küzdöttek, mint a közterhek viselésében rájuk nehezedő aránytalan osztozás, a birtokos nemesi föld- és erdőfoglalás ellen. Valójában helyzetük nem sokban különbözött a gyalogrendiek (pixidariusok, darabontok) állapotától. Ez az utóbbi, valamikor legnépesebb székely szabad paraszti réteg, a „közszabadok” csoportja viszont számbelileg igen megfogyatkozott. Az ő soraikból sülyedt le tömegesen jobbágyosorba az elszegényedett elem, ők tudták legkevésbé megőrizni a kiváltságos székely jogállapotát.

A rendi szerkezet megszilárdulásával egyidejűleg kialakuló régi, hagyományos székely középréteg, amelyből csak kevesen jutnak be a birtokos nemesek, földesurak sorába, számbelileg a XVIII. században is még mindig állandó hullámlásban van. Mégis az a körülmény, hogy eléggé népes rétegét jelentik a székely társadalomnak, és állandóan harcolnak jogaik, régi kiváltságaik elismertetéséért, igen nagy szerephez juttatja őket a birtokos nemesekkel folytatott küzdelemben.⁷

A határőri intézmény kényszerrel való bevezetése a Székelyföldön, az 1764-es madéfalvi vérengzés után, csak gyarapította azokat a sajátos vonásokat, amelyek még összetettebbé, még sokszínűbbé tették a székely társadalmi rétegződést.

A primipilusok és pixidariusok rendjéhez tartozókat Csík-, Gyergyó-, Kászonszék, Háromszék és Udvarhelyszék egy részében (Bardóc-fiúszékben) az újonnan felállított és a Habsburg-hatalom érdekeit szolgáló határőrségbe sorozták be. Ez igen sok régi kiváltságuk elvesztésével járt együtt. Nemhiába hangoztatták a határőrkatonák e cselekedet „törvénytelen” voltát, hiszen a katonai szolgálat mellett részesedtek a közterhekben, amihez a katonai vezetőség számára kirótt szolgáltatások járultak, saját költségükön, felszerelésükkel kellett békében, háborúban katonászkodniuk, és ezenfelül 1802-ig még az állami adó megfizetésére is köte-

lezték őket. Hiába küzdöttek 1764 és 1848 között mondhatni szünet nélkül „jogtalan megterheltségük” ellen, helyzetük nem sokat változott. Valóságos állapotuk azokhoz az erdélyi parasztokhoz tette hasonlónvá őket, akik a jobbágysorból kiemelkedve, Erdély más részein könnyebb szívvel vállalták az állandó katonáskodás terhét, mint a földesúri elnyomást.

A határőrség keretében élő primipilusok és pixidariusok közti rendi válaszfal is módosult. A katonaságnál ugyanis a jobb módú pixidarius székely vállalhatta a lovas szolgálatot, s így a „székely huszárok” (lovaskatonák, lovagok) sorába jutott. A primipilus viszont, ha vagyoni ereje a lótarthoz, helyesebben a lovas szolgálathoz nem volt elégséges, a „gyalogrendiek”, a gyalog szolgáló határőrök közé került. A régi rendi hovatarozást jelölő címét bárki viselhetette, s valóban viselte is, mégis a huszárok hamarosan fölébe kerekedtek a gyalog szolgáló határőröknek, és ezt éreztették is velük.

A határőrkatonák sorai ugyanakkor más rendi eredetű elemekkel is feltöltődtek. Nem egy kismes is arra kényszerült, hogy 1764-ben felvegye a fegyvert, s csak egy részüknek sikerült, nemességüket igazolva, megszabadulni a katonáskodás terhetől. 1764-ben és a madéfalvi vérengzést követő időszakban sokan a jobbágyság igájától akartak megmenekedni. Ha e szolgáló emberek, feudális függésben élők igazolni tudták, hogy őseik lófők vagy gyalogok, egyszóval szabad székelyek voltak, a katonai parancsnokság segítségével sikerült a „paraszti” sorból ismét „szabad rendi” helyzetbe emelkedniük.⁸ 1795-ben is telepesekből „keringők-ből és más alábbvaló sorsú emberekből”, ígéretekkel s néha erőszakkal is, többeket felvettek „a székely katonaság” közé.⁹

Számuk, részarányuk egyáltalán nem becsülhető le. A székely határőrség I. és II. gyalogezredébe és a székely huszárezred öt századába már a határőrség felállításakor besoroztak mintegy 9000 családot.¹⁰

1803-ban a határőrkatonák népesség száma a következő:¹¹

	<i>férfi</i>	<i>nő</i>	<i>összesen</i>
I. székely gyalogezred	16 168	16 595	32 763
II. „ „	14 321	14 413	28 734
Székely huszárezred	10 240	9 636	19 876
	40 729	40 644	81 373

1330-ban számuk így alakult:

	<i>család</i>	<i>férfi</i>	<i>nő</i>	<i>összesen</i>
I. székely gyalogezred	4 407	19 687	19 862	39 549
II. „ „	4 271	17 516	17 743	35 259
Székely huszárezred	2 249	14 978	14 509	29 487
	10 927	52 181	52 114	104 295

Különben a határőrvidékhez tartozó falvak mindegyikében laktak katonáskodó székelyek, és Benigni szerint a 10 székely „város” lakói közül is 7 vegyesen lakott, 3 pedig „tisztá katoná” lakosságú.¹²

A primipilusok, pixidariusok, a határőrkatonák huszár és gyalog székelyek nagy száma, több mint ötven százaléka természetesen szintén nem elhanyagolható sajátosságát kölcsönzött a Székelyföld társadalmi szerkezetének, bár a birtokos nemesek, illetve a jobbágyság között el-

helyezkedő középréteg nem hiányzott Erdély más részeiben sem. Így például a szász szabad parasztok, fogarasi bojárok és bástyások, dévai és kővári puskások, a darabontok szintén a rendiség korabeli szabad parasztságnak más és más történeti múltú, de általános vonásaiban hasonló fejlődést mutató csoportjai.

A sajátos vonásokat keresve meg kell említenünk azt is, hogy a szabad parasztság, Erdélyhez hasonlóan, Moldva és Havasalföld feudális társadalmának is számottevő alkotóeleme. A feudalizmus egész időszakának megértéséhez szükséges a moldvai „răzeși” és havasalföldi „moșneni” szabad paraszti réteg történelmi múltjának tisztázása is. Mikor, milyen mértékben súllyesztették egy részüket jobbágysorba, hogyan küzdöttek szabad kistermelői állapotuk fenntartásáért, védve földjüket, közerdeiket és így tovább? Ezek mind olyan kérdések, amelyek a hazai parasztság történetének, a mezőgazdaság fejlődésének vizsgálatakor kikerülhetetlenek. Ugyanezek a kérdések erdélyi viszonylatban szintén felmerülnek, s a székely határőrkatonaság esetében annál is inkább, mivel a határőrszervezet sajátos birtokviszonyokat teremtett, és olyan birtokjogi megszorításokat vezetett be, amelyek éppen a földesúri terjeszkedésnek, a szabad paraszti szántóföldek kisajátításának váltak gátjaivá.

A székely határőrök ugyanis súlyos katonai terheket csak úgy hozdohatták, ha volt földjük, ha gazdasági erejük erre képessé tette őket. A bécsi kormányzat érdeke megkövetelte, hogy a székely katonák száma ne apadjon le, s szolgálataiknak megfelelő módon eleget tehessenek. Éppen ezért érthető az államhatalomnak az a törekvése, hogy igyekezett fenntartani a fiági öröklés rendjét, szigorúan ellenőrizte a székely katonarendiek birtokügyeit, öröklési, zálog-, csere- és hitelügyeiket. A tiszteknek a házassági ügyekbe szintén beleszólásuk volt, ezúton is védve a határőrkatonaság birtokállományát, gátolva annak nem katonáskodó elemek kezére jutását, arról nem is szólva, hogy 1825-ben legfelsőbb császári rendelet szentesítette az addigi gyakorlatot, amely szerint ingatlan birtok felett a székely határőr csak előjárói, tisztjei engedelmével egyezkedhetett bárkivel is.¹³

Mindez igen sok panaszra adott okot a székely határőrök részéről, s hozzá kell tennünk, valóban igen megnehezítette életüket. Másrészt azonban meggátolta a szabad paraszti kistulajdon szétporlását. A földesúr, az uradalom terjeszkedése, foglalási törekvése szempontjából nézve ezek az intézkedések azt jelentették, hogy a szabad székely szántóföldjének nemcsak elfoglalása, hanem még hitelezés vagy vásár útján való megszerzése is komoly akadályokba ütközött. De az osztatlan erdőkre és legelőkre sem terjedt ki a földesúri birtokjog olyan mértékben, mint a vármegyékben. Itt a nagy kiterjedésű erdők s legelők egy részét maga a határőrpáncsnokság sajátította ki állami, határőrségi tulajdonként, másrészt a földesurak, katona-székelyek és jobbágyok együttesen birtokolták ezeket a területeket. A földesúri földszerzésnek tehát ilyen irányban is korlátái voltak. A közigazgatási hatalom sem volt kizárólagos privilégiumuk: az úgynevezett provincialistákra terjedt ki csupán, a határőrkatonák ugyanis a katonai rendelkezés körébe tartoztak. A székelygyűléseken viszont a szabad rendi székelyek képviselői is részt vettek, s később a határőrkatonavezetőség tisztikarának képviselői is.

Ezek a körülmények együttesen azt eredményezték, hogy a birtokos nemesek, a földesurak kevesebb hatalommal rendelkeztek az egész szék népe felett, terjeszkedésük, birtok-, erdő- és legelőfoglalási szándékuk korlátokba ütközött stb. Egyszóval a népes szabad határorkatonaság létezése, a határőri szervezet kiépítése Csíkszék, Háromszék és Bardóc-füszék területén egyike azoknak a sajátos tényezőknek, amelyeket a székely földesúri birtok gazdálkodását elemezve tekintetbe kell vennünk.

Egészében véve az 1767. évi adóügyi tájékoztatás érdekében összeállított táblázatos kimutatás szerint így oszlott meg a Székelyföld lakossága:¹⁴

Osztályok, rétegek	A családfők és özvegyek száma	Százalékban
Főúr	33	0,09
Birtokos nemes	1 039	2,80
Egytelkes nemes	3 335	9,—
Primipilus	8 692	23,45
Pixidarius	7 866	21,21
Jobbágy	10 722	28,93
Zsellér	3 655	9,86
Egyéb	1 728	4,66
Összesen	37 070	100,00%

A táblázat azt az átalakulást tükrözi¹⁵, amely a Székelyföld társadalmában a XVIII. század második felére bekövetkezett. Különösképpen tanulságossá akkor válik azonban ez a kép, ha a székelyföldi viszonyokat a vármegyei társadalmi megoszlással vetjük egybe. A vármegyék társadalmi rétegeinek arányairól Berlász a következőket állapítja meg: „A 124 657 családot számláló megyei lakosságból a szabad elemet mindössze 11 720 család (9,4%) képviselte, 101 959 család (81,80% jobbágyságban élt. Sőt a szabadok közül is csak 7175 család (5,7%) tartozott a nemességhez, s a nemesi osztályból is csupán 175 család (0,1%) volt mágnás, 2549 család (2,4%) ún. possessionatus, 4451 család (3,5%) pedig paraszti szinten élő egytelkes nemes. Más szóval ez azt jelenti, hogy a százezer családnál jobbágy nép mintegy harmadfélezer földesúr hatalma alatt élt. A jobbágyság nyomasztó számarányát a bizonytalan állású *liber hungarusok* — valószínűleg szabadosok — 2676 családnál (2,1%) töredéke éppoly kevésbé ellensúlyozta, mint a városi polgárság 1866 családot (1,4%) számláló rétege vagy a cigányok, kóborlók, sóbányászok, hajósok s más, a rendi szervezeteken kívül álló elemek néhány ezernyi tarka tömege.”¹⁶

A vármegyei és székelyföldi lakosság összehasonlításából nemcsak az tűnik ki, hogy a feudalizmus megszilárdulása ellenére az utóbbiban még mindig eléggé népes szabad parasztnak nevezhető réteg található, hanem az is, hogy egy birtokos nemesre a megyei területen majd háromszor annyi szolgáló ember esik, mint a Székelyföldön, és míg ott a jobbágy és zsellér 81,8%-a a lakosságnak, a Székelyföldön csak 38,8%.

A jobbágy- és zsellérlakosság azonban nemcsak számarányában különböző az említett területeken, hanem bizonyos vonásokban helyzete is

eltérő. Természetesen nem alapvető különbségekről van szó, hiszen mindkét területen a feudális földtulajdon, a gazdaságon kívüli kényszer és a földesúri kizsákmányolás határozza meg sorsukat, helyzetüket. Mégis a székely földesúri birtok egy részének jogi természete, a feudális köztöttségek foka stb. tekintetében megállapíthatóak bizonyos eltérések. Erre figyelmeztet már önmagában véve az is, hogy az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején az erdélyi országgyűlés az úrbériség eltörléséről hozott határozatában az úgynevezett székely örökséget — jóllehet igaztalanul — kivette a felszabadulásra váró földek sorából.¹⁷

A rendi érdekeket szolgáló alapból kiindulva, vagyis feltételezve s a törvényhozással elfogadotva azt, hogy a székelyföldi nemesi birtok allodiális, majorsági természetű és úrbéres földnek nem minősíthető, a székely jobbágyok és zsellérek nagy része nem is jutott hozzá ahhoz a jobbágyi vagy zselléri földhöz, amelyet pedig megművelt, amelyért adót fizetett és szolgáltatásokkal tartozott földesurának. *A feudális földtulajdon sajátos természetének hangsúlyozásával zárták ki tehát a feudális függőségben élő, uruk földjén dolgozó székelyföldi parasztok jó részét a jobbágyfelszabadításból, a szabad földhöz való hozzájutásból.* Bár nem a végleges állapotot mutatja be, mégis tanulságos ilyen szempontból az alábbi kimutatás:¹⁸

A szék neve	Az összes füstök száma	Az 1848-ban szolgáltatók kezén talált füstök száma	Az országosan kárpótoltatott füst	Bírósági közbejöttelt nem vettek igénybe	Úrbéri perre léptek
Háromszék	20 004	7459	—	—	1004
Csíkszék	18 457	4339	—	—	1154
Udvarhely szék	17 962	2337	—	—	443
Maroszsék	15 355	2090	—	—	1204
Aranyosszék	4 274	1500	—	—	121
Összesen	76 052	17 731 (!)	2786	11019	3926

Miben is áll tehát a székely örökség sajátos volta? Ahhoz, hogy ezt bár futólag vázolhassuk, szükséges néhány általános megállapítást tennünk és néhány fejlődésbeli előzményre is kitérnünk.

A feudalizmusban az alapvető termelési eszköz a föld, tulajdonosa a földesúr. A föld így elvileg egészében a feudális uralkodó osztály monopóliuma. A jobbágy alávetettségének alapja éppen az, hogy csak birtokolja a földet; olyan földet használ, amelynek egyedül „nemes” ember lehet a tulajdonosa. Nem közömbös azonban az sem, hogy mennyire szilárd a paraszt birtoklási joga, mennyire nő rá a sokszázados használat során az ő korlátozott használati joga, igénye a földre. Ezt Erdély vármegyei részén sok vonatkozásban megfigyelhetjük. Az adóalap biztosítása azonban arra készítette a Habsburg-birodalom kormányzó köreit, hogy különválasszák és lehetőleg területileg is megőrizték a jobbágyföld, a „colonicatura” állományát, és elkülönítsék a saját kezelésben lévő adómentes földesúri földtől, az allódiumtól. Ez fejeződött ki a valóságga

sohasem való úrbérrendezési kísérletekben s abban is, hogy Mária Terézia adórendszerének bevezetésével (contributio Bethleniana) az úrbériség az adókövetés szilárdabb alapjává vált.¹⁹

A székely örökség azonban nem vált adóalappá. Következésképpen a rajta lakó jobbágnak használati joga sem szilárdult meg oly mértékben, mint a vármegyei részekben. Ha a tulajdonosa ismét birtokába veszi — és ha ő személyileg nem kötelezett az adófizetésre —, a föld, a székely örökség ismét adómentes, tiszta allódiummá válik.²⁰

Ez gyakorlatilag abban is megmutatkozott, hogy itt a jobbágy és zsellér függése a földesúrtól a jogszabályok alapján nem volt annyira szoros, mint a vármegyei területeken. A földesúr részére viszont ez nagyobb szabadságot és könnyebbséget is jelentett arra, hogy a bármilyen címen szolgáló emberét földjétől, külső, belső telkétől megfossza, hiszen az szerinte mindig allódiumon lakott.²¹

Bár elvben az említett sajátosságok minden székely örökségre érvényesek voltak, a gyakorlatban azonban sok esetben elmosódott, elszürkült a jelentőségük. Súlyuk inkább az örökösödési perek, osztó társak közötti viták rendjén érződött, s csak másodsorban a jobbágy és földesura közötti kapcsolatban. A jobbágykérdés szemszögéből nézve, a székely parasztságnak mindez valójában 1848-ban vált tragikus sorskérdésévé, amikor is „az apró földesurak minden zsellérrelket székely örökségnek, curiának” nyilvánítottak, és alig volt jobbágytelek, „melyeket máris kétség alá nem vont vagy székely örökséggé keresztelni nem akart volna földesura”²². Ily módon készítve elő a paraszti földek polgári rendbéli kisajátítását.

Korszakunkban azonban a gyakorlatban az élet felvetette gazdasági igények, szükségletek sokszor háttérbe szorították a székely örökséghez kapcsolódó jogi formulákat. Nemegyszer éppen a földesúr nem használta fel azokat, ha érdekei, szükségletei úgy kívánták. Igen sok esetben például inkább a paraszt belső vagy külső telekre telepítése volt az érdeke a munkaerő hiányát érző székely birtokos nemesnek, nem pedig a jobbágy- vagy zsellértelek kisajátítása, bár ezen a téren — mint láttuk — a legtágabb jogi szabadsággal éppen ő rendelkezett, és ilyenkor természetesen nem is élt a székely örökség adta lehetőségekkel. Ugyanakkor mind több megyei főúri család, birtokos nemes szerzett részbirtokot a Székelyföldön, minden sajátos jogszabály ellenére, s ha a megvásárolt, örökölt föld valaha székely örökség volt is — a hajdani jogszabályok értelmében —, e jellegét elvesztette, hiszen az így szerzett föld csak „székely örökséghez csatlakozva” őrizhette meg a hozzá kapcsolódó jogokat.²³

A vármegyei területeken is birtokos székely földesurak pedig nemcsak jobbágyaikat, zselléreiket költöztették, telepítették át egyik területről a másikra, hanem a székelyföldi jobbágyszolgáltatásokat és a zsellérfogadási feltételeket szintén nemegyszer hasonlókká tették a megyeiekhez. Ily módon a jobbágyterhek sajátos elemeinek elszürkülése egyes nagyobb birtokokon eléggé általánossá vált.²⁴ Sajátosságként bizonyos gyakorlat maradt meg, az nevezetesen, hogy nem annyira az országos törvényekhez, rendeletekhez, hanem sokkal inkább a helyi szokásrendhez igazodó megegyezés, „szerződés” pontjaihoz kellett igazodnia a székelyföldi zsellérnek, jobbágnak is. Itt-ott szintén megfigyelhető, hogy

a szolgáltatások módját, mértékét szabályozó megállapodások szóbeliek, ami ugyancsak a székely székekbeli adózó paraszti nép létfeltételeit tette bizonytalanabbá. A földesúrnak járó szolgáltatások terén azonban általánosnak tekinthető néhány sajátosság. Mindenekelőtt az, hogy a székely székek úrdolgas parasztjai *nem tartoztak dézsmát, tizedet adni*. Sokszor említették, különösképpen a reformkori úrbéri viták rendjén azt, hogy a székely székekben a jobbágy földeket „tized-szolgálmány” nem terhelte. Ugyanakkor azonban igen gyakori az a panasz, hogy a vármegyebeliek-nél is magasabb itt a munkaszolgáltatás, a robotteher.

A székely szolgáló emberek sorában így azután találunk székely örökségen lakó jobbágyokat, zselléreket; olyanokat, akik megyei jogállású földön laknak és szolgáltatásaik is hasonlóak vármegyei jobbágytársaikéhoz; másokat, akik „ősjobbágyok” és nemzedékeken át már írásban rögzített, urbáriumokban feljegyzett feltételek alapján szolgálnak; s még mindig eléggé nagy számmal vannak azok is, akik változatos helyi szokások alapján vagy egyéni megállapodást kötve szerződnek földesurukkal.

A parasztság vagyoni rétegződésével, a különböző szolgálati formákkal itt nem célunk foglalkozni, azt azonban meg kell említenünk, hogy a parasztság sorában végbemenő differenciálódási folyamat a Székelyföldön is érezteti hatását, még sokszínűbbé, változatosabbá téve az alátetttségben, függésben élő székelyek helyzetét.

Végezetül meg kell említenünk a városi polgárságot, amely mind erőteljesebb, néhol vagyonosabb, bár még mindig kisszámú rétege a székelyföldi társadalomnak. S a „polgár” születésével egyidejűleg megfigyelhető már ekkor a — székely vagy idegenből betelepített — manufaktúramunkás személyében a „munkás” jelentkezése is.

Ez a néhány vonás természetesen csak vázlatyszerűen érzékeltetheti azt az összetettséget, amely a székely társadalmat jellemzi. E népesség helyzetét, ellentéteit — a feudális társadalmi rendszer bomlási szakaszában — csak a sokoldalú részletkutatásokra alapozott elemzés hivatott minden vonatkozására kiterjedően bemutatni.

II. A SZÉKELYFÖLDI FALU- ÉS FÖLDKÖZÖSSÉG S A KERETEIN BELÜL FOLYÓ OSZTÁLYHARC SAJÁTOS VONÁSAI

A Székelyföld egyéni vonásait, különleges helyi színeit keresve, időznünk kell néhány látszólag kisebb jelentőségűnek tűnő kérdésnél is. Ilyen többek között a faluközösség, amely ősi kereteivel egybefogja a summásan vázolt társadalmi osztályokat, rétegeket, és színtere a székely parasztság mindennapi életének, harcának. Hiba volna azonban egységes falutípusokról beszélni akár a székely székek határörvidékéhez tartozó területet vagy akár csak a tanulmány központjában álló Mikó-uradalmak szűkebb körét véve is alapul.

Már csak azért sem szólhatunk általában faluközösségekről, mert a kutatásaink központjában álló falvak is különválaszthatók: 1. megyei jellegű jobbágyközösségekre, 2. eljobbágyosodott székely földesúri településekre és 3. vegyesen lakott, jobbágy-szabadparaszti típusú falvakra.

Az első csoporthoz sorolható Hídvég, Árapatak, Előpatak, Erősd, továbbá Bükszád és Mikóújfalú Felső-Fehér vármegyéhez tartoztak ugyan, de később beleolvadtak Háromszék megye területébe.²⁵

Hídvég jobbágy- és zsellérnépének ura a Mikó és Nemes család volt. Mellettük a birtokos réteget képviselték a Dombi, Osváth, Vajna, Donáth, Czirjék famíliák s egypár kisnemes. Több uras, megyei jellegű jobbágyfalú ez, éppúgy, mint Árapatak, amely a Béli, Geréb, Nemes, Mikó, Székely, Donáth, Gidófalvi, Dániel családok tulajdona volt.

Ez volt a helyzete Erősdnek is. Előpatak csak annyiban különbözött tőlük, hogy később betelepült földesúri falú volt, amely rövidesen ismert fürdőhellyé vált.²⁶ Bükszád és Mikóújfalú az 1700. évtől benépesülő tipikus földesúri hutatelepülés, amolyan hagyománytalan, most kialakuló falú volt, amely sokáig csak kis szétszórt telkekből állt össze közösséggé. Lakói taxát fizető telepesek, nagyrészt hutamunkások voltak, akik éppen a XVIII. század végén, a XIX. század elején tértek át fokozottabb mértékben a földművelésre.²⁷

Hídvég és Árapatak faluközössége régi önrendelkezési jogának már csak maradványait őrizte. Előpatak, de főleg Bükszád és Mikóújfalú pedig a földesúr megszabta korlátok között most, a tárgyalt időszakban alakított ki valamelyes szervezettséget. Egészükben véve a megyei jobbágyfalvakhoz hasonlóak tehát ezek a települések.

A második típust, az eljobbágyosodó székely földesúri faluközösséget Oltszem példázta, ahol a jobbágyosodás folyamata igen előrehaladt. 1722-ben két primipilus és pixidarius mellett már 52 jobbágy- és zsellércsaládot számláltak itt össze. A határórség felállításakor is csupán három határórkatonát soroztak be a községből. Az 1830-as években pedig 21 katonarendi élt a faluban, s mintegy tizenhatszor annyi volt a jobbágyok száma.²⁸ A Mikó család e faluban mindig „fő possessor”-ként beszélt magáról, és a Barcsay, Nemes, Gidófalvi, Jancsó, Gyárfás családok szolgáló embereinek száma elenyésző volt az ő jobbágyai számához mérten.

Bodok, Zalán és Málnás a vegyesen lakott székelyföldi jobbágy-határórkatonai falvak típusát példázzák.

	1722		1764			
	Primipilusok és pixidariusok	Jobbágyok és zsellérek	A katonarendiek száma			
Besorozott			Gyerek	Egyéb	összesen	
Bodok	29	50	33	30	20	83
Zalán	19	33	15	25	10	50
Málnás	6	39	8	7	8	23

A fenti számadatok²⁹ szintén tanúsítják, hogy ha különböző arányban is, régi szabad elemek és jobbágy-zsellérsorsba jutott székelyek, majd határórkatonák és jobbágyok-zsellérek együtt éltek e községekben.

Bodok lakosságának az 1830-as években már jelentős része határórkatonai volt, s bár itt a Mikó-uralom egyik allodiális központja alakult ki, szerepük, jelentőségük a falú életében nem becsülhető le.

Zalánban a Mikók csak „bebíró possessorok”: kúriájuk ott nem volt, viszont sok kisebb birtokos nemes lakta a falut. A Sérák, Aporok (a za-

lányi kisnemes Apor familiáról van szó), a Bodor, Szabó birtokos nemes családok tartoztak e réteghez. A falunak mintegy 272 főnyi szabad rendi lakosa van az 1830-as években, kik a községnek kétharmadát tették ki.³⁰

Málnáson a Mikók szintén csupán bebíró birtokosok voltak. A faluban lakó nemesek közül az Imreh család volt a legvagyonosabb. A régi primipilusok közül a Málnási nemzetségnek és még több bebírónak volt szolgáló embere. A jobbágyok-zsellérek itt is kétharmadát jelentették a lakosságnak.³¹

E különböző faluközösségek erőviszonyai, érdekellentétei természetesen nem voltak azonosak. Ezek a különbségek pedig a földesúri gazdálkodásra és főleg a kisajátítás módjára, mértékére szintén kihatottak. A faluközösség ugyanis régi törvényeit őrizte, védte, vagyona épségét óvta még „elkorcsosultságában” is, s így a feudalizmus bomlása idején is ébren tartotta a paraszti összetartozás tudatát, és az antifeudális harcnak nagyobb erőt, szívósságot kölcsönző intézmény maradt.

Németországáról, Észak-Franciaországról és Angliáról írja Engels, hogy ott átmentették „a nemzeti alkotmány egy darabját, a mark-közösséget [...] a hűbéri államba is, s ezzel az elnyomott osztálynak, a parasztságnak a középkori jobbágyság legkegyetlenebb korszakában is helyi összetartó erőt és ellenállási eszközt adtak...” A mark-közösségről pedig megállapítja, hogy az „megtartotta eredeti demokratikus jellegét, amely az egész nemzeti alkotmányt jellemzi, és még későbbi rákényszerített elkorcsosulásában is megőrzött valamit a nemzeti szervezetről, ami egészen a legújabb korig élt és fegyver volt az elnyomottak kezében”³².

A jobbágy-határőrkatona lakosságú székely falvakban a faluközösség éppen a sajátos erőviszonyok, a szabad paraszti réteg fennmaradása következtében még valóban fegyverre tudott válni az elnyomottak kezében, és egyetlen tűzhelye maradt a népi szabadságnak.

A falusi önkormányzat, önrendelkezés legfőbb szerve a bíró és segítőtársai, az esküdtek, „hütösök”.³³ A „bírák” megválasztása a székely falu lakóinak ősi szabadsága. Így választják meg évszázadok óta a „jó lelkiismeretű, jó ítéletű és tisztességbeli személyeket” közös ügyeik elrendezésére, a falu vezetésére.

A megyei jellegű Hídvégnek is ősi szokása az, hogy a falusbírók egyik évben a „patakon inneni” Mikó-jobbágyok, a másik évben a „patakon túli” Nemes-jobbágyok közül választja. A XVIII. század végén azonban már mindkét földesúri család harcol azért, hogy a paraszti közösséget képviselő falusi vezetőség teljesen alárendeltjévé váljék, másrészt azért, hogy a másik birtokossal szemben az ő érdekeit képviselje. Ha ez nem sikerül, Nemes Antal például önkényesen „kiszidja, kergeti és meg is veri” a bírót, s az ő emberei közül jelöl ki egyet a bírói tisztségre.³⁴

Oltszemen 1806-ban Mikó Miklós még meghagyja a falu bíró- és esküdtválasztási szabadságát, de mintegy új, általa engedélyezett jogként; ahhoz, hogy a falusbíró elfoglalhassa hivatalát, a birtokos nemesek, főleg Mikó Miklós hozzájárulása szükséges.³⁵

Ugyanis mint Hídvégen, másutt is a megyei jellegű és az eljobbágyosodott székely faluban a faluközösséget a birtokos nemesek maguk szintén igénybe veszik; természetesen arra törekedve, hogy vezetőit maguknak alárendeljék s feudális uralmuk érdekében felhasználják. A job-

bágy-határórkatoná székely falvakban azonban ez már nehézségekbe ütközik. Először is a határórkatonaság bevezetése után az ilyen vegyesen lakott településekben rendszerint két bírót választanak, egyet a határőrök, a „szabad rendiek” — a katonabírót, szabad bírót —, és egyet a provincialisták, a széki igazgatás alá tartozó jobbágyok és zsellérek.³⁶ A hűtösök, erdőbírák, határpásztorok, az egyes kisebb egységek, a „tízesek” vezetői már mindkét társadalmi rétegből valók, együtt választják meg őket, és csak ritkán szabják meg, hogy hűtös is egyforma számmal legyen a katonák és a jobbágyok közül.

A falugyűlésen, amelyet rendszerint hetente tartanak, a jobbágyok és szabadok együttesen hoznak határozatokat. Rendkívüli esetekben nemcsak a szokásos „falu székét”, a törvényt napot tartják meg, hanem külön is összegyűjtik a falu lakóit, és a meg nem jelenő faluközösségi tagokat szigorúan megbüntetik. Ennek a szervnek a határozatait a falusbíró, de a birtokos is köteles tiszteletben tartani. Jellemző, hogy peres, vitás ügyekben, összeütközések során a faluközösség bizonyító, nemegyszer perdöntő anyagként mutatja be a falu írásos végzését. A falugyűlés természetesen szintén függ valamelyes mértékben a birtokos nemesektől. A „possessoratus hírvél”, tudtával kell végzést hoznia, néhol pedig a birtokosok azt is megkísérlik, hogy a „possessoratus edgyezése” nélküli határozat érvénytelenségét a széki tisztséggel kimondassák.

A falugyűlés fontosságát, szervező erejét tapasztalva, Mikó Miklós mindent elkövet, hogy eltörölje, megszüntesse ezt a fórumot. Ő állít össze 1806-ban „falutörvényeket” az oltszemieik számára, s ezekben egyszerűen eltörli a közös falugyűlést. Tettét azzal indokolja, hogy „a helytelen emberek lármázások miatt” itt semmit elintézni nem lehet.³¹ Jellemző azonban az, hogy 1820-ban már ismét tart a falu népe közös gyűlést. Sőt a „communitás gyűlésének” a földesúr elleni mozgósító, szervező szerepére is fény derül. Ekkor ugyanis a község jobbágy jegyzőjét, akit Mikó Miklós lázítónak tart, és akinek megbüntetését követeli, nemcsak a jegyzőségből csapják el a széki tisztek, hanem megtiltják neki a falugyűlésben való részvételt is.

A falugyűlésben az ősköztől, elődöktől rájuk maradt, az ősi szokásokat rögzítő falutörvények alapján hoztak határozatokat. A XVIII. század végén azonban Hídvégen, Árapatakon a falutörvények már nem szolgálták a régi szokásjogi normák épségben való fenntartását. Itt ugyanis ekkor a földesúr állította össze a „határrendszabást”, az erdőpásztorok köteleességét meghatározó pontokat éppúgy, mint a falu életviszonyainak egészére kiterjedő többi normát. Oltszemen, láttuk, szintén erre törekedett a földesúr. Főleg saját, külön kezelésben lévő erdeinek, majorsági vetésterületének a védelmét tartotta fontosnak, s a vétkesek számára 25 botütést és hasonló bírságokat írt elő, ahol ilyen büntetés szokásban sohasem volt. Természetesen más jobbágy-határórkatoná községekben is megkísérelte, hogy a maga hatalmának rendelje alá a faluközösséget, ő szabjon új törvényt a régi, valamelyes önrendelkezést, szabadságot biztosító szokásjogi szabályok helyett. E törekvését azonban Bodokon, Zálánban és Málnáson nem tudta keresztülvinni.³⁸ Mikó Ferenc már 1731-ben arra használta fel a bodoki szabad rendiekkel szemben megnyert perét, hogy a faluközösséget „bizonyos punctumok” megtartására kötelezze. Ezek lényege az, hogy a falu „az udvar tiszteinek híre nélkül” mit

se tehessen és az „udvar akaratját” minden téren kövesse.³⁹ Ezekből a határozatokból azonban csak azok maradtak meg a XVIII. század végére, amelyeket Mikó Ferenc maga is a régi törvényekből vett át.

A határőrkatona és jobbágyok együttes — és ezáltal eredményesebb — harca, a hagyomány, az évszázados joggyakorlat ereje együttesen sem lett volna elégséges a falu érdekeit védő szabályok fenntartásához, a faluközösség összetartó szerepének megőrzéséhez, ha ugyanakkor más erők is nem érvényesültek volna. Ilyen erő volt a faluközösség eredeti anyagi alapja: a közös birtoklás és közös gazdálkodás.

A földhasználat közössége, mint ismeretes, Erdélyben élt legtovább. Tagányi Károly Erdélyt nevezi a földközösség klasszikus földjének, „nemcsak mert ott legtovább uralkodott, hanem mert mindenha a legszélesebb elterjedésnek örvendett”⁴⁰. Erdélyen belül is Kemény Dénes szerint a székelyeknél él a legszívósabban a közföld.⁴¹ Ezt igazolják az egykorú források is, amelyek szerint a XVIII. század végén még minden székely székben általános gyakorlat a közös szántók, a „commune terrenum”-ok felosztása.⁴²

A XVIII. század végén, a XIX. század elején az említett székely falvakban — kivéve azokat az újabb településeket, ahol a földközösség ki sem alakulhatott — még mindig volt „falu földje”, falu káposztás-, lenes-, pityókáskertje, tehát közös, évenként felosztásra kerülő szántóföldje. Meg kell azonban állapítanunk azt is, hogy ezek már csak maradványai voltak a falu egész határára kiterjedő régi szántóföldközösségnek. A falu földje nemegyszer — Bodokon, Málnáson, Zalánban egyaránt — csupán be nem telepített, belső telekhely, pusztá, nehezen megművelhető távoli földdarab vagy olyan igen értékes falu körüli „kert”-nek nevezett föld volt, amelyről senki sem akart lemondani, s a növekvő számú családtagok mindegyikének évente osztottak belőle egy nyilat.

Ezekre a földekre a falu egész népe igényt tartott, s megosztását vagy eladását a „communitás” volt hivatott eldönteni. 1829-ben Zalánban, a pázsintbeli közföld megosztásakor nemcsak hogy a falu osztott földet a birtokos nemeseknek is, hanem például Mikó Miklósnak — bár jogosult volt — semmit sem adott. Panaszára is csak azt a feleletet kapta Mikó, hogy a bíró az ő részének kiadása kérdését majd a falu gyűlése elé terjeszti.

Az sem volt ritka eset, hogy a terjeszkedni kívánó földesúr megvásárolta a falu földjét, pénzt fizetett érte; elismerve ezáltal a faluközösség jussát, a „communitást”, mint a közös föld tulajdonosát.⁴³ 1818-ban például Mikó Miklós a falutól vett meg 400 rénes forintért egy „darab helyet”, ami pusztá közföld, s amit a falu azért adott el, hogy harangját újraöntesse. Bunya István jobbágy a falu engedelmével irtott a „zaláni erdőn” egy szekér szénát termő helyet. Ezt Mikó Miklós éppúgy pénzért vásárolta meg, mint cselédje, Szilágyi András Sorkolat nevű szénafüvét, ami szintén irtásföld, és 1818-ban 30 rénes forintot ér.

A falu közföldbirtoklásának ősi jogát még Oltszemen is kénytelenek voltak elismerni. Ha a falu közföldet adott el, nemegyszer maga is vevőként jelentkezett. Még saját jobbágjától is kénytelen volt pénzért, 130 rénes forintért megvásárolni olyan közföldet, amelyet az őt megelőzve vett meg a falutól.

A szilárd telekrendszer kialakulása, az újraosztás megszűnése viszont — bár pontosabb időbeli körülhatárolásra ma még képtelenek vagyunk — olyannyira előrehaladt, hogy a közös birtoklás és gazdálkodás mindinkább az erdő-, legelő- és kaszálóterületekre korlátozódott. Ez pedig a székelyföldi faluközösség esetében nem kis területet s a „communitas” számára éppen ezért eléggé széles feladatkört jelentett.

A közerdővel kapcsolatosan azonban, már csak azért is, mert a későbbiekben igen sokszor szó esik róla, egy kis kitérőt kell tennünk, hogy megkülönböztessük jogi és gyakorlati szempontból eltérő formáit.

„Falu erdeje”, „falu köz élő erdeje”, „közönséges erdeje” van a megyei jellegű jobbágyközségeknek is. Közerdőnek kell tekintenünk ezt is, hiszen az egész falu közösen használja, gondolzza, együttesen osztozik hasznán. A tulajdonjog szempontjából nézve, a feudális uralkodó osztály törvényeit tekintve azonban ezek az erdők a földesuraké. Abból az elvből kiindulva, hogy „a paraszt földet nem bírhat”, az 1791. évi XXX. tc. kimondja: „...*minthogy az erdők tulajdonjoga egyedül a földesurakat illeti* (akik azonban jobbágyaiknak az 1769. évi november 12-én kiadott szabályozó pontozatok értelmében a faizás és legeltetés gyakorlását megengedni tartoznak), a jelen cikkely erejénél fogva azt határozzák, hogy az erdők mindenütt egyáltalán a földesurak gondviselése és rendezése alatt álljanak, és bármely parasztnak csakis a földesúr tudtával és engedelmével szabad faizást gyakorolni vagy irtásokat tenni.”⁴⁴

A jobbágyfalu erdőhasználati joga tehát igen szűkre zsugorodott, és ha a gyakorlatban különféle formái maradtak is fenn, a feudális tulajdon monopóliuma a XVIII. században az erdő felett mind teljesebbé vált.

Erdélyi viszonylatban is helytálló Szabó István megállapítása: „voltak urasági erdők elzárva a jobbágyok használatától, voltak urasági erdők a jobbágyok faizási jogával és voltak végül — valószínűleg nem nagy arányban — jobbágyerdők, amelyeket a földesurak egy-egy jobbágyközség kezén hagytak, s ilyenkor a földesúr más erdeiben faizási jogot nem gyakorolhattak”⁴⁵.

A jobbágyok külön közös erdeje, a faluközösség erdeje Előpatakon, Bükszádon és Mikóújfaluban például ki sem alakulhatott, meg sem szilárdulhatott. Hídvégen, Árapatakon, Erősdön pedig az erdőből is hasznot váró, jövedelmet szerezni akaró földesurak elzárták a szabad erdőhasználatot a parasztok elől. Itt is szó esik a peres iratokban „köz határról”, „közönséges erdőről” — ez azonban csak nemesi tulajdonközösséget jelöl. Azt jelenti, hogy a birtokos nemesek, akik egy vagy több falu erdejéhez jogot formálnak, még osztatlan egységben használják, birtokolják az erdőt.

A jobbágy-határőrkatonák székely falvakban is van a földesuraknak majorsági, külön („különös”) erdejük, ez azonban a ritkább eset, mint ahogy a „nemesi” közerdő sem gyakori. Van külön erdeje a határőrségnek (például a revindikált havasok) s néhol egy-egy falu határőrkatonáinak is. A legáltalánosabb azonban az, hogy a falu birtokos nemesi, határőrkatonái, jobbágyai s a többi társadalmi réteg együttes tulajdona az erdőbirtok, legelőivel és kaszálóterületeivel egyetemben. A székely közös erdeje mellett pedig még több falu osztatlan közerdeje, havasa is fellelhető itt, mint a székely nemzetségi közös birtoklás legkiterjedtebb és legtovább fennmaradó emléke.

Az erdő maga ekkor már a leggyakrabban a falubeli belső telek⁴⁶ (sessio, ülés házhely vagy régi, ősi telek, antiqua sessio) eszmei tartozéka. Aki tehát tulajdonosa vagy birtokosa a falubeli teleknek, az a telek járulékkaként osztozó társ a falu közjavaiban is.

A székely határőr-jobbágy faluban ezek szerint a „földesurak gondviselése és rendelkezése” igen szűk körre szorítkozik. A faluközösség határozza el, melyik erdőrész „tilalmas”, honnan lehet tűzfát hordani; csak a „falu hírvél” mehet bárki is erdőlni, a falu ad épület-, eszközfát a rászorulóknak, szabadítja fel legeltetésre a makkos erdőt, zálogolja, bünteti az erdei kártevőket, erdőrontókat és így tovább.⁴⁷

A közerdő használatában az elosztás ősi egyenlő mértékét ekkor azonban már hiába keressük. Zalánban például a nemeseknek 12 székér fát, a szabad rendű székelyeknek 6-ot, a jobbágyoknak 3 székérral osztanak. A fűvet, fát, földet általában úgy osztják meg, hogy a possesszor (birtokos nemes) két részt, a szabad rendű (a határorkatona) egy részt, a provincialista (a jobbágy-zsellér) fél részt kap.⁴⁸ Azoknak a birtokos nemeseknek, akiknek csak szolgáló emberük lakik a faluban, tehát az ügynevezett bebíróknak a közösség csak falubeli szükségére oszt. Jobbágyaik a részesedésüket kikapják, de ők a faluból fát el nem szállíthatnak. 1805-ben a málnási „communitás” dálnoki Lázár Mihály bebíró birtokossal folytatott perében így fogalmazza meg álláspontját: „az idevaló jószággai építésére a cselédeinek [...] adtunk [...], de hogy másnak adja, úgy ezután sem adunk, mert törvényünket megrontanók”. A bebíró nemesek később is (1808) igyekeznek határőröktől telket vásárolni „csak erdőllhetés kedviért”, hogy így jogot szerezzenek a bőséges málnási erdőkhöz. Ezt a törekvést kell a faluközösségnek visszavernie.⁴⁹

A közhatár használatát illetően a jobbágy-határorkatona faluközösség szavának súlya van. Mindenesetre a földesúri tulajdonjog kiterjesztését, a földfoglalási, közföld-kisajátítási törekvést a székely „communitás” sokkal inkább tudja korlátozni, mint a megyei jellegű faluközösség. A közös gazdálkodás egy másik területén, a nyomáskényszer alakjában fennálló együttműködés vonalán, a székely faluközösség szintén elég erős ahhoz, hogy ne mondjon le harc nélkül érdekeinek védelméről. A háromfordulós (őszi, tavaszi, ugar) határ szétszórt, dülönként keskeny csíkokra hasogatott parcellái között ugyanis ott találjuk a földesúr majorsági szántórészeit is, s ezért a falu katonarendi, jobbágy és birtokos nemes tagjainak együttesen kell határozatokat hozniuk a szántóföldi termelés, a termés védelmében, együttesen kell kijelölniük a vetés, szántás, aratás, behordás időpontját; közakarattal kell megszabniuk a legeltetés rendjét és így tovább.

A szabad paraszti lakosságú falvakban a „falu” dönt a birtokosokkal együtt a gazdálkodás közös kérdéseiben. Határrendet is együtt szabnak,⁵⁰ s a földesuraknak tartaniuk kell magukat a falugyűlésen kialakított rendszabáshoz. Ellenkező esetben a „falu széke”, a falusi bíró és esküdtjei törvényt ülő, ítélkező széke elé idézték a kisebb birtokos nemest, és perre került sor a faluközösség, valamint a tehetősebb, hatalmasabb földesúr között.

Zalánban például a „falu széken”, a „falu törvénye” alapján ítélték meg a Séra és Apor nemescsaládok közötti összezapások ügyében. „Tekintetes Vágó úr fija” hiába fenyegette meg fegyverrel is az

öt megzálogolni akaró határpásztorokat, végül a katona- és jobbágybíró ítélte meg a büntetést ellene. De ugyanez volt a sorsa „Szabó Adám úrnak”, ha marhája „káros helyt” járt, Séra Pálné asszonynak, ha „felfogott”, már tiltott tavaszhatárba küldte legelni állatait. Még gróf Mikó Miklós tiszttartóját is megidézték, s az meg is jelent és meg is fizette a bírságot, amit ráróttak. Volt eset a tiltakozásra, fellebbezésre is. Ekkor viszont a nemes birtokos ellen, akit a széki tisztség támogatott, azoknál a határőrkatona tiszteknél keresett támogatást a „falu”, akik nemegyszer csaptak össze maguk is a széki vezetőséggel, hiszen a kettős, katonai és polgári közigazgatás megteremtette ennek a feltételeit. Az szintén megtörtént, hogy ezt sem vették igénybe, csupán arra figyelmeztették a falu törvénye ellen fellépő nemeseket, hogy „a falu közönséges hasznából ökegyelmeknek nem ad” a „communitás”, s ha marhájukat kár éri, annak árát meg nem téríti stb. Ez már nemegyszer meghátrálásra készítette őket. Perre is sor került, de volt ereje a „communitásnak” ahhoz, hogy igazát kivívja s beírja falujegyzőkönyvébe: „Békességre kényszeríté az falu tekintetes Apor Lázár uratot.”⁵¹

Málnáson a faluközösségnek már keményebb harcot kellett folytatnia a birtokos nemes Imreh család tagjai ellen. Imreh Lázár a „törvényt” nem tekintve hordta a falu csereerdejének fáját, irtásokat tett, a közföldből foglalt, s az őt is megzálogolni akaró erdőpásztorok egyikét fojtással hátba lőtte, a másiknak arcába sütötte fegyverét, s a szemét védő embert kezén súlyosan megsebesítette. Amikor „falu törvényibe akarják [...] vonni, akkor fenyegeti az embereket, hogy így lövi, amúgy veri”. A falu határőrkatona és jobbágy lakói együtt panaszoznak, hogy „az egész falu fél ökegyelmétől, s nem is tudja a falu ökegyelmét törvénye alá szorítani”.

Végül is sikerül „fiscalis actio” alá vonatni s a főkörmányszék segítségével eljárni ellene. Sokkal tanulságosabb azonban az, hogy amikor Sztán Karácsony, a szomszédos bükszádi üvegsűr erdeiben lappangó szegénylegények egyike az 1811. évben ötdomagával rátör Imreh kúriájára, ajtait bevágja, a „portékáit”, 1814 forint készpénzét elrabolja — hogyan viselkedik a falu népe. A fosztogatás az „egész communitás látára”. a falu színe előtt folyik le. Jelen van 67 férfi is s köztük 29 határőrkatona, akiknek fegyverük van, de „házaikból ki sem hozták”, bár a falu törvénye azonnali segítségadást ír elő ilyen esetekben és bünteti azt, aki a harang szavára sem siet rabló ellen segíteni.

A némán és összefont karokkal felsorakozó falu így fejezi ki: az, aki magát a falu törvényének alá nem veti, a falu védelmére sem számíthat, reá a faluközösség törvényei nem vonatkoznak.⁵²

A székely faluközösség nagyobb ellenállóereje, sok más társadalmi és gazdasági hatótényezőt nem tekintve, azzal is magyarázható, hogy itt a régi nemzeti szervezeten sok eleme szívósabban élhetett tovább; a feudális átalakulás későbbben indult meg, megszilárdulása után viszont az áruterelés kiszélesedése, a tőkés jellegű átalakulás rekedt meg eléggé alacsony fokon. Ugyanakkor a falvakban majd mindenütt megtalálható népes szabad paraszti réteg is nagyobb erőt kölcsönzött az antifeudális harcot egybefogó, szervező faluközösségnek.

Míg a székely székbeli falvak közé ékelt Felső-Fehér megyei településekben a földesúr nemcsak igyekszik úrrá lenni a faluközösség felett,

hanem sikerül is ez neki, Oltszemen már valamivel nehezebb a dolga, Bodokon, Málnáson és Zalánban pedig vagy nem tud sikert elérni, vagy igen erős harcra, igen kemény küzdelemre kerül sor a „falu” és a birtokos között.

Az árutermelés fejlődésével egyidejűleg a székely falvakban meginduló rétegződés ha nem is vezet el döntő súlyú átalakuláshoz, mégis bomlasztja, jelentősebb belső ellentétek forrásává teszi a faluközösséget. A módos és szegényebb rendű székelyek közötti érdekellentétek tehát már gyöngítik a faluközösség egységét. A faluközösség erejének további gyengülése származik abból is, hogy a széki és a határőrtiszti hatóságok szintén igyekeznek eszközüké, céljaik elérését szolgáló engedelmes szervezetté tenni a „communitást”.

Mindenesetre még így, ilyen feltételek között is erősebb fegyver az elnyomottak kezében, mint a megyei jellegű jobbágyfalu: olyan intézmény, amely szervezettséget biztosít, keretet nyújt az antifeudális harcra kész katonai- és jobbágyerőknek a közös ellenség, a földesúr ellen.

Az eddigiekben arra törekedtünk, hogy summásan bemutassuk a tanulmány középpontjában álló terület és a rajta élő társadalom sajátosságait, azokat, amelyek a székely földesúri birtok gazdálkodására hatással lehetnek. Kiegészítésül, úgy érezzük, szükséges még a székely társadalom belső feszültségének néhány helyi színére is utalnunk.

Mindenekelőtt megállapíthatjuk azt, hogy a jobbágyok és a földesurak közötti harc itt szintén döntő súlyú, és az ellentétek egyik legfőbbike. Jellemző e küzdelemre, hogy mindennapos, és hogy a legváltozatosabb formák között zajlik, kezdve a panasz, kérvény, per formájában vitt törvényes úton járó szembenállással, folytatva az egyéni, titkos bosszú fellángolásával és eljutva a tömeges munkamegtagadásig, a földesúri tisztek elleni lázadásig, sőt a földesúr megöléséig is. Nagyobb, szélesebb területre kiterjedő lázadásra az 1785. évben volt kilátás. Ekkor közvetlenül II. Józsefnek a jobbágyokról kiadott rendelete nyomán indult meg forrongás-, munkamegtagadás-, helyi lázadássorozat a székely székekben. Az 1790—91. évi országgyűlés is gyors intézkedéseket tett, nehogy az udvarhelyszéki jobbágyok beadott panaszra nyomán lázadás robbanjon ki a Székelyföldön.⁵³

A széki tisztség az 1795-ös esztendő táján, majd 1802-ben fél ismét nagyobb arányú mozgalom kibontakozásától. 1802-ben például a fő kormányshoz hagyja helyben azokat az intézkedéseket, amelyeket a széki tisztek hoznak a „lázadásnak lecsendesítésére”³⁴. Komoly aggodalmat okoz a földesurak körében az 1819—20. évi Cziráky-féle úrbéri összeírás is, amely szintén szélesebb körben mozgatja meg a parasztságot.

Nagy, szervezett parasztmozgalomra mégsem kerül sor. Nem is ez a jellemző ekkor ennek a területnek antifeudális harcaira, hanem sokkal inkább a szakadatlan küzdelem, a minden kis jogfosztással szemben azonnal reagáló magatartás, ami nemegyszer a földesurak fegyveres fellépése ellenére történik.

A székelyföldi parasztság másik nagyobb csoportja, a határőrkatonaság egy a jobbágyokkal a földesurak elleni gyűlöletben, s több ízben éppen ők azok, akik uraik ellen harcra lázítják az „úrbéreseket”. Így van ez Háromszékben, és van rá példa Csíkbán is.⁵⁵

Az az ellentét, amely a madéfalvi veszedelem idején olyan sok vi-szályt okoz a nemesek és a most már határőrségbe sorozottak között, később sem szűnik meg. 1795-ben például maga a főkormányzók értesíti a széket, hogy „Háromszékre *megint* oly lázasztó írás ment volna ki, mely által az ottan székünkbe katonáskodó primipilusok és pixidariusok arra ösztönöztetnek, hogy tovább mindaddig fegyverrel ne szolgáljanak, amég közöllök a primorok is magokat rá nem veszik”. A főkormányzók ijedten figyelmezteti a széket a veszedelemre: „kivált a mostani környül-állásokban, amidőn azon nép előtt úgyis nagy gyanuban és gyűlölségben vagyunk”⁵⁶.

Igen sokatmondó Újfalvy Sándor megállapítása, amit a földesurak és határőrök közötti viszonytal kapcsolatban tesz. Ő írja: „A primorok már most valódi zsarnok göggel tekintenek a rabigába görbesztett katonaságra, melyet azonfelül még vagyónából is kifosztani törekedett [...]. A primorok micsoda foglalatokat tettek mezőkben s főleg közhavasokban, mel-lőzöm. De hangosan szólnak a tények. Négyszeg mértföldekre rúgó földrészeket foglaltak el [...]. Csuda-e hát, hogy ezen osztály a primo-rokra, ősei szabadsága s drága vérével szerzett vagyona megrablójára és folytonos üldözőjére gyűlölettel, sőt véres bosszúval tekintet?”⁵⁷

A határőrkatonák között a férfiak döntő többsége írni-olvasni tudó, tájékozottabb, sok közöttük a törvényt ismerő. A földesurak elleni harc-ban azonban jobbágytársaikhoz viszonyítva nemcsak műveltebb voltak teszi erősebbé őket, hanem az a körülmény is, hogy a fegyvert viselő szabad paraszttal szemben nem alkalmazható sem a földesúri gazdasági, sem a gazdaságon kívüli kényszer. A szabad rendi székely nem egy alka-lommal még a határőrkatonák tisztikar támogatására is számíthat, hiszen a kettős közigazgatás (katonai és székbeli) területén — hogy más ténye-zőket ne említsünk — gyakran kerül ellentétbe az is a székely birtokos nemesekkel.

A jobbágyok számára a határőrkatonák értékes szövetségesek, és össze is fognak nemegyszer, amikor a földesúri támadás közös érdekeik ellen irányul.

Tévednénk azonban, ha a katonák—jobbágy viszonyt minden esetben szövetségesi kapcsolatként, az antifeudális harc egyik erőforrásaként te-kintenék. A határőrkatonák a jobbágytal szemben előnyösebb helyzetben volt, több fát, fűvet kapott a közösből — s ez csak egyik kifejezője a „szabad rendiek” felsőbbiségének.⁵⁸ A falu vezetésében együtt volt a job-bágy- és katonabíró, esküdt. Ez hasznos volt mindkét réteg számára az antifeudális harc idején. Gyakran azonban kisebb-nagyobb érdekek egy-mással is szembefordították őket, és ilyen esetekben a katonarendiek fő-lénye a jobbágyokat földesurakkal való időleges szövetségbe kergette. Ennek kialakításában néhányszor maguk a földesurak vállalták a kezde-ményező szerepet. Negatív jelentősége volt természetesen annak is, hogy nem egy katonarendinek volt jobbágya, zsellére, és az szintén ellentétek forrását jelentette, hogy néhányan a határőrkatonák közül módos, gazdag parasztoknál, jobbágyoknál cselédként szolgáltak.

Tekintetbe kell vennünk azt, hogy a határőrök két síkon is kényte-lenek voltak harcolni: egyrészt az „erdőn-mezőn foglalt”, falu belügyei-ben, a szék vezetésében a maga érdekeiért hatalmaskodó földesúr ellen,

másrészt azonban a határőri intézmény ellen. A bécsi abszolutizmus elleni harc viszont nem kis mértékben kötötte le erőiket.

A határőrszolgálat nehézségeiről nem célunk itt beszámolni. Tény az viszont, hogy nemcsak a földesúr foglalt tőlük közerdőt, ha tehetne, hanem igen nagy kiterjedésű határszéli közföldeket vett birtokába a határőrparancsnokság is. A határőrkatonák az úgynevezett revindikált havasokért kérvényeztek, panaszoltak, néhol pereltek, az adó ellen (az 1802. évig) küzdöttek, s „tűrhetetlen” sorsukat nemegyszer panaszolták el a széki gyűlés és az országgyűlés előtt is.⁵⁹

A parancsnokság viszont a lázadási, a felkelési készséget, a forrongást, de még az egyszerű panaszt is nem egy ízben a legembertelenebb módon fojtotta el. Így 1799-ben is a lázadó katonák közül hatnak a kezét vágták le, 50-et halálra vesszőztek, 214-nek 50–50 botot kellett eltűrnie, 30-nak minden jószágát konfiskálták. A halálra vesszőzés különben is általános gyakorlat volt.⁶⁰

Nem csoda, ha Újfalvy több katonamentől hallotta, hogy „a primorok véráruolóink, s még most is vesztünkre törnek, de velük csak el tudnánk bánni, hanem a német a saskeselyű, mely éppen szívünket marcangolja”⁶¹. A bécsi kormányzat elleni harc azonban csak korlátozza, de nem akadályozza meg a határőrkatonák székelyeket abban, hogy a primorok, földesurak ellen sikerrel ne küzdjenek.

Ezt a rendkívül sokoldalú osztályharcot alapvetően meghatározza a feudalizmus bomlása, a tőkés mezőgazdaság csíráinak kialakulása. Az anynyi gátló tényező közepette nehézkesen fejlődő áruterelés válságát a földesúr feudális keretek között igyekszik megoldani, s annak minden terhét a parasztságra próbálja áthárítani. Ez természetesen együtt jár az osztályharc fokozódásával, egyre élesebbé válásával. A harcok a századfordulón erősödnek meg, válnak mind általánosabbá, mind gyakoribbá, és ha egy nagyobb felkelés, lázadás fokára nem is jutnak el, mindennapos voltak, erejük mindinkább nyilvánvalóvá teszi a feudális rendszer tarthatatlanságát a Székelyföldön is.

III. HARC A SZÁNTÓÉRT, LEGELŐÉRT, ERDŐÉRT

1. A paraszti szántóföld és az allódium

A XVIII. század elejéig Erdély agrárviszonyait döntően meghatározta az a körülmény, hogy a termelés súlypontja nem esett a földesúri majorságbirtokra, az allódiumra. A jobbágytelken alapuló és jobbágyszolgáltatásokon nyugvó földesúri gazdaságot általában még mindig nem váltotta fel a majorsági üzemre alapozó és piacra termelő földesúri gazdaság.⁶²

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az önálló földesúri gazdálkodásnak, a majorságbirtokon folyó termelésnek az előzményei ne nyúlnának vissza korábbi századokba. Nemesi földfoglalásokkal a XVII. században is találkozunk: „...Erdélyben egymást érik a jobbágyok panaszai a majorsági földfoglalások miatt.”⁶³ Arról azonban még nincs szó, hogy a földesurak azért üznék el a parasztot földjéről, hogy őt munkaerejét áruba bocsátani tudó szabad munkássá, földjét pedig a tőkefelhalmozás eszközüvé tegyék; mindezt nagyobb mértékben még a XVIII. század végéig

sem kerül sor, hiszen a rendelkezésünkre álló néhány példa tanúsága szerint az átmeneti fokon megrekedt allodiális gazdálkodás és a paraszti földek kisajátítása csak a század legvégén és főleg a XIX. század elején ölt számottevőbb mértéket.⁶⁴

Az erdélyi feudális mezőgazdasági viszonyok fejlődésének elemzése azonban meggyőz bennünket arról, hogy a földesurak, ha megkésve is, mindinkább rátértek a saját kezelésbe vett és robotmunkára alapozott mezőgazdasági nagyüzem kialakításának útjára. Ha nem akartak tönkremenni, földjükből több jövedelmet kellett kisajtolniuk, ennek érdekében pedig birtokuknak legalább egy részén — a porosz földesurakhoz hasonlóan — „saját számlára” kellett gazdálkodniuk.⁶⁵

Ez mindenekelőtt a majorságbirtokok növelését vonta maga után, hiszen nem lehetett közömbös a földesurak számára az, hogy mekkora területen termelnek, most már „saját számlára”. Ehhez járult az úrbérrendezéstől való félelem, ami nem egy földesurat arra készítetett, hogy növelje allódiumát, csonkítsa, szűkítse a jobbágyföld mennyiségét, az úrbéri állományt, még mielőtt sor kerülne e két földesúri tulajdon szétválasztására és kiterjedésének szigorúbb elhatárolására.

A majorságbirtok növelése, a jobbágyságnak telekállománya egy résztől való megfosztása, a robotmunkán alapuló nagyüzemi gazdaság, majd a ledolgozási rendszerrel kapcsolatos átmeneti forma s végül a túlnyomóan bérmunkát felhasználó mezőgazdasági üzem kialakulása fő kérdései tehát agrártörténeti kutatásainknak.⁶⁶

A Mikó család allodiális szántóterületének mennyisége már a XVIII. század első felében is számottevő. Az összeírások⁶⁷ szerint az allódium és a jobbágyföld aránya a következő:

Év	Tulajdonos	Község	Szántó				Kaszáló	
			Allódium		Jobbágyföld		Allódiu- m	Jobbágy- föld
			köböl	véka	köböl	véka	szekér	szekér
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1728	Mikó Ferenc	Bodok	657	3	751	— ^{1/2}	146	166
		Oltszem	267	—	410	—	275	141
		Málnás	—	—	329	3	—	183
		Zalán	—	—	128	2 ^{1/2}	—	34
Összesen			924	3	1 619	2	42H	524
1738	Mikó Ferenc	Bodok	313	—	96	—	150	44
		Málnás	—	—	352	2	157	138
		Oltszem	—	—	38	—	—	12
		Zalán	—	—	57	2	—	10
		Kálnok	—	—	21	3	—	—
		Sepsi- szent- györgy	—	—	9	—	—	2
	Mikó Miklós	Bodok	284	2	235	—	—	49 ^{1/2}
	Málnás	—	—	246	1	117	86	
	Oltszem	—	—	242	—	63	94	

1	2	3	4	5	6	7	8	9
Mikó Pál	Hídvég		373	2	294	—	242	45
	Ára-		—	—	70	—	—	8
	patak		—	—	16	—	—	4
	Erősd							
	Sepsiszent-							
	györgy		—	—	30	—	—	5
	Bodok		—	—	19	2	—	2
	Zalán		—	—	16	—	—	3
			971	—	1743	2	729	502 ^{1/2}

Az urbáriumok, összeírások adatai szerint tehát a XVIII. század első felében a földesúri birtokterületnek csupán kétharmadát használja a jobbágság, körülbelül egyharmada látszólag már saját kezelésben van. Ami pedig a kaszálóterületet illeti, az allodiális tulajdon felét vagy még annál is nagyobb részét teszi ki a réteknak.

Nem téveszthetjük azonban szem elől azt sem, hogy allódiium címén nem csupán azokat a földeket írják össze, amelyeken a földesúr gazdálkodik, hanem általában azokat is, amelyek nincsenek szolgáló emberek kezén, nincsenek jobbágyi használatban. Részletesebben tanulmányozva a Mikó-birtokok 1728. évi összeírását, kiderül, hogy például a bodoki 44 darab allodiális szántóparcellából 17 úgynevezett szélyföld, értéktelenebb erdőszéli terület, 10—20—30 vagy éppen 60 köblös parcellákból áll, és összesen 521 köblös szántót jelent. A 657 köből majorsági szántóból tehát csupán 136 köblöt tesz ki a 27 apró parcellára oszló, régebben művelt, jól termő, értékes allodiális föld.⁶⁸

Ezek szerint a földesúrnak ez az 521 köblös terület is rendelkezésére áll, ha jobban művelt allodiális szántóját ki akarja terjeszteni. Hogy mégis miért nem cselekszik így, megmagyarázza az a körülmény, hogy csupán Bodokon a 47 lakott telek mellett nem kevesebb, mint 24 pusztá telke van, Zalánban pedig 11 telekből 4 a pusztá és csak 7 a lakott. 1738-ban Mikó Miklós birtokán az összeírás nem kevesebb, mint 158 köből szántót mutat ki mint olyan földet, amelyről a jobbágy kipusztult vagy elvándorolt. Ennek ellenére a földesurak még ezeket a területeket sem csatolják azonnal allódiumaikhoz, hanem jó részüket nagyobb igáerővel rendelkező jobbágyaik között osztják ki művelésre.

Az egyes részirtokokat külön-külön tekintve nagyjából szintén ez a helyzet. Ha azonban például a Nemes és Mikó család tagjainak rendelkezésére álló összes földterületet nézzük, kiderül, hogy igen nagy, még be nem telepített területeket is felhasználhatnának majorságbirtokaik növelésére. Ilyen elsősorban a XIV. század derekán már oklevelekben is említett két hatalmas adománybirtok: az árapataki és a Zsombor, Gerebenc nevű prédiium.⁶⁹ Az előbbi Hídvég, Erősd és Sepsiszentgyörgy, az utóbbi pedig Málnás és Csíkszék határa között fekszik.

A feudalizmus bomlásának időszakában e nagy, javarészt erdős területek urainak módjában állott két lehetőség között választani: egyrészt nagyobb, összefüggő allodiális szántót irtatni, másrészt telepéseket hozatni erre a földre és rájuk bízni az irtást, a tisztások, patak völgyek

művelésre alkalmassá tételét. Választhattak tehát az allodiális gazdaság kiterjesztése vagy a jobbágy szolgáltatások között.

Új lakótelepek, majd falvak kialakulása bizonyítja, hogy a XVIII. század folyamán ez utóbbi módszerhez folyamodtak. Az említett területen fekvő Előpatak és Mikóújfalú például népes községgé vált, s az itt megtelepedett emberek mint taxások vagy földesúri üvegcsürben dolgozók fokozták a földesúri bevételeket. Általában még a XVIII. század végén is a kizsákmányolás alapja itt a parasztnak a földdel való ellátása, nem pedig földtől való megfosztása volt.

A teljes mértékben még nem hasznosított, belterjesebb művelésre még nem használt allodiális földek, a pusztá telkek járulékaiként fennmaradó valamikori jobbágyföldek s a be nem telepített, de megművelésre alkalmas nagyobb erdős területek tehát bő lehetőséget nyújtanak a földesuraknak a majorság kiterjesztésére. Így tehát nem szükséges a jobbágy földjét kisajátítani ahhoz, hogy növekedjék a saját kezelésbe vett birtokrész; van lehetőség mind a majorság mennyiségi növelésére, mind a földművelés belterjesebbé tételére. Sőt mint mondtuk, a XVIII. század derekán még ezeket a lehetőségeket sem használták ki egészében a Mikó és Nemes családok tagjai.

Talán ellentmondásnak tűnik ezek után az, hogy ilyen körülmények között forrásaink nemegyszer hírt adnak földért folyó harcokról: pedig van rá példa a XVIII. század első felében, sőt a megelőző századokban is. Érthető a szántóföldért folyó harc, hiszen a földesuraknak — ha saját, egyre bővülő szükségleteik miatt is — jövedelmük fokozása érdekükben áll. Márpedig a birtok növelése, több jobbágnak és zsellérnek földdel való ellátása egyet jelent a jobbágy szolgáltatások növekedésével.

A majorosításnak, a paraszti földek kisajátításának törvényszabta korlátái, jogi akadályai távolról sem áthághatatlanok. Mint már említettük, Erdélyben általános az a földesúri felfogás, hogy az adótabellákban feltüntetett jobbágyföld is allódiummá tehető, mindössze azzal kell számolnia a földesúrnak, hogy a kincstár az adófizetési kötelezettséget nem szünteti meg. Az 1769. évi erdélyi úrbéri rendszabás, a „Bizonyos Punctumok” is már a földesúr „okosságára” bízva, mennyi földet juttat úrbéri adományként jobbágyának.⁷⁰ Bár a későbbi rendeletek megkísérlik meghatározni azokat az okokat, amelyek törvényes lehetőséget szabnak a parasztnak telkéből való kitételére, ezek eléggé távan értelmezhetők. Egy 1786-ban kelt császári rendelet például a következő okokat említi: „Ha a lakos az ő földjeit nem jól és nem úgy műveli, mint egy szorgalmatos gazdához illik. Ha magára annyi adósságot rak, mely az ő fekvő vagyonjának kétharmad részét felyülhaladja. Ha földes urának esztendőnként tartozó szolgálatját és a praestatiókat egész esztendő alatt meg nem tette s meg nem adta, azt pedig meg nem bizonyíthatja, hogy annak végbenvitelétől valamely szerencsétlenség által vonatott volna el. Ha az engedetlenségben és vakmerőségben megmarad, nem gondolván azzal, ha efféle hibáiért vason vagy vasra veretés nélkül is gyengébb s keményebb árestommal vagy dologbéli büntetéssel megbüntettetett.”⁷¹

Ez az általános rendelkezés, amely a jobbágy s főleg a Habsburg-államháztartás érdekeit volna hivatott megvédeni, lehetőséget nyújt a

földesúrnak arra, hogy a széki tisztség segítségével a jobbágyot például kevésbé „szorgalmatosnak” minősíthesse.

A főkormányshék 1796. évi rendelete elmondja, hogy az adó összege évről évre csökken, miután a jobbágytelkeket allódiummokká változtatják a földesurak, s így az adó alól kiveszik.⁷² Ez a rendelkezés tehát arra is fényt vet, hogy a földesurak megkísérlik az allódiummá nyilvánított földeknek az adó alóli mentesítését. Ez székelyföldi viszonylatban még inkább érthető, hiszen mint láttuk, a „székely örökség” több-jobbágyos földesúr kezére visszajutva, ismét adómentes majorsági földdé válik.

A majorság kiterjesztésének tehát mind gyakorlati, mind jogi lehetőségei eléggé adottak a székely székekben földesúr számára. Csupán egy irányban: a határörkatonaság felé zárul le a terjeszkedés útja. Az ő telkeiket, örökségeiket sem foglalás, sem vétel útján nem szerezheti meg.

A Mikó birtokosok fokozatosan mind szilárdabban építik ki már meglévő majorságbirtokaikat, bár sem ekkor, sem később nem élnek a gyakorlatilag és jogilag rendelkezésükre álló összes allodizálási lehetőségekkel. Parasztföld-csonkításra, irtásföld visszavételére, foglalásra is inkább a XIX. század elején kerül sor, főleg a hídvégi részjórszág területén és környékén, elsősorban tehát a megyei jellegű falvakban.

Hídvégen a falu közföldje alkalmas arra, hogy mind a Mikók, mind a Nemesek belső telkeket szakítsanak ki belőle jobbágyaik számára, s nem egy ízben arra is, hogy kisebb darabokat maguk „fogjanak fel”. Egy 1804. évbéli tanúvallatáskor említik, hogy van Nemes Antalnak egy jórzága, „melyet a falu köz helyiből foglalt”⁷³. Nagyobb kiterjedésű majorsági szántóföldet azonban nem szereznek ezen az úton.

ÍMikó István 1809. évi gazdasági utasításában szerepel ugyan az az akkor már általános formula, hogy tisztje igyekezék jussát, földjét kiterjeszteni, szaporítani⁷⁴, a tisztjei azonban e célkitűzések érdekében nem folyamodnak a parasztnak telkéről való elűzéséhez.

1814-ben viszont elfoglalják Oltszem község közlegelőjét, hogy azzal az allodiális szántót növeljék. A Török nevű közlegelőről van szó, amelyet a falu jobbágyai, a kisebb nemesek és határörkatonák „mint közönséges és tulajdon szabad marhalegelőhelyeket éltek...” Ezt azonban Mikó Miklós 1814-ben elkertelte, „annak használatától az oltszemi közönségnek lakossit megfosztván, maga egyedül kezdette használni. Török-búzával bevetttven, hasznát maga számára fordította...” A jobbágyok, katonák, birtokos nemesek hiába emelnek együtt panaszt a széki tisztségnél, Mikó Miklós „jussáról” nem hajlandó lemondani.⁷⁵

1820-ban — feltehetőleg a Cziráky-féle összeírás hatásaként is — Mikó István Hídvégen néhány jobbágya telki állományát csonkítja meg: Béres Márton, Nyikulája Todi Sándor, Béres György, Kuna Andi és Seres nevű jobbágyaitól vesz el néhány köblös szántóföldet, azzal az indoklással, hogy többjük van, mint amennyi igájukhoz mérten szükséges nekik. Kuna Andit pedig — bár elveszi felső határbeli földje egy részét — kötelezi, hogy két ökörral szolgáljon,⁷⁶ jóllehet egy 1815-beli főkormányshéki rendelet, miután ismerteti, hogy ilyen címen a földesurak jobbágyaiktól földet szoktak elvenni, kimondja, hogy ezt a széki hatóság ne engedje, „mert azáltal a szegény igyekező colonusok megfosztatnak azon

módoktól, mely szerint a megszerezni kellett marhákat idővel megszerzhetnék...”⁷⁷

Ugyancsak Mikó István 1825-ben Dávid János és Süket Márton nevű hídvégi jobbágyaitól vesz el egy nagyobb darab földet és egy kertet azon a címen, hogy azok valaha közföldek voltak. Ezeket zabbal veti be, és a jobbágypanaszokat sem az előbbi, sem az utóbbi esetben nem orvosolja senki. 1826-ban különben Mikó ismét „szegényebektől” vesz el földet, és most „tehetősebbeknek” adja, oly mértékben sújtva egyes jobbágyait, hogy azok „méltatlan romlást szenvedvén, már a szolgálatot sem akarják teljesíteni”⁷⁸.

Nagyobb méretű paraszti földelvétele, mégpedig irtásföld kisajátítására 1827-ben, az árapataki határosztály alkalmával kerül sor. Itt ugyanis a jobbágyok nehéz munkával bozotos, ciheres erdőszéli és erdő közötti földdarabokat művelhető, termő területté alakítottak át, ezzel is növelve szűkös és a nép szaporodása következtében még jobban összehúzóuló jobbágytelki állományukat. A földesúri jogszemlélet és az aloldium növelését elősegítő nemesi törvényhozás szerint a jobbágyot a földbe fektetett munkájának bére illette meg csupán. Ezt már az 1769. évi rendezés is szabályozta, és előírta, hogy régi irtás esetében a helyi szokás, az ősi szokásjog a döntő. Az 1791. évi törvények viszont már így határozzák meg az irtásföld sorsát: az „irtásokat illetőleg a munka bérét csak akkor kell megtéríteni, ha a jobbágy az irtást a földesúr tudtával és engedelmével eszközölte és azok hasznát és gyümölcsét még nem szedte hét évig, mert ebben az esetben a reájuk fordított munka bérét a hét évig tartott haszonélvezet kétségtelenül eléggé, sőt túlságosan kiegyenlítette”. Éppen ezért, ha a földesúr engedélye nélkül irtott, „minthogy az erdők levágása a földesúrnak kárára van”, a jobbágy tartozik a tett kárt megfizetni. Az árapataki határosztály alkalmával az összes irtásokat „rég”-nek nyilvánították, és az erdőszéli és közötti szántó, kaszáló annak a földesúrnak jutott, akinek a megosztáskor az erdőrészt is juttatták.⁷⁹

Van példa nemcsak a jobbágyföld-csonkításra, irtásföld-elvétele, hanem a jobbágnak telkéből való kitételére is. 1829-ben Mikó Miklós Bartos József nevű mikóújfalusi jobbágyát tette ki telkéből. Miután az a házat maga építette, földjeit azelőtti évben trágyázta, a földesúr 219 forint 24 krajcárt fizetett ki neki becsüsummaként, de irtásait már minden kártérítés nélkül elvette.⁸⁰

Mégis, egészében véve igen kevés adat szól a paraszti szántó kisajátításáról, még kevesebb a jobbágy egész telkének elrablásáról. A panaszlevelekben, kérvényekben e terület jobbágyai meg sem említik ezt a kérdést, és tanúvallatások során sem szólnak róla. Annál inkább beszélnék a közlegelő-, közterdőfoglalási kísérletekről, amit egyetlen ilyen paraszti sérelmeket felsorakoztató okmányban sem mellőznek, sőt leg-többjének fő tárgya vagy éppen egyetlen kérdése is ez.

A Mikó család majorsági szántóterületének növekedését tőbb, XIX. század eleji urbáriumok, összeírások hiányában nem mérhetjük le. A majorságbirtok valamelyes növekedését azonban feltételezhetővé teszi hídvégi és az említett falvakbéli birtokos társuk, a Nemes család allódiu-mainak kismértékű növekedése. Hídvégen ugyanis az említett birtokos

család allodiális szántóföldje 1752-ben 562 köből, míg 1834-ben 689 köb-
lős majorságföldjén gazdálkodik Nemes Károly.⁸¹

Az allódiium növelésére, mint már láttuk, igen sok jó alkalom kínál-
kozik. Ezek a lehetőségek módot nyújtanak a földesuraknak arra, hogy
a jobbágy elűzése, tehát munkaerejének elvesztése nélkül növelhessék
a saját számlára folytatott gazdálkodás területét. A XVIII. század folya-
mán azonban még az adott lehetőségeket sem használják ki. A hagyomá-
nyos földesúri gazdálkodásra s annak meggyökerezetttségére utal, hogy
az esetek többségében még mindig inkább a paraszt földdel való ellátá-
sára, nem pedig a földtől való megfosztására törekednek.

Mint hogy a paraszti földek elvételével, a jobbágyak telkéről való
elűzésével természetesen velejár a robotmunkaerő csökkenése, igen ked-
vező a földesúr számára birtokainak szaporítása abban az esetben, ha
van elegendő tőkéje, hogy az elvesztett gyatra robotot megfelelőbb bér-
munkával pótolja, ha van elegendő tőkéje, hogy a termelőeszközöktől
megfosztottakat bérmunkásként vonja be a mindinkább növekvő áruter-
melésbe. Amint azonban a későbbiekben látni fogjuk, az említett székely-
földi birtokosoknak tőkéjük e célra nem volt, vagy nem volt elegendő,
éppen az erdélyi tőkefelhalmozás viszonylagos elmaradottsága követke-
ztében. Ez korlátozta tehát őket a jobbágyi szántó elrablásában, a paraszti
földek kisajátításában. Így tehát megelégedtek azzal, hogy adott esetben
itt-ott annyi szántót vegyenek el parasztjaiktól, hogy a jobbágyak meg-
maradjon az a legszűkebb földmennyiség, amely még elégséges a robot-
munkaerő fenntartásához.

A székelyföldi lassú átalakulásra utal az a körülmény is, hogy az
itteni helyzet alapvonásaiban emlékeztet az ismertebb XVI—XVII. szá-
zadi közép-európai vagy például a magyar nagybirtokra, amely akkor
a majorsági üzemhez szükséges földterületet meg tudta szerezni anélkül
is, hogy a jobbágybirtokot rendszeresen, erősen kellett volna apasztania.
„Nyilvánvaló — írja Szabó István —, hogy a termelő üzem útjára lépő
nagybirtok nálunk is elszorította a jobbágyföldet, azonban annak állagát
észrevehetően nem bontotta meg, nem került sor a jobbágyoknak tel-
keikből való erőszakos eltávolítására...”⁸²

A Mikó-birtokokon a XIX. század elején már találkozunk erőszakos
földfoglalással, a jobbágyföld csonkításával, az irtásföld kisajátításának
néhány példájával. Ez azonban még nem jelenti, hogy itt — természet-
esen a szántóföldterületet véve tekintetbe — az eredeti tőkefelhalmozás
már eljutott volna arra a fokra, amelynek lényege éppen a parasztságnek
földtől való megfosztása.⁸³

2. A közlegelő-, a kaszálóterület kisajátítása

Erdély ma is bővelkedik erdőben, legelőben. A Székelyföld Erdély
határain belül is egyike azoknak a hegyes-erdős vidékeknek, ahol a szán-
tóföldek részaránya az egész területhez, valamint az erdő- és legelő-
területhez viszonyítva alacsony.⁸⁴ Mondanunk sem kell, hogy ez az arány
a feudalizmus bomlási szakaszában még inkább kifejezésre juttatta az
erdő-legelő túlsúlyát. Igen tanulságos ilyen szempontból Csík-, Gyer-
gyó- és Kászonszék 1801-beli vélekedése. A szék tisztjei ugyanis az erdő
megóvására nem hajlandók javaslatot tenni a főkormányzásoknak, mivel
mint írják: „itten ellenkezőleg még abban kellene módot és utat találni,

miként az szükség felett való és a gazdaság előmentének akadályára szolgáló erdők pusztíthatóknak”⁸⁵.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az erdők pusztítása határozott célja lett volna a székely székeknek. Kevés volt azonban a szántó, gyakran nem volt elégséges a kaszáló, legelő sem. Figyelembe kell vennünk azt is, hogy a tárgyalt időszakban egészen más volt a földművelés és az állattenyésztés aránya, mint manapság. A székely falutörvények többségében még a XVIII. században is főkérdés az állattartás alapjainak biztosítása, arról nem is szólva, hogy a különböző mellékes foglalkozások szintén nagymértékben az erdőre, legelőre utalták a székely lakosságot.

Az erdős-hegyes vidéken a földesúri gazdaság szempontjából is nagyobb súlya van az erdőnek, legelőnek. Ezek elrablása, kisajátítása, de még csak használatuk korlátozása is a lehető legérzékenyebb csapás a székelyföldi parasztság számára. A jobbágyok életlehetőségeinek szűkítése terén itt tehát nagyobb a jelentősége a közerdő, közlegelő vagy közös kaszáló elleni támadásnak, mint például Erdély más, lapályosabb, inkább szántóföldi termelésre berendezkedett tájain.

Nézzük meg elsősorban azt, hogy a legelő- és kaszálóterület tekintetében mi a helyzet a Mikó-birtokhoz tartozó falvakban. Általában hosszú időn át a legeltetés nem okoz különösebb gondot. Minden faluban van közlegelő, erdei, esetleg havasi legelő, de az állattenyésztést szolgálja a nyomáshatár, a szántó és kaszáló „felszabadított” tarlója, az erdők „vágottasai”, ritkásai éppúgy, mint a szántóterületen belül elkertelt „ökörtılalmas”, „tanorok”, ahol a mezei munkára befogott állatokat pásztorolják tavaszi-nyári dolog idején.

A lakosság számának növekedése és a földesúri majorsági gazdálkodás térnyerése több faluban a földesúr és a falu vagy a birtokos nemes és a jobbágyság között a legelőért folyó küzdelemhez vezet.

A falu közlegelőjének megvédéséért a leghosszasabb és legerőteljesebb harc Hídvégen bontakozott ki.⁸⁶ Itt a Havad nevű erdei legelő, a falu közlegelője hosszú időn át nem adott okot a vitára, hiszen a környékbeli erdőségekben bőven volt még fű az állatok számára. A XVIII. század végén azonban nemcsak a legelő területe zsugorodott össze a hídvégi lakosság számának növekedésével és új jobbágyfalu kialakulásával, hanem a Mikó család is használatba vette, „felfogta” a Havad közepén fekvő legjobb területrészt.

1794-ben írta a falu, hogy „...a hídvégi s a hídvégi erdő helyiben telepített Nyáros pataki és előpataki emberek s megszorítások s azoknak az erdőknek nagy részének elfoglalások mián úgy megszorítottat a marhalegelőhely, hogy egyik rész nyájnak ha elégséges volna...”⁸⁷

Komoly gondot okozott a falu jobbágy lakóinak az is, hogy Mikó Ferencné a majorsági kaszálónak felfogott legelőrészt nem kertelte el. Így azután amikor a hídvégi marhacsordát ráhajtották a közlegelőre, igen nehéz volt megőrizni a majorsági kaszálót attól, hogy az állatok kárt ne tegyenek benne. Mikó Ferencné pedig a kártétel fejében több száz forint bírságot és igen sok „ingyen napszámot” hajtott be a falu lakóitól. Keserű szavakkal írták le a hídvégi jobbágyok „elnyomatott ügyüket”, elviselhetetlen „sarcoltatásukat”, „sokféle nyomorúságtól” való megterhelhetőségüket, s kérték a megyei tisztséget, orvosolja panaszukat.

Mikó Ferencné — amikor a megye választ kért tőle — elmondta, hogy a hídvégiek jogtalanul vádaskodnak, s nemcsak az ő, hanem még a szolgabíró „szavát sem fogadták, sőt majd hogy szembe meg nem szidták”, nemhogy parancsainak engedelmeskednének. Kérte a főispánt, hogy „hathatósan parancsolni ezen nyakas hídvégi parasztságnak” el ne mulassa. A tisztség további vizsgálatot nem is tartott szükségesnek, s elrendelte, hogy a szolgabíró „keménjebb móddal is kényszerítse” engedelmességre a hídvégeket, s velük kerteltesse el a kaszálót.⁸⁸

A „nyakas” parasztság azonban nem tett kertet a majorsági kaszáló köré, ha itt-ott tett is, azt egy ujjal ki lehetett dönteni, sőt azon a címen, hogy az erdőről karót hordanak a kerteléshez, alaposan erdőitek a maguk számára, s éjszaka mégis behajtották marháikat — most már bosszúból is — a majorsággá tett területre. Sőt mivel a grófnő nagy büntetéseket szabott ki rájuk, 1796 őszén felgyújtották 350 kalangyából álló, tiszta búzából rakott asztagját. Máskor pedig fiának egy tíz öl hosszúságú kaszaly szénáját égették el. Nem véletlen, hogy ez éppen a Lókert nevű tanorokban történt, amelyet szintén a falutól vett el a Mikó család. A parasztság körében tehát az egyéni bosszú, az ellenállás különböző formái gyökeresedtek meg, látván, hogy igazukhoz a törvény útján járva hozzá nem juthatnak.

Végül már a földesúr panaszolt a főkormányzékhoz ellenük, és megírta, hogy ha „pedig mostan ezen helységet [helyet] marhájokkal erőszakosan megétetik, nem a pascumnak szüksége kényszeríti arra a hídvégi közönséget, hanem az ők elfajult rossz természetek, se Istennel, se emberrel nem gondoló és minden szarvas hibába belelegegyedő cselekedetek, mely rossz cselekedetek nemcsak itt a környékben ismeretesek, hanem az egész országban igen tudva vagyon, minemű emberek lakják ezen helységet, [...] mely elviselhetetlen rossz természetű, határpraedáló, vérengző, lopó, égető emberek laknak itten...”⁸⁹

A hídvégi „community” azonban önérzetesen tiltakozott az őt érő vádak ellen, s most már a főkormányzék előtt is védte ügyét. Az le is írt a megyéhez 1806-ban, hogy vizsgálja ki panaszukat. Végül is 1809-ben a megyei hatóság sugalmazására Mikó István akkori birtokos javára döntött a főkormányzék.

A falu viszont „napfényhez hasonló igazságában így elnyomtatást szenvedén”, tovább is harcolt, miután mint lakói írták: „így kevés idő múlva marháinkból, minden javainkból kipurítottva utolsó ínségre fog adózó szegény közönségünk jutni...”⁹⁰, és biztosok kirendelését kérték. Egyben bővültek a panaszok is mindazzal a visszaéléssel, törvénytelen-séggel, amit földesuruktól a jobbágyoknak el kellett szenvedniük. 1810-ben végül elérték legalább azt, hogy a főkormányzék *kötelezte* Mikó Istvánt, hogy havadi kaszálóját „élő kerttel” vétesse körül.

A gróf azonban semmibe vette a rendelkezést, sőt szaporodó ménésével a hídvégiek egész közlegelőjét leéltette, kopasz pusztává tette, mielőtt a falu csordáját odahajthatták, és a Lókert nevű helyet is egészében elfoglalta. A hídvégiek 1816-ban ismét felkeresték keserves panaszukkal a főkormányzékot, de csak azt érték el, hogy annak újabb rendelete kedvezett a Mikóknak: úgy döntött, hogy a Havad majorság-birtok, és kerttel, sánccal is felerészben a jobbágyok kötelesek ellátni.

A főkormánysezék újabb rendeletét a parasztek már nem akarták meghallgatni, a szolgabíró képtelen volt a falut egybegyűjteni, s hiába ígerte Mikó Istvánnak, hogy rászorítja őket a Havad „bésáncolására”, a kérvényezők megbüntetésére — mit sem tehetett.

A falusbíró, Mikó István jómódú jobbágya, az ő kedvét kereső, parancsait teljesítő embere szintén tehetetlen volt. A harc vezetése különben is ekkor már kicsúszott a bíró s esküdtek kezéből. A kérvényírásról a falusbírónak tudomása sem volt. Mikó István megállapította, hogy a vádak nem egyebek, mint „némely nyughatatlanoknak határt nem esmérő viszketeges nyughatatlanságai”⁹¹. Annyiban igaza is volt, hogy a Havadért folyó, a földesúr ellen indított küzdelem vezérei ekkor már a falu leglászongóbb és legértelmesebb emberei közül kerültek ki. Bernád Mihály, Isztrátye György, Péter György és Máté Ferenc voltak ez időben a falu harcának vezetői. Ők szereztek tudomást Ferenc császár erdélyi útjáról is.⁹² Az újabb, most már a császár elé vitt panasz érdekében a falut negyedenként szervezték meg, minden negyedben két-három vezetővel, akik a költségekre 1—1 kupa búzát szedtek fel, és mindenkivel aláírástak a kérvényt. Nem érdektelen az sem, hogy a románok lakta negyedben Barabás Mihályban bíztak leginkább az emberek, ő volt a szervezőjük. A Hátulsó negyedben pedig, amelyben főleg magyarok laktak, Isztrátye György. A császárnak szánt panaszlevelet a Brassóban lakó Fodor nevű „procurator” (!) írta meg számukra.

Ezt a panaszlevelet átadták a császárnak, és a robotnövelést, nap-számzsarolást, közlegelőfoglalást s annyi más bajukat feltárva, segítséget kértek a császártól, akiben bíztak. Ennek a lépésnek volt is eredménye, amennyiben a Fogaras vidéki főkapitány vezetésével 1818 tavaszán bizottság ment ki Hídvégre; s ez már nem mert az előzőkhöz hasonlóan a grófhoz szállni, hogy „a gyanakodásra és balvélekedésre kész parasztságnak okot az újabb panaszra” ne szolgáltatson.⁹³ Az évtizedek óta makacs szívóssággal, elszántsággal törvényes úton folytatott jobbágyi harc végül is vereséggel végződött. A császárnak csalódnuk kellett; a kiküldött bizottság természetesen a feudális uralkodó osztály törvényei szerint döntött. E szerint pedig az évszázados használat, a falu jobbágy-ságának szükséglete nem volt jogcím a közlegelő birtoklásának megóvására. A földesúr köteles volt ugyan a törvény szerint jobbágyainak legelőterületet átengedni, de a bizottság úgy vélte, hogy Mikó István ennek eleget tett, és hozzájárult a havadi legelőrésnek majorsági kaszálóvá tételéhez. A hídvégi parasztságnak be kellett érnie azzal, amire a bizottság intette Mikó Istvánt: felettébb ne sanyargassa jobbágyait.

Árapatakán a földesurak osztatlan erdeiben, a nagyobb erdőhasználati szabadság idején, a falu parasztságának közös kaszálói voltak. A földesurak is szükségleteikhez mérten fogtak fel kaszálónak alkalmas tisztásokat, készítettek úrbéréseikkel majorsági „szántó orotványokat” és telepítettek jobbágyokat, zselléreket a közös, osztatlan erdős területre. A XVIII. század végén s a XIX. század elején azonban már itt is sor került a falu közös, évente megosztott kaszálóinak elvételére. A Rorhám nevű kaszálót például 1788—89 táján „a földesurak a falutól elvették és egymás között felosztották”⁹⁴. Ugyanez volt a sorsa a Falu rétje nevű közös kaszálónak is. 1815-ben pedig a Zátonnak nevezett közös rétet

foglalta el a falutól Mikó István. Erre a sorsra jutottak az egyénileg irtott, tisztított paraszti kaszálók is.⁹⁵

Oltszemen — mint láttuk — a Törsök nevű falusi közlegelő jutott a földesúr kezére. A harcot itt is megkísérelték a falu lakói, eredményt azonban ezúttal sem értek el.

Málnáson Imreh Lázárral folytatott kemény küzdelmet a „communitas”. Ott a Gerebenc, Padhegyese, Csekeháza, Bormező nevű részeken a falu régi törvénye, szokása szerint bárki felfoghatott egyéni használatra kaszálórétet. A sarjút azonban fenntartották a faluközösség számára, s azt közösen, a falu csordájával legeltették le. Imreh Lázár 1793 és 1796 között a maga tulajdonjogát teljessé akarta tenni: a kaszálót, amit foglalt, ki akarta vonni a falu közlegelői sorából — ez azonban hosszas harc és pereskedés után sem sikerült neki.⁹⁶ A Csere nevezetű közlegelő elrablására azonban már komoly ürügyet talált. 1801-ben a faluval szemben folytatott egyik perét megnyerte, s a 247 forint neki járó összeg fejében a széki tisztség segédletével elfoglalta a Csere nevű „faluköz helyét”. 1802-ben azonban a „communitas” kiváltotta a közlegelő-részt, amiről Imreh Lázár, ha nehezen is, de végül kénytelen volt lemondani.⁹⁷

Bodokon az Olt bal partján fekvő kaszálórétek igen értékesek voltak, és ma is a falu legjobb szénatermő rétfjei. A Mikók udvarháza a hozzátartozó gazdasági épületekkel a kaszálók szomszédságában épült. Érthető, hogy a földesúri család tagjai már a XVIII. század derekán igyekeztek minél több Olt menti kaszálórészt összevásárolni a bodoki székelyektől. Az idővel szépen megnövekvő majorsági kaszáló területét később a Sóásás nevű közös rét elfoglalásával is gyarapították. 1787-ben viszont a bodoki jobbágyok, miután ők szorultak rá leginkább a közeli közös rét fűvére, megkísérelték azt erővel visszafoglalni. Mikó István özvegye, Cserei Terézia a szék tisztsége előtt azzal vádolta jobbágyait, hogy már előzőleg is megkárosították, a Sóásás fűvét leégették, s „most újólag álnok tanácsot” tartottak „egymás között elvétele végett”⁹⁸. Kérte a tisztséget, parancsoljon rájuk: szűnjenek meg őt háborgatni. A széki tisztség természetesen az ő javára döntött.

Rövidesen már a főkormányzéknek is panaszolt Mikó Istvánné, parasztjai ugyanis bosszúból bodoki udvarházának ablakait beverték, Szakács György nevű cselédjét — aki jobbágytársait elárulva, ügyeit intézte — magukkal vitték. „...a félelemnek közepette kelletik fetrengeni az ily házra rohanó emberektől” — írta a főkormányzéknek, s egyben Horea példáját idézte: mihozzánk „is bé ne csússzék a Huny ad vármegyei erkölcstelenség...”⁹⁹

A földesúri közlegelőszűkítés, rétfoglalás tehát már szélesebb körű. A megyei jellegű jobbágyfalvakban méreteiben is nagyobb és több sikerrel jár. A határorkatona-jobbágy falvakban a birtokos nemeseknek nagyobb ellenállással kell megküzdeniük, és így e falvakban a majorság-bővítés kevesebb sikerrel folyik.

Utálnunk kell azonban arra, hogy bár Hídvégen, Bodokon a Mikók ménesei számára bővítik a kaszálóterületet, s Imreh Lázár is Moldvával folytat állatkereskedelmet és ezért szükséges számára kaszálói tulajdonjogának teljessé tétele, bővítése, a majorsági gazdálkodáson kívül más okok is meghatározzák az e területen folyó, foglalásra irányuló szándék

fokozódását. A birtokos nemesek ugyanis jövedelemforrásaik növelése érdekében igyekeznek a XVIII. század végén mind több földesúri jogot pénzforrássá tenni. Nemezszer a legelőszűkítés során is az a célkitűzés vezérli őket, hogy a legelőhiánnyal küzdő lakoságnak bérért, taxáért adhassanak ki „árendás” legelőt. Így például Oltszem lakói Bükszád és Mikóújfalu határában kénytelenek legelőt bérelni, s ott a kézdíszéki falvak is több ízben taxa ellenében hajtják rá csordáikat a bőséges erdei legelőkre. Hídvégen pedig idegen juhászoknak adnak bőven legeltetési jogot a Mikó-birtokosok, természetesen pénz bérért.

Ugyanakkor a tulajdonjog biztosítása is szerepel a foglalási szándék erősödését előidéző tényezők között. A jobban benépesülő, betelepített területen, a többi földesúrral vagy a faluközösséggel szemben, a birtokosok minél nagyobb részesedést akarnak biztosítani maguknak a hosszú időn át osztatlanul és közösen használt közhatárokból.

3. Harc a közös erdők tulajdonáért és hasznáért

A megyei területen fekvő falvakban, Hídvégen, Árapatakán, Erődön, Előpatakon a nagy kiterjedésű erdőterület felett teljes joggal a földesurak rendelkeztek. Közerdőnek nevezték, közhatárként említették ezeket is, de amiatt, hogy a földesurak között megosztatlan birtokrészekről volt szó.

Hídvég határában a gyakran „Mikoiánum”-nak nevezett erdőterület volt ilyen természetű. Ezt Árapatak, Szemerja, Sepsiszentgyörgy, Árkos és Bölön erdei határolták és a Mikó és Nemes család tartotta számon mint ősi adománybirtokát.

1752-ben még szabad erdőként említik. Erdőléstől elzárt, úgynevezett tilalmas ekkor még nincs benne, csupán a „makktermő” fát védik az okatlan pusztítástól. Szabad tehát az erdőlés, legeltetés, patakjaiban még a halászat is, bárki s így a falu jobbágynepe számára is.¹⁰⁰

A XVIII. század végén a két földesúri család megegyezett. Elhatározták, hogy a napkeleti erdő a Nemes és a napnyugati a Mikó familia és jobbágyai használatába megy át.¹⁰¹ Az osztozás azonban nem járt eredménnyel. A pontos határokat senki sem métázta ki, a kisebb birtokos nemesek jussát sem határozták meg. Foglalni viszont mindkét birtokos ott igyekezett, ahol a másiknak járó területet sejtette, vagy legalábbis nem volt benne bizonyos, hogy egy mérnök segítségével végrehajtandó későbbi hivatalos határozattal során az a rész neki jutna. Jobbágyaikat is inkább a másik földesúrnak járó részbe küldték erdőlni, és napirenden volt közöttük a majorságnak felfogott erdőrészekért is a harc.

1796-ban Mikó Ferenc vádolta Nemes Ádámot azzal, hogy „hatalmasul elfoglalta a Fodisánon lévő helyet”, és bár az „nem privátum”, mégis irtatni és műveltetni kezdte. 1803-ban Mikó István „hatalmasul megtámadván [...] majd csaknem halálra verte, verette” Nemes Ádám ménespásztorát, mert az egy vitás területen ment keresztül. A Mikó és Nemes család tagjai házhelyeket fogtak fel, egymás makkra járó sertéseit lövöldözték, 1804-ben pedig Mikó István Nemes Antal ellen a fő kormányshoz panaszolt, mivel az az ő általa közösből foglalt Magyarospataka oldala nevű helyet „erőhatalommal” visszafoglalta. Mikó felterjesztésében írta, hogy „...valami húszig való fegyveres emberekkel sorba állott a földem szélire, és az én személyemet is mocskos szókkal

illetvén, irtóztató és az emberi természet[et] borzasztó kegyetlen káromkodások között fegyverre fogtak, így szólván, ide [ne merjen jönni] ki az életit szereti, kik is [a Mikó gróf emberei] tartván a bizonyos haláltól, kénytelenek voltak reterálni, és futással tartották meg ártatlan életüket...” Az egyik részvevő jobbágy is vallja, hogy Nemes Antal „...azt poroncsolta, hogy ügyeljenek a szovára, hogy mikor mondja, húz[z]ák fel a puska sárkányát, és mikor poroncsolja, mindjárt lőjék az exponens gróf úr embereit”. Mikó István előre menti magát a főkörmányszék előtt: „ha valami összecsapás történne”, miután Nemes Ádám őt „fegyveres vérengzésbe” akarja sodorni. Így ír: „midőn látja, hogy [cselekedetei] nem elégségesek arra, hogy engemet azon dühös fúriákba hozzon, hogy fegyvert fogván, hasonló tábort álljak, azzal kíván irritálni, hogy szégyen, hogy katona voltam, mivel ha kimennék, engem is mindjárt főbe lődözne”¹⁰².

Hiába ígérik végül a szemben álló főurak a főkörmányszéknek, hogy „úri születésekhez illő barátságos és atyafiságos szeretettel” viseltetnek majd egymás iránt, a „jószág felett létező jussok keresetítő” el nem állnak, s a harc nemegyszer ismét fegyveres összecsapás méreteit ölti. Például Mikó István halálakor Mikó Miklós veszi át a birtokot, aki Nemes Károly támadását ostromállapotra felkészülve, bezárt kapukkal, felfegyverzett italos emberekkel, harcra készen várja.¹⁰³

Mondanunk sem kell, hogy — amikor a földesurak is így küzdöttek érte — a jobbágyok számára rövidesen tilalmassá vált az egész erdőterület. Hetente két napot szabott meg például Mikó István, és a kijelölt erdőkből engedte csupán jobbágyának a meghatározott mennyiségű fa elvitelét. Mind a Nemes, mind a Mikó familia külön fizetett erdőpásztorokat alkalmazott, akik fegyveresen járták az erdőt, bekisérték és 25 bottal büntették az erdőrontáson ért parasztokat.¹⁰⁴

A XVIII. század végén a hídvégi parasztságnak még komoly mellékeresetet biztosított a favágás. A tűzifát a szomszédos, fában szegényebb falvakba hordták és adták el. 1799-től viszont erre már semmi lehetőségük sem volt. A birtokosok erdőrendtartása kimondta, hogy „senki is közüllök eladni és avégre is fát rakni ne merészeljen”¹⁰⁵.

Árapatakán a földesúri közerdők megosztása 1827-ben azt eredményezte, hogy a birtokos nemesek kiszakították a jobbágyok számára egy 500 holdnyi erdő- és legelőterületet. Bár ez távolabb fekvő, gyengébb része volt az árapataki erdőnek, a jobbágyok meg sem kísérelték a tiltakozást.¹⁰⁶ A megyei tisztek felvilágosították őket, hogy jobb elfogadniuk az új, számukra kedvezőtlenebb helyzetet, mintsem a földesúri erdők birtokosaitól várni a tűzi- és épületfa kiadását. A határosztály során tehát itt a földesurak különválasztották és most már saját kezelésbe vették erdőtulajdonukat.

Oltszemen Mikó Miklós megkísérelte jobbágjai tulajdonába átengedett nemesi földként, allódiúmként kezelni az erdőt. Erdőrendtartást is ő szabott időlegesen, és meghatározta, hogy a falu jobbágjai épületre való fát csak pénzért kaphatnak a „communitás” erdejéből. A határorkatonákat szintén igyekezett kirekeszteni az erdőpásztorságból. Ez azonban nem sikerült neki, s a szabad székelyek panaszára 1836-ban ő írta válaszként, hogy „itten Oltszemen egy familia lévén nemes személy [és] gyalogkatona atyánkfia, kik is birtokjokhoz képest hasonló birtokosok

az erdőkben is”, és ezért hajlandó egyezsége jutni velük, „hogy az erdő végső pusztulásra ne jusson”¹⁰⁷. A maga tulajdonaként védte az erdőt a falusiak elől, akiknek a különböző famesterségek, különösen a kerékgyártás, régi háziipari foglalatosságuk és az erdő nélkülözhetetlen lét-alapjuk volt.

Zalánban, mint láttuk, az ősi falutörvények szabályozták az erdő használatát.¹⁰⁸ A falubeli birtokos nemeseknek pusztán csak a részese-dési arányuk volt nagyobb, egyébként meg sem kísérelték megszerezni az erdő kizárólagos tulajdonosi jussát. Mikó Miklós azonban, miután jobbággyokkal Zalánban is rendelkezett, megpróbálta hamuzsír-főzési vállalkozásához a zaláni erdő fáját is felhasználni. Szándéka azonban meg hiúsult. A zaláni kisebb nemesek és határorkatonák a falu gyűlése elé vitték az ügyet, s eltiltották „az erős tilalom alatt lévő erdő pusztításától”. Nyolc napot engedélyeztek arra, hogy eszközeit az erdőről elszállíthassa. Végül is Mikó Miklós engedett, megvásárolta a „heverő és holt” fákat, amit mások is el szokott adni a falu, és azokat égette el, azokból készítettett hamuzsír.¹⁰⁹

Általában a birtokos nemes a határorkatona-jobbágy falvakban nehezebben tudott külön allodiális erdőrésszhez jutni vagy erdőt kizárólagosan a maga hasznára fordítani. Ez természetesen nem jelentette azt, hogy ezekben a székely falvakban is nem kísérelték meg az erdőnek vagy hasznának megszerzését. Málnáson a falu erdejét a bebíró birtokosok akarták kihasználni: a falu törvényei ellenére onnan főleg cserefát szerettek volna elszállítani. 1797-ben a málnásiak például Túri Antal tisztjét zálogolták meg a tilalmasban való erdőlés miatt, s követelték, hogy a bírságot fizesse meg. Az uradalmi tisztségviselő a záloglók marháit erőszakkal behajtotta, s így akarta a maga zálogját visszaszerezni, az ellenálló két jobbágy erdőpásztort pedig fegyverrel kezdte löni, „és meg is ölte volna őket, ha egy jobbágytársuk kosztal” [bottal] le nem veri a puska csövét.¹¹⁰

A bebíró nemesekkel 1785—1805 között folyó állandó pereskedésekből sikerült a falunak győztesként kikerülni, a Mikó család közerdőpusztítási törekvéseivel azonban már nehezebben tudtak megküzdeni.

Volt Málnásnak egy „mindenkor kemény tilalomban tartott, ritka szépségű” Keresztes nevű tilalmas erdeje. 1794-ben ezt támadta meg Gál Miklós, özvegy Mikó Miklósné oltszemi prefektusa. Kiválasztotta azt a hétfői napot, amikor a 12 éven felüli katonarendi legények, férfiak mind kötelesek voltak a századnál jelentkezni, a „paraszti rend” pedig egyfelől a sepsiszentgyörgyi hetivásárba ment, másfelől az „udvari szolgálásban elszéledett”, s oltszemi és részben málnási jobbágyaival felprédálta az erdőt. Harminchét szekér fát vitt el, de sietében még rengeteget el is pusztított. A fejszés, fegyveres emberekkel szemben az otthon levők mit sem tehettek. A málnási „communitás” nevében a katonarendi bíró a jobbágybíróval együtt utólag tiltakozott az erőszakos, törvénytelen hatalmaskodás ellen, és figyelmeztette a széki tisztséget, hogy ha Gál Miklós ismét fegyveres emberekkel támadna, akkor a várható szerencsétlenségnek ők okai nem lesznek.¹¹¹

A közeli oltszemi udvar urai újabb hasonló kísérletre ugyan nem szánták rá magukat, de kisebb területeket itt-ott igyekeztek foglalni

(„felfogni”), irtani és lehetőleg szert tenni egy úgynevezett privát erdőre, földesúri tulajdonban levő területre.

E szándékuk megvalósításában egyébként erős versenytársuk volt a Málnáson lakó Imreh família, a már említett birtokos nemescsalád, amelynek tagjai helybeliek lévén, még fokozottabban igyekeztek jogokat szerezni, földet foglalni, a faluközösségnek fölébe kerekedni.

1795-ben ugyanis már Imreh István ellen kell a Keresztes nevű csereerdő miatt panaszt emelnie a falunak. Imreh titkon is, nyíltan is „szüntelen vágatta, hordatta, pusztította” az erdőt: fiának házat épített, magának istállót csináltatott, a szék befolyásosabb tisztviselőinek ajándékba küldött fát. Ha a falu húsz szál fát engedélyezett neki, ő háromszázat is elhordott; máskor meg engedelem nélkül is vitte a cseréből a fát. Egy jobbágyember panasolta, hogy neki a háza elégett, fára az erdőből joga volt, de miután kérés nélkül vágott épületfát, a falu megbüntette. Imreh uram viszont „törvényt” nem nézve, hordta a csereerdő fáját. A két, egymással versengő birtokos nemescsalád között a harc igen erőssé válik. Imreh Lázár felbujtására és parancsára két embere 1802-ben felgyújtja a Mikó családnak a málnási határon lévő több nagy szalmakazlát. 1808-ban viszont Imreh Lázár csüre, gabonása, asztagai és háza ég le. 1811-ben Imreh Lázár ilyen kérdés formában felvetett vádakkal illeti Mikó Miklóst: „mi volna — kérdi —, ha én is ömagyságát égettetőnek, marháim ellopattatónak, útonállónak, meglötetni akarónak, házfelvettetőnek, lólopató francos orgazdának szidatnám” stb. Végül Imreh Lázárt a már említett bükszádi „lappangók”, „hegyi tolvajok” megölik. Nem derül ki, hogy ezek a málnási néppel való egyetértésben, vagy Mikó felbujtására cselekedtek. Mindenesetre Mikó Miklós a székhez fordul, s kéri a rágalmak elnémítását, fogságban tartott belső cselédjei szabadon bocsátását.¹¹²

Az Imreh család elleni harc idején Mikó Miklós mindinkább beavatkozott a málnási faluközösség ügyeibe. Azon a címen, hogy málnási jobbágyait támogatja a „hatalmaskodó” család ellen, különböző engedményeket akart a falutól kicsikarni. Az a régi terve azonban, hogy a málnási erdő irtásaira, pusztás helyeire jobbágyokat telepítsen le, 1811 után sem sikerült. A húszas, harmincas években egymást követően hol egy közerdőrész miatt — amit Mikó Miklós már a maga „privátumának” tartott —, hol a hamuzsírfozás kérdése során csapott össze a faluval. 1839-ben végül már más megoldási módot kerestek az oltszemi udvar urai: a közhelyek felosztására osztályos pert indítottak a „málnási közönység” ellen.¹¹³ Ki akartak szabadulni abból a közbirtokosi viszonyból, amely megkötötte kezüket, meggátolta, hogy tetszésük szerint használják a málnási erdőt.

Más kiút Bodokon sem kínálkozott számukra. Itt már az 1810-es években sürgették a közhelyek felosztását. Ezúton ugyanis korlátlanabb tulajdonjoghoz juthattak volna itt is a nekik jutó rész felett. Az osztást követően biztosítaniuk kellene ugyan jobbágyaik „faizási”, erdőhasználati jogát, viszont megszabadulnának a faluközösség gyámságától, a határőrkatónák ellenállásától, s így a katona-jobbágy faluban a hídvégi állapotokhoz hasonló, számukra kedvezőbb helyzetbe jutnának. Ezért azután a Mikók a bodoki határőrkatónákat is rábírák arra, hogy 1814-ben megosszák az Avas nevű közerdőt, amely addig a „falu privátuma” volt.

Az osztási aránykulcs körüli vita itt azzal végződik, hogy fele-fele arányban veszik birtokukba az Avast: a fél erdőrészt felett a szabad rendiek rendelkeznek, a másik fele a Mikó családnak és jobbágyainak jut.¹¹⁴

Az erdőközösség különböző formái ekkor, a XIX. század első felében akadályként állnak a rendszeresebb, jövedelmezőbb földesúri gazdálkodás útjában. A birtokosok ugyan igyekeznek egymás rovására foglalni a közösből, egymás kizárásával élvezni mindazt a jövedelmet, amit az osztatlan erdő adhat. Felhasználják irtásra, majorsági kaszálóbővítésre stb., és még jobbágyaiknak is juttatnak telket ezekből az erdős részekből. Maguk szintén vágatják az erdőt, eladnak fát, főznek hamuzsirt, de ugyanakkor pénzért, napszámért is árusítják a makkrajárs, az erdőlés (rendszerint a ledült, száraz fák összegyűjtésének és elszállításának) jogát. Nemesi birtokközösség esetében azonban mindez állandó harcot, vetélkedést szül a birtokostársak között. Igen jellemző a reformokat sürgető Kemény Dénes vélekedése, aki 1846-ban, felvetve a birtokközösségek kérdését, ezt mondja: ezek „...csak garázdák vagy orcátlanok igényeit elégítik ki...” „Az-é egy nemes elrendeltetése, hogy míg egyfelül szabályozatlan és eldaraboltága meg *közösség* miatt alig használható gazdasága pang s ő mellette cudarkodik, életét másfelül örökös civakodás s háborúságok közt tengje le?” — Ő inkább kér minden holdja helyett egy felet, mintsem így éljen, hiszen „*okszerű gazdálkodás* szintűgy, mint *birtokszilárdítás* mulhatatlanná teszük a *közhelyek* fölosztását”.¹¹⁵

A földesurak azonban — bár többen látják, hogy a majorsági, az árutermelő gazdálkodásnak e közösségek akadályai — nem akarnak egy hold helyett felet kapni, hanem még határozottal előtt és alatt minél nagyobb részt igyekeznek megszerezni a közhatárból.

Ott, ahol a földesurak tagosítást hajtanak végre, de ott is, ahol határozottalra még nem kerül sor,¹¹⁶ a XVIII. század végére s a XIX. század elejére általános jelenséggé válik a jobbágyok erdőhasználati szabadságának korlátozása, szűkítése.

A határorkatona-jobbágy falvakban az erdőtulajdon sajátos természete és a fokozottabb ellenállás valamennyire hátráltatni tudja a földesúri érdekek érvényesülését. Ott azonban, ahol a birtokos nemesek, más módon eredményt elérni nem tudva, a határozottalhoz folyamodnak, az erdő teljesebb jogcímű, egyéni úri birtoklása jobbágyaik számára ugyanazzal a következménnyel jár, mint a megyei jellegű jobbágyfalvak nagy részében: az erdő és haszna már csak a földesurakat illeti meg, a szolgáló emberek pedig az átengedett jussal kénytelenek beérni.

4. Kísérlet a több falu birtokában levő közföld megszerzésére

A megletelepedés idején, a mezőgazdaság térhódításának időszakában a Székelyföldön a faluközösségek határai nem terjedtek ki az erdők, havasok egészére. Maradtak szabadon hagyott, megszállatlan közföldek, amelyek később sem oszlottak meg az egyes falvak között, hanem a szék közös tulajdonává váltak. Más nagyobb hegyes, erdős területet viszont több faluközösség birtokaként őriztek meg.¹¹⁷ A többi falu közös használatában lévő „commune terrenum”-ok határai bizonytalanok, ami egyfelől több ok arra, hogy a szomszédos falvak birtokos nemeseinek — s

köztük természetesen a Mikóknak is — megnövelje közföldfoglalási étvágját.

Így a Hatod nevű, több község birtokában levő, nagy kiterjedésű közerdő-legelő rovására is megkísérelték a terjeszkedést. A Hatod tulajdonosa Zalán, Oltszem, Málnás, Barót, Bodos, Nagybacon község volt. Ez a terület — mondják a környékeliek egy tanúvallomás során — „olyan kövér hely, hogy jobbat a Kánaán földjén sem lehet találni”, „áldott fütermő hely”, amelyen a fű a környéken legkorábban megterem, s amikor ősszel a marhák fűvet nem kapnak, „ott még élődnek, mint felette kövér, jó fűvet termő helyeken”. A hat falu egyenként 200—200 sertést hajthat oda makkra, s még 1836-ban is a barátiak úgy hordhatják onnan a fát, hogy alig lehet a sok „fát vivő szénáktól járnai az úton”¹¹⁸. Ennek a gazdag, értékes helynek keleten és északon is a Mikó család erdeje volt a határa, s érthető, hogy a Mikók már a XVIII. század végén megkísérelték a Hatod egyes részeire rátenni a kezüket. A Gohány-pusztát már 1786-ban kaszálójukként „felfogták”, a hatodbeli pásztorokra fegyverrel lövöldöztek, úgy üzték el őket onnan. A Hatod tulajdonosai viszont elégették, az Oltba hányták a Mikók szénabuglyáit, és meggátolták a kaszáló „békés” használatát, hogy a tulajdonjogot a főurak hosszas zavartalan birtoklással meg ne szerezhessék. A per 1796-ban is folyt; s ekkor a Mikó családnak sikerült kedvező döntést kierőszakolnia, a „hatodbeliek” azonban ellene mondtak az ítéletnek. Arra hivatkoztak, hogy a határőrkatonák a „francia háborúba vitettek”, az otthon maradottak látják el helyettük is a szolgálatot, s a hadban levők javaira is ők vigyáznak; háború alatt tehát „katonák ellen pert vinni nem lehet”. Ezúttal sikerrel tiltakoztak az ítélet ellen, és ha később a Gohány-pusztá egy részéről le is kellett mondaniuk, a Mikó család Hatod-foglalási szándékát, törekvését heves ellenállással már a kezdetkor sikerült meggátolniuk.¹¹⁹

Számottevő erdő-legelő közbirtok a „Kilenc falu erdeje” is. Ennek a szintén nagy kiterjedésű, a bodoki havast majdnem egészében magába foglaló területnek a következő községek voltak a birtokosai: Bodok, Zoltán, Étfalva, Gidófalva, Fotos, Martonos, Angyalos, Besenyő és Eresztvény.

A „Kilenc falu erdejé”-nek egyik igen értékes része, a hereci közerdő és közlegelő Oltszem és Bodok között feküdt, a Herec és Sütő patakától határolva. A Mikó család oltszemi és bodoki udvarháza közé nyúlt be, és ez volt a két allodiális központhoz legközelebb eső erdőrész.

Ezt a területet a Mikó család két nemzedéke igyekezett megszerezni. Eszközként oltszemi jobbágyaikat használták fel. Mint már említettük, ezeknek a korábbi szabad erdőhasználatát lassan korlátozni kezdték. A legelőterületeket is mindinkább elszűkítették, úgy hogy az oltszemi csorda Bükszadra járt át, s az ottani erdei legelő használatáért az oltszemiek taxát, legelőbért voltak kénytelenek fizetni a Mikó birtokosoknak. A bért azonban nemegyszer fel is emelték, és ezzel párhuzamosan arra biztatták oltszemi jobbágyaikat, hogy legeltessék állataikat ezen a faluhoz oly közel fekvő hereci részen, amelynek fűvét, jó patak menti legelőit többször is dicsérték parasztjaik előtt.¹²⁰

Cselédjeiket, béreseiket is eleinte félve, majd egyre bátrabban küldték a hereci részre. Először fát hordattak onnan, majd időnként makkra

is odahajtották a majorsági sertécsordát. Egy 1775. évi tanúvallatás során kiderül, hogy id. Mikó Miklós maga nemcsak biztatta, hanem kényszerítette is jobbágyait, hogy csordáikat ott legeltessék. Zaláni jobbágy, ki Oltszemen is pásztorkodott, mondta el, hogy „hallottam magától a néhai méltóságos úrtól, midőn maga erőltette az oltszemieket, hogy hajtanák által a csordát a Herec patakán”¹²¹. A falu jobbágynevét tehát ilyenszerű módszerekkel, de erőltetéssel is rászorították arra, hogy fűvét, fáját ott keresse s az állandó használattal megszerezze a Mikó családnak és a falunak a Herec tulajdonjogát.

Kezdetben, a XVIII. század derekán még nem találták szembe magukat a kilencfalusiak s főként a legközelebb lakó bodokiak ellenállásával, a század utolsó harmadában viszont már igen. A bodoki és más környékbeli falvak népe is megszorodott ugyanis, és az ő erdő- és legelőterületük szintén összezsugorodott a közföldfoglalás, irtás, felfogás ütemének megnövekedésével. A kilencfalusiak kezdték tehát tiltani ezt a részt. Megzalogolták a fát vivő oltszemieket, a cserfahántáson talált parasztokat; míg azelőtt, ha a bodoki csordát ott őrizték, az oltszemi pásztorok békésen legeltethettek egymás mellett a bodokiakkal, most már „félve, titkon, lopva” merték odahajtani „a szükségétől kényszerítve” állataikat. A bodokiak a határőrkatonaóság tisztikarának is panaszt tettek, majd hét oltszemit elfogtak, s törvény elé vitték őket, 1775-ben pedig már vizsgálatot követeltek a Herec ügyében, egyszóval védelmezték a területhez való jogukat.

Az ellentét a Mikó család és a kilencfalusiak között végül is egy kis darab, néhány köblös irtásos szántó miatt robbant ki. A Mikó udvar ezt a részt málnási jobbágyainak juttatta, akik haricskát, rozstot termeltek rajta. A föld azonban a hereci csordajáró útban feküdt, és a kilencfalusiak felszólítására a Mikó-jobbágyok fel is hagyták volna e gyengén termő földterület művelését. Özvegy Mikó Miklósné prefektusa — Gál Miklós — azonban 1791-ben és 1793-ban arra kényszerítette őket, hogy a földet szántsák, vessék. Erőszakkal, fenyegetésekkel, ötven bot ígérgetésével kényszerítette parasztjait, hogy „féltekben 24 óra alatt még egyzéri szántásban is elmagolják”¹²².

A kilencfalusiak, hogy a hosszas, zavartalan úri használat nyomán a földet s ezzel együtt a Herec tulajdonjogát is el ne veszítsék, 1791 óta évente rendszeresen megjelentek ott, a haricskát lekaszálták, hogy a Mikók „egyévi békés birtoklást ne bizonyíthassanak”¹²³.

Amikor 1795-ben a kilencfalusiak Bodokon tartott gyűlésükön elhatározták, hogy ismét kimennek a hereci részre jogukat fenntartani, a határozatról Gál Miklós is értesült. Özvegy Mikó Istvánné Cserei Terézia ugyanis öt titkon tudósította a bodokiak szándékáról. Gál Miklós azonnal kiharancsolta 12 forint büntetés terhe alatt minden 12 éven felüli udvari cselédjét, a vadászt fegyverrel, a többit lándzsával, fejszével, vasvillával. Az üvegszíri telepesekből sokakat vadászat ürügyén csalt oda, az oltszemi jobbágyoknak pedig azt ígérte, hogy az egész hereci részt nekik akarja megszerezni közlegelőként. Majd „...bátorságnak okáért részegítő italt bővön osztatván”, július 8-án hajnalban csatasorba állította kényszerített, becsapott és leitatott embereit Herec patakánál.¹²⁴

A kilencfalusiak Gidófalván gyűltek össze. Onnan mentek át Bodokra, ahol a már ismeretes Imreh Lázár várta őket. Ő a Mikók ellensé-

geként azok leveretését, sőt Gál prefektus halálát kívánta, s azzal a „jó” tanáccsal látta el a kilencfalusiakat, hogy „térjenek meg s vigyenek fegyvert, ha oda akarnak menni”, és figyelmeztette őket a rájuk váró felfegyverzett „seregbe”. A hírre ugyan megszaporodott a mezőkről a tömeg, de fegyvert nem akartak vinni, mert mint mondták: „mi nem megyünk verekedni”¹²⁵.

A Herechez kiérkező kilencfalusi jobbágyok, határőrkatonák s kisenemesek protestáltak a fegyveres készüllet ellen, és követelték, hogy a prefektus tétesse le embereivel a fegyvert.

Gál Miklós azonban „lövessel” fenyegette őket. Közben a bodokiak közül néhányan a szomszédos köves, cserjés oldalon kezdtek felmenni. Céljuk az volt, hogy megkerüljék a prefektus embereit. Erre Gál Miklós kiadta a parancsot: „Lőjéd, hadd térjenek meg.” Embereinek egy része azonban csak a levegőbe lőtt, mire rájuk rivallt: „Lódd halálra”, és maga is tüzelt.¹²⁶

A „csatában” a prefektus százötvened magával vett részt, köztük harminc fegyveressel, a kilencfalusiak számát pedig 5—600 főre becsülték a résztvevők. Hat-hétszáz ember elkeseredett harca bontakozott ki tehát a szűk patak völgyben.

Az első sortűz már halálra sebesített egy embert, de a kilencfalusiak rohamát nem állította meg. A prefektus oldalt elrejtett embereit is tüzelésre biztatta. Ő maga a bodoki gyalogkatonára Henter Ferencet fenyegette: „Isten Istenem ne légyen, ha mindjárt keresztül nem lőtetem” — kiáltotta, de táborából való legény vallomása szerint Hentert végül maga „a prefektus lőtte meg [...] pistorral”¹²⁷.

Ugyanekkor Mirigy András, „előbbszökvén a többinél, úgy lövé gidófalvi Simon Zsigmondot lova hátáról, mint egy csutakot, a pipa is szájában lévén, hogy mindjárt lefordula a lóról”¹²⁸, és azonnal meg is halt. Társa, Hajtófa Zsiga (ő is, Mirigy is Gál Miklós belső bizalmas embere) a hatgyerekes bodoki jobbágyot, Sorbán Józsefet lőtte hasba. A haldokló maga mondtotta, hogy „kérte az Isten nevében Hajtófát, hogy ne lőj meg, Zsiga, mert eléggé meg vagyok én löve, s mutatta a kezét, s mégis általlötte” — mondván: „Meglőlek [...] a lelkedet, megadom az örökségkeresést”. Többen emlékeznek ilyen kiáltásokra is: „No [...] az anyátok! futhattok immár, elég vagyon húshotok, csak káposztátok legyen!”¹²⁹

Az indulat, a harc, a verekedés heve azután a prefektus, Mirigy és Hajtófa mellett másokat is kíméletlenné tett. Kilencfalusi ember vallotta: „A praefectus az bal felől való kertbéli bokrokban elállított embereivel keményen lőtett reánk; én is az ország útján mégyek vala, és bal kézzől egy égerbokorba állván egy ember, hát hozzám tartotta a puskát, kértem, ne lőj meg, édes bátyám, de csak ugyan hozzám löve; melyre én elmelekedvén [...] nékiszaladék, az béugrék a tanorokba, én is utána, és ottan a csigolyában megnyomván, a puskát elvettem, [...] ötöt pedig amint lehetett, megfejszefokoztam.”¹³⁰ Czintos Mózeset is fejszével, kapával halálra sebeztek. Erős Péternek „fejszével, kapával szemit, fejít [...] halálos sebbé ütötték” és a „vékonyába a kapát belévágták”¹³¹. A prefektus emberei közül még mintegy harminchárman kaptak nehéz, súlyos sebet.

A kilencfalusiak közül még „halálos sebbe vagon” a jegyzőkönyv szerint gidófalvi lovaskatona Szabó János, a fotosi gyalogkatona Imreh Zsigmond bele is halt sebeibe, s a martonosi Csulak István és a bodoki jobbágy Kádár Ferenc lőtt sebeit is halálosnak mondják. Köztük kevesebb a sebesült, de azok nagy része „lövést kapott”.

A fegyverek elől végül visszavonuló kilencfalusiak még aznap ismét visszatértek — most már felfegyverkezve ők is — a Herec patakához. „Másodszor is ottan voltam a kilenc falu egyezésiből — vallja egyikük — az Herec patakánál, akkor fegyveresen, kinek micsodás, úgy mentünk puskával is, katonafegyverrel is, voltak huszárkarddal...”¹³² Gál prefektus azonban már nem volt ott. Másnap Oltszemen vonultak végig — nem bántva a falut —, de megrohamozva a grófi udvart. Ott tanácskoztak arról, hogy „a praefectust, ha megkapják, miként öljék meg” — végül azonban, mivel Gál Miklósnak nyomát sem találták, visszamentek Bodokra.

Az oltszemi udvar ezt követően hosszú ideig kihalt. A grófnő más birtokán tartózkodik, Gál Miklós eltűnik — s a Mikó-jószágok inspektora, Bydeskuti Boldizsár azt is írja a grófnőnek, hogy a prefektusnak további szolgálatairól le kell mondania, mert ha ő „ide bé lakik, bizonyosan megölik”. Az inspektor, Zabola messzebb lévén, s mert ki is akar költözni Háromszékről, még meri vállalni azt, hogy a meginduló perben a Mikó-érdekeket védelmezze, de az a véleménye, hogy most „Háromszéken senki sincs, aki merne...” a grófnő „mellett kötni”. Ő maga pedig napok múltán csak katonakísérettel s a „kilenc faluk” mindenikét elkerülve mer Oltszemre menni, és egy hét múlva is tíz katona kíséri oda.¹³³

A meginduló perben a határőrtsztek a kilencfalusiakat támogatták éppúgy, mint a környékbeli háromszéki köznemesek. Ez utóbbiak — akik több ízben is szembekerültek a közföldet előlük is felfogó Mikó családdal — felhasználva a széki tisztségben, a különböző bizottságokban levő családi összeköttetéseiket, a per első fokán a grófi családot marasztaltatták el. Később viszont a főkormányiséknél, felső joghatóságoknál jobb összeköttetésekkel rendelkező Mikó Miklós győzött — de a per ezzel sem ért véget. Csak az 1860-ban sorra kerülő határosztály rendezte el a hereci közföld sorsát.

A hereci összecsapás, ez a sok száz ember véres harcát, többek halálát okozó elkeseredett küzdelem bizonyíték arra, hogy milyen mód-szerekhez nyúlnak már ekkor a közföldfoglaló földesurak. Tanúság azonban arra vonatkozólag is, hogy a több falu jobbágy- és katonarendi parasztsága maga szintén fegyveresen kész szembeszállni a közerdő-kisajátítást megszervező földesúri tiszttel, sőt fegyveres fellépésük elől annak menekülnie is kell.

Másrészt azonban az is igaz, hogy míg egyik oldalon jobbágyokat, határorkatonákat, de még kisnemeseket is egyesít ez a harc, a másik oldalon a Mikók szándékaik támogatására jóhiszemű — de legelőterületre valóban rászoruló — jobbágyaik egy részét szintén felsorakoztatják, falvak közötti erdőhatár-vitává alakítva a földesúri kísérleteket. Ez természetesen erősíti őket és gyengíti a jobbágyoknak ellenük vívott antifeudális harcát. A per során például visszavonatják jobbágyaikkal őszinte vallomásaikat; minden eszközzel megnyerni igyekeznek őket, hogy

a Mikó-érdekeknek megfelelően tanúskodjanak; az olyan jobbágyot, aki erre nem hajlandó, telkéből kiteszik. Továbbra is azt hangoztatják, hogy Herecet a falunak akarják elnyerni, és a perköltségek viselésére biztatják az oltszemi jobbágyokat. Ezek végül falustól egy-egy napi robotot tesznek Mikó Miklósnak „perköltség-hozzájárulás” címén és így tovább.

Maga a „Kilenc falu erdeje” — s általában az eléggé általános több „communitás” közös birtoka — egyrészt lehetőséget biztosít ugyan az erőteljesebb közös fellépésre, de másrészt nemegyszer elvonja a falvak lakóit a földesurak elleni harctól, és a falvak közötti összecsapások okává válik. 1803-ban például még zoltáni Czirjék Ferenc birtokos nemes ellen mint erőszakos erdőpusztító ellen lépett fel Bodok lakossága, 1808-ban viszont már Bodokkal állott szemben a többi nyolc falu népe a Várhavas nevű rész tulajdonjoga miatt. Ugyanakkor harc folyt olyan faluk ellen is, amelyeknek birtokos urai „csaknem határokat, jó szakasz erdőt, szénafühelyeket foglaltak maguknak”. Egyes községek a „fekete erdőt”, fenyveseket pusztították. A bodoki szegénység szintén sok kis „orotványt” (irtást) tett, a besenyőiek a Vaspál nevű helyet foglalták el és használták a falu közös burgonyaföldjeként. Mindez természetesen együtt járt a falvak egymás elleni vagy több falunak egy faluval szemben folytatott perével, megmozdulásával.¹³⁴

1826-ban a kilenc falu is megosztott, egyelőre falvanként határolva el a közerdőket. Ebből hasznot a Mikó család s a többi birtokos nemes akkor még nem húzhatott, csak később, az 1871. évi arányosítási törvény megjelenése után, amikor bejelentették igényjogosultságukat s osztozó társként léptek fel, sőt például bodoki volt allodiális jószágaik alapján részt követeltek a volt „Kilenc falu erdejé”-ből is. Néhány bebíró birtokossal együtt meg is szereztek 1878-ban 666 holdnyi ép csere- és bükkerdőt. A 33 volt telkes jobbágy 264 hold erdőt kapott, „azt, ami az udvarnak nem kellett”, a „legnehezebb helyt a legrosszabbat”. A volt zsellérek — s ők is számosan voltak, hiszen még 1848 után is csak Bodokon negyven zsellérházuk volt a Mikóknak — semmit sem kaptak, miután a törvény szerint — igaztalanul — a szántóbirtok nagysága után osztották meg a közerdőt.¹³⁵

A közföldfoglalások tehát nem zárulnak le az 1848 előtti harcok időszakával. Az erdőkisajátítás a forradalom után tovább folyik, s utolsó nagy hulláma már a tőkés rendszer idején, az arányosítás alkalmával sújtja a népet, s ekkor zárja ki a nincstelent, a földtelent végképpen az ősi közbirtokhoz való jogából.

IV. A MUNKAERŐ FELHASZNÁLÁSA A FÖLDESÚRI GAZDASÁGBAN

1. A jobbágyok, zsellérek számának megnövekedése.

A robot növelése

A tőkés jellegű mezőgazdasági termelés feltételeinek kialakításában kétségtelenül jelentős szerepet játszik a föld monopolisztikus felhalmozása, a parasztság földtől való megfosztása. A tárgyalt korszaknak a Székelyföldön is a parasztság kisajátítása az alapvető tendenciája. Ennek ellenére — mint arra már utaltunk — meg kell állapítanunk, hogy itt a folyamat korlátozott mértékben jelentkezik, ugyanis a robotrend-

szere alapozott majorsági gazdálkodásnak a természetéből következik, hogy a földesúr nem űzheti el nyakló nélkül jobbágyait, de még nem is csökkentheti módfelett a jobbágytelket. Ha ezt tenné, a munkaerő mennyisége csappanna meg, s a földesúr emiatt jutna válságos helyzetbe. Nem véletlen tehát, hogy a székelyföldi birtokos nagyobb lendülettel veti rá magát a közös kaszálóra és erdőterületre, és sokkal erőteljesebben küzd ezek megszerzéséért, ami többek között azért is előnyös számára, mert jöllehet számottevő allódiumbővítést vagy gazdasági szántó-tartalékalap-felhalmozást eredményez, nem jár munkaerővesztéssel.

Ismeretes, hogy a föld elarblása és a földesurak kezén való felhalmozódása nem elégséges ahhoz, hogy a feudális mezőgazdasági termelést gyökeresen átalakítsa. Ehhez még a kistermelők elszegényedése, valamint az is szükséges, hogy a bérmunka elszigetelt alkalmazását a „bérmunka kizsákmányolásának rendszere” váltsa fel. Az árutermelés széles körű kiterjesztése tehát nemcsak azt kívánja meg, hogy a munkaerőt nagyobb mértékben használják ki a gyarapodó majorsági földeken, hanem azt is, hogy a kisajátított paraszt „proletárrá” alakuljon át, hogy bérmunkásként vonják be a kifejlődő tőkés termelésbe.

A mezőgazdasági termelési viszonyokban bekövetkező mélyreható változás Kelet-Európában általában nem rohamosan, hanem átmeneti szakaszok kiformalódása útján megy végbe. Még inkább zökkenővel teli ez az átalakulás a Székelyföldön, ott, ahol a földesúri uradalom viszonylag kis terjedelmű, a világpiaccal nincs jó, olcsó szállítási lehetőségekkel összekötve, ahol — más tényezők mellett — még a bécsi kormánynak a központi érdekeket szolgáló gazdaság-politikája is igen-igen káros hatású.

Mindez azzal a következménnyel jár, hogy a Székelyföldön — mint láttuk — a majorságbirtok kisebb területi növekedése sem közvetlenül a jobbágyföld rovására történik, és a közföldekből, erdőkből elfoglalt tartalékalap is csak pénz- és munkabefektetés árán válhat idő múltán majorsági szántóvá, az árutermelés alapjává.

A munkaerő-szükséglet megnövekedése azonban itt is általános jelenség, amelyről majd minden forrás hírt ad. A munkaerő felhasználásának, igénybevételeinek formái azonban még igen sokszínűek. Megtalálható a hagyományos forma: a jobbágnak földdel való ellátása munkarejének biztosítása érdekében éppúgy, mint a robot mennyiségi növelése, a különböző címeiken szerzett, zsarolt többletmunka-szolgáltatás, és végül — kisebb mértékben bár — a bérmunka különböző, a mezőgazdaságban korábban is szokványos formáinak a gyakoribb jelentkezése.

Más oldalról közelítve meg az átalakuló munkaviszonyok kérdéskörét, számításba kell vennünk, hogy a tárgyalt időszakban a termelőerők mennyiségi megnövekedése igen számottevő. A török—tatár, német dúlások és pusztítások megszűnésével, a XVIII. században a népesség száma Erdélyben megnövekedett. Véget értek a XVI—XVII. századbeli harcok, s a kuruc szabadságmozgalmak elbukása után a népet nem pusztították az Erdély területén folyó küzdelmek. A lakosság száma 1787-ben már 1440986-ra növekszik, hogy aztán a XIX. század derekán elérje a kétmilliót.

1717—1719-ben még szörnyű pestis, szárazság és éhínség pusztítja a Székelyföld népét, olyan méretekben, hogy a terület nem egy részében

a lakosság fele pusztul el. E körülmények újabb tápot adnak az elvándorlásnak, ami különben az egész XVIII. században joggal foglalkoztatja a főkormányzókat. 1769-ben viszont — egy igen alapos, az államtanács elé kerülő jelentés szerint — a kivándorlás egyik fő oka már az, hogy a megélhetési lehetőségekhez viszonyítva a székely székek túlnépesedtek. Ugyanezt állapítja meg Andrád Sámuel is, aki 1791-ben ezt írja az országgyűlésnek: „A székelyek azonkívül, hogy nem sírosabb részét bírják Erdélynek, szorosán is csaknem egymás hátán laknak, mert kevés a földjük az ő népességekhez képest.”¹³⁶

Részben a természetes szaporulat, részben telepítés révén a Mikó család falvainak lélekszáma is megnövekedett, nem is szólva a most kialakuló falvak népességének megduzzadásáról. A hídvégiek 1795-beli panaszlevelükben írják, hogy a legelő-, kaszálóhelyeik addig bővebben voltak, „míg a Nyáros patakba, úgy a borvízhez azután telepedett feles gazdák, úgy a falusi lakosok is ennyire meg nem szaporodtak. [...] De miolta a Nyáros patak és az Előpatak így megnépesedett és mi falusiakul is annyira megszorodtunk”, határuk mind szűkebbé vált.¹³⁷

Ezt a népességnövekedést tanúsítják az árapataki összeírások is. 1721-ben például itt még csak 39 antiqua sessiót tüntetnek fel, 1818-ban viszont már 66 antiqua és 79 nova sessiót, valamint 49 olyan házhelyet, amely részben a földesurak használatában van, részben extravillanum.¹³⁸

Előpatak lakossága azáltal is gyarapszik, hogy 1783-ban a Mikók ide telepítik át zalánpataki jobbágyaikat.¹³⁹

Bükszád községnek 1780-ban 30 családnyi lakója volt, 1810-ben viszont már 61. Alig három évtized alatt megkétszereződött tehát a népessége.

Özv. Mikó Miklósné 1806-ban, felszámítva, hogy mivel is gyarapította a vagyont, büszkén írta: „a két üvegsűr falvában szembetünőleg sok gazdát és lakosokat telepíttem, mellyekkel a jószág jövedelme hasznosan neveltetett s öregedett”¹⁴⁰.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy nemcsak a telepítés, hanem a lakosság természetes szaporodása is növelte a földesúr számára rendelkezésre álló munkaerőt. 1728-ban például Mikó Ferenc részbirtokán 227 jobbágygyereket írtak össze, és például Málnáson 17 jobbágycsaládnál (köztük természetesen öregek és fiatalok meg új házások is voltak) nem kevesebb, mint 55 gyermeket, 27 fiút és 28 lányt számoltak össze, minthogy egy-egy családnál a 4—5—6 gyerek sem volt ritka.¹⁴¹

A jobbágynépesség számának, a munkaerőnek a megnövekedése lehetővé tette a földesuraknak, hogy jobban benépesítsék a XVIII. század első felében még üresen, pusztán álló telkeiket, sűrűbben betelepítsék megműveletlenül, használatlanul álló területeiket. Ugyanakkor lehetővé tette azt is, hogy a saját kezelési birtokrészen számukra jobb feltételek közepette hasznosítsák a jobbágyok munkaerejét.

A gyarapodó népesség munkaerejének lekötése azonban sajátos problémákat is felvet a Székelyföldön, ahol igen sok alávetettségben élő parasztcsalád csak a megállapodás időtartamára függ földesuratól. Éppen ezért érthető módon arra is van példa, hogy egyes földesurak gátolni igyekeznek jobbágyaiknak, de főleg zselléireiknek és cselédeiknek más birtokos nemeshez való elszegődését. A jobb vagy jobban kihasználható munkást visszatartják, s ha úgy adódik, egymástól csalogatják el.

Ezzel a jelenséggel, amely a XVIII. század elején általános, még a század végén, sőt a XIX. század elején is találkozunk. A munkaerő-szükséglet fedezése tehát nem egy székelyföldi nemesnek megoldatlan problémája a népszám számottevő gyarapodása ellenére is. A hagyományos feudális termelési viszonyok szívós fennmaradását, csak lassú háttérbe szorulását bizonyítja, hogy nem egy megállapodás, szerződés során a földtelen, uratlan parasztot földdel kínálja, telekbe helyezi a földesúr. Földdel látva el a gyarapodó számú nincstelenek egy részét, lényegében a majorsági munkaerő-szükséglet fedezésének hagyományos módját használja fel.

A zsellérek, cselédek elszöktetésére példát a hídvégi birtokrészről említhetünk, ahol a Mikó és Nemes család tagjai folytattak kemény harcot — nemcsak a földért, hanem a nagyobb számú munkáskez megszerzéséért is. 1799-ben Szigyártó Mihályné hagyta ott Mikó István birtokát, aki Nemes Antal ellen emelt panaszt a megyei tisztségnél, vádolva, hogy ő „szöktette el”. Hasonló volt a helyzet ugyanabban az évben Szilágyi Bukur esetében is. 1800 májusában egyszerre hárman: Szakács Bukur, Bernád Márton és Főző Pista költöznek át Nemes Antalhoz. Ugyanakkor Seres Jakab egy Hídvégen megtelepedett kereskedőhöz szegődött el, aki ott „festő-fabrikát”, kis manufaktúrát létesített. 1800 őszén viszont Mikó Istvánnak sikerült Nemes Antal kertészét elcsalni. 1801 őszén Bundás Ferencné jobbágyasszony és gyermekei mentek át Mikótól Nemeshez. Nemes Ádám 1803 tavaszán fogadta be Mikónak Szakács Gyurka nevű zselléré, ugyanazon év őszén pedig Mikó telepítette át Előpatakra az ő Bürgösi Simon nevű árapataki zselléré.¹⁴²

Jellemző az is, hogy többen — szabad költözésű zsellérekől lévén szó — távozási szándékukat előre bejelentették Mikó Istvánnak, és menlevelet, „szabadságcedolát” kértek. „...a Méltóságos Gróf Úr a szabadság cedolája helyett — írja Nemes Antal — kerékbe való láncozással és veréssel kínozza és gyötri az embereket, méltatlanul és erőszakosan tartóztatni kívánja.”¹⁴³ Főző Pistát — aki azért akart urat cserélni, mert Mikó tisztjei gyerekestül az udvari sertések őrzésére kényszerítették — „A Méltóságos Gróf Úr, amint Isten tudni adta és két kartól kitölt [...] jól megrakta.”¹⁴⁴ A földesurak nem egykönnyen mondtak tehát le zselléreikről, tartóztatták őket még veréssel, fenyegetéssel, kényszerrel is.

A földtelen parasztnak telket adott tehát a birtokos, nem is szólva arról, hogy zsellért bármikor igen szívesen fogadott be. 1796-ban például Módi Lázár kocsis „adja magát örökös jobbágyságra”, azzal a feltétellel, hogy a Mikó-udvartól házat és hozzátartozó szántót kap. Gyász Ferenc Mikó István árapataki jószágába „száll”, és vállalja az általános formula szerint, hogy ha „kimenő szándékom volna, éppen olyan szolgálatra való embert tartozom állítani, mint magam”. 1811-ben az oltszemi udvarhoz nem kevesebb, mint 11 zsellér adja magát Mikó Miklós „szárnyai” alá, olyanok, akik a gróf szerint „lakhely és pártfogás nélkül szükkölködtek”. 1834-ben a bodoki Sinka Mihállyal köt szerződést Mikó s ad neki zsellértelket Oltszemen, 1835-ben pedig Kováts Ferencet ülteti be egy ugyancsak Oltszemen levő telkébe s köt vele 25 évre szóló megállapodást. Jellemző az is, hogy a „contractusokban” még mindig „feje kötött”-nek nevezik azt, aki a szolgálatot vállalja — a székely közrend nagy részének jobbágysorba jutásakor kialakult szóhasználat. Több

példa közül ez alkalommal csak Apor Jánost idézzük, aki 1740-ben Zalanban még marhával is ellát egy Ilyés István nevű „feje kötött” ifjú legényt, ha az kötelezi magát, hogy rövidesen megházasodik és el nem szökik.¹⁴⁵

A megnövekedett munkaerő-szükségletet kielégítheti tehát a földesúr szaporodó jobbágyainak robotmunkájával, betelepített zselléreknek, taxásoknak, ritkábban jobbágyoknak munkaszolgáltatásával. Ekkor azonban Erdély-szerte más módja is van a munkaerő-mennyiség fokozásának, ez pedig a robotnövelés.

Az 1769. évi „Bizonys Punctumok”, Erdély úrbérrendezést pótló jobbágy-rendelete, a robot mennyiségét így határozta meg: „Az 1714-dik esztendőbeli törvényes articulus és azt megerősítő 1742-dik esztendőben, Sz. Jakab havának 20-dik napján, 1747-dik esztendőben, böjtelő havának 25-dik napján költ királyi kegyelmes paroncsolatok rendelése szerint minden jobbágy a maga földesurának kézi munkával négy napokat, marhával pedig, ha elegendő és annyi ökre léssen, hogy maga erején szekér vagy járom eleibe befoghasson, három napokat, ha pedig elegendő marhája nem lévén, hasonló tehetségű jobbágygal fog bé, négy napokat tartozik szolgálni, melynél több szolgálatra nem kényszeríthetik. Ellenben az olyan zsellérek, kiknek, valamint a jobbágyoknak, mind belső örökségek, mind azokhoz tartozó appertinentiájok és ökrök is elégséges számmal vagyon, hetenként akár kézi munkával, akár marhával két napokat, az olyan zsellérek pedig, kik csak belső fundusokat appertinentiák nélkül bírnak vagy akiknek belső örökségük nincsen, hetenként csak egy napot, s azt is csak kézi munkával, nem pedig marhával tartoznak szolgálni, ezt is mindazonáltal úgy értve, hogy ha a zsellérnek kisebb szolgálat mivoltáról a földesurakkal bizonyos alkalmok és szegődségek nem léssen, mert ha a földesuraknak és zselléreknek könnyebb szolgálat iránt egymással valamely egyezések lenne, ahhoz kell magokat alkalmaztatniok.”¹⁴⁶

Az úrbéri szolgálat tehát már eleve igen magas Erdélyben. A „nap-szám”-növelés így gyakorlatilag inkább arra irányul, hogy ott, ahol ezt a szintet nem éri el a robot, először is erre a fokra emeljék fel, illetve az egy robotnap alatt végzett munka mennyiségét növeljék.

Jellemző példát az úrbéri szolgálat emelésére a Mikók hídvégi jószágá szolgáltató. Itt 1738-ban az „örökös jobbágyok Sz. Mihály-naptól fogva Sz. György-napig mind ökörrrel, mind gyalog 2 nap, Sz. György-naptól fogva Sz. Mihály-napig ökörrrel 3 nap, gyalogszerrel 1 nap szolgálnak. A sellérek mind télben s mind nyárban, mind ökrös s mind gyalogszeres egy nap szolgálnak”. Az árapatakiak pedig csupán heti 2—2 nap robottal tartoznak.¹⁴⁷

1818-ban viszont már „marhával 3 napot, tenyérrel pedig 4 napot szolgálnak hetenként. A külső appertinentiák nélkül szűkölködő gazdák, akiknek csak csupán házok vagyon, hetenként 1 napot, akiknek pedig házok mellett kertjük is vagyon, 2 napot szolgálnak.”¹⁴⁸

Nyolc évtized alatt tehát tetemesen megnövekedett a hídvégi jobbágyok robotterhe. Az átlagosan heti kétnapos szolgálat három és fél napra növekedett, s a zsellér — ha egy kis ház körüli kerttel is rendelkezett — kénytelen volt egy nap helyett két napot szolgálni.

Azt az általános véleményt, amely szerint a jobbágyrobot a Székelyföldön igen magas (ezt a körülményt — mint láttuk — még az 1848 utáni földesúri kárpoztásnál is figyelembe vették), azzal is igazolták a Mikó család tagjai, hogy az urbáriumban megállapított robotnál is többet igyekeztek kicsikarni a szolgáló emberekből.

A szolgálat rendjén szekeres robottal, fuvarral szintén tartozott a jobbágy. Érthető, hiszen a földesura Szebenben, Marosvásárhelyen stb. igen sok időt töltött mint tisztviselő. Háztartási szükségleteinek java részét nem ott vásárolta, hanem a birtokról a jobbágygal szállíttatta oda. Gyakran küldött eladó gabonát s más terméket a brassai piacra is. Ennek elszállítása éppúgy a jobbágyot terhelte, mint például a távolabb vásárolt építőanyag hazafuvarozása. A robotnövelés egy új módszere az volt, hogy csak azt az időt számították be a szolgálatba, amit ténylegesen úton töltött a jobbágy. Amit „helyben várakozva töltöttek el, jóba a szolgálatba nem vétetnek” — írták 1817-ben a császárnak panaszlevelükben a hídvégi parasztok. Sem az úton levő szekeres, sem állata számára semmi eleséget nem adtak, s így 10—12 napig is maga élelmével, takarmányával kellett fuvarat tennie a jobbágyoknak. Sőt ha útközben — s ez igen gyakori volt — hídon, városszállón vámot kellett fizetniük, még az is rájuk hárult, mivel a földesúr azt vissza nem térítette. Egyes útvonalakat már előre bizonyos számú robotnapnak vettek, s a gyakorlatban hiába tartott az út tovább, a többletet a jobbágyoknak a robotjába be nem tudták.

Ennél kivételesebb, sajátosabb a földesúrnak az a robotnövelő gyakorlata, amelyet 1818-as panaszlevelükben így írnak le a hídvégi jobbágyok: „hogyha szolgálat tétele között az idő megváltozása miatt a munkát félben kellett hagyni, p. o. az esső miatt hazamenni, ha szinte fél napot dolgoztak is, az egyáltalában a szolgálatból kimarad s jóba nem vétetettik”¹⁴⁹.

Mikó István, a hídvégiek földesura mindezeket a jobbágyi vádakat nem is tagadja. Azzal érvel, hogy ez a szolgáltatási rend a régi szokásban gyökerezik, holott a jobbágyok őt éppen a régi szokások felbontásával, a vidék ősi jogszokásainak felrúgásával vádolják — és joggal, hiszen Mikó Istvánról földbirtokostársra, Nemes Antal is megállapítja, hogy a „...rendes és illő szolgálton feljül szokta még embereit szolgáltatni”¹⁵⁰. Olyan jobbágyot például, aki két nap szolgáltra volt azelőtt köteles, „2 nap helyett marhástul négy napot is dolgoztatnak” ezen a birtokon, olyan éhínséges esztendőben, mint amilyen az 1817-es év volt.¹⁵¹

A jobbágy ember családtagjaira szintén mindinkább kiterjedő robotszolgáltatás elsősorban az asszonyokat érintette. „Udvarbeli” dologra, gabonatisztításra, kenyérsütésre és így tovább mind gyakrabban hívták be őket. Legtöbb idejüket azonban a kender, len feldolgozásával, fonással, szövésel rabolták el. 1752-ben Hídvégen a Nemes család jobbágyai közül még csupán azok tartoztak ezzel, akik csak gyalogszeres munkára voltak képesek, vagyis az „ökrötlenek”, és még ezek is megválthatták e szolgálatot egy tyúkkal.¹⁵² Rövidesen azonban megnehezedett ez a szolgáltatás is, a könnyítések feledésbe mentek, s általában az vált szokásossá, hogy két kalangya kendert kellett a jobbágy- és zselléraszonyoknak „kidolgozni”, négy font kendert vagy lent fonni és 30 sing vásznot megszőni.

Az 1769. évi úrbéri szabályozás csak négy font kender, len vagy gyapjú megfonását írta elő, a szövésről, roboton kívüli kender-munkáról nem is szólt. Márpedig a Mikók ezt a gyakorlatot vezették be Bodokon, Oltszemen, Málnáson, ahol 25 sing vászonra való szövés és 7,5 font gyapjút kaptak fonásra, szövésre a jobbágycsaládok. Ez az igény 1835-ben Oltszemen úgy módosult, hogy 4 font kendert és 4 font gyapjút kellett a jobbágyasszonyoknak megfonniuk, és 25 singben szabták meg a szövés mennyiségét.

Általános az a szokás, hogy a robot a téli, tehát a földesúr számára nehezebben hasznosítható hónapokban kevesebb, s a nyári dologidőben nagyobb, amikor a jobbágy telken szintén megsűrűsödik a tennivaló. Így van ez Oltszemen, Málnáson, Zalánban és Bodokon is, ahol a XIX század elején azt a szokást teszi általánossá a földesúr, hogy nyáron heti 2—3 igás- vagy 2—4 gyalogrobotot követel a jobbágyoktól, télen pedig két igás- vagy gyalognapszámot.¹⁵³

Találkozunk olyan kísérlettel is, amely a Szervezeti Szabályzat idején a román fejedelemségekben később általánossá váló módszert akarta bevezetni.¹⁵⁴ Mikó Miklós zaláni jobbágynak téli robotnapjait ugyanis úgy igyekezett meghosszabbítani, hogy minden napra megszabta az elvégzendő teljesítményt. Lényegében tehát a robot szakmánymunkává tételével kísérletezett. Előírta parasztjainak például azt, hogy az erdőről be kell szállítaniuk egy meghatározott famennyiséget, s ha azt az ő udvarán felvágták, ölbe rakták, csak akkor telt ki a nap; még akkor is, ha ez a munkamennyiség egy napnál jóval több időt vagy több ember munkáját igényelte. A zaláni jobbágyok azonban megtagadták a régi szokásokkal ellenkező szolgáltatási mód elfogadását.¹⁵⁵

A megyei, illetve székely falvakban általánossá váló szolgáltatási rendszer, robotnagyság között volt valamelyes eltérés. A székely székek területén egy falun, egy birtokon belül is több szolgáltatási forma létezett, hiszen a szerződéses vagy taxás szolgáló ember s a megyei rész-birtokról idetelepített jobbágy robotja nemegyszer különbözött egymástól. Mondanunk sem kell, a földesurak azt akarták elérni, hogy hasonló, lehetőleg magasabb szintre emeljék, növeljék a robotnapok számát.

„A kapitalista korszak a falun — írja Engels — mint a jobbágyi robotmunkára alapozott mezőgazdasági nagyüzem korszaka köszöntött be.”¹⁵⁶ A székely birtokos nemesek szolgáltatási rendszerében is első helyen áll a robot.¹⁵⁷ Célkitűzésük az, hogy fenntartva a feudalizmust, küzdve minden úrbérrendezés ellen, tartósítva a fennálló feudális termelési viszonyokat, a meglévő jobbágyi munkarendszert állítsák az áru-termelés szolgálatába. Ez viszont nem lehet simán. A mindinkább fokozódó robotnövelési szándék ellenállást vált ki a jobbágyokból. Mindezekelőtt a jobbágy nem hajlandó beletörödni abba, hogy míg egyrészt jogait csorbítják, életlehetőségeit szűkítik, másrészt növeljék szolgáltatásait, mind több úrdolgára kényszerítsék.

Ha a földesurak megkísérlik robot címén minél több munkát kisajtolni embereikből, a jobbágyok a maguk rendjén igyekeznek minél kevesebbet és sok esetben minél rosszabbul dolgozni. A legsürgetőbb dologidőben például nem mennek ki a földesúri földekre; a tiszték mind több és több robotrestanciát mutatnak ki, és van példa a szándékos kártevésre is.

Hídvégen például a császárhoz írnak panaszlevelet, és más formában is kifejezik, hogy nem hajlandók belenyugodni a jobbágyi munkaszolgáltatás nyakló nélküli fokozásába. Van olyan nap, amikor Hídvégen 14 jobbágy nem áll munkába, egy héten 34-en hiányoznak, és nem is pótolják hiányzásukat. Máskor viszont két hét alatt a hídvégi, erösi, árapataki és előpataki jobbágyok 112 napi robotelmaradását jegyzi fel a földesúri tiszti; a listán olyan jobbágy is szerepel, aki két hét alatt láthatólag egyszor sem megy munkába.¹⁵⁸

Oltszemen 1786-ban kerül sor a robottal kapcsolatos megmozdulásra. Bükszádi telepések ugyanis Lécfalváról azt a hírt hozták, hogy a szolgálat ezután csak két nap. Erre a hírre az oltszemi jobbágyok megtagadták a robotot addig is, míg a hír beigazolódik. A július 9-én kiküldött széki „commissarius”, akinek az a feladata, hogy a „vakmerőket” engedelmességre szorítsa és „a fellázasztókat és corifeusokat” elfogja, semmit sem tehet: az oltszemi parasztok botjaikkal fenyegetőzve gátolják meg, hogy vezetőiket elfogják, faképnél hagyják a szék kiküldöttét, s a málnási jobbágyokkal együtt jönnek vissza, hangoztatva, hogy egy század katonaságtól sem félnek, és készek „mind kiköltözni az országból”. Végül is a széknek sikerül elérnie, hogy megígérjék: amíg a császár a hétszám ügyében új rendeletet nem tesz, teljesítik azt a régi mód szerint.¹⁵⁹

Az 1819–20. évi úrbéri összeírás hírére több helységben megmozdul a parasztság. 1820-ban az oltszemiek szintén panaszlevelet szerkesztenek, amelyben megírják, hogy a szokásos roboton felüli napszámra is kötelezik őket. Panaszukért — amelyet indokolatlannak minősítenek — a szék rendeletéből Sepsiszentgyörgy piacán a hétfői vásár napján a környék egybesereglett népe előtt 15 botütést mérnek a falu jobbágyjegyzőjére, a hütösökre és a panaszlevelet aláíró minden tizedik jobbágyra.¹⁶⁰

A zaláni parasztságot sokféleképpen „sarcoló” és a robotot szintén növelő Apor László ellen jobbágyai 1800-ban felkelnek, és végül meggyilkolják elnyomójukat.¹⁶¹ Zalánban arra is van példa, hogy határőrkatonára „ingerelte” a „szolgálat megtagadására és a földesurak elleni felátadásra” a jobbágyokat.¹⁶² Itt a Mikó család robotnövelő szándéka sem érvényesül könnyen. Mikó Miklós 1833-ban bérbe veszi a Sérabirtokot, s rögtön növelni is akarja a jobbágyok fahordási kötelezettségét. Ezek azonban „engedetlenség”, „nyakasok”, „megmakacsolták magukat”, és megtagadták az új, nehezebb robot teljesítését.¹⁶³

Bodokon Mikó József jobbágyai nem teljesítették a „hétszámot”, állandóan több nappal hátralékban voltak; tavaszi szántás alkalmával uruknak egy darab földjét „csúfosan szántatlanul odahagyták”, „mákvetését” árpával vetették be, zabját úgy magolták el, hogy az semmit sem ért. Többször megtörtént, hogy a jobbágyok a földesúr jelenlétében hagyták abba a munkát. Imreh József is „csúfolkodik a szolgálattal”, jelentette Mikó dominális bírása a széknek — csak kis „félvágás” székérel ment hordani. Munka közben szintén nemegyszer hangot adtak elégedetlenségüknek. Szénahordáskor Sinka József szemébe mondotta földesurának, Mikó Józsefnek: „A tűz égte volna meg ezt a szénát”, amit Kádár Ferenc azzal toldott meg, hogy „égyje meg” a földesurat is. Végül a terhes robot miatt elkeseredett jobbágyok Mikó domi-

nális bíróját támadták meg. Ennek története a következő: A jobbágyok szánakkal szénát szállítottak és éjfélkor érkeztek meg földesuruk udvarába. Előzetesen, még kaszálás idején megegyeztek, hogy földesuruknak „busszút csináljanak”. A bosszúállást a nehéz, naplementén túl tartó robotnap miatti elkeseredés váltotta ki. A történetet a dominális bíró így mondotta el vallomásában: „...megérkeznek a szánok, s Kádár Pista nagy káromkodással jöve, nagy úr lakik itt, a disznó teremtette. Hiszen nagy az úr veszett teremtette. Kérdvén tőle, kit szidsz, hallod-é, azt felelé, én tégedet is disznó teremtette [...] a lelkedet praefectussa. Azonba körülvesznek en gemet és ütni-verní kezdenek, ki villával, ki ostorral, kiáltván, megölünk uraddal együtt, a Cigány Józsvival...” Kádár György ekkor úgy szúrta meg villával a dominális bírót, hogy az elesett, majd menekült, de tovább verték egészen a ház küszöbéig.¹⁶⁴

Az ilyen és ehhez hasonló esetek a XIX. század első felében mind gyakoribbá váltak, s a század derekán a földesurak közül is mind többen ismerték fel az okszerű gazdálkodás, a jövedelmező árutermelés és a robotrendszer összehurhatatlanságát. Kemény Dénes például így írt: „ki képes csak egy lucernást elkészíteni úrbéri szántás által, hol szerzőm, marha és ügyekezeti hiányoznak”¹⁶³.

2. A parasztság rétegződése

Új növényfajták, főleg kapásnövények termesztése, különböző minőségi gazdasági ágak, például a kertészet fontosságának megnövekedése a Mikó-birtokon is mindinkább felvetik a robotmunka, a „kényszerített munka” elégtelenségét. Mind nyilvánvalóbbá válik, hogy „a polgári termelőviszonyokat megkívánó mezőgazdasági árutermelés igényei és a feudális jellegű jobbágyi munkarendszer adottságai között alapvető ellentmondás állt fenn. Az utóbbi aligha elégíthette ki az előbbit. Új termelőviszonyok bevezetése vált szükségessé, mert a feudális jobbágy-munka fokozott kiaknázása csak ideig-óráig jelentett megoldást. A jobbágy ingyenmunkája helyett *fizetett* bér munkát kellett alkalmazni...”¹⁶⁶

Ez azonban egyrészt azt kívánta meg, hogy a földesuraknak tömegesen álljanak rendelkezésükre olyan, termelőeszközeiktől megfosztott parasztok, akik hajlandók munkaerejüket áruba bocsátani, s azt szabadon meg is tehetik, másrészt legyen elegendő tőkájuk azok munkaerejének megvásárlására. A tőkés termelés előfeltétele ugyanis a mezőgazdaságban a „bér munkához szokott emberek osztálya”, évi, időszakos munkások, napszamosok szegődtetése, akik „a tulajdonos mezőgazdasági felszerelésével munkálják meg a földet”¹⁶⁷.

A Mikó-birtokok területén a „földműves nép lökészerűen végbenemő és folyton megújuló kisajátítása és elűzése”¹⁶⁸ által nem nő meg a termelőeszközeiktől teljesen megfosztottak tábora. Mégis az élethelehetőségek állandó szűkítése következtében az elszegényedés, a parasztság rétegződése eléggé számottevő. Vizsgáljuk meg először azt a kérdést: van-e ezen a területen olyan rétege a parasztságnak, amely évi, időszakos, napszamos munkásként bevonható volna a mezőgazdasági termelésbe.

Kis telkű vagy éppen földtelen jobbággal, zsellérral, a parasztok vagyoni egyenlőségével a XVIII. század elején, sőt azt megelőzőleg is találkozunk. A földesúri összeírások adatai híven tanúskodnak erről, így a Mikó-birtokok 1728—1738. évi feljegyzései is.¹⁶⁹

A telek nagysága köblökben	Hídvég	Málnás	Oltszem	Zalán	Bodok	Össze- sen
Földtelen	5	4	14	2	14	39
0—5	—	—	1	—	2	3
5—10	1	5	12	3	8	29
10—15	1	12	9	2	12	36
15—20	—	7	11	3	3	24
20—25	5	23	5	1	2	36
25—30	3	3	—	—	1	7
30-nál több	2	—	—	—	—	2
Összesen	17	54	52	11	42	176

Az egységesen meghatározott egész telek fogalma itt nehezen volna felismerhető.¹⁷⁰ Egész, fél, negyed telekről nem is esik szó semmilyen forrásunkban. Éppen ezért a telekosztódás, zselléresedés folyamatát számszerűleg rögzíteni nem könnyű.

A jobbágybirtok átlagos nagysága falunként is különböző. Ebből a szempontból még Málnáson a legjobb a parasztság helyzete; ott ugyanis a jobbágyok zöme 10 és 25 köből közötti szántóval rendelkezik, és a leggyakoribb közöttük, szinte a fele a jobbágyoknak, a 20—25 köblös. Ez sem jelent földbőséget, de a többi faluban még rosszabb helyzettel találkozunk. Eléggé nagy azok száma is, akik 5—10 köblös törpegazdaságukból élnek.

A minket közelebről érdeklő teleknélküliek, földtelenek száma szintén jelentős. 176 szolgáló emberből 39 tartozik ehhez a kategóriához. Igaz viszont az, hogy mintegy háromnegyed részük valamilyen falusi mesterséget folytat, udvari szolgálatban áll, és idős — például önálló gazdálkodásra képtelen özvegy — vagy még családot nem alapító „ifjú legény”. Ezeket nem számítva is az egészen külön említett „más háta megett lakó” házatlan zsellérekkel együtt a földtelenek száma eléri a 25-öt.¹⁷¹

A teljesen földnélküliek száma a XVIII. század elejétől kezdődőleg a XIX. század elejéig nem mutat egyenesen felfelé ívelő vonalat. A már említett földesúri pusztá telket benépesítő tevékenység folytán a XVIII. század második felében arra is van példa, hogy nő a nagyobb telekkel rendelkező parasztok száma, anélkül, hogy a földtelenek vagy kis földűek aránya számba vehető növekedést mutatna. Így például a bodoki (1738-as és 1774-es) konskripciók összevetése is hasonló jelenségre utal.

A telek nagysága köblökben									
Év	Földtelen	0—5	5—10	10—15	15—20	20—25	25—30	30-nál több	Összesen
1738	14	2	8	12	3	2	1	—	42
1774	16	2	5	4	10	9	9	—	55

A hídvégi Mikó-birtok 1816. évi megosztásakor az egy nyílba jutó 20 jobbágy helyzete már sokkal határozottabb rétegződésre vet fényt. Ekkor 8 teljesen földtelen zsellér mellett 12 olyan jobbágyot találunk,

akinek 15—53 köből közötti szántóföldje van. Állatállományuk alapján is hasonlóképpen oszlanak meg: hétnek egyáltalán nincs ökre, hatnak van 2 ökrös igája, ötön „négyökrösök”, és két jobbágy hat ökröt tud kiállítani.¹⁷²

A telek nagysága köblökben									
Év	Földtelen	0—5	5—10	10—15	15—20	20—25	25—30	30-nál több	Összesen
1816	8	—	—	—	3	3	2	4	20

Hídvégen Béres Miklós hatökrös jobbágygazda, akinek 53 köből szántóföldje, több mint 12 szekér szénát termő kaszálója van, már a módos parasztok kialakulóban levő rétegének képviselője. Éppúgy az 1804-ben elhalálozó ifjú Béres György is, akinek állatállománya 7 ökör, 3 ló, 4 tehén, 1 esztendős ünőtehén, 1 kétesztendős ökörűtinó, 3 kecske, 7 sertés. Volt kölcsön kiadott pénze is: Hintz Mihálynál 29 forint, András Gyurinál 27 forint, Vaszi Gyurkánál 15 forint, Péter Andrásnál 10 forint, akik ugyanakkor még gabonával is tartoztak neki.¹⁷³ Az igen gazdag paraszt és a már náluk is eladósodott jobbágy éppúgy a differenciálódás bizonyítéka, mint az 1824. évi előpataki urbáriumban a hasonló nevű jobbágyok megkülönböztetésére használt jelző, az olyan, mint „gazdag Kujuk”, „szegény Kujuk”.

Arra a kérdésre keresve a feleletet, hogy van-e a Mikó-birtokok területén olyan rétege a parasztságnak, amely évi, időszaki, napszámos munkásként bevonható volna a mezőgazdasági termelésbe, szólanunk kell a bükszádi és mikóújfalusi lakosságról is. Ezeknek a falvaknak a népessége ugyanis szakképzett hutamunkásokból, „üvegsűri” meszteremberekből, részben pedig más vidékek földtelen, megélhetést kereső parasztjaiból töltődik fel.

Nézzük meg először azt, hogy e hutatelepek lakói mekkora mezőgazdasági területtel rendelkeznek és a taxafizetés szerint hogy oszlanak meg.¹⁷⁴

A bükszádi lakosság birtokviszonyai 1810-ben							
Teljesen földnélküli	1	2	3	4	5	6	A családok száma összesen
	vékás földje van						
23	13	12	9	3	—	1	61

A szénatermő területük is kicsiny, alig számbavehető:

Semmije sincs	$\frac{1}{2}$	1	1	2	3	A családok száma
	szekér szénát termő kaszálója van					
23	3	17	1	13	4	61

Mikóújfaluban — amelyet akkor még Alsóüvegcsűrnek neveznek — nagyjából-egészéből hasonló helyzetet találunk:

A mikóújfalusi lakosság birtokviszonyai 1810-ben						
Teljesen földnélküli	1	2	3	4	5—10	A családok száma összesen
20	10	17	11	9	13	80

A kaszáló területük szintén igen kevés:

Semmije sincs	$\frac{1}{2}$	1	$1\frac{1}{2}$	2	3	$3\frac{1}{2}$	4	A családok száma összesen
22	10	14	10	16	6	1	1	80

Nem érdektelen az sem, hogy a taxafizetés szerint hogyan osztályozhatók az alsóüvegcsűriek. Az évi pénztaxa 1812-ben a következőképpen oszlott meg:

1—5 rénes forintot fizet	5 család
5—10 „ „ „	14 „
10—15 „ „ „	8 „
15—20 „ „ „	24 „
20—25 „ „ „	19 „
25—30 „ „ „	19 „
30—35 „ „ „	— „
35—40 „ „ „	2 „
40-nél több „ „ „	1 „

A legtöbbet, 40 forint 50 krajcárt fizető és a 2 forint taxával adózó lakos között nagy a különbség, viszont egészében szegény népességre utal az, hogy a földesúrnak igen sokan tartoznak, és igen sokan nem képesek még ezeket a viszonylag kis összegeket sem kiteremteni.¹⁷⁵

Bükszád lakóinak egyharmada, Mikóújfalusi népének egynegyede majdnem kizárólagosan manufaktúra-munkából él. A földesúri üvegcsűr mesterei, bérmunkásai is hozzájuk tartoznak. A Német, Mülner, Stekbauer, Hirn, Obermájer, Krájner, Hanzi, Gernik, Andronik, Schuster, Kestel és más családok idegen telepések, akiknek legfeljebb házkörülük kertjük van. Mások időszakos vagy kisegítő munkát vállalnak az üvegcsűrnél. Özvegy Mikó Miklósné állapítja meg róluk, hogy „Ha az huta nem volna, melyből véres verejtékű nagy munkájuk után pénzt kapnak, és marhákat nem tartanának, ehel [éhen] is meghalnának, szántás-vevéssel meg nem élnének”. Mások a hutában készült üvegekkel házalnak, vándorablakosnak csapnak fel, ölfát vágnak s piacra viszik stb.¹⁷⁶

E kevés szántóföldet irtó, kaszálót felfogó népesség tehát elsősorban a hutában dolgozik, és a huta körüli kisegítő, anyagelőkészítő s más hasonló munkából él. Igen sokféle mellékkereseti forrás is tanúsítja azonban, hogy többen vannak olyanok, akiknek áruba bocsátható

munkaerejét éppúgy, mint családtagjait, szomszédos majorságbirtokán a földesúr szintén igénybe vehetné.

Ilyenszerű viszonyokat, habár kisebb mértékben, más falvakban is fellelhetünk. Hídvégen, Árapatakán, Oltszemen, Málnáson a földműves lakosság csak felesleges munkaerejét bocsátja áruba időszakosan vagy huzamosabban, és felesleges, szabad idejét használja fel arra, hogy „pénzes” munkát vállaljon vagy pénzt hozó foglalkozással megpótolja szűkös jövedelmét.

Hídvégen „a lakosok szélűben pamutfonással foglalkoznak” — írja 1839-ben a Nemzeti Társalkodó.¹⁷⁷ „A fábrikások mind szüntelen járnak” — közli Mikó Istvánnal gazdatisztje, és figyelmezteti, hogy jó volna még épületeket befedni, elkészíteni számukra, amit aztán kibérelhesenek. A festődét Hídvégre kihelyező, főleg brassai kereskedőket ide az olcsó munkáskéz, a csekély bérért is dolgozó otthon-munkás vonzza. Ezért telepszik itt meg vagy létesít telepet Hodsa Gidró Dumitru, „fejtő-festő fabrikás Antoni Györgyica”, Brassován György, Adtsu Demeter, és vásárolja meg a hídvégi és Hídvég környéki zsellérek, földtelenek munkaerejét, foglalkoztatja fonással a szegénység családtagjait.¹⁷⁸

Az oltszemi szegénység a mezőgazdasági munka mellett az erdőből igyekszik megélni, részben tűzifavágásból és -eladásból, részben pedig fagegmunkálásból.¹⁷⁹

Oltszemen, Málnáson, Árkoson és másutt is általános az ölfa-, veszső-, karóvágás, a kőkitermelés, homokhordás, szekércsinálás, teknő- és targoncakészítés, faragás- és zsendelyezés-vállalás éppúgy, mint a halászás, rákászás, gyűjtögetés, mogyoró, málna vagy egyéb erdei gyümölcs piacra vitele és más hasonló munkálkodás.¹⁸⁰

Felvetődik a kérdés, hogy a földesúr miért nem alkalmazza bérmunkásként, napszámosként a bükszádi, mikóújfalusi telepeseket, a hídvégi otthon-munkásokat és a többi község szegénységét. Erre a problémára a későbbiekben igyekszünk választ keresni. Megelőzőleg még arra is utalnunk kell, hogy a rétegeződési folyamat fellelhető nemcsak a jobbágyos zsellérparasztnak, hanem a határőrkatonák között is. A hivatalos összeírás szerint 1830-ban 658 birtoktalan katonarendű család található a székely határőrvidéken,¹⁸¹ és általában több panaszlevél szól arról, hogy nagy szegénységben élnek. Természetesen csak egy részükre vonatkozik e megállapítás, hiszen míg egyesek szolgálni kénytelenek, mások maguk is tartanak jobbágyokat, zselléreket, cselédeket. Így Zalánban maguk a határőrkatonák állapítják meg, hogy „vagyon a nemes katonai renden sok személyeknek olyan házak, melybe jobbágy személy lakik...”¹⁸ Málnási Zsigmond lovaskatonának Málnáson több jobbágya, zsellére van. Zaláni lovaskatona Szabó Antal, Pásztor István kálnoki, Oláh Ilyés árkosi lovaskatona is zsellértartó. Szolgája szintén többnek van. Ugyanakkor a zaláni gyalogkatona Bodor József 1801-ben sem házzal, sem házhellyel nem rendelkezik; lakást a református egyháztól bérel, és szó van arról, hogy ha a „nemes regement” a határőrségtől felmentené, harangozónak állana be. 1802-ben egy tanúvallatás során jegyzik fel, hogy a megelőző években csak Oltszemen hány katonarendi vállalt egy- vagy több éves szolgasorsot. Maksai gyalogkatona Veres Elek például Bíró Istvánnál, Mikó Miklós jobbágyánál szolgált két évig. Csíktusnádi gyalogrendi Darvas Mátyás a falusbírónál, Bernáld Györgynél, Nemes Károly

jobbágyánál lakott „esztendeig inasképpen”. Falubelije, az ugyancsak gyalogkatoná Darvas Antal Gyárfás Károly jobbágyánál, Lőrincz Ferencnél szolgált. Arra szintén van példa, hogy a lovaskatoná rendhez tartozó legény is cselédként szegődik el. Így ugyancsak Oltszemen „szolgaképpen majd esztendeig lakik kálnoki lovaskatoná Koré Mózes Mikó Miklós jobbágyánál, Bormezei Jánosnál”. A dálnoki Demeter Juci pedig — aki „szabad rendi” lány — három évig cselédkedik az „oltszemi paraszt” Kurké Andrásnál.¹⁸³

A határörkatoná székely családoknak csak néhány tagja vállalhatja időlegesen a szolgasorsot, hiszen a Habsburg-birodalom határőrszervezete, a kemény, sok hetet-hónapot elrabló szolgálat igen sok idejüket igénybe veszi. Ennek ellenére a földesúr a székely határőrség kötelékéből is toborozhatna évi, időszaki munkást, napszámost, ha árutermelését új, tőkés jellegű munkaviszonyokra kívánná, tudná alapozni. A tőkés jellegű mezőgazdaság kialakulásának egyik számottevő akadálya és egyben a feudális gazdálkodás válságának kifejezője viszont éppen az, hogy a földesuraknak nincs elegendő tőkéjük a foglalkoztatható munkaerő megvásárlásához.

3. A ledolgozási rendszer formái

Általánosan ismert ma már, hogy a tőke- és hitelhiány, a földesúri eladósodottság milyen nagymértékű Erdélyben, és az is, hogy mennyire felszínen levő probléma ez a XIX. század első felében. Elégséges tehát ezt csupán néhány példával igazolni. Az 1841—43. évi országgyűlés által kiküldött hitelügyi „vegyes választmány” megállapította például, hogy „...Erdélyben nevezetes pénztőkék vagynak, melyek vagy a főkormány-szék útján [...] kezeltetnek, vagy pedig, mint az egyes nemzetek, vallások, törvényhatóságok, társulatok tulajdonai, azok által kamat mellett kölcsönöztenek.” Ezeknek az úgynevezett közalapítványi tőkealapoknak mintegy 4—5 millió ezüst rénes forintra becsülte a választmány „a hitelező erejét”. Ez az akkor igen-igen nagy összeg azonban éppen a legnagyobb erdélyi birtokos földesúri családok szinte ugyanannyi adósságát jelentette.¹⁸⁴

A székelyföldi kisebb birtokosok, például Bernáld Krisztina, a Séra-örökösök, eladósodás miatt váltak meg részbirtokaiktól. A Gidófalvi, Béli, Jancsó, Apor család, de még a Mikók is nagy összegekkel tartoztak olyan környékbeli kereskedőknek, mint Korbuly Bogdán, Hodsa Gidró Demeter, Bogdán Lukács, Mavrodin Konstantin, Brassován György és mások. Még csak egy igen jellemző példát említünk. 1802-ben gróf Mikó Istvánnak 516 forint 89 krajcár büfetéspénzt és perköltséget kellett megfizetnie Nemes Antal gróf javára. A kiszálló egzekútoroknak kifizetett 30 magyar forintot, s közölte: „...hogy annál több pénze nem lévén, felkelhetőkbe kívánná a nyertes gróf urat kifizetni”. Nemes Antal azonban csak pénzt akart elfogadni. Így azután árverésre került a sor, és a grófnak két lovat, egy bivalyt, 14 öl szénát, 2 tömlő túrót, hámot, ruhaneműt, hordót, teknőt, tarsolyt, „ösi kardot”, de még borvizes üvegeket is el kellett árvereztetnie, hogy e tartozás egy részét kifizethesse. Házánál 30 forint (hat tömlő túró ára) pénz volt csupán, és az elmaradt 90 forintot (öt öl széna árát) is csak két hét múlva tudta összeszedni és kifizetni. 1803-ban Nemes Ferenc örökösei a birtokkal együtt 16 189 forint adósságot is átvettek, és az említett Mikó István rövidesen 8 évre,

majd 1808-ban egy másik részbirtokát 6 évre akarta bérbe adni Adzuj Gidró nevű kereskedőnek, hogy 16000 és 6000 forintos adósságait így letörleszthesse. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a Mikó család tagjai ne költenének igen sokat. A pazarlás, a pompaszeretet, a megnövekedett igények gyakran késztetik erejükön felüli költségekre őket. Mikó Miklós például két kastélyt is épít. Az egyiket Fiátfalván 1817-ben, az „éhség idején”, négykrajcáros napszámot fizetve az ott dolgozóknak, a másikat díszemen 1827-ben, ahol jobbágysai robotmunkáját használta fel. A néphagyomány szerint a kőkereteket, a mesterséges medvebarlangokat s a kastélyt is úgy építették, hogy „a szeker és ember egymást érte, az egész környékről a jobbágnép mind ott volt”¹⁸⁵.

Ahhoz, hogy a megnövekedett földesúri munkaerő-szükségletet bér munkások alkalmazásával elégítsék ki, hogy a már elégtelen jobbágyi ingyenmunkát bér munkával váltsák fel, hogy a primitív jobbágyi mezőgazdasági felszerelést korszerű földesúri felszereléssel helyettesítsék, Erdély birtokos urainak is tőkére lett volna szükségük. Ez azonban hiányzott. Ily módon a székelyföldi földesúr is elkeseredetten igyekezett pénzbevételeit bármilyen úton fokozni, a munkaerő terén jelentkező válságot pedig általában a feudalizmus keretei között, a feudális termelési viszonyok fenntartásával oldani meg. Ez természetesen nemhogy megszüntette volna, hanem még inkább elmélyítette a válságot.

Mind nagyobb mértékben vették tehát igénybe a feudális munkarendszert és kísérelték meg ezúton is elérni a nagyobb jövedelmet, az áruterelés megkívánta többlettermelést. Ennek egyik útja az úgynevezett ledolgozás! rendszer fokozódó bevezetése volt. A földesúr téli időben a megszorult, éhező jobbágnak gabonát már a mi időszakunkat megelőzően is adott kölcsön. Az sem volt ritka, hogy pénzt kölcsönzött, kisebb összegeket adott az arra rászorulóknak, kamat fejében pedig napszámot vett. 1751-ben például az Aporok Zalánban a kölcsönadott pénz után heti egy robotnapot szedtek. 1800 táján viszont ezt már a gabonakölcsönökre is igyekeztek mindinkább kiterjeszteni. Ínséges, száraz esztendőben az sem volt ritka, hogy a búzaadósság minden egyes forintja után egynapi aratónapszámot követeltek Málnás, Oltzem, Bodok földesurai. Mikó István hídvégi parasztjai a XIX. század első évtizedeiben szintén robotnappal tartoztak a birtokosnak a kölcsönvett gabonáért. A kamatnapszám általános, szokásszerű mértékét azonban nem határozták meg, hanem megkísérelték az adott helyzetben a lehető legtöbbet kicsikarni parasztjaikból. 1802-ben például Mikó István a hídvégektől minden köből kölcsöngabona után kétnapi munkát követelt, és minden négy véka helyett öt véka gabonát kellett az adósnak visszaadnia. Az 1817-es nehéz, ínséges esztendőt követően viszont egy köből gabonáért már nem kevesebb, mint nyolc napszámot szedett, és a jobbágyok elkeseredetten panaszták, hogy mindemellett a „várás fejében drágábban adta, mintsem más idegentől készpénzben meg lehetett volna szerezni”. Az így gyűjtött munkaerő nem volt jelentéktelen. Jellemző, hogy 1816-ban a gabonatartozások után járó kamatnapszám 297 és fél napot tett ki, és 186 napot más élelmiszerkölcsön után kapott a földesúr.

Azt, hogy mennyire változatos módon igyekezett Mikó István dolgozókhöz jutni, bizonyítja többek között egy ugyancsak hídvégi, 1805.

évbeli feljegyzés. Eszerint: „kiadott dologra négy és fél véka aszú szilvát, hogy három kupa után adjanak egy napszámot”; átadott mészárosának 108 tábla szalonnát, hogy napszámért árusítsa el, és 200 font füstölt húst, hogy 100 napi dolgot vegyen rajta; „egy ökröt kinyúzatott, és húsából kiosztott dologra 79 fontot”; hagymát adott a parasztnak 33 napszámra; 79 kecskéért a kecsketartó parasztnak 79 többletnapszámot kellett adniuk; a falusbírótól 66 véka zabért (amit a falu lakóinak kölcsönzött) követelte a napszámkamatot; az „erdőrontók”, a fatolvajok büntetését napszámokban határozta meg; a mezei kártételekért szintén dologgal fizettek a tettesek, s azokért a károkért, amelyeknek nem akadt gazdájuk, bírsággal a falusbírónak kellett dolgozókat kiállítani; ismeretlen tettesek a gróf „szalonna-kamaráját” feltörték, a bíró köteles volt vagy a tolvajt előállítani, vagy minden füstre (130 telekre) egy napszámot kiróni. Így, ilyen címeken, ilyen módon sikerült is 404 és fél napi napszámot kicsikarni Hídvég lakóitól, míg a többivel azok még adósai maradtak.¹⁸⁶

A parasztság különböző címen való eladósodása a földesúrnál annyira általánossá vált, hogy Adzuj Gidró kereskedő, amikor 1808-ban bérbe vette Mikó István egyik részjóságát, külön kikötötte a szerződés feltételeiben, hogy azoktól a szolgáló emberektől, akik adósai lesznek, a jószág visszaadása után is követelhesse a tartozásukat.¹⁸⁷

Azt is megállapíthatjuk, hogy a napszámmal való fizetés terhe elsősorban a parasztság földtelen, elszegényedett rétegére nehezedett. Jellemző erre az a papi fizetéseket megállapító 1772. évi zaláni rendtartás is, amely meghatározta, hogy amely házas embernek „szántása s vetése nem lehet, kétnapi dologgal tartozik a papnak, a mesternek eggyel...”, ugyanígy a szántó nélküli özvegyasszonyok is munkájukkal rótták le a képét.¹⁸⁸ Ugyanígy majd minden falusi, széki, közbirtokossági teherből főleg napszámmal, munkával kellett kivenniük a részüket, egyetlen létalapjukat, munkaerejüket fogyasztva, azt, amelynek „eladása” biztosíthatta vagy bővíthette volna életlehetőségeiket.

Természetesen a földesúrnak, egyháznak, de még az állandóan pénzvavarral küzdő faluközösségnek is előnyösebb lett volna, ha napszám helyett pénzt kap. A legszegényebbek rétegéből való parasztnak is természetesen szívesebben fizettek volna, mintsem kényszerűségből többletértő napszámot tegyenek valamely jogért, szolgáltatásért. A paraszti piacra-termelés azonban éppen az ő soraikban volt a legfejletlenebb, s a bér-munka rendszere sem vált még általánossá. Így a földesúr termékeiért ők sem tudtak pénzt fizetni. Ezért használta ki a birtokos nemes jobbágysági, zsellérei szorult helyzetét, nyomorúságát, a maga földesúri jogait, hatalmát arra, hogy ezen az úton is növelje a majorságban hasznosítható munkáskezek számát.

Nem érdektelen az a mód sem, ahogyan a Hídvég környéki, fában szegény vagy erdeiket féltve őrző szabad paraszti falvak lakóitól csikartak ki napszámot, pénzt s más szolgáltatásokat. Azért, hogy a száraz, hullott fát hordhassák, vagy csupán átjárhassanak a Mikó-erdőn, -hídon, a mellékelt táblázatban szereplő díjakat kellett fizetniük.¹⁸⁹ Az 1809-es évtől kezdődően bevezetett napszámfizetés fokozatosan növekedett, és az 1811-es év táján már elérte az öt napot. Az is természetes, hogy főleg

Év és falu	A „bé- erdőlők” vagy átjárók száma	A „béerdőlésért” vagy átjárásért adott szolgáltatás kétmarhás szekér után				
		Pénz	Napszám	1 pár csirke vagy tyúk	Tojás	Egyéb
1803 Ilyefalva	18	5 m frt	—	—	—	—
1808 Aldoboly	42	4 m frt	—	—	—	—
„ Szotyor	12	4 m frt	—	—	—	—
„ Botfalu	13	4 m frt	—	1 pár csirke	—	—
„ Szentkirály	30	4 m frt	—	—	—	—
1809 „	?	9,5 m frt	1 napi kaszálás, szekérfa hordás	1 pár csirke	—	—
1810 Botfalu	66	?	?	?	?	?
„ Földvár (hídon való átjárásért)	—	—	2 marhás- és két gyalognap- szám	1 pár csirke	10 tojás	A ková- csok 8—13 pár patkót
„ Földvár	11	10 m frt	—	—	—	—
„ Szentkirály	38	10 m frt	1 gyalognap- szám, 1 szekér tűzifa	—	—	—
„ Földvár	8	—	2 marhás- és 2 gyalog- napszám	—	—	—
„ Árkosi erdőre átmenők	7	10 m frt	”	—	—	13 patkót
„ Doboly	33	10 m frt	1 gyalognap- szám s 1 szekér tűzifa	—	—	—
1811 Botfalu	34	12 m frt	2 marhás- és 3 gyalog- napszám	—	—	—
1812 Bölön	88	—	4 igás- és gyalognap- szám	—	—	—
1813 Botfalu	—	10 r frt	3 napi kaszálás, 2 napi szántás	—	—	—
Földvár stb. 1815 (hídon való átjárásért)	kb. 153	4 r frt	12 napi szántás, 3 napi kaszálás	—	—	65 patkót

Év és falu	A „bé- erdőlők” vagy átjárók száma	A „béerdőlésért” vagy átjárásért adott szolgáltatás kétmarhás szekér után				
		Pénz	Napszám	1 pár csirke vagy tyúk	Tojás	Egyéb
1817 Uo. ugyan- azért	153	4 r fit	„	—	—	74 patkót
1818 Szentkirály	7	12 fit	1 napi kaszálás, 1 terű fahordás	3 csirke	12 tojás	—
1820 Földvár	47	—	2 szántó, trágyahordó és 3 kaszás, kapás napszám	1 pár csirke	10 tojás	—
1821 Földvár	54	—	2 napi szántás 2 napi aratás	2 tyúk	„	—
1822 Árapatak	10	—	2 napi szántás 3 napi kaszálás	1 pár csirke	„	—

a szántásra, kaszálásra és aratásra követelték a munkaszolgáltatást, tehát a legfőbb dologidőben, amikor a robotot — nemegyszer — bémunkával kellett volna pótolnia a földesúrnak. Így csak 1815-ben a szántás idején mintegy 30 iga 10 napi szántását, majd 46 kaszás ugyancsak 10 napi munkáját tudták biztosítani az allódiium számára.

Sajátos formája itt a munkaszarolásnak az úgynevezett kényszerkaláka, az olyan munkaszolgáltatás, amelyet a robotba nem tudnak be, és amit megkövetelni a földesúrnak semmilyen feudális jogcíme nincs, csupán a helyi szokást használja ki. Kalákába gyűl a falu otthont építeni a fiatal házsnak, a bajba jutott embert megsegíteni, közdolgot együtt végezni el stb. Kényszerkalákába vizont az ispán gyűjti a falut, s miután tőle „a faluban minden ember inkább félt, mint a gróftól, [...] akárkit hívott kalákába, az elment”. Csak 1824-ben Hídvégen augusztusban arató kalákába, szeptemberben 10 ember trágyázó, többen a majorságbirtok számára útcináló, az asszonyok káposztavágó, az előpatakiak kőhordó, előbb 27, majd egy más napon 21 jobbágy kaszáló kalákába kénytelen menni Mikó István birtokára. Októberben 20 árapataki ismét trágyahordást végez, 18 szolgáló ember pedig boronát hord az erdőről kalákába. Így pótolják a földesurak a robotot többlet-munkaszolgáltatással azokban a napokban, amikor a legégetőbb, legsürgősebb a munka a paraszt számára is.¹⁹⁰

4. Béresek, időszaki munkások, napszámások alkalmazása

Az eddigiekben szó esett arról, hogy a robot, a „kényszerített munka” miért nem elégítheti ki már ekkor a földesurakat. A robotmunka ugyanis nemegyszer kártevővé válik, számítani rá a sok elmaradás miatt nem mindig lehet, és a jobbágyság mind kevésbé viseli béketűrővel a jogainak csorbításával, anyagi létfeltételeinek csonkításával együtt növekvő munkaszolgáltatás terhét. A ledolgozási formák fokozódó alkalmazása, a napszámzsarolás kiterjesztése azonban nem alkalmas arra, hogy megoldja a munkaerő felhasználása vonalán mind érezhetőbbé váló válságot. A robotnövelő, kényszernapszámot gyűjtőgető földesúr viszont nem tud bérmunkást alkalmazni, hiszen Erdély a tőkefelhalmozás útján megrekedt, a „pénzes munka” bevezetését a tőkehiány is gátolja.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a bérmunka egyes formái nem találhatók meg a székelyföldi birtokos nemes gazdaságában. Sőt éppen az a jellegzetes, hogy ha kis mértékben is, de utat kell nyitniuk az új termelési viszonyok számára. Világosan kell látnunk azt, hogy miután itt a földesúri árutermelés a XVIII. század végén, a XIX. század elején nem új jelenség, azok a formák sem újak, amelyekről forrásaink hírt adnak. Cselédet, időszaki munkást, különleges munkák elvégzésére felkészült szakmunkást, napszámást már megelőzőleg is foglalkoztatnak a földesúri birtokon. A változást az jelzi, hogy ezek súlya, jelentősége megnő valamelyest, és még inkább az, hogy mind nehezebbé válik elkerülni e bérmunkási viszonyra valló dolgoztatási formákat.

Ekkor növekszik meg a mezőgazdasági cselédek szerepe is. Láttuk, hogy a módos jobbágy vagy katonarendi a hiányzó munkaerőt cselédek, szolgák szerződtetésével igyekeznek pótolni. A földesúri gazdaságban igen régi alkalmaztatási forma ez. A cseléd azonban korábban nem jut döntő súlyhoz, s jelentősebb szerepe hosszú időn át nem a termelésben, hanem a földesúri család személyi s egyre növekvő luxusszükségeinek ellátásában van. Ez a funkciója a XVIII. század végén, a XIX. század elején is számottevő. A XIX. század első évtizedében viszont már mind a bodoki, mind az oltszemi udvarhoz igyekeznek „jómunkájú” fiatal béresek szegődtetni.

Mikó István hídvégi részjóságán a cipóra jogosult „belső emberek” listáján több szakács, kukta, sütő, szolgáló, inas, fullajtár, posta, dajka, kocsis, többféle pásztor és így tovább szerepel. 1825-ben összesen 27-en vannak: a birtok méreteihez viszonyítva tehát elég sokan. Ezeknek több mint a fele a földesúri luxusigényeket szolgálja. A béresek száma 10. 1805-höz viszonyítva azonban megváltozott a belső cselédek, béresek aránya. Húsz évvel azelőtt ugyanis döntő túlsúlyban voltak még azok, akik személyi szolgálatot teljesítettek, és nem az allodiális földeken dolgoztak. Hiszen például 1805-ben a birtokait sorra látogató gróffal és családjával együtt utazott 3 leánycseléd, 2 szakács, 4 kocsis, 2 inas s a huszár; tehát 12 tagú személyzet. 1825-ben viszont már főleg „béresnek való legényt” keres Mikó István, és jó feltételeket ígérve igyekeznek kerétsztanulókat szerezni, akiket a zöldségtermesztésre Fehéregyházán taníttatna ki.¹⁹¹

Még mindig jellemző azonban, hogy azok közül a jobbágy fiatalok közül válogatnak béresnek szegődő legényt, akik sok fiútestvérükkel él-

nek együtt a szűk apai jobbágy telken, és elenyésző azoknak a száma, akiket végül is felfogadnak, azokhoz képest, akiket béresként alkalmazhatnának.

Az elszegődő cselédek bére még hagyományos módon több elemből tevődik össze. 1821-ben például a kertészé évi 20 magyar forint, 2 pár csizma, 2 harisnya, zekeposztóból való köntös stb. De a kisebb fizetésű cselédek is, egy kevés pénzber mellett, főleg természetben kapják meg járandóságukat. Többek — elsősorban a családosok — konvenciójában az is szerepel, hogy földet szánt meg nekik a földesúr, másoknak meghatározott termésmennyiséget, gabonát vagy másegyebet át.¹⁹²

Megnő tehát azoknak a majorsági cselédeknek a jelentősége, akiket a termelésben foglalkoztatnak. Bérüknek azonban csak kis részét teszi ki a pénzfizetés, és természetesen ez a dolgoztatási forma önmagában még nem elégséges ahhoz, hogy aláássa a robotrendszer, hogy annak falán számba vehető részt üssön.

A földesurak bizonyos mezőgazdasági munkákra idénymunkásokat is fogadnak. Ilyen a cséplés, ami csűrben, kézicsépléssel folyik és igen hosszasan munka, a legtöbb esetben tavaszig is eltart. Háromszéken még 1848 után is szokásban volt, hogy a földtelen csíki szegénység a kőröspataki—gidófalvi, sepsiszentgyörgyi—oltszemi utak kereszteződésénél levő, úgynevezett „félúti kocsmá” melletti réten gyülekezett, és oda ment cséplőket fogadni a „kétkezi munkásokra” rászoruló földbirtokos is. A mi időszakunkban főleg a csíki és háromszéki zsellérek, szegények szegődnek el, vállalják fel a cséplést a földesuraknál. Ezért a munkáért általában minden tizenötödik véka a cséplőnek jutott. Ekkor még arra is van példa, hogy nagy kukoricatermés idején a Mikók a kukoricamorzsolást is részibe vállalóknak kénytelenek kiadni.¹⁹³

A robot már az erdőirtásnál sem mindig egyedüli munkaerőforrás. Mikó Miklós különben is hozzáértő, gyorsan dolgozó emberekkel akarja 1812-ben szántófölddé tenni az Oltszemen megvásárolt Kisnyír Avás nevű erdőt. Ezért Erdély határain kívülről fogad fel földmunkában jártas embereket. Az irtást végzők vezetője, „Metzenzéff Krupitzer János” tizedmagával a következő díjazásért vállalja a feladatot: „...minden négyszögölről négy garasokat, napjára minden legénynek négy-négy praebenda cipót, minden legénynek személyére másfél kupa pálinkát, egy font túrót, másfél font szalonnát. Egy hétre tíz személynek egy véka tarka lisztet, két font só és négy kupa legumát főzeléknek akár borsóba, fuszulykába, kásába, lencsébe, az udvar commoditása szerint.” A pénzber mellett tehát ellátást, élelmiszert kapnak, ami a földesúrnak is igen megfelel. A „metzenzeifer”-eknek azonban pénzt is jócskán kell fizetnie Mikónak, hiszen azok a munka megindítása után már 400 rénes forintot küldenek feleségüknek, tekintettel a közelgő debreceni vásárra.¹⁹⁴

Bizonyos szakismeretet feltételező munkát régen sem végeztethetett el a földesúr csupán jobbágyaival. Ezek sorába tartozik a XIX. század elején fokozottabban meginduló gazdasági építkezés is. A csűr-, istálló-építéseknel kiegészítő munkásként a jobbágy dolgozik, építőkövet, épületfát robotba ő termel ki és szállít az „udvarba”; még a mészégetést, -oltást is jobbágyi ingyenmunkával végezteti a földesúr. Az ácsok, kőművesek jó része azonban már idegenből felfogadott, fizetett ember. Egy részük napszámért szegődik el. Így például a szász kőművesmesterek és

ácsok, akik 1810-ben 1 rénes forint 30 vagy 50 krajcárért vállalnak munkát. Az orlái román fafaragók is tiszta pénzbért kérnek, nem napibért azonban, hanem az elvégzett munka mennyiségének díjazását, minden gerendáért 24 krajcárt, szarufáért 10-et és így tovább. Vannak azonban vállalkozók, akik helybeli nincsteleneket fogadnak fel, a munka díját pedig előre megszabják. Így vállalják például egy kukoricakas építését 130 magyar forintért, 4 köböl búzáért s a dolgozók ellátásáért; egy Oltra tervezett „hajós malom” építését (ehhez a vállalkozó helybeli kovácsmester az anyagot is adja) 500 rénes forintért, 5 köböl búzáért, 20 font szalonáért, 3 véka borsóért és 4 kupa sóért. Természetben és pénzben veszik fel bérüket a téglavető cigányok is, akik pénzt, lisztet, szalonát, sőt kapnak munkájukért.

Kukoricakapáláskor, aratáskor, sürgős építkezésekkor a falvak földtelen vagy kevésföldű parasztjai napszámoként is dolgoznak a földesuraknak. Jellemző azonban, amit Mikó István ír elő inspektorának: „Hogy ha valahogy vagy egyszer a jószágbeli napszámok kitelnének, akkor abban az esetben pénzen is lehet napszámokat fogadni.” A XIX. század elején a legáltalánosabbnak éppen ez a földesúri álláspont nevezhető: akkor fogadni pénzért dolgozó napszámot, amikor a jobbágyi ingyenmunka nem elégséges, amikor ki kell tölteni a robotmunka hiányait.¹⁹⁵

1825-ben éppen Mikó István inspektora, félvén a megrovástól, leveleiben előre mentegetődzik azért, hogy a gazdaságban „szörnyű sok napszámot kellünk”¹⁹⁶.

Jellemző az is, hogy Mikó György — több erdélyi manufaktúra-alapító birtokos társához hasonlóan — bodoki gazdaságában rabok dolgoztatásával akarja a szükséges bérmunkát pótolni. A sepsiszentgyörgyi porkolábtól hét rabot vesz át, „olcsó zsoldért” — amit az egyezség szerint a betakarítás után az új gabona árából fizethet meg.¹⁹⁷

A szaporodó bérmegszabások, bériimitációk is tanúsítják, hogy mind a főkormányzásoknak, mind a széki tisztségnek fokozódó gonddal kellett foglalkoznia a cselédek, béresek, napszámok helyzetével. Ebben ugyan nagy része volt annak, hogy az osztrák birodalom iparilag fejlettebb tartományaiiban a bérek rendezése ekkor már igen fontos kérdéssé vált, és a rendelkezések már csak ezért is központilag előírták a hasonló problémákkal való törődést. Igaz, hogy II. József török háborúival kezdődőleg az osztrák birodalom pénzügyei mindinkább válságosakká váltak. A költségvetési hiány II. József uralma idején, rövid hat esztendő alatt nem kevesebb, mint 357 millióra emelkedett. A francia háborúk korában a papírpénz-kibocsátás növekedett meg igen nagy mértékben, míg II. József halálakor csupán 28 millió forintnyi „bankócédula” volt forgalomban, 1806-ban már 450, majd 1811-ben 1060 millióra emelkedett a papírpénzállomány.¹⁹⁸ A pénzhígulás, pénzromlás folyamata, az inflációs tünetek az államháztartást és a gazdasági életet egyaránt csőddel fenyegették. Az 1811. évi pátens, amely a devalvációt elrendelte, egyötödére csökkentette a papírpénz értékét.¹⁹⁹ Mondanunk sem kell, hogy ezek a pénzügyi intézkedések, valamint az ezzel kapcsolatos áringadozási jelenségek szintén szükségessé tették a bérszabásokat, valamelyes rend kialakítását az egész birodalom területén, s így a Székelyföldön is. Itt a bérek meghatározása körüli ellentétek, a széki tisztség és a határőrkatona vezetőség

közötti tárgyalások nem váltak volna annyira gyakorivá, ha a béresek, napszámosok száma elenyészően csekély lett volna.

1777-ben például a széki rendtartás²⁰⁰ szabja meg a cselédek, béresek és szolgák, kocsisok, „kézi munkások” bérét. Eszerint egy felnőtt, úgynevezett nagy béres fizetése a következő: 12 forint készpénz, 6 véka ős-, 6 véka tavaszgabonvetés, két condra, két téli harisnya, két kendervászon ing, két szöszből való „lábravaló”, süvegre készpénz 2 forint és három dénár. A faragni nem tudó, tehát építkezéseknél ácsmunkára fel nem használható béres fizetése 2 forintra kevesebb. Egy körülbelül 14 éves „béresinas” csupán felényi fizetést, valamint kevesebb vetést, és süvegpénzt is csak 1 forint 36 dénárt kap. A kocsisnak, akit négy ló mellé fogadnak, a pénzbére nagyobb: 20 forintot kap.

A szolgáló pénzbére 6 forint. Ruhanemű: „Egy pár új csizma, két pár fejelés-csizma. Egy fekete condra, vagy a condra helyett egy mejrevaló, 3 ing, egy gyolcs, egy gyapot, egy kender, két ingalj szöszből, egy gyapotrokoja, egy kender, egy rása előruha és egy surc szöszből. Egy főrevaló; dénár 48.” S végül meghatározzák azt is, hogy „Ételre competens provisiója legyen a gazdának”.

A „kézi munkásnak”, a napszámosnak a következő bért szabják meg: a kaszás bére 18 dénár, napi háromszori étkezés, az őszi gabonát aratóé 15, a tavaszi gabonát aratóé 12 dénár és étkezés. A cséplőé szintén 15 dénár és napjában háromszor étel.

A rendelet ugyanekkor felelőssé teszi a falusbírákat azért, hogy jelentsék, ha valaki ennél többet adna. A limitálást áthágó földbirtokost 12 forint bírsággal, a jobbágy- és katonagazdát pedig 13 pálca ütéssel fenyegeti meg a rendelkezés.

1793-ban a főkormánysezék határozza meg a „mezei dolgozóknak, gyalog vagy marhával lévő munkásoknak” napszámját.²⁰¹ A kísérő körlevélben a széki tisztség ez esetben is pénzbüntetést ír elő a „possessorok, papok, mesterek és szabad rendűek” és botozást azon jobbágygazdák számára, akik többet fizetnének a megállapított napszámbernél. (A bérmegehatározást lásd a következő lapon.)

Ezek a limitálások nemcsak azt bizonyítják, hogy a földesurak, gazdag katonarendi és jobbágyparasztok egyaránt alkalmaznak már — bizonyosfajta mezőgazdasági termelőmunkákban — napszámosokat, hanem azt is, hogy mindenáron, szigorú büntetésekkel meghatározott árfolyamon akarják tartani a béreket. 1794-ben például Háromszék királybíróját figyelmezteti a főkormánysezék, hogy az ismertett rendeletet többen „háta mögé hagyván, s a munkásokat drágábban fizetvén, a törvény[t] és rendeleteket megtartó hazafiaknak kárt és hátramaradást okoznak”, s kéri, hogy a többet fizetőket „méltón büntesse meg”²⁰².

1797-ben Háromszéken szabják meg a kaszás, arató és más „munkás” napszámát. Határozatukat a főkormánysezékekkel is helybenhagyatják. 1798-ban viszont már a katonai főkormányzóságnak panaszkodnak arról, hogy sokan a katonarendiek közül „ily szűk pénz idein is kétszeres fizetést is adnának a kézi dolgozóknak”²⁰³. Kéri, hogy vegyes — széki és határőrkatoná — bizottság indítson vizsgálatot, s a bérszabást mellőző nemest, katonát, jobbágyot egyaránt büntesse meg. Többször hivatkoznak a cselédek helyzetét meghatározó 1792. évi országos végzésekre is.²⁰⁴

Hiába teszik azonban közhírré a rendelkezéseket, szabnak meg háttárőr- és széktisztek együtt újabb bérszabást, egyezkednek, hogyan büntessék az ellene vétőket, végül mégis panaszkodniuk kell: „hogy a napszamosok igen felettébb mód nélkül taxálják s taxálták eddig is már rég időktől fogva a gazdákat”, s a „dulló” szintén úgy véli, hogy így „a szegény szántó-vető gazdáknak veszni marad gabonája”²⁰⁵.

	Brassó, Szeben és Kolozsvár városokban		Erdély többi városában		Erdély falvaiban	
	Étellel	Étel nélkül	Étellel	Étel nélkül	Étellel	Étel nélkül
<i>Szénacsindlásban:</i>						
jó kaszásnak	36	46	34	44	30	40
gyűjtőnek	20	30	18	28	16	24
<i>Gabonabetakarításban:</i>						
egy jó férfi vagy asszony aratónak	24	34	20	30	18	28
gyengébbnek	15	25	14	24	12	22
kalangyázó aratónak egy kalangyáért	8	—	6	—	4	—
jó kévekötnőnek vagy kalangyázónak	24	34	20	30	18	28
<i>Törökbúzaművelésben:</i>						
törökbúzakapásnak	18	28	15	25	12	22
szedőnek vagy tisztítónak	12	22	10	20	8	18
<i>Szőlőművelésben:</i>						
egy jó férfi karózónak, hajtónak stb.	20	30	18	28	16	24

A parasztság rétegződése kérdésének elemzése során megállapíthatjuk, hogy ez a folyamat eléggé előrehaladott, s a munkaerejüket bére adni tudók száma nem becsülhető le. Azt is bizonyítani igyekeztünk, hogy a földesúri tökefelhalmozás elégtelensége, a tőke- és hitelhiány vagy éppen az eladósodottság az, ami elsősorban meggátolja a bérmunkaviszonyok szélesebb körű terjedését. A szigorú limitáció viszont látszólag munkaerőhiányra, a bérmaximálások áthágása meg éppen nagyobb munkaerőkeresletre enged következtetni. Feltehető volna ugyanis, hogy azért adnak a birtokosok itt-ott magasabb napszámért, hogy a kicsiny munkaerőkínálatot maguknak kössék le.

Mélyrehatóbban és más összefüggésrendben is elemezve azonban ezt a jelenséget, arra kell gondolnunk, hogy nem azért kell a béreket limitálni, mert a földesurat pénzbősége túlfizetésre csábítja, hanem éppen azért kell alacsonyra szabni, mert a birtokosok többségének a napszámofogadás komoly gondot okoz. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ebben az időszakban a *szabad* munkaerő hiánya szükségszerűen megdrágítja a bérmunkát.

A katonarendiek túlfizetését bíráló széki átiratoknak szintén van alapjuk, hiszen az említett terület nagy részén olyan székely határőrkatona laknak, akiket a határőrzés, a gyakorlatok és nem utolsósorban a Habsburgok dinasztikus érdekeiért vívott háborúk is elvonnak a mezei munkától. A férfiak egy része, és tegyük hozzá, a legmunkabíróbb része, hosszabb-rövidebb ideig hiányzik tehát a családból, és így az otthon levők munkaerejét nagyobb mértékben köti le a gazdaság, nem egy esetben pedig elégtelen is — az akkor oly munkaigényes — mezőgazdasági termeléshez. Érthető tehát, hogy bizonyos időszakokban rászorulnak a napszámofogadásra, s kénytelenek a kialakult bért megfizetni.

A legnagyobb munkaerőkereslet abban az időszakban jelentkezik, amikor még a kisföldű paraszt számára is minden határrészben megsokasodik a munka. Emellett a nyár végi hetekben, a terménybetakarítás idején követelik a földesurak a többletrobotot, a ledolgozás fejében s más úton kizsartolt napszámot is. A határ nagy része gabonafélével van bevetve, így nem csodálható, ha az aratás komoly gondot okoz, s érthető, hogy a limitációk is főleg ekkor válnak igen sürgősekké. Bizonyosan a napszámra szegődők is igyekeznek kihasználni ezt a helyzetet, és többet kérnek, mint más időszakban, annál is inkább, mert a birtokosok (felhasználva a főkormányiszéket, széki tisztséget) arra törekszenek, hogy leszállítsák a béreket, megszabják a nekik megfelelő felső határt, s a munkabért „a többletcsinálásnak megfelelő korlátok közé” szorítsák.²⁰⁶ Az a színvonal viszont, amelyre a béreket leszorítani kívánják, általában oly alacsony, hogy gyakran nekik is többet kell kínálniuk annál, amit előzőleg szabott bérként megállapítottak.

A napszám bér időszakonkénti változását s ugyanakkor a bérmunka jelentősebbé válását bizonyítja a sepsiszentgyörgyi „napi bérek”-ről készült kimutatás is.²⁰⁷ (Lásd alább.)

Biztos, számszerű adatok hiányában nem tudunk arra a kérdésre feleletet adni, hogy a lakosság hányad része és milyen mértékben vállal bérmunkát; arra sem, hogy a majorságbirtok munkaerő-szükségletének mekkora részét fedezik bérmunka fogadásával. Az azonban bizonyos, hogy a földesurak a robot növelésével, a napszámzsarolással a munkaerő vonalán is jelentkező válságot megoldani nem tudják.

Ekkor különben már születőben vannak a tőkés termeléshez szükséges előfeltételek, s már megvan ezek egyik eleme: a bérmunkára jelentkező emberek rétege. Bérmunkához szokott emberek osztályáról, a szabad munkaerő tömegéről beszélni a Székelyföld viszonylatában ekkor még igen korai volna. Helytelen lenne azonban az is, ha nem vennők tekintetbe, hogy a mezőgazdaságban szokásos bérmunkásalkalmazási formák itt már régen meggyökeresedtek. Sőt új társadalmi rétegeként a földesúri huták környékén ott találjuk már ekkor a bérmunkához szokott emberek kisebb csoportjait is: azokat, akik a bükszádi, mikóújfalusi telepeken maguk is pénztaxát fizetnek telekért, földért, és pénzberért dolgoznak az üveghutában, bérmunkásként főzik a hamuzsirt, szállítják a nyersanyagokat, termelnek ki fát és így tovább. A hídvégi festődék számára „tőkés otthon-munkát” végző parasztok szintén ahhoz a réteghez tartoznak, amely már megismerkedett a kereskedő-tőkés vállalkozó számára szakmányban végzett, mennyiség szerint díjazott munkával. A csoportos idénymunkára szegődő, a határon, „grániton” igen nagy számban

	Egy kőmű-		Egy ács-		Egy napszámos	Egy kétök-		
	veslegény		legény			rös szekér		
	napi bére							
	frt	kr	frt	kr	frt	kr	frt	kr
1834. augusztus	1	36	1	36	—	30	1	30
Maximum: aug., szept.	1	36	1	36	—	30	1	30
Minimum: dec.	1	10	1	10	—	20	1	10
1835. augusztus	1	30	1	30	—	30	1	30
Max.: ápr., máj., jún., júl. aug., szept.	1	30	1	30	—	30	1	30
Min.: jan., febr.	1	10	1	10	—	20	1	10
1836. augusztus	1	36	1	36	—	30	1	36
Max.: jún., júl.	1	36	1	36	—	30	1	40
Min.: dec.	1	12	1	12	—	18	1	24
1837. augusztus	2	—	2	—	—	30	1	30
Max.: okt.	2	—	2	—	—	40	1	30
Min.: ápr.	—	50	—	50	—	18	1	20
1838. augusztus	2	—	2	—	—	30	1	40
Max.: aug.	2	—	2	—	—	30	1	40
Min.: márc., dec.	1	20	1	18	—	20	1	30
1839. augusztus	1	40	1	40	—	30	1	18
Max.: júl., aug., szept.	1	40	1	40	—	30	1	18
Min.: okt., nov., dec., jan., febr.	1	20	1	18	—	25	1	12
1840. augusztus	1	40	1	30	—	30	1	12
Max.: júl.	1	40	1	30	—	30	1	30
Min.: jan., febr., márc., ápr., máj.	1	12	—	—	—	25	1	12

átzőkö és Moldvában munkát vállaló székelyek előtt szintén nem ismeretlen a pénzbéért vállalt munka.

Az erdélyi mezőgazdaságban általában és a székelyföldi majorság-birtokon azonban még kisméretű a bérmunka felhasználása, s ha néha már elkerülhetetlen szükségké válik is, elégtelen ahhoz, hogy szétfeszítse a régi termelőszerkezet kereteit, hogy önmagában új termelési mód előképeként virágozhassák.

V. A PÉNZJÖVEDELEM FOKOZÁSÁRA IRÁNYULÓ FÖLDESÚRI TÖREKVÉSEK

1. A majorsági termelés

Az árutermelés kiszélesedése, a piacra termelés fokozódása és a feudális birtoknak önállóan termelő nagyüzemmé való átalakulása a XIX. század első felében Erdély mezőgazdasági fejlődésében is fellelhető jelenség. A Wesselényiek zsidói²⁰⁸, a Hallerek fehéregyházai vagy a Naláczyak vádi gazdasága már ezen az úton haladt, és számottevő eredményeket ért el.

A Mikók székellyföldi birtokai elmaradottabbak. Gazdálkodásukban kevés az új, a korszerű, s igen sok vonatkozásban még az általános erdélyi földesúri árutermelés szintjét sem érik el. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem kísérlik meg pénzbevételeik növelését. Erre nemcsak gazdasági befektetéseik kényszerítik őket, hanem egyre növekvő igényeik és sorvasztó adósságterheik is. A pénzjövedelem fokozása tehát ezeken a birtokokon is állandó gond. A cél elérésének módja viszont itt nem a hagyományos gazdálkodás nagymértékű felszámolása, mint például a Wesselényiek zsigóói birtokán,²⁰⁹ hanem azoknak az átmeneti módszereknek a bevezetése, amelyek éppen a mezőgazdaság tőkés jellegű átalakulásának akadályait, nehézségeit tükrözik.

Erdélyben a tőkés termelés a mezőgazdaságban különben is lassan tört utat magának. A XIX. század első felében olyan feltételei hiányoztak még, mint a szabad munkaerő, a széles körű piaci lehetőségek, a kedvező vámszabályozás, a saját földesúri felszerelés, eszköz- és igaállomány és így tovább. Arra is szükség lett volna, hogy „a földművelést úgy szervezzék meg, mint bármely más kereskedelmi és ipari vállalatot, s ne »úri módra« foglalkozzanak vele.”²¹⁰

Mielőtt más, lényegesebb kérdések tárgyalására térnénk, nézzük meg, hogyan szervezték, hogyan adminisztrálták a Mikó-birtokokat, Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy — természetes módon — a Mikó család férfitagjai nem tartózkodtak folyamatosan birtokaik területén. Egyes rész jószágait előtérbe helyezték, s így Hídvégen és Oltszemen építették ki háztartásukat, itt építkeztek leginkább, s más birtokrészeiket innen látogatták. Mikó István például Hídvégről Oltszemre, Buzdra, Madarasra, Fiátfalvára utazott a gazdaság előmenetelének ellenőrzésére. Többen közülük országos, megyei, széki tisztséget is vállaltak, sőt egyenesen törekedtek arra, hogy a számukra több szempontból igen előnyös állásokhoz hozzájuthassanak. Mikó István mindent elkövetett, hogy a Fogaras vidéki főkapitányságot megszerezhesse magának.²¹¹ Mindez természetesen lehetetlenné tette, hogy minden részbirtokon személyesen, közvetlenül maguk irányítsák a mezőgazdasági termelést.

A termelés tényleges vezetője többnyire a gazdatiszt, akit Oltszemen prefektusnak neveztek. Ő vette át leltár szerint a földesúri vagyont. Feladatait pedig a gazdasági utasítás, az „instructio” szabta meg, amelyet a földesúr állított össze számára kötelezettségeiről.

A gazdasági utasítások szerint a tisztnek nyilvántartásokat is kellett vezetnie. Feljegyezte például az elvetett mag s a betakarított, majd kicsépeelt termés mennyiségét. A gabonáról, szénáról, állatállományról, a robot teljesítéséről stb. szintén külön nyilvántartást vezetett. Emellett természetesen kimutatást kellett készítenie pénzbevételeiről és kiadásairól is. Tevékenységét a földesúr időnként ellenőrizte, főként az év befejeztével, de közben is felkérte bizalmi embereit, hogy a gazdaság dolgairól külön levélben tudósítsák. Gyakori volt az, hogy a földesúr levélben közölte utasításait tisztjeivel, s azok is levélben tájékoztatták őt, valamint kis alkalmi kimutatásokban (extractum), feljegyzésekben (nota, memoriale) számoltak be a termésről, kiadásokról és más gazdasági kérdésekről.

Az évi számadások (ratio) azonban nem maradtak ránk, és így nem sikerült a gazdasági számtartás módszereit közelebbről is tanulmányoznunk.²¹² A megőrzött levéltári anyag alapján azonban arra következtet-

hetünk, hogy a nyilvántartás itt még sok esetben csupán a tiszt ellenőrzését szolgálta, és a pillanatnyi helyzet megállapítására volt alkalmas, nem pedig arra, hogy alapjául szolgáljon a gazdaság tőkés módszerek szerinti szervezésének és irányításának.

A földesúr különben a nélkülözhető pénzmennyiséget állandóan elvonta a gazdaságtól: pénzküldeményt sürgető levelei egymást érték, gazdasági helyzetének mérlegét kis papírlapokon igyekezett elkészíteni, ami rendszerint abból állt, hogy kiszámította: bevételei fedezik-e a már-már kötelező erejű fényűzésre törekvő életének, s tegyük hozzá, adósságkamatainak egyre növekvő terheit.

A Mikó-birtokok szervezete, számvitele tehát távol állott attól, hogy a kereskedelmi vagy ipari vállalatokéhoz hasonlítson, vagy akár az egykorú s az ártermelésben előrehaladottabb erdélyi gazdaságok színvonalát elérje.

A majorsági gazdálkodás szintén a hagyományos termelési eljárások uralmát tanúsítja. Természetesen nem mozdulatlanságról van itt szó, hanem lassú, itt-ott jelentkező változásokról, amelyek azonban kisméretű gazdaságokban nem elégségesek ahhoz, hogy gyökeres átalakulást idézzenek elő.

Mezőgazdasági gépeket még nem vásárolnak, és a leltárakban újabb rendszerű kukoricamorzsoló, daráló vagy cséplőszerkezetéről még a XIX. század harmincas éveiben sem tesznek említést. A földesúri, gazdatiszti levelekben sem olvasható semmi, ami ilyen fejlettebb mezőgazdasági eszközök vásárlásának szándékáról tanúskodna. A majorsági szántóföldeken a munka nagy részét még mindig a jobbágyok eszközeivel, ekéivel, szerszámaival végeztetik el.

Növekszik azonban az „udvari” vasalt szekerek, ekék száma, s az 1809. évi gazdasági utasításban külön pontként szerepel a „mezei eszközök” gondozása.²¹³ Több bérest tartanak már, és ezzel párhuzamosan növekszik az allódiumbeli jármosökrök száma is. Egy-egy részbirtokon 10—20 igásökröt, -bivalyt találunk a XIX. század elején, ami itt azért nem lebecsülhető szám, mert nem egy Olt menti határrészben két ökörrel is fel lehet szántani a földet.

A századvégi háborús konjunktúra idején, majd a napóleoni kontinentális zárlat, később az egyre növekvő infláció időszakában általános jelenség Erdélyben a földesúri gazdasági épületek megújítása, új épületek emelése. A Mikóknál is tapasztalható ez; itt azonban inkább az a jelentős, hogy milyen régi gazdasági épületeket váltanak fel újak. Ismeretes ugyanis az, hogy a Székelyföldön igen hosszú ideig éltek a félszilaj állattartás formái. A havasi legelőkön tartott lovak, szarvasmarhák, a makkra kihajtott sertések nagyon kevés ideig voltak fedél alatt. Az akiok, színek, ólak, istállók sem épültek kőből, s a legtöbb esetben igen kezdetleges épületek voltak. Oltszemen 1807-ben például még a földesúri udvarban is ott állanak a régi, ágasokra húzott, sövényfallal kerített marhateleltető akiok, zsúpfedéllel borított színek. Mellettük azonban már cserépfedeles, új kőistállók emelkednek, közel 40 ló és ökör számára, külön sertésólak a rideg és külön a hizlalóba fogott disznóknak. Ugyanitt kőből épül a cserépfedeles gabonás, új szuszékokkal a búza-termés tárolására.²¹⁴ 1817-ben Hídvégen szintén találunk még több cserefa ágasra épült színt, tapasztott falú pajtát; ugyanakkor viszont új lóis-

tállók is épülnek. Befogadóképességük igen nagy. Bennük összesen 66 ló számára van hely. A négy lóistálló mellé sorakozik az új szekérszín a „vastalpú”, vasráfos szekerek számára, valamint a léces kasok a kukorica tárolására. A gabonás is új, kőből épült, és szintén igen nagy. A széles körű építkezést a költség- és robotlajstromok szintén tükrözik. Mind a hídvégi, mind az oltszemi, bodoki költséglistákon — különösen a XIX. század első évtizedeiben — állandóan szerepel az építőanyagra, főként deszkára, lécre, zsinolyra, cserépre, téglára, szegre kifizetett összeg. A jobbágyok robotnapjaiból is igen sokat elfogyaszt az a nagyobb arányú építkezés, amely nemcsak udvarház-tatarozásra, kastélyépítkezésre korlátozódik, hanem a gazdasági épületek megújítására is kiterjed.

A tárgyalt időszakban a gabonatermesztésben még nem tapasztalható lényegesebb változás. A vetőmagot régi módon a jobbágyasszonyok készítik elő, rostálják, szemelik. Nagyobb gondot fordítanak viszont a jó kukorica-vetőmag beszerzésére. Mikó István például 1809-ben külön utasítja gazdatisztjét, hogy Brassóban vásároljon „magnak való legszebb és épebb törökbúzat”, és ugyanakkor azt is tanácsolja, hogy a jobbágyoktól szintén vegyen szép, vetőmagnak alkalmas kukoricát.²¹⁵ A trágyázásnak a Székelyföldön régi hagyományai vannak. Mikó István csak ezekhez igazodik, amikor gazdasági utasításaiban általános elvként írja elő, hogy tisztje majorsági földjeinek kövér vagy sovány voltát figyelje, és „ahhoz képest tehát rendes idejét keresve a trágya által jobbítsa meg”. Mezőgazdasági előírásait tartalmazó leveleiben pedig közvetlenül is kijelöl egyes földdarabokat, amelyek trágyázását szükségesnek látja. „A trágyázás semmiképpen el ne maradjon — írja például 1805 táján — a csűr mellett való földben, úgy a nagy földnek a malom felől való része, annak utána az őszhatárba a Liget alatt való földet és a Havadretket trágyázzák meg.”²¹⁶

Emellett a föld termőképességének regenerálását szolgálja a szintén ősi módon folyó, minden harmadik évben való pihentetés, az ugarhagyás is. Harmadévente az egymást váltó disznó-, marha-, juhnyájak, csordák legelik és trágyázzák az allodiális földeket, hiszen azok is a nyomáskényszer rendjébe tartoznak, nincsenek kiszakítva a falu szántóhatárából. A legsoványabb földekre a földesúr is állít juhkosarat, ahol az éjszakázó állatok a földet jól megtrágyázzák. Az ősztetés alá tavasszal ugarolnak, nyáron újraszántják, s kevert földbe vetik a magot. Általában fokozottabban ellenőrzik a jobbágyekéket, hogy se túl mélyen, se „igen kinn maradván” ne szántsanak.

Ezek a termelési eljárások egészükben évszázados hagyományok során alakultak ki, és a tárgyalt időszakban is kevés változást mutatnak. Legfeljebb a nagyobb gondosság, a jobban ellenőrzött és itt-ott belterjesebbé váló munka árulja el a földesúri majorsági termelés színvonalának emelkedését. A székelyföldi Mikó-birtokon a földesurak általában nem a termelőerők fejlesztésével, a termelési technika számottevő emelésével igyekeztek több, piacon hasznosítható termékre szert tenni, hanem több föld és még inkább több ember kihasználásával, fenntartva a hagyományos külterjes mezőgazdasági termelés kereteit.

Az akkor már jól ismert korszerű szabad vetésforgót például meg sem kísérelték bevezetni. Igaz, hogy ehhez tagosztályra lett volna szükség: egy tagba kellett volna egyesíteni az apró parcellákat, a szét-

szórtan fekvő kis földdarabokat, hogy azután a földesúr — felszámolva a parlagot — tetszése szerint gazdálkodhassék rajta. Ez azonban a feudális birtokviszonyok rendkívüli bonyolultsága miatt sem volt könnyen megoldható feladat. A földesurak tehát megelégedtek a hármassal (őszgabonára, tavaszgabonára és kapásokra, valamint ugarra oszló hármassal). Erdély viszonylatában ez a határhasználati forma már valamelyes fejlettséget jelentett, hiszen a kétfordulós (úgynevezett kétnyomós) rendszer, amelyben a föld fele része pihent egy éven át, még eléggé általános volt. Ez sem tulajdonítható azonban újabb földesúri törekvéseknek, hiszen egész Háromszéken, valamint a szomszédos szász székekben már a XVIII. század derekán eléggé általánossá vált a háromnyomós rendszer.²¹⁷

A szántóföldi termelésben specializálódást hiába keresünk. A termékfajták között fő helyen a gabonát találjuk, s a búza, rozs, árpa, zab mellett mindinkább a kukoricát is. Ezek mellett még kölest, haricskát is termeltek, elsősorban a cselédség konyhája számára. Kendert és lent külön és a kukorica közé is vetettek; de termeltek tököt („disznódíjnye”), lencsét, borsót, fekete borsót, paszulyt (fekete-tarkát, barátfuszujkát, fehér kardos, sárga kardos és más fajtákat), valamint mákot is.

Új termelési ágként egyedül a kertészetet említhetjük. Nemcsak arról van szó, hogy a kastélyt, kúriát körülvevő „pityókáskertek”, „káposztáskertek” bővülnek, hanem a melegágyi veteménytermesztés meghonosodásáról is, ami a fehéregyházai minta alapján, ott a sajátos munkamódszereket megtanuló kertészek vezetésével folyik. 1825-ben Hídvégen például február 21-én végeztek a káposzta, vereshagyma, murok, petrezselyem, retek, karalábé, cékla ültetésével.

A gabonatermelés mennyiségi növekedéséről igen nehéz képet alkotnunk. A vetés- és terméslisták nem készültek eléggé rendszeresen. Ezek nemegyszer csak időnként összeállított helyzetjelentések, még a cséplés befejezése előtti összegezések, és így nem teljes értékűek. A legmegbízhatóbbnak ítélt számadatok alapján kialakított — inkább tájékoztató jellegű — kép viszont arról tanúskodik, hogy a külterjes, robotmunkára alapozott és a természeti tényezőktől még döntően befolyásolt majorsági növénytermesztés nem tud állandó, rohamos emelkedést felmutatni.

A hídvégi őszigabonavetés a majorságbirtokon

	Tiszta búza		Másodbúza		Rozs		Összesen	
	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka	köböl	véka
1805	93		—	—	—	—	93	—
1810	180	0,5	—	—	51	1	231	1,5
1817	98	1,5	9	2	51	—	158	3,5
1820	—	—	—	—	—	—	117	1
1825	105	—	—	—	19	3	124	3
1826	98	1	—	—	47	3	146	—

A hídvégi őszgabonatermés a majorságbirtokon

	Tiszta búza		Elegy		Rozs		Összesen	
	kalangya	kéve	kalangya	kéve	kalangya	kéve	kalangya	kéve
1805	1125	12	—	—	316	—	1441	1.5
1807	959	—	—	—	201	—	1160	—
1810	1169	12	—	—	299	—	1468	12
1811	1040	—	—	—	220	—	1260	—
1816	970	—	—	—	407	—	1377	—
1818	899	14	—	—	269	—	1168	14
1821	1101	19	114	11	106	8	1322	16
1822	870	17	160	11	38	16	1070	—
1825	1486	5	—	—	172	—	1658	5

Észrevehetően növekedett a zab- és kukoricatermés — aminek okára a piackérdés tárgyalásánál még rátérünk —, bár a termésmennyiség ingadozása e két növényfajtnál is eléggé nagy volt.

Év	A zabtermés mennyisége	Év	A kukoricatermés mennyisége
1810	255 kalangya	1805	431 zsák
1811	449 „	1810	575 „
1816	340 „	1811	1193 „
1817	408 „	1817	1076 „
1818	293 „	1822	927 „
1822	730 „		

A tavaszhatárban termelt egyéb gabona és más növényfajták árnyára példaként az 1806. évi feljegyzéseket idézzük:

árpa	143 véka
alakor	126 „
haricska	103 „
köles	56 „
borsó	44 „
kendermag	40 „
lencse	11 „
lenmag	7 „

A terméseredmények sem mutatnak a majorsági szemtermelés különösebb fejlettségére. Zalánban például, ha jók a kévek, egy kalangya búza két véka szemet, ha közepes, egy és fél vékát ereszt. Ha ezt a termésátlagot a vetésmennyiséggel vetjük egybe, a hídvégi, oltszemi, bodoki, zaláni, málnási majorságbirtokon egy elvetett mag 4—5, jobb termés esetén 6 magot hoz. Az erdélyi uradalmakban általában egy elvetett mag 3—4 vagy 5 szemet ha ad, de a jobb gazdánál 8—10, 12-t is.²¹⁸ Az átlagot alig meghaladó terméseredmény mutatja, hogy a termelés színvonala a Mikó-majorságföldéken bár nem alacsonyabb a szokásosnál, de nem is éri el a fejlettebb gazdaságok színvonalát.²¹⁸

A gazdaság egészén belül jelentős súlya van az állattenyésztésnek. Ez érthető, hiszen az Olt völgyi kaszálók, rétek, a közeli erdei, havasi legelők kitűnő állattartási lehetőségeket kínálnak. Még ha tekintetbe vesszük is az e téren mutatkozó fejlődést, ami főleg az állatok kiválasztása, jobb gondozása terén mutatkozik, a lehetőségekhez mérten igen kisszerűnek kell mondanunk a Mikók majorsági állattenyésztését. A XVIII. század végén Oltszemen Mikó Miklós mintegy 30 szarvasmarhát, 35 lovat, 200 sertést és 100 juhot tart.²²⁰ Mikó István pedig a XIX. század első felében átlagosan 40–50 darab szarvasmarhát, 10–20 bivalyt, 60–80 sertést, 60–70 lovat, 20–40 csikót és 60–110 juhot istállóztat és pásztoroltat.²²¹ Pontos számot azért is nehéz megjelölni, mert állandósult gyakorlat az állatok áthajtása más-más részirtokokra aszerint, hogy az etetésnek, legeltetésnek hol vannak jobb feltételei.

Mindenesetre megállapítható az a különös gond, szeretet, műivel a Mikók az oltszemi és hídvégi ménest gondolják. Ez azonban még nem jellemzője a fokozódó majorsági állattenyésztésnek, hiszen ez esetben öröklött s a földesúri, nemesúri büszkeséget, vetélkedést is szolgáló ménesekről van szó. Annál többet mondó az, hogy a juhászatuk a lehetőségekhez mérten igen elmaradott, sőt megállapítható, hogy a gyapjúkonjunktúra idején is nagy darab földeket, elkerített helyeket, erdei legelőket adnak ki bérbe úgynevezett „juhos embereknek”, juhosgazdáknak, akik távoli vidékekről keresik fel a Mikók uradalmát, és sarjúra, kaszálóra is ráhajtják juhnyájukat, igen sok kárt téve a falusiaknak. Egyes területeket a vállalkozó szellemű kereskedők (például Hídvégen a festődék tulajdonosai) bérelnek ki, és jól jövedelmező juhászatot létesítenek azokon.²²² A Mikók tehát inkább a biztos bérösszeget választják, mintsem hogy ők maguk bővítsék ki s állítsák kereskedelmi célok érdekében juhászatukat. Pedig hozzáértő és szívesen elszegődő juhászokban, „pakulárokbán” nincs hiány, és a jó minőségű gyapjú is igen keresett árucikk a brassai piacon.²²³

A földesúri gazdaságokban már a feudalizmus virágzási korszaka idején megállapítható az áruforgalom lassú növekedése. A termelés fejlettebbé, változatosabbá, ugyanakkor egy uradalmon belül mind specializáltabbá válik. Fő célkitűzése már nem a földesúri s általában a helyi szükségletek fedezése, hanem a piacra szállítható „felesleg” termelése. Ez a folyamat azonban a vizsgált székelyföldi földesúri birtokokon igen lassú ütemű, és amint azt a gazdaság megszervezésére, növénytermesztésre és állattenyésztésre vonatkozó adatok bizonyítják, nem eléggé mélyreható ahhoz, hogy a termelés egészét áthatva, azokat mezőgazdasági „feleslegtermelő” vállalkozásokká alakítsa át.

2. A majorsági termékek eladása

Felvetve a kérdést: hogyan fejlődik a piacra termelő mezőgazdaság, Lenin a folyamat fő jelenségeként az iparban foglalkoztatott lakosság számának gyors növekedését és a termékek piacravitelét jelöli meg.²²⁴ Nézzük meg tehát, milyen mértékben áll rendelkezésre a Mikók gazdaságának az iparúzókból álló belső felvevő piac, és milyen méretű a mezőgazdasági termékek árúként való eladása.

Ismeretes, hogy Erdély-szerte növekszik azoknak a száma, akik mezőgazdasági termékszükségletüket képtelenek maguk fedezni. A nem földművelő vagy nem csak földművelő lakosság az uradalom területén

létesülő hutatelepeken szintén növekszik. A bükszádi, mikóújfalusi lakosok gabonaszükségletüket pénzért vásárolják meg, és vevőként jelentkeznek Háromszéken nemegyszer a szomszédos csíki falvak lakói. Valamelyes piacot tehát a közvetlen környezet is jelent. Nagyobb ipari gócpont, ahol nem földműves lakosság tömörül, Brassó. Itt, Erdély egyik legfejlettebb, legvárosiasabb jellegű településén, amely a napóleoni kontinentális zárlatnak is egyik legfőbb haszonélvezője, mintegy 3450 ember foglalkozik iparral, és egy 1845-ös hír szerint manufaktúráiban ezer munkás dolgozik.²²³ Számolnunk kell viszont azzal, hogy a Mikó-birtokok közvetlen környezetében élő szegénység pénztelen, és így vásárlóereje igen korlátozott. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy Brassó a moldvai és havasalföldi olcsó mezőgazdasági termékek behozatalának egyik legfőbb központja, és a fejlett mezőgazdasági termelést folytató közeli barcasági szász falvak felvevőpiaca. Még így, ilyen feltételek mellett is, a Székelyföld keleti peremén elhelyezkedő földesúri birtokok jobb piaci lehetőségekkel dicsekedhetnek, mint igen sok más székelyföldi vagy akár erdélyi uradalom.

A távolabbi piacoktól, a világpiactól azonban nemcsak a Habsburg-vámpolitika sorompói zárják el a Mikó-birtokok urait, hanem a kedvező szállítási lehetőségek hiánya is. Távol az olcsó szállítási lehetőségeket biztosító vízi utaktól, távol az osztrák felvevőpiactól, amely felé a bécsi kormányzat gazdaságpolitikája tereli Erdély mezőgazdasági feleslegét — a székelyföldi földesúri gazdaság főként a belső piacra számíthat. A szállítás nehézsége igen erőteljesen korlátozza például az erdőgazdaság kifejlődését, az erdők kereskedelmi kihasználását. Nem véletlen, hogy 1848 előtt több ízben foglalkoznak az Olt-hajózás kérdésével, sokat vitáznak erről a szállítási lehetőségről az egykori hírlapokban is, és végül az Olt-hajózási társaság éppen azzal a céllal alakul meg, hogy az Oltón a Dunához, majd a Fekete-tengerhez vezető olcsó vízi utat teremtsen.

Az árutermelésnek bizonyos piaci feltételei megvannak tehát, azonban érezhető azoknak a tényezőknek a hatása is, amelyek hátráltatják a gyorsabb, lendületesebb fejlődést, az árutermelés nagyobb szabású kibontakozását.

Mikó István hídvégi részjóságáról szállít mezőgazdasági termékeket főleg Brassó piacára. Ezt teszik különben a málnási, bodoki, oltszemi és más földesurak is. A piacon eladott felesleg mennyisége azonban igen korlátozott, és a kereskedelmi kapcsolatok formája szintén nagyon véletlenszerű. Jellemző, hogy Mikó István nem egy vagy több felvásárló kereskedővel áll szoros üzleti kapcsolatban, hanem maga keresi fel a vevőt a piacon, vagy a vevő közvetlenül a birtok magtárából, pincéjéből vásárol.

A gazdatiszt meg sem kísérli egyszerre nagyobb mennyiségű gabona eladását, nem köti le a termésfelesleget nagyobb tételben egy vevőnek, hanem a jobbagyfuvarral beszállított termékekkel maga jelenik meg a piacon. Így próbálja meg gyakran, a cséplés ütemének megfelelőleg, kis tételekben helyezni el a majorsági magtár búza-, kukorica-, rozs-, zabfeleslegét a brassói piacon. Számtalan kis feljegyzés tanúsítja, hogy Mikó megbízottja szinte paraszti módszerekkel ad el 10—20 köből gabonát, bár az is megtörténik, hogy az igen alacsony ár vagy a vevő-

hiány miatt a jobbágy szekerek gabonászásokkal megrakodva térnek vissza az udvarba. Néhányszor azonban — nagyobb kereslet idején — több ezer forintot hoz haza Brassóból a gazdatiszt. 1820-ban például 5209 véka kukoricát és rövidesen ismét 924 vékányit tud eladni Brassóban, valószínűleg a katonaság számára vásároló kereskedőknek.

A búza java része elfogy a birtokon; a földesúri háztartás, a cselédek ellátása, a cipósütés a dolgosok számára éppúgy kibővíti a magtár állományát, mint a napszámkamatra kiadott vagy helybelieknek, környébelieknek elárúsított kisebb mennyiség. Sokkal inkább áruként szerepel a kukorica. Van olyan esztendő, hogy a kukoricatermést szinte teljes egészében pénzzé teszik. A fő piaca természetesen ennek is Brassó. Rossz termés esetén azonban a vásárlók a birtokot keresik fel, és hétfalusi csángók, udvarhelyszékiek, de még moldvaiak is megalkusznak 1—300 köblös tételekre. Éhínség idején, így például 1817-ben, a kukoricát a csűrben, a morzsolás megkezdése előtt már megveszik az udvarhelyszékiek. Kisebb mennyiséget, néhány vékát kukoricából szintén vásárolnak a helybeliek, a legtöbb esetben hitelbe vagy ledolgozásra.

Zabot főleg a határőr huszárság ellátó szervei igényelnek; 100 köblös tételekben ugyan, de eléggé rendszeresen. A ménesek fogyasztását megháladó zabmennyiség eladása tehát ezen az úton biztosítva van.

A kertészet fő piaca, mondanunk sem kell, szintén Brassó. 1820-ban például egy tételben 95 véka krumplit, 21 véka murkot, 8 véka petrezselymet, 18 véka retket, 2 véka karalábét, ugyanannyi céklát és 200 koszorú vereshagymát ad el Mikó István tisztje. Ugyanakkor a környébeliek is vásárolnak veteményt, vaját, tejet, s százforintos összegek ezek eladásából is begyűlnek a prefektus pénztárába.

Az eladási tételek kisszerűsége, a bizonytalan piaci kapcsolatok azonban egészükben éppúgy az árutermelő és piacra szállító földesúri üzem elmaradottságát bizonyítják, mint azok az adatok, amelyek a széna eladásáról szólnak. 1804-ben például „a juhval vállalkozó gazdák”, a szénából kifogyott jobbágyok 126 öllel vásárolnak meg, és 2858 forintot fizetnek érte. Antoni Gyorgyitza hídvégi „festőfabrikás”, aki juhászattal is foglalkozik, szintén vásárol 1809-ben nagyobb mennyiségű szénát, ölet 35 forintért. Ugyanakkor a 173 juhot tartó Toma Nika a feletett szénáért 300 forintot fizet. A szénafüvek felfogása, elkergetése, a bő szénatermés természetesen fölös takarmányhoz, szénához juttatja a birtokost. Mégis abban az időszakban, amikor a különféle takarmánynövényeket a határban még nem termesztik, amikor a korszerűbb istállózó állattartással kísérletezők számára éppen a takarmányozás jelenti a legnehezebb problémát, a Mikók szénaeladása nem a fejlettebb gazdaság, nem a piacra termelés bizonyítéka.

A feljegyzések között kevés adat szól a szarvasmarha-kereskedelemlről, holott a nagyobb méretű állattenyésztésnek minden feltétele biztosítva van, és például a szarvasmarha távolabbi piacokra való elhajtása sem olyan nagy gond, mint a gabona tengelyen való elszállítása. Ritkábban, de akkor nagyobb pénzösszeg, 1400—2000 forint a „lovak árából” még befolyik a gazdatiszt pénztárába, de szarvasmarha áráról a bevételi jegyzékekben nem esik szó. Érdekes azonban, hogy a hídvégi Nemes és a málnási Imreh család már sokkal inkább részt vesz a szarvasmarha-kereskedelemben, sőt ez az egyik fő jövedelmi forrásuk.

Nagyobb méretű gyapjúeladásra feltehetőleg nem kerül sor. Egyetlen ízben ad el Mikó István 558 font gyapjút. Ez érthető, hiszen juhászatainak mérete igen kisszerű; nem egy paraszti juhsgazda nagyobb juhnyájjal rendelkezik, mint ő. Valamelyes pénzjövedelmet azért természetesen a juhtartás is biztosít. Mikó István 1825-ben megparancsolja tisztjének, hogy „adjon el túrót a fejez hetekben” a románoknak. A bárányok piaci ára szintén érdekli őt, és ahelyett, hogy juhai számát gyarapítaná, a bárányokat árusítja el, kis, de azonnali pénzösszegekért.

A földesurak jobbágyaikkal a téli robotnapok idején „ölfát” készítenek elő, s a jobbágyi robotnap arra is jó, hogy a vevőhöz a szolgáló emberek szekerein, szánjain jusson el a fa. Ily módon 7, 14, 97, 100, 112 öl tűzifa kerül egy-egy tételben a brassói megrendelők, üzemek, sorházak stb. udvarára. A földesúri tiszteknek külön gondja, hogy „vágott fa” mindig legyen eladásra előkészítve. Az erdők nagyságához mérten azonban a piacra vitt tűzifa mennyisége jelentéktelen.

Világosan kell látnunk viszont azt, hogy ha e kisszerű, főleg alkalmi eladásokra épülő áruforgalom a számottevőbb piaci kapcsolatok hiányát is jelzi, a mindenből pénzt kisajtolni törekvő földesúri szándék, magatartás már annak a bizonyítéka, hogy az árutermelés kényszerűség, és a földesúrnak már nem áll módjában a régi módon élni és gazdálkodni. A pénzszerzési gondot, a minden eladható majorsági áruból jövedelmet biztosítani kívánó igyekezetei tanúsítja különben az, hogy 1806-ban 25 pulykát és 19 ludat adnak el Brassóban. Minden, ami azelőtt csupán a földesúr igényeit szolgálta, eladóvá válik. 1825-ben például még egy szokatlanul nagy harcsáról is lemond a halat igen szerető Mikó István, mert azért szép árat remél. A jobbágyok robotba mennek halászni az Oltra, és a bevételek között állandóan szerepel kis, 10—14—20 forintos összeg „halászati eredmény”-ként. Gubacsot, nádat, hullott almát, bármit és bármilyen kis összegért el kell árusítania a gazdatisztnek, ha valaki pénzt kínál érte.

Általános panasa a székelyföldi birtokosoknak, hogy a mezőgazdasági termékek ára igen alacsony. Arról szintén többször említést tesznek leveleikben, hogy a változó árak miatt a gazdaságban nehéz „előre gondolni”. Valóban az árak éppen a tárgyalt időszakban igen hullámzóak. A terményszükséglet megnövekedése a francia háborúk idején, a pénzérték szinte állandó hígulása, a devalvációk, majd a húszas években kezdődő pangás, ami 1825-ben jut el mélypontjára, mindez hozzájárul a mezőgazdasági piaci árak változásaihoz. 1811-ben (a devalváció évében) például a berecki búza, zab ára így alakul:²²⁶

	Egy köből búza		Egy köből kukorica		Egy köből zab	
	r. fjt	kr	r. fjt	kr	r. fjt	kr
Január	32	48	24	48	15	—
Február	38	48	36	—	20	—
Március	44	48	40	36	22	—
Április	100	—	84	—	28	—
Május	80	—	68	—	24	—

	Egy köből búza		Egy köből kukorica		Egy köből zab	
	r. frt	kr	r. frt	kr	r. frt	kr
Június	80	—	70	—	24	—
Július	72	—	70	—	20	36
Augusztus	64	—	64	—	14	—
Szeptember	64	—	34	—	10	36
Október	60	—	32	—	10	—
November	30	24	21	24	10	—
December	30	36	22	24	11	—

A gabona- és állatárak változásait a brassói piaci árakkal nagyjából megegyező sepsiszentgyörgyi árak is tükrözik.²²⁷

Év, hónap	A búza köble		Egy pár ökör ára	
	r. frt.	kr	r. frt	kr
1814. jún.	11	—	159	30
dec.	17	—	158	30
1815. jún.	24	—	330	—
dec.	20	—	370	—
1816. jún.	18	—	500	—
dec.	25	—	380	—
1817. jún.	44	—	300	—
dec.	28	—	200	—
1818. jún.	20	—	200	—
dec.	7	—	108	—
1819. jún.	8	—	220	—
dec.	7	12	200	—
1820. jún.	7	20	202	—
dec.	7	42	190	—
1821. jún.	13	30	174	—
dec.	12	—	164	—
1822. jún.	12	—	206	—
dec.	8	54	185	—
1823. jún.	8	—	200	—
dec.	4	—	132	—
1824. jún.	4	48	160	—
dec.	4	—	130	—
1825. jún.	4	24	130	—
dec.	5	12	100	—

3. A földesúri pénzbevételek egyéb forrásai

A földesúri pénzjövedelemben a taxák, regálék („földesúri jog”-nak nevezett „királyi haszonvételek”) még mindig igen számottevők. Ha például Mikó István az 1826. évi egész hídvégi majorsági búzatermését eladná, az ára 2000—2800 forint lenne. Ennyi viszont erdő- és legelőbérből, taxából, kocsma-regáléből is befolyik pénztárába. A „béerdőlők”, „hídon átjárók” nemcsak többletmunkaerő forrását jelentik a hídvégi

„Mikó-erdők” tulajdonosainak, hanem egyes években 100—300 forint pénzjövedelemhez is juttatják őket.²²⁸ Jó makktermés idején a „csere makkra bément idegen sertések” után is 400 forintnyi pénzbevétele van a Mikó családnak.

Nemegyszer elkeseredett pereskedést folytatnak az erdő-, legelő-, makkrészesedés arányáért éppúgy, mint a „korcsmárlási”, húskiméresi, malom- és hídtartási jogért. A Mikóknak az Olt hídvégi szakaszán van egy „hat rend cserefa lábakon álló, hetven lépés hosszú” vámos hídjuk, amelynek révén például 1826-ban 150 forint 25 krajcárnyi összeghez jutnak. Az így befolyó pénzmennyiség csekélynek mondható, mégis a Nemes család törvénybe idézi őket, magának követeli a vámos hídtartás jogát, és a császárnak panaszolja megrövidítését.²²⁹ Ugyanígy folyik a küzdelem a bodoki, bükszádi malomtartási jogért, malomvámért is.

A legjellemzőbb talán mégis az, ahogyan a földesurak a kocsmatartás jogából igyekeznek a parasztságot kirekeszteni. Hídvégén 1752-ben még a jobbágyság kocsmárolhat Szent Mihály napjától újévig. A XIX. század elején viszont már határozottan tiltják a falunak készített rendtartásban a parasztok ősi, hagyományok által megerősített jogát: „...a korcsmajuss és -haszon egyenesen csak a földesurakat illeti”. Ez a magatartás érthető is, hiszen például Mikó György minden széki tilalom ellenére az 1816-os évben is főz pálinkát. Mikó István pedig nemcsak távolabbi részjóságai borát árusítja ki székelyföldi fogadóiban, hanem Brassóban, Sepsiszentgyörgyön, Földváron hordószámra vásárolja a pálinkát és méreti ki a földesúri kocsmákban (1 forintért, 1 forint 30 krajcárért veszi meg például a pálinka kupáját, és 2 forintért adja el). Bevételei között rendszeresen 987, 1031, 1158 forintos összegekkel szerepel a kocsmá hozama.²³⁰

A földesúri mézszárszékeltartás még ennyire sem jövedelmező, mégis a Nemes és Mikó család e kis jövedelmi forrás miatt is hosszas perbe bonyolódik. Az történt ugyanis, hogy 1804 tavaszán Nemes Antal „teménytelen fegyveres, vasvillás, botos emberekkel” rátört Mikó Istvánnak egy földvári Hermán János nevű emberére, aki a gróf engedélyével levágott sertéshúst mért ki a hídvégieknek. Hermánt „embert borzasztó kínzások és hurcoltatások között felvitték [Nemes Antal] lakóudvarába”, ahol „kemény ütésekkel 25-öt vágattak reája”, „s azután szoros vasban vervén, sonyorú rabságban” tartották két hétig. A támadás oka az, hogy Nemes Antal a falu eladósodott mézszárosát magának felfogadta, „és minthogy marhával kereskedő maga is, ottan az udvarába az olyan marhákat, melyek döglőfélben vagynak vagy betegesek vagy a rosszóság miatt nem tudnak menni, leütteti és kiárultatja, és ha a faluba másvalaki jó egészséges marhát nyúz, azt kénozza, veri és embert borzasztó kegyetlenségeket követ el rajta úgyannyira, hogy miolta gróf Nemes Antal úr mézszárosodik, egész falustól nagy szűkséget szenvedünk a hús dolgába”²³¹.

Ugyancsak a majorsági árutermelésből befolyó pénzjövedelem elégtelensége készíti a Mikó család tagjait arra, hogy birtokaikon ipari üzemeiket, földesúri manufaktúrákat létesítsenek. Az oltszemi fűrészmalom csupán a birtok lécs- és deszkaszükségletének fedezését szolgálja. A bükszádi üvegcsűr azonban már tipikus földesúri manufaktúra. Kezdetben, az 1700-as években még csaknem kizárólagosan a piactól távol eső erdők

fájának valaminő hasznosítását szolgálja. 1738-ban még csak annyit ér, hogy évi 120 magyar forint taxát jövedelmez, „és az urak számára szükséges üveg”-et. Jelentéktelenségét mi sem bizonyítja inkább, mint az, hogy az osztozáskor a hídvégi nyílba a huta ellenértékéért a vámos hídat és kocsmát sorolják. Özvegy Mikó Miklósné birtoklása idején s főleg a XIX. század első felében azonban már komoly jövedelmi forrássá válik, kiépül, s termelőképessége is megnő. 1805-ben például csak Havasalföldről 7—8000 forint folyik be üvegáruért Mikó Miklósné kezeibe. 1847-ben pedig, amikor már Mikes Benedek tulajdonában van, 30—40000 pengő forintot forgalmaz évente.²³²

Ez a vállalkozás viszont a XIX. század derekán már nemegyszer bérlő kezére kerül. A földesúri manufaktúra-tulajdonosok csupán a kockázat, fáradság nélkül elért bérösszeget szedik fel. Jellemző az is, hogy birtokaik területén egyre-másra létesülnek kisebb kereskedő-tőkések manufaktúrái, amelyeknek ők adnak bérbe épületeket, területet, arra viszont, hogy hasonló vállalkozást maguk létesítsenek, képtelenek. Mohó vágyakozással fordulnak a pénzt hozó újabb termelési ágak felé, de a birtokuk kínálta nyersanyagforrások ipari feldolgozását csak az üveggyártás terén valósítják meg.

*

Az 1848—49-es forradalomban és szabadságharcban végre a székely társadalom is rálép arra az útra, amelyen járva egy csapásra megoldhatná az adott korszak ellentmondásait. A fejlődést gátló akadályokat azonban a végül is katonai vereséggel végződő forradalom sem számolja fel teljesen. A Székelyföld 1849 utáni lassú polgári átalakulása, a mezőgazdaságban még hosszú ideig szívósan fennmaradó feudális maradványok, a tőkés termelés gyenge iramú fejlődése az oka annak, hogy a polgári demokratikus forradalom után következő évtizedekben sem oldódnak meg egészükben a tárgyalt korszak problémái. Ez azonban már messzire vezet, és egyike azoknak a kérdéseknek, amelyeknek székelyföldi vonatkozásai még alapos tanulmányozásra várnak.

1956

A JELENBEN ÉLŐ MŰLT

A HATÁRŐRKATONA ÉS JOBBÁGYNÉPESSÉG KÜLÖNBÖZŐSÉGÉRŐL VALLOTT NÉZETEK

Sepsibodoki (1941—1943. évekbeli!) vizsgálódásaink során arra kellett rádöbennünk, hogy a társadalmi formációk átalakulása nem is olyan gyors és mindent gyökeresen megváltoztató folyamat. A jelenben, még ha kisebb mértékben és egyre csökkenő hatóerővel is, ott munkálnak az öröklött erőtényezők, formák, szemléletmódok. A társadalomfejlődésnek ezt a talán másodrendű, de nem lényegtelen jellemvonását szeretnők bizonyítani, miszerint a történeti múlt különbözősége folytán, a köztörvények útján szabályozott más és más életforma, illetőleg életrend a feudalizmus elmúltával, a kötöttségek pántjainak meglazultával, sőt lehulltával is tovább él és alakul. Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy a falu élete megmerevedett, csak arra akarunk rámutatni, hogy a változás, a kibontakozás folyamata lassú, és az előbbi helyzet hatása alól csak igen későre szabadulhat.

A *csopórtérzékenység* megsértése Sepsibodokon még ma is tönkretethet egy házasságot; nem is tartják szerencsésnek a „keveredést”. A katona hamar odaveti, hogy „paraszt voltál, meglátszik”. Sokat emlegetik, hogy „B.M. F.Ámálit vette el. Mostak az asszonyok a patakon, s az asszony felvette az ura gagyáját, és kacagva azt mondta: milyen paraszt bűz ez a gagyá. Megtudta B.M., s az asszonyt elkergette. Ámáli szép es vót, mód es vót, várták, hogy visszahijja. De ő sohase küdőtt.”

Ma a falu és az öregek ítélete vesztit erejéből, de tartja magát az a vélekedés hogy „régii törvény jó törvény”. Egykor (elsősorban a világháború előtt) a társadalmi érintkezésben a közvélemény ítéletének kihívása nélkül nem is lehetett megszegni a szokás parancsát. „A jobbágy s katona fonóba es külön járt.” A kisebb összejöveleteken, amelyek inkább a katonáknál voltak szokásosak, gyakran „még tizenyolcán is összejöttek, s úgy ettek, ittak, de mind egy rendbéli.” Farsangkor igen gyakoriak voltak a bálozások. „Katonabálra jobbágyember bé nem ment volna. Olyan fényes multságok voltak.” Ugyanígy mondja a jobbágyrendű is: „Ha bált rendeztünk, oda katonának kuss.” „Még a cselédek is külön hálóztak. Most minden együtt mulat.”

Az elkülönülés már a gyermekkorban megkezdődött. A katonaaasszonyok gyermekeiket nem engedték a jobbágyokéival játszani. A csúfolódás is tudatosította bennük a külön csoporthoz tartozás tudatát. Ma már ez is a múlté. Régen még a kocsmában sem ültek egy asztalhoz. Sokszor verekedett össze ilyen rendi alapon a külön vigadozók társasága. Ez, mint a fiatalabbak „ilyenszerű” érintkezése, szintén a múlté.

De még ma is élő és erős törvénye van a templomban ülés rendjének. A templom jobb oldala, az előkelőbb rész, a katonáké; bal oldalon a jobbágyok ülnek. „Ha parasztlány katonához megy, katonaszékbe ül; s ha parasztember vesz el katonát, az ember is, az asszony is marad.” Egészen a közelmúltig a különböző rendbéli asszonyok a templomba külön ajtón is mentek be, de a jobbágyrészen valók „felfuvalkodtak”, és be kellett az egyik ajtót zárni a békesség megóvásáért.

Egymás családi ünnepeinél a kilencszázas évek elejéig tartott a rendek elkülönülése. Ma a születésnél, házasságnál a tanúzást a rokoni és anyagi érdekek irányítják. „Temetésre — így vallották —, ha katonember meghal, a férfiak még el-elmennek. Azok inkább súrlódnak, de parasztházhoz székeley asszonyt a kíváncsiság ha visz, hogy lásson.”

A csoportok különválásának, egymás fölé rendeződésének, a „székeleyek” magasabbrendűségi tudatának külső jegyei közül a megszólítást kell kiemelnünk. A szigorúan kötelező erejű megszólítási formák még ma is élnek. A katonarendi férfit „uram”-nak, asszonyát „asszonyom”-nak nevezi a jobbágyokból jöttek nagy része még ma is. Jómódú és falubeli tisztséget viselő jobbágyrenditől hallottuk: „nagyobbbrézt úrnak szólítják őket. Úri emberek is voltak [jó dolguk volt!]. Minket parasztnak hívtak. Hát ők vajon ma mik? Hát ők is parasztok. Kérdezzen meg egy urat, hogy mik.”

A társadalom alkotta formák gyakran túléltek a társadalom életrendjének megváltozását, és idő kell ahhoz, hogy az évszázadokon át szigorú rendi meghatározottságban élő falu ezekből kibontakozhassék és új, más természetű érintkezési formákat alkotva, szabadabbá, meghatározottságtól mentesebbé tegye életét.

Életmódjukban ugyanez a folyamat észlelhető. Az összemosódás csak napjainkban válik teljessé, de azzal a jellemvonással, hogy a csoportok fejlődési irányában mégis találunk olyan jegyeket, amelyeket ennek a hajdanában volt különböző életmód és életszemlélet következményeinek kell tartanunk.

A múlt világháborúig teljesen különböző és csak a renden belül nagyjából egyöntetű viselet jellemezte a két csoportot. A jobbágyférfiak fehér, a katonarendiek szürke harisnyát viseltek, más és más színek jártak a rendi hovatarozás szerint asszonyoknak-lányoknak is. A viselet leírását mellőzzük, azonban lényeges az a tény, hogy a katonarendi öltözetét a nagyobb díszesség, igényesség és drágaság jellemezte. Ma ennek sincs nyoma. A katona ugyan „ma is jobban flancol”, azonban a gyári ruhanemű olcsósága, a zárt, önellátó családi gazdaság felbomlása teljesen eltüntette ezeket a rendi, falunkban hajdan kötelezően viselt ruhadarabokat. Az öltözködésben ma megnyilvánuló „luxot” el is ítélik az öregebbek: „Ma mindenki a ruhával akarja magát emelni. Nem azt hordja, ami neki dukál.”

A ház külsejében, berendezésében megnyilvánuló katonai igényesség is a múlt emléke és jellemzője. Ma a jövevény és jobbágycsaládok is polgári, városzéli mintához hasonló és polgári módon berendezett, kényelmetlen, célszerűtlen, de az úrihoz hasonló otthonot kívánnak berendezni. Polgári bútordarabokat mégis inkább a katonarend otthonában láthatunk.

Régebb az étkezésben is jellegzetes különbségek voltak. A régi katonákat „jól élők”-nek, „hasukon szegényedők”-nek nevezik, a jobbágyok közül pedig „sokan a hasukon takarítottak vagyont”. A régi étrend tanulmányozása közben, az azokra vonatkozó emlékezések összegyűjtése során megállapítottuk a főbb eltéréseket. Lényeges, hogy a katonarend jobban élt, többször evett, és a finomabb ételekre sem sajnálta a költséget. A jobbágyrendű étkezése viszont szigorú, szűkös; és ez még a vagyonosabbakra, a „hatökrösökre” is jellemző. Azt mondják: „Fekete borsós ke-

nyeret sokan ettek, olyan fekete kenyeret, mint a korom. Árpát vegyítettek fekete borsóval; de sokszor mondta azt apám: egyed, met kakastévef készült, de azért csak rágta az ínyemet. A búzát mind egy szálíg eladták. Vagyont jobban tudtak őrzeni, mint a máiak.”

Az étkezés társas, ünnepélyes formái is a katonáknál voltak inkább meg. Ezeket „házimulatság”-nak nevezték. „Nekiültek, és reggelig fogyott a disznó, rétes, kótes palacsinta. Volt eszem-iszom. Koma, testvér, rokonság, jóbarátok jókat ettek-ittak. Hej, vígan éltek a régi öregek.” Ez a „viganélés” utóbb terjedt a jobbágyok között is, azonban szerényebb kezek között.

A fogyasztásra általában jellemző a katona jobb, magasabb életszínvonalra való törekvése, ami néhol a könnyelműség határát súrolja. A jobbágy hívebben őrizte és őrzi ma is azt a fogyasztási rendet, amit a munkához igazított és a vagyon-, illetve földszerzésre beállított sanyarú, szegénységtől megszabott múltbeli életrend megkövetelt,

A katonarendi számára már nem egyetlen életcél a föld. Ez, szinte polgári értékelés szerint, csak eszköze a jobb sorsnak, az utódok könnyebb és magasabb színvonalú életének. A jobbágy termelésében viszont céllá válik a föld, a munka és az igénytelenség pedig eszközévé a további földszerzésnek. Utódaik számára a magasabb szintű életnek egyetlen útját látják, és ez a gazdai, földbirtokosi állapot. Sokan rájöttek már mindkét részen arra is, hogy „könnyebben él a gyerek, ha eggyel osztozik”. A születések csökkenésében e sajnálatos, kiútnak vélt felismerés nyoma meg is látszik.

A jobbágyrendiek szerint a katonák nem is szeretnek dolgozni. Ezt a vélekedést katonai részről megerősíti a már mondott igényesség és az a tény, hogy igyekeznek maguk számára minél kevésbé testet-lelket törő életlehetőséget teremteni. Ezért mondják a jobbágyok, hogy a katonák „ágálnak”, „a piszkos munkától húzódnak, és még bejárót is tartanak”. „Azért vágnak ma kevesebb disznót, mert elkeni a finom katonalány köntösit a moslékosvider, és a keze is eldurvul, ha a moslékba nyúl télen.”

A jobbágyrendiek mindezt a katonák régi életformáját okolják. „Megszokták, mint a kozákok, hogy ne dolgozzanak. Régen vót zsold. Amit elöltözködtek, abból is adósság lett. Annyira el voltak lustulva, romolva, hogy dolgozni már nem szerettek.” A katonák viszont azt mesélik a jobbágyokról, hogy régen is, ma is „látástól vakulásig” húzzák az igát. Értelmiségi falunkbeli katonaeMBER mondja róluk: „Állati munkával, igénytelenül éltek, így csúszott át lassan a vagyon az ő kezükbe. Azok nem törődtek a közügyekkel, iskolával, csak a pénzt rakták fokára, hogy vehessék a földet.”

Ez a kétféle szemléletmód jellemzi a két réteg középkorú és idősebb tagjait. Azok, akik a jogok, az önrendelkezésben álló tulajdon, szabadság érzését nélkülözték, talán természetes módon is ennek megszerzésével és biztosításával igyekeztek életüket teljesebbé tenni. Ez a szemlélet tipikusan „paraszti”, és hogy ez náluk általánosabb, azt azzal is magyarázhatjuk, hogy ők a hagyományörzőbbek, tehát társadalmi-rendi értelemben ők azok, akik inkább „parasztk” maradtak. Tulajdonosi öntudatuk, jobb anyagi helyzetük azután sok esetben gögösségben és büszkeségben nyilvánul meg. Azt is mondják, hogy a katonának általában „finom úri tem-

pója van”. A jobbágyot ezzel szemben „a góg, vagyon s a durvaság” jellemzi.

Amikor a két rend viselkedéséről, modoráról, társadalmi érintkezési módjáról szerettük volna az ő véleményüket is hallani, a jobbágyokról érdekes módon igen sok esetben hallottuk szóról szóra megjegyezve ezt a véleményt: „nincs finomság bennük”. A jobbágyok ugyan a katonák „finomságát” „urizálásnak, rangúzásnak” nevezik, de mégis sokan elismerik azt, amit a katonák állítanak magukról, hogy „sok van közöttük, aki úri”. Az egymásról való vélekedésükben tehát maguk fedezik fel a különböző, a csoportokra jellemző sajátosságokat, ugyanakkor kész ítéletük, értékelésük van a maguk csoportjáról.

A *középosztályba való feljutás*, a paraszti, földművelő sorból való kiemelkedés kérdésében is a két rétegre különböző fejlődési irányt állapíthatunk meg.

A jobbágyság számára a földhöz, a hagyományos paraszti élethez kötött szemlélet megnehezíti, hogy a felemelkedést, a különb sorsot utódai számára a falun kívül vagy más foglalkozási ágban, társadalmi állásban keresse. A katonák számára viszont a polgárosultabb szemlélet, a tanítási hagyományok szinte kötelezővé tették, hogy az arra alkalmas utódok számára a jobb életlehetőséget — ha kell — a falun kívül, esetleg más társadalmi osztályban vagy éppen az „úri” rétegbe jutással biztosítsák. Számukra „a birtok” ennek eszköze is lehet.

Ezért van az, hogy az „igazi katonák” minden községben tanítottak. Mindenfelé igen nagy azoknak a száma, akik iskolába vagy mesterségre adták gyermekeiket, még ha ez azzal is járt, hogy „egy-kettő otthon maradt szegénykedni, mert biza amíg a többiből úr lett, az a földből, vagyomból is vitt el”. S ha még csak ez volna a baj. De többen vallják: „a székelység ereje s becsülete azért fogyott, mert a java, okosabbja elkerült a faluból”. „Igaz, hogy tehetségük is volt rá — állapítja meg valaki —, de a liszt lángja bizony elpályázott a faluból.” Viszont a jobbágy-ságból férfi egy se hagyta el a falut. A tanulással régen is megpróbálkozott egy-egy, de fizetni nem szerettek, s pár osztály után itthon maradtak.

Számtalan példát sorolhatnánk fel hagyományosan tanító katonanemzetségekről, önjerejükben felvergődött, pozíciót elért katonafiúkról, nélkülözések mellett minden gyermeket tanító családokról. A jobbágyoknak „most nyílik a szemük”, és a nagygazdák a jobbágyrésztől is megpróbálkoznak a tanítatással. Ebben nagy kedvvel társulnak hozzájuk a jövevények is, akiket nem riaszt meg a más életformába, más faluba vagy a városba jutás tudata — éppen gyökértelenebb voltuk miatt.

A *jövevények* számbelileg ma a falu felét jelentik, és ehhez hozzá kell még tennünk, hogy ők a falu leginkább szaporodó elemei. A faluba való beszámazásuk kérdésével foglalkozva megállapíthatjuk, hogy legnagyobb részük az Olt-fejből, a Csíkba átvezető Olt menti részből való. Huszonhárom család vagy családfő telepedett innen, a földrajzilag is legközelebb eső területről a mi falunkba. Legnagyobb részük Háromszék megyei; hatvankét család meg éppen Sepsi járási. A fennmaradó kisebb rész aztán a Székelyföld és Erdély legkülönbözőbb területeiről jutott el ide.

Származásukra nézve leginkább földtelen jobbágy vagy törpebirtokos zsellérvadékok, akik falujukban nem találtak létfenntartási, megélhetési alapot.

A beházasodás, a szolgasors, fakitermelés, fuvarozás, a bodoki cserép- és téglavetés fellendülése az udvari birtokon, majd attól függetlenül is, a Matild borvíznél való elhelyezkedés, a vasútnál való szolgálat, iparosként való megtelepedés és a „falubeli értelmiséget” szaporító hivatal vállalása voltak azok az alkalmak, amelyek életlehetőséget biztosítottak ebben a fejlődő faluban.

Ugyanakkor innen is szép számmal vándoroltak ki, főleg katonarendbeliek, akik mellett azokat a zselléreket, jobbágyokat is meg kell említenünk, akik inkább idegen faluban „nyomorkodtak”, mintsem hogy otthon „alig-alig urat” szolgáljanak.

Az ősi bodokiak számon tartják és keserűen említik, hogy a „jöttek” maholnap elfoglalják tőlük a falut. Erre meg is van bennük a kedv és életrevalóság. Olyan életkedv, mozgékony, vállalkozási szellem van ebben a lakhelyét könnyen változtató csoportban, amivel a falu ősi rendjébe beilleszkedni képtelenség is volna. Csak egy részük — a második, harmadik nemzedék — tudott, birtokot szerezve s a falu társadalmához már rokoni kötelékekkel is odafűzve, az ősi falubeliekhez hasonlítani. Ezek inkább az igénytelen jobbágycsaládokba beházasodva, s maguk is a földszerzés vágyától hajtva — a jobbágyokéhoz hasonló életet folytatnak. Egyébként a jövevények soraiban nehéz a katona- vagy jobbágycsoporthoz hasonló egységes magatartást kimutatni.

Egy részük, a teljesen vagyontalanok, főleg napszámos-, harmadasmunkából és egyéb alkalmi vagy azon kívüli kereseti forrásból tengődnek. Ezek életmódja, fogyasztása szegénységük miatt alacsony szintű. Némelyek inkább már a városi értelemben vett proletár sors létbizonytalanságában és az azzal járó társadalmi, politikai magatartással élnek. A „gazdák” egy része elítélőleg nyilatkozik róluk, és „egyszer hopp, máskor kopp” életrenddel is vádolják őket.

Egyébként az 1890 előtt beszármazó jövevények, de a később itt otthont keresők is elsősorban a szomszédos falvak, főleg Oltszem, Mikóújfalú, Bükszád, a Mikók által telepített jobbágyainak és zselléreinek ivadékai.

A SZÁMBELI ÉS VAGYONOSODÁSBELI IRÁNYZATOK ELTÉRŐ VOLTÁRÓL

Sepsibodok társadalmának vázlatos vizsgálatával azokra a tényekre akarunk rámutatni, amelyek kétségtelenné teszik, hogy főleg a közelmúltban, de nem is sejtett mértékben a jelenben is, a más történelmi múltú csoportok között — tekintet nélkül azok vagyoni vagy társadalmi helyzetére — jelentős eltérések vannak. A döntő, az alapvető természetesen az, hogy a falu társadalmi a polgárosodás útjára lépve, jelentős mértékben eltávolodott és a fiatal generációkban még hatványozottabb mértékben távolodik el a múlt és a hagyomány megköttőségeitől, társadalmi előítéletekben és szokásokban meggyökeresedett törvényeitől. Azonban még ebben a folyamatban sem állapíthatunk meg teljes azonosságot a két csoport tagjai között.

A polgárosodás kétségkívül a katonáknál a gyorsabb ütemű. Ebben segítségükre van az a körülmény, hogy nekik már a múltbeli életformájukban magasabb életszínvonalat, nagyobb igényességet, jobbágy falutársaiknál szélesebb látókört, nagyobb mozgékonyt, vállalkozási kedvet s a paraszti sorból való kitörési, fennebbjutási akaratot sikerült elérniük. A jobbágyszármazásúak polgárosodási folyamata lassúbb. Hagyomány, konvenció, a falusi élet ősi törvényei még inkább uralkodnak fölöttük. A vagyonosabbak részéről azonban tapasztalható a polgárosultság felé való törekvés néhány komoly jele is. Így főleg a gazdálkodásukra eddig jellemző hagyományos formákat hagyják el mind többen és többen, és igyekeznek a kapitalista termelési rend piaci törvényeihez alkalmazkodva gazdálkodni. Ehhez hozzávehetjük még azt is, hogy a gyermekszületések korlátozására és egy-két gyermek taníttatására ma már sokkal több példát találunk, mint a múltban.

A jövevények polgárosodása a vagyont szerzett családoknál meggyezik a jobbágyszármazásúakéval. A nagyobb számú szegényebb réteg pedig biztosan halad a mind jellegzetesebbé váló falusi mezőgazdasági proletár életforma felé.

A lényeges mindebben az, hogy a felületesen szemlélt és így egységesnek látott kis falusi társadalom múltjában, életében, fejlődésének irányában olyan csoportokra oszlik, amelyek egymástól különböznek, viszont az egyes csoportokon belüliek hasonló jegyeket hordoznak.

A továbbiakban megkíséreljük két statikusan szemlélt helyzet összehasonlítását, hogy a származási csoportok helyzetére és számbeli alakulására jobban rávilágíthassunk. Az 1890 előtt összeállított községi törzskönyv adatait hasonlítottuk össze az 1943. évi községközi adatokkal. Először is a vérrokonsággal egybefűzött és hasonló nevet viselő rokon családok, a nemzetségek helyzetét vizsgáltuk meg.

Eszerint a nemzetségek száma

	1890-ben	1943-ban
Katona	21	16
Jobbágy	21	20
Jövevény	46	101

A katonarendből egy fél század alatt öt nemzetség halt ki. A jobbágyságnál az egyetlen Nyeső nemzetség pusztult ki csupán, míg a jövevény nemzetségek száma kétszeresére szaporodott.

A családok számát vizsgálva azt látjuk, hogy

	1890-ben	1943-ban
Katona	74	69
Jobbágy	84	72
Jövevény	65	148

Eszerint az ősi falubeli családok száma fogy, míg az 1890-ben legkisebb családcsoporthoz tartozó jövevények 1943-ban már az összes családok felét jelentik.

A nemzetség és család viszonyát elemezve, azonnal feltűnik a jobbágy- és katonarendbeliek nemzetségeinek nagyobb volta, a nemzetségekbe tartozó családok nagyobb száma.

1943-ban 80 jövevény családot számláltunk össze, melyeket egyben egycsaládos nemzetségnek is kellett vennünk. A nemzetség nevet pusztán csak azért kaphatták meg, mivel a falu a nevet továbbvívót, fenntartót, ez esetben már az egy családot is nemzetségalapnak tartja. Ez a tény, a jövevények nemzetségeinek kicsinysége (átlag egy és fél család jut egy nemzetségre) a falu társadalmának szervességén igen sokat változtatott. Ez akkor tűnik ki leginkább, ha tekintetbe vesszük, hogy például a katonarend négy nemzetsége, a Fodor, Ferenc, Henter és Simon 1890-ben 30 családot jelentett, 154 családtaggal. A jobbágy Kádár, Sinka, Kató és Hosszú nemzetségek pedig 33 családot és 138 családtagot számláltak. Ezek között a nemzetségek között igen erős volt az összeházasodás. Elképzelhető, hogy 30—33 virágzó család milyen erő- és közösségtudatot képviselt. Hogy mást ne is említsünk, a kalákázásnál is ezek a rokoni bokrok segítettek egymást.

A jövevények egyes családok! Rokoni kötelékük esetleg senkivel vagy csak alig van a faluban. Még leginkább azokkal a családokkal, ahova beházasodás révén jutottak. Miután ők vannak többségben, elképzelhető, hogy mennyire feloldódott már csak ebből kifolyólag is az együvé tartozás tudata, ami régen a „falut” tette.

Visszatérve a csoportközi helyzet elemzéséhez, a családtagok számát vizsgálva a következő helyzetet találjuk:

	1890-ben	1943-ban
Katonánál	341	241
Jobbágyoknál	344	256
Jövevényeknél	270	564

Egy fél század alatt a katonarend száz taggal, tehát szinte egyharmadával fogyott meg. Valamivel kisebb a jobbágyok számának csökkenése, míg a jövevények száma kétszeresére emelkedik, úgyhogy 1943-ban már a falu lakosságának a felét jelentik.

A nemzetségek tagjainak a száma is különböző módon alakult. A katonanemzetségeknél a 10 tagon felüliek megtartották számarányukat, a 10 tagon aluliaknak azonban fele kipusztult. A jobbágyoknál a sok tagú (húszon felüli) nemzetségek gyengültek meg, míg a jövevényeknél a 10 tagon aluli nemzetségek száma növekedett. Náluk 20 tagon felüli nemzetségekről nem beszélhetünk, és ilyenek ma sincsenek. Csak a régebben bevándorolt, meggyökeresedett és főleg a jobbágyságba bekapcsolódott beszármazók nemzetségeinél találunk tíznél több tagúakat.

A fiúgyermekek számát vizsgálva, még határozottabbá válik az eddigiekből megalkotott kép:

	1890-ben	1943-ban
Katonáknál	95	49
Jobbágyoknál	85	53
Jövevényeknél	68	140

A sorrend tehát 1943-ban teljesen megváltozott. A vezető katonarend ma a jövevényeknek kénytelen átengedni az elsőbbséget ezen a téren, azoknak, akik 1890-ben még a legutolsók a három csoport között.

Itt állapítható talán legtisztábban meg a számbeli helyzet fejlődési irányában fellelhető törvényszerűség. A katonarend falubeli mennyiségi

hanyatlása is itt tűnik ki leginkább. A jobbágyoknál is jelentkeznek a visszaesés, de a katonákénál kisebb mértékben. A két ősi csoporttal szemben a jövevények ma teljesen fölénybe kerültek. Száznegyven fiúgyermek viseli ma és viszi tovább a jövevény családok nevét, míg a két ősi rend fiúgyermekei együttesen is csak 102 főt számlálnak.

Ha a fiúgyermek számát az egyes nemzetségeknél nézzük, akkor is ugyanazt a folyamatot észlelhetjük. 1890-ben még találunk a katonákénál 10—12—18 fiúgyermekes nemzetségeket, a jobbágyoknál is vannak nagyszámú fiúutódban gazdag nemzetségek. Azonban 1943-ban ilyeneket már hiába keresünk.

A jövevényeknek éppen amiatt, hogy nemzetségeik kis családszámúak, nem találhatunk sok fiúgyermekes nemzetséget. Családonként azonban annál inkább. A sok fiúgyermek számát náluk az teszi nagyobb súlyúvá, hogy 32 olyan nemzetségük van (frissen alakult vagy bevándorolt), amelyiknél egyetlenegy gyermek sincs még. Külön-külön vizsgálva az egyes nemzetségeket, még szembetűnőbb a régen vezető katonacsádok számbeli elsovadása. És ez annál inkább megdöbbentő, mivel az egész folyamat rövid, alig fél évszázadnyi idő alatt következett be.

A katonanemzetségek közül például a Henter 8 családról, 45 tagról és 12 fiúgyermekről 1943-ra 6 családra, 18 tagra és 1 (!) fiúgyermekre olvadt le. A Fodor nemzetség 10 családja, 52 tagja és 18 fiúgyermek helyett ma 7 családot, 26 tagot és 7 fiúgyermeket találunk. Hozzá kell tennünk azonban azt is, hogy sok esetben csak látszólagos az egyes nemzetségek sovadása, mivel a falun kívül, Erdélyben és a nagyvilágban a középosztályban, a városok alsóbb rétegeiben tovább élő családjaikat nem vehetjük tekintetbe, holott ezek egypár nemzetségnél még nagyobb számúak, mint azok, amelyek ma a faluban élnek.

A jobbágynemzetségeknél ilyen nagyarányú csökkenést nem tapasztalhatunk. Sőt például a Sinkák nemzetsége 9 családról és 36 tagról 13 családra és 45 tagra szaporodott. Ezen a „rend”-en belül több ilyen példával is találkozunk. Sajnos éppen a vagyoni téren gyarapodó és a polgárosodás materiális feltételeivel inkább rendelkező nemzetségeknél, családoknál tapasztalható számbeli megfogyatkozás.

A jövevények egyes nemzetségeinek életében az egész csoportra jellemző folytonosságot hiába keresünk. Az 1890 előtti 65 nemzetség leszármazottaiból ma csak 16 él a faluban. A többi főleg a világháború és az azt követő agrárkrízis következtében elszóródott. Különösen a fiúk távoztak el igen nagy számban a fellendülő, iparosodó erdélyi vagy moldvai és havasalföldi városokba. A leányok nagyobb része főleg a jobbágy és jövevény fiúkkal összeházasodva tovább él a faluban, azonban ezek „nem viszik tovább a nevet”.

Az újonnan beszivárgott jövevények szaporodási, terjeszkedési kedve és életképessége, akárcsak a meggyökeresedetté, jóval meghaladja az ősi falubeliekét. Természetesen az előbbiekből hiányzik az a konzervatív, földhöz, faluhoz ragaszkodó magatartás, ami főleg a jobbágyokat jellemzi.

A jövevényeknek kivételként találhatunk olyan nemzetséget is, amelyik meggyökeresedett a faluban, és igyekszik a régi családokhoz hasonlítani. Példa rá a Lungulyok nemzetsége, amelyik 1890-ben 2 családot,

10 tagot és 4 fiúgyermeket számlált. Ma pedig 8 család, 30 tag és 8 fiú teszi őket a falu egyik legerősebb nemzetségévé.

Talán túlságosan részletekbe menő ez a vizsgálat, azonban szükségességét bizonyítja az ezáltal kétséget kizáróan megállapítható folyamat, és pedig az, hogy a csoportok számbeli alakulását tekintve a katonák visszaesése, a jobbágyok viszonylagos térvesztése és a jövevények súlyának megnövekedése társadalmi törvényszerűség, amit egyelőre erre az egy falura szóló érvennyel talán további bizonyítás nélkül is elfogadhatunk.

Ezek után áttérhetünk a másik számszerűleg megfogható társadalmi tényező vizsgálatára, azaz arra a kérdésre, hogy a vagyonosodásban, a gazdagodásban vagy szegényedésben ugyanígy megtalálhatjuk-e a társadalmi csoportok különböző irányú fejlődését.

Az 1901. évi tagosításkori és az 1943. évi birtokviszonyokat összehasonlítva értékes megfigyeléseket tehetünk.

A szántó, kert, rét és legelő birtoklásában a következő helyzetet állapíthatjuk meg:

	1900-ban				1943-ban			
Katonáké	509	hold	526	□ öl	509	hold	216	□ öl
Jobbágyoké	305	„	73	„	340	„	624	„
Jövevényeké	299	„	1011	„	594	„	512	„
	1113	hold	1610	□ öl	1443	hold	1352	□ öl

Először is a mezőgazdasági terület 1943-beli megnövekedését kell megmagyaráznunk. 218 holdat az udvartól, a volt Mikó-uradalomtól szerzett a falu. A fennmaradó területet a Sepsibodokhoz közel fekvő szomszédos községektől vásárolták a földvételekre mindig kész bodökiak.

A csoportok részesedését vizsgálva meg kell állapítanunk, hogy a katonák birtokállománya jóformán semmit sem változott. Ez azonban csak látszólagos, ugyanis 68 hold 240 □ ölet jobbágyrészről örökölt az egyik katonanemzetség. 41 hold 201 □ öllel pedig az egyik vállalkozó szellemű katonacsalád növelte a katonarend birtokállományát. Ha ezt a területet leszámítjuk, akkor a valóságnak, az általánosan jellemző irányzatnak jobban megfelelő képet kapunk. Azt ugyanis, hogy a katona-birtokállomány mintegy 100 holdnyi területtel kisebbedett meg. Ezt alátámasztja az is, hogy ebben az időközben 13 katonanemzetség szegényedett el, és csak 7 nemzetség szaporította vagyónát. Ezek közül is csak a két fent említett nemzetség gyarapodott számottevőbben.

A jobbágyok 35 hold és 551 □ öllel gyarapították mezőgazdasági területüket. Ehhez hozzá kell vennünk azt a 68 hold és 240 □ öl területet is, amely a katonák birtokába nem erő kifejtés, hanem öröklés útján jutott, és akkor mintegy 100 holdnyi területgyarapodást mutathatunk ki az ő javukra. A jobbágyok földterületben való gazdagodását mutatja az a tény is, hogy nemzetségei közül 13 gazdagodott, és csak 5 nemzetség szegényedett el kisebb mértékben.

Tekintetbe véve, hogy éppen a gyökeres jövevények között találjuk a legjobb, birtokszerzésre alapított házassági politikát folytató nemzetségeket, és hogy ezek főleg jobbáglányokat vettek el, igazolhatjuk azt, hogy vagyónilag a jobbágyok valóban „előrement”, míg a katonák „lecsúsztak”.

A jövevények 294 hold és 1101 □ öllel birtokolnak többet, mint 1900 táján. Szinte kétszer annyit. Ebben nagy szerepe van a gyökeres jobbágyok nagyarányú földszerzésének is. A Lungulyok 71 hold 1333 □ öllel, a Deákok 54 hold 130 □ öllel és a Demeterek 31 hold 117 □ öllel gyarapították vagyonukat. Csak ez a három gyökeres jövevény nemzetség 156 hold és 1580 □ ölet szerzett ez alatt az idő alatt. Tehát a jövevény vagyon növekedésének több mint a fele ezt a három nemzetséget illeti.

Amint látjuk, a számbeli helyzet és fejlődés vizsgálatánál felismert törvényszerűségek a földvagy on síkján is érvényesek.

A közbirtokhoz viszonyítva nincs Sepsibodokon számottevő erdő- és legelő-magántulajdon. Ezért a közbirtokosságok tulajdonjogi helyzetével foglalkozva az erdő- és legelővagy onban való részesedésre is választ kapunk. Az 1876. évi arányosítási perirat, a törvényszék döntése szerint az addig a „Kilenc falu” közös használatából Sepsibodoknak kiszakított erdők egy részét a volt kétág-katona (huszár és gyalog) rendnek juttatta. A „volt kétág-katona közbirtokosság” erdejében ekkor kizárólagosan csak katonarendi arányrész-tulajdonosokat találunk. 1940-ben azonban az arányrészek 51,5%-a van már csak a birtokukban; 14%-ot a jobbágyok és 34,5%-ot a jövevények szereztek meg.

Az arányosításkor 23 katonanemzetségnek van arányjoga. 1940-ben ebből 10 nemzetség kihalt, úgyhogy már csak 13, illetve 14 nemzetséggel számolhatunk, ugyanis egy katonanemzetségnek még sikerült jogot szereznie. Ebből a 14 még élő nemzetségből is már csak 10 nemzetség rendelkezik arány jogok felett, mégpedig úgy, hogy 7 nemzetség 1940-ben kevesebbel, mint az arányosításkor, 3 pedig többel. Bizony a „katonakerdő” már csak felerészben az övék, holott régebben abba az erdőbe más csoportbeli még „a lábát sem tehetette be, agyon es ütötték volna”.

Emellett még volt egy ősi jogon birtokolt „Huszár-erdejük”. Ezt a később „volt kétág-katona közbirtokosság II. csoport” néven számon tartott erdőt szintén csak katonabirtokosok használták ősidőktől fogva. 1934-ben a kisajátításban érdekeltekről összeállított névjegyzék szerint a 87 jogból csak 51 és fél volt katonáé, 9 jog a jobbágyságot és 26 és fél a jövevényeket illette meg. Ha nem a jogokat, hanem a részjogosultakat nézzük, azt látjuk, hogy azok 60%-a katona, 10%-a jobbágy és 30%-a jövevény. A katonanemzetségek közül 5 kihalt, 3 élő nemzetségnek már nincs arányrésze, úgyhogy a kezdeti 19 nemzetségből ma már csak 11 rendelkezik arányjoggal. Az előbbi birtoknak felét, ennek pedig több mint egyharmadát vásárolta tehát meg a másik két rend. A közös katonakerdők tulajdonából a jövevényeknek így egy-egy harmadot sikerült megszerezniük.

Vagyonosodásukat mutatja az is, hogy a „volt úrbéres közbirtokosság” ugyancsak az arányosításkor szerzett erdejéből 1943-ban 31,06% már szintén jövevény kézen van. 4,92%-ot (nem is egészen két arányjogot) a katonák vásároltak meg. A jobbágyok 64,01%-át tudták csak megőrizni közbirtokossági vagyonuknak. Igaz, hogy ők viszont a katonák erdeiből is vásároltak valamennyit, és az minőségileg jobb erdő volt az övékéénél.

Az erdőbirtok iránti éhség a három csoportra jellemző módon nyilvánult meg az 1928-ban eladásra kerülő szinte 500 holdat kitevő „udvari erdő”, „grófi vagyon” megvételénél. Itt a katonarend vásárolt a legke-

vesebbet (96 hold 723 □ öl), a jobbágyok náluknál többet (147 hold 1038 □ öl), az erdőbirtok felét pedig a jövevények veszik meg (245 hold 472 □ öl).

Ezeknek az adatoknak az alapján nyugodtan megállapíthatjuk a vagyonszerzés terén ugyanazt a sorrendet, amit a számbeli térnyerés során megállapítottunk. A jövevények vezetnek, utánuk a jobbágyok következnek, akik bár számbelileg visszaestek, még tartják, sőt gyarapítani, növelni is tudják azelőtti birtokállományukat. Legutolsók pedig a katonák.

Ezt a folyamatot részleteiben is megfigyelve, igen érdekes következtésekre juthatunk. A katonarend ugyanis a határőrkatonabirtok eladási kötöttségeinek feloldása után, tehát a gazdasági liberalizmus első periódusában szegényedett el. Ez az igényességük által már azelőtt megindult folyamat azzal vált nagyobb méretűvé, hogy a kezdeti versenyben a harcmodor a jobbágyok számára volt megfelelőbb. A rendkívül sok munkát és igénytelenséget kívánó birtokszerzési, vagyonosodási lehetőség a jobbágyok szemléletmódjának felelt meg jobban. Ehhez még hozzájárult az a kedv és energia is, amelyet az fokozott határtalanná, hogy végre lehetőségük nyílt az olyan régóta nélkülözött saját földből tetszés szerinti mennyiséget szerezni. Ezért igyekeztek jól házasodni, minél megfeszítettebben dolgozni és a lehetőség határáig igénytelenek lenni. Lassú, de biztos és általános paraszti módja volt ez a vagyonszerzésnek.

Akkor, amikor főleg a két világháború között a fakitermelés stb. útján nagyobb lehetőség nyílt tőkés jellegű polgári gazdálkodásra, valamint vállalkozásra, a katonák számára jobb lehetőségeket kínáló korszak nyílt meg. Mászt nem is említve, a váltót hamarabb ismerték meg és az „aláíratási” lehetőségeket is hamarabb igyekeztek kihasználni, mint jobbágy társaik. A kapitalista gazdasági rend bonyolultabb törvényei között könnyebben tudtak eligazodni, mint a hagyományoktól nehezebben elszakadó, a mezei és erdei élet termelési konvencióiba és kötöttségeibe jobban beágyazott, önellátásra és földszerzésre beállított gondolkodású jobbágy társaik. Mindezt lehetővé tette tágabb látókörük, kötöttségektől való nagyobb eltávolodásuk, egyszóval a polgárosultság bizonyos apai, nányapai hagyománya, ami megalapozta szabadabb, mozgékonyabb gazdasági szemléletüket. Így aztán könnyebben találták meg az üzletek kötésének, a vállalkozásnak és a kedvező konjunktúra kihasználásának az útját, mint amazok.

Érthetővé válik tehát az is, hogy például Sepsiszentkirályban, ahol a vállalkozási lehetőség, tehát az újra megerősödés alkalmá nem volt meg, a katonarendbeliek nagyobb mértékű elvándorlása vagy teljes letörése bekövetkezett.

A katonák sepsibodoki helyzetére és a nekik jobban kedvező idők kihasználására jellemző az „udvari birtok” mezőgazdasági területének két részletben történő megvétele. Az egyik iskolázatlan, de cserép- és téglagyár létesítésére s vezetésére is képes katonamegerősítésre azt, hogy a birtok akkori tulajdonosa ne idegen embereknek, hanem a falunak adja el a vagyont. Az üzlet lebonyolítását is ő vette a kezébe. Állítólag számára sem ütött be rosszul a vállalkozás, de a falu számára sem. Ő maga biztatta vásárlásra főleg „a katonarészen valókat”, és hangoztatta, hogy „egy faj vagyunk, ne hagyjuk”. A kockázatot, hiszen adósságra vették nagy részét, a katonák merték inkább vállalni. Így aztán

mindkét eladásnál a legnagyobb részt ők vásárolták meg. A jobbágyok a harmadik, a már említett erdőeladásnál, amikor már megbizonyosodtak arról, hogy a vásárlás „jó üzlet”, csak akkor merték birtokszerzési éhségüket szabadjára eresztetni. E nélkül a kétszeri vásárlás nélkül a katonarendiek már ismertetett vagyoni helyzete még szomorúbb képet mutatna.

Mindezt szükségesnek tartottuk elmondani azért, hogy a csoportok helyzetéről, erőviszonyairól alkotott fogalmaink teljesebbek legyenek.

*

Arra a kérdésre kívántunk feleletet adni, hogy a székely társadalom vizsgálatánál milyen differenciáltsággal kell számolnunk, ha annak történelmi és telepédési megoszlását is figyelembe vesszük.

Megállapítottuk, hogy a település időpontján kívül a határőrkatonaság intézményébe tartozó székely területeken föltétlenül tekintettel kell lennünk a társadalom szerkezetének és funkcióinak elemzésénél a katonaság és a jobbágyrendből származók más történelmi életformájára, mivel ez még napjainkban is hatóerejű, kondicionáló tényező, jóllehet egyre inkább veszít erejéből, és szükségszerűen vezet el új, más jellegű csoportképződéshez, más történelemhez.

1943

[Vákát oldal]

Munkálkodó emberek a bomló feudalizmusban

ROBOTOLÓ JOBBÁGYNÉP A TOLDALAGI-BIRTOKON (1789—1792)

Vannak köztudott történeti fogalmak, melyeknek lényeges jegyeit ismerjük, de a mögöttük rejlő múltbeli valóságot már kevésbé. Ilyen — bizonyos vonásaiban — a robot. Ismerjük szerepét a feudális társadalom gazdasági szerkezetében. Azt is számtalan tanulmány elemezte már, hogy mikor, miért, mennyiben súlyosbodott a jobbágyi életnek ez a legszámottevőbb terhe. Azt azonban már nem kutattuk, hogy *miként használta fel, milyen munkára fordította a földesúr a robotnapokat*. Ez alkalommal erre a kérdésre kívánunk válaszolni.¹ Élettelibbé szeretnénk tenni a fogalmat, és olyan egyedi, konkrét példákat óhajtánánk felsorakoztatni, amelyek nyomán határozottabb körvonalakat ölthet a múltbeli valóság. Célunk az is, hogy a XVIII. század végi erdélyi viszonyokat a robotoló jobbágy mindennapi munkájának nyomon követésével s az abból leszűrhető tanulságokkal is minősítsük; választ adjunk arra a kérdésre, mennyire mélyreható a tőkés jellegű viszonyok térhódítása a kisebb erdélyi feudális birtokokon.² Végül arra is utalni kívánunk, hogy forrásunk mennyire hasznosítható a termelési technika rekonstruálása terén.

Erdélyben a teljesített robotnapokat a korábbi századokban — gyakran a XVIII. század végén is — két egymáshoz illesztett falpra róttá fel a földesúr megbízottja. Ezek egyike a jobbágnál maradt, a másikat az udvarban őrizték. A gazdasági számvetés terjedésével azonban már készültek robotlisták és a teljesített napszámot nyilvántartó úgynevezett robotjegyzőkönyvek is. Ezek egyike a Toldalagi család 1789—1792-ben Koronkán vezetett protokolluma.³

A koronkai majorsági központ birtokosa ekkor Toldalagi László volt.⁴ Az udvari tiszt az ő számára készítette a robotjegyzőkönyvet, amelyből a földesúr megállapíthatta, hogyan használták fel a munkaerőt, illetőleg hogy mekkora a robothátralék.

Melyek azok a falvak, amelyekről forrásunk hírt ad? A legrészletesebben a Marosvásárhellyel szomszédos Koronka adatait tartalmazza. Koronka. Agárd (később Marosagárd). Csiba és Balavásár maroszászéki, Solymos (Oláhsolymos), Kisszölös és Nagykend Küküllő megyei igazgatás alá tartozott. Mojas viszont Torda megye része volt. Jelentősebb a majorsági birtok Koronkán és Agárdon. A jobbágyok száma itt nagyobb is. Solymos, Kisszölös, Mojas jobbágycsaládjai alig tucatnyiak. Nagykenden, Balavásáron és Csibán pedig csak néhány jobbágy szolgált Toldalagi Lászlót.⁵

A ROBOTOLTATÁS MÉRTÉKE

Az 1768. eszendőben Hadik András — a bécsi államtanácshoz beadott jelentésében — még mértéktelennek és rendszertelennek nevezi az

erdélyi robotot.⁶ A század végére azonban már változott a helyzet. A földesúr tetszésétől függő, „parancs” szerinti robotot már csak mutatóban találjuk meg a Toldalagi-birtokon is.⁷ Helyét számszerűleg pontosan előírt, szabályozott, az év 52 hetére arányosan elosztott robotkötelezettség foglalta el. Arra azonban, hogy ez a meghatározott, szabályozott robotoltatás a valóságban hogyan ment végbe, még vissza kell térnünk.

Az említett nyolc falu Toldalagi Lászlót szolgáló jobbágysai és zsellerei 1789—1790-ben 51-en voltak. Közülük 24-en három napot, ugyancsak 24-en két napot, egy jobbágy egy és fél, kettő pedig egy napot szolgált hetenként.

Nehéz határozott törvényszerűséget felfedezni abban, hogy ezen a birtokon miért kellett hetente több vagy kevesebb napszámot tennie az egyik vagy másik jobbágnak. Általában a tehetősebb robotolt három napot. Mégsem állíthatjuk, hogy csupán a telkek nagyságától függött a robot mértéke. Mint ahogy az állatlétszám, az igaerő sem szabta meg minden esetben a munkajáradékokat. A gyalogszeres, akinek se ökre, se lova nem volt, általában kevesebbet dolgozott. De például Koronkán is volt olyan négyökrös jobbágy, aki két napot szolgált, míg kisföldű és iga nélküli társa ugyancsak két napot töltött hetente a földesúrnak végzett munkában. Agárdon szintén volt olyan gyalogszeres, aki három napot dolgozott, míg több olyan kétökrös gazda akadt, akit csak kétnapos szolgálatra köteleztek. Solymoson viszont akár kétökrös, akár egylovas, akár gyalogszeres volt a jobbágy, egységesen háromnapos robotot róttak ki rá. Kisszőlősön ugyanez volt a helyzet. Az, hogy jobbágyi vagy zselléri minőségben szolgált valaki, szintén nem befolyásolta a robot mértékét.⁸

Az 1789—1790-es gazdasági évben kivetett és valóban teljesített robotnapok összehasonlítása arra figyelmeztet, hogy a jobbágyok és zsellérek többségének a már említett munkajáradék is igen terhes volt. Nagy részük nem tudta, vagy nem akarta azt teljesíteni, s így év végére az elmaradott robotnapok száma, a robotrestancia eléggé nagyra növekedett. Mértékét a mellékelt (1. sz.) táblázat szemlélteti.

1. sz. tábla

A falu neve	A jobbágy szolgál				A kivett robotnap összesen	A valóban teljesített robotnapok	A robotrestancia	A kivett robotnapok átlaga	A teljesített robotnapok átlaga
	3	2	1,5	1					
Koronka	4	9	1	—	1638	1575,5	62,5	117	112,5
Agárd	7	8	—	1	1976	1868	108	123,5	116,7
Solymos	10	—	—	—	1560	1165	395	156	116,5
Mojas	1	5	—	—	676	621	55	112,6	103,5
Kisszőlős	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Balavásár Nagykend Csiba	2	2	—	1	572	410	162	114,4	82
Összesen	24	24	1	2	6422	5639,5	782,5	—	—

Egy szolgálo emberre tehát átlagosan több mint tizenöt teljesítetlen robotnap jutott. A földesújr így minden évben hat robothetet veszített el. Azt is mondhatnánk, hogy 51 jobbágyból évente hat semmit sem dolgozott. A források nem igazítanak útba afelől, mi történt ezekkel a hátralekosokkal. Feltételezhető, hogy a földesúr a következő évben megkísérelte behajtani a robotrestanciát. A rendelkezésünkre álló jegyzőkönyvekől és más iratokból azonban sehhol sem tűnik ki az elmaradt munkanapok utólagos pótlása.

A robothátralék egy része azokból a napokból tevődött össze, amit a parasztok azért nem teljesítettek, mert az év letelte előtt elszöktek; más urat kerestek maguknak. Ilyen jobbágy majd minden évben akadt, és Toldalagi László — bár igyekezett — nem minden esetben tudott új szolgálo embert ültetni az elhagyott telekre.

Olyan jobbágy viszont, aki a megszabottnál többet dolgozott volna, igen kevés akadt. Néhány nagyobb telken gazdálkodó, négyökrös parasztból sikerült csupán többletrobotot kisajtolnia az udvari tiszteknek. A koronkai Hosszú Kosztin dolgozott 1790—91-ben 10 nappal többet, mások csupán pár nappal lépték túl az előírt munkanap mennyiségét.

Összegezőként megállapíthatjuk, hogy a minden évben számottevő mértékben felduzzadó napszámhátralék, valamint az igen gyakori elvándorlás, szökés — önmagában is — a robot súlyosságát bizonyítja. A heti 2—3 napos szolgálat — jóllehet erdélyi viszonylatban eléggé általános — sok esetben olyan nehezen viselhető el, hogy a paraszt jobb életfeltételeket keresve menekül előle.

A MAJORSÁGI GAZDÁLKODÁS; A ROBOTMUNKAERŐ FELHASZNÁLÁSA

A koronkai földesúri, majorsági gazdálkodás lényeges vonása a robot nagymérvű felhasználása. Az erdélyi földesúri birtok mint termelési üzem — néhány kivételtől eltekintve — még mindig elsősorban a jobbágyi munkáskezeket, eszközöket, igaerőt vette igénybe, és csak kismértékben alapozott saját felszerelésre, valamint béresekre és napszámosokra. Hogyan használta fel tehát termelési ágak és munkafajták szerint a rendelkezésre álló munkaerőkészletet? A két gazdasági év (1789—90 és 1790—91) falvanként összesített adatai (2. sz. tábla) e kérdésre — a Toldalagi birtokon — a következő választ adják:

2. sz. tábla

A falu neve	Szántó	Kaszáló	Erdő	Szőlő	Fuvar	Mesterség	Egyéb	Összesen
Koronka	626,5	177	347	753	526	468	199	3096.5
Agárd	1170	256	522	757	434	400	140	3679
Sojmos	534	24	221	913	252	303	128	2375
Mojas	364	392	127	124	244	42	24	1317
Kisszólós	54	—	33	207	—	342	18	654
Balavásár								
Nagykend	157	9	90	116	63	198	19	652
Csiba								

Mindenekelőtt tehát azt tükrözik adataink, hogy ezen a birtokon a robotmunkaerőnek *alig egynegyedét fordítják a szántóföldi növénytermesztésre*. A területileg sokkal jelentéktelenebb szőlőgazdaság csaknem ugyanannyi jobbágyi munkaerőt kíván. Ez a két termelési ág viszont együtteseinek csupán a jobbágyi munkaerő felét köti le közvetlenül. Az építkezéseknél és másutt végzett mesteremberi munka a robot egészének 15 százalékát emésztí fel. Ugyancsak igen számottevő (13%) a fuvarozásra fordított munkaerő mennyisége. Két év alatt a félszáznyi robotoló paraszt 1519 napot tölt fuvarban, évi átlagban fejenként tehát több mint két hetet. Építve, ácsolva, fuvarozva többet robotol a jobbágy, mint amennyit az urasági szántó-vető munkában tölt. A paraszti igát és kétkézi munkát az erdőn és a kaszálóréteken sem veszik igénybe nagyobb mértékben. Az állattartás pedig az az ága a majorsági gazdálkodásnak, amelyben igen kis szerep jut a jobbágyoknak. E munka zöme fogadott pásztorokra és béresekre hárul. Végül azt is meg kell említenünk, hogy az egyes termelési ágakhoz nem sorolható (például a földesúri háztartás kiszolgálásában eltöltött) munkanapok száma szintén eléggé magas, a robotösszegének 4,5 százalékát teszi ki.

Nem nehéz a következtetés levonása. Ha az árugabona termelése volna a fő cél, sokkal nagyobb arányban kellene a robotnak az első rovatunkban, a szántóföldi munkánál szerepelnie. Jellemző az is, hogy igen széles körű földesúri szükségleteket kellett a jobbágyoknak kielégíteniük. Mit tanúsít ez? Nyilvánvalóan az önellátás nagy mértékét.

Az üzem egészét tekintve tehát nem beszélhetünk árutermelésre alapozott, piacra támaszkodó specializálódásról, holott a földesúri üzem tökések jellegűvé válásának ez egyik alapvető jellemző jegye. Hadd idézzük Lenint, aki a mezőgazdasági árutermelésről szólva megállapítja: „az iparszerűen űzött mezőgazdaság nem szakad teljesen elkülönült ágakra, hanem csupán specializálja magát hol az egyik, hol meg a másik piaci cikk termelésére, amikor is a mezőgazdaság többi ága alkalmazkodik ehhez a fő (vagyis piacra szánt) termékhez”. Az egyes falvakban — tehát az üzem összetevő részeiben — mintha felcsillanna valami, ami specializálódásra utal. A robot felhasználása Koronkán például arról tanúskodik, hogy ebben a faluban a szőlőgazdaságot fejlesztik elsősorban. Itt a szántóföldi termelés két év alatt 626,5 munkanapot igényelt csupán, míg a szőlőművelés 753-at. Mojas robotoló parasztjai viszont a legtöbbet a kaszálón verejtékeztek. Többet, mint bármelyik más település lakói. 1791—92-ben például 696 munkanapból 261-et. Az is említésre méltó, hogy Kisszölös száz jobbágyai 654 robotnapból 342-t töltöttek el kézművesekként.

Az egyes részirtokokon tehát már erőteljesebbnek látszó a specializálódás. E látszat ellen szól azonban az, hogy más és más természeti feltételek, tapasztalatok eleve megszabják ezeknek az egymástól távol levő falvaknak a gazdálkodását. A hegyesebb, erdősebb vagy lapályosabb vidéken nem termelik ugyanolyan arányban ugyanazt a terméket. A termelés változatossága különben is csak akkor jelentene specializálódást, ha azt a piac és nem más tényező idézné elő. Itt viszont a földesúri háztartás sokoldalú szükséglete jelentkezik más és megítélésünk szerint jelentősebb tényezőként. Igen szemléletesen fejezi ki ezt Medgyes Lajos, Toldalagi László koronkai inspektora. Ő 1796-ban írja urának, hogy ne

vásároljanak fát, ne adjanak ki drága pénzt a magukénak mondhatóért, hiszen „...már Istennek hála van Havasunk”¹⁰. A dédai, toplicai, füleházi részjószágra céloz, ahonnan a birtok gerenda- és egyéb faúrusszükségletét kielégítheti. A már eleve csupán faúrutermelésre specializált részirtok tehát azért nagy nyereség a gazdálkodás vezetője számára, mert az önellátást könnyíti meg.

Más adatok is arról tanúskodnak, hogy a rendkívül szétszórt, több megyében fekvő öröklött, házassággal szerzett vagy vásárolt kicsiny részjóságok sokasága arra készítette a régi módon gazdálkodó földesurat, hogy igyekezzen ezeket önmagában is megállni tudó termelési egységgé kovácsolni. S ha éppen erdő, rét, legelő, szőlő részirtoka nem volt, gyorsan pótolni akarta, hogy semmiért se kelljen pénzt kiadnia, hogy a szükségletek kielégítése az üzem egészén belül megvalósulhasson.

Ezért kell a koronkai jobbágnak főleg a szőlőt művelnie, itt nádat vágni, amott téglát vetni, az egyik faluban almaecetet, a másikban szőlőkarót készíteni és így tovább. Ezért fő tevékenysége sok mojasinak — egy adott időszakban — a rétművelés, a kisszőlősieknek a hordókészítés, a malomépítés, az ácsmunka. Az egyik falu határában a koronkai ménesnek termelnek zabot, a másik falu lakói pedig erdei legelőre viszik ugyanazokat a lovakat. Az istállóhoz a toplicai birtokrész szolgáltatja a gerendát, szárnyast a földesúri konyhára Agárdról szállítanak, főzelékféléket viszont Koronkáról és így tovább.

Ha ez a specializálódás egy nagyváros, például Marosvásárhely piaci kereslete miatt történne, az a tőkés termelés vitathatatlan térhódítását jelentené. Miután azonban a fő cél: semmire se adni ki pénzt, amit a gazdaság nyersanyagokban fogyasztani kénytelen, semmit se vásárolni, amit a földesúri szükséglet fedezésére a birtok nyújthat, úgy véljük, joggal állapíthatjuk meg, hogy itt az önellátás kereteiből még teljesen kibontakozni nem tudó gazdálkodásról, a feudalizmus egykori formáinak továbbéléséről van szó.

Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a földesúr a jobbági munkaerőt nem zsákmányolta ki teljes mértékben azért, hogy piacon értékesíthető feleslegre tegyen szert. Annál inkább, mivel a századvég nemzetközi politikai viszonyai valamelyest jobb árúelhelyezési lehetőséget kínáltak a kisebb méretű erdélyi földesúri gazdaságok számára is.

Az áruterelésre törekvés jelei azonban leginkább a szőlőművelésben mutatkoztak. A szőlőtermesztésre a Maros, Küküllő, Nyárad vize melletti dombok jó feltételeket kínáltak. De azért is érthető a szőlőművelés előtérbe nyomulása, mivel a bor mint áru nem volt annyira kitéve az általában mégiscsak bizonytalan piaci viszonyoknak, hiszen az uradalmon belül biztosított vevőkörrel és Marosvásárhelyen is jobb eladási lehetőségekkel rendelkezett.

A Toldalagi-birtokon mindent el is követnek, hogy a pénzbevételeket minél nagyobb mérvű borkereskedelemmel fokozzák. Nagy erőfeszítéseket tesznek a majorsági szőlőtermesztés kiterjesztésére, emellett nagy tételekben vásárolják meg jobbágyaik, valamint a szabad székely szőlősgazdák borfeleslegét is.¹¹

Jellemző azonban, hogy még ebben a termelési ágban, a szőlőművelésben is a robotra alapozott gazdasági rendszer formái voltak az uralkodók. Pedig ez az egykorú mezőgazdaság legigényesebb termelési

ága volt, ahol számottevőbb mértékben fejlődött, ott lemondtak a jobbágymunkaerő kizárólagos alkalmazásáról. Így a XVIII. században több erdélyi majorsági szőlőben dolgoztattak bérmunkásokkal, hogy a termelés a jobbágy kedvetlen munkáját ne sínyledje meg. A Toldalagiak majorsági gazdálkodására azonban jellemző, hogy még ez a leginkább árutermelésre beállított ág is jobbágymunkaerőre alapozódott. Ez a feudális gazdálkodási rendből kilépni nehezen tudó kisebb földesúri birtok legfeljebb a vincellérek számát szaporította, továbbá csak odáig jutott el, hogy a kisebb szőlőtáblák művelésére éves konvenciók cselédként jobbágyot fogadott.

A tőkehiányban szenvedő földesúrnak, a jobbágyi munkaerő ellenértékéért, csak paraszti telket kellett adnia, és főleg természetbeni bért a vincellérnek. Ezt szívesebben tette, mintsem hogy bérmunkásokat fogadjon, hiszen az nagyobb pénzüsszeget emésztett volna fel. Célja pedig éppen az volt, hogy minél kevesebb pénzbefektetéssel minél nagyobb pénzüvedelmet sajtoljon ki majorsági üzeméből.

Ezt a feudális gazdasági rendszert, amely *az árutermelést is hagyományos módon igyekszik megszervezni*, mi sem jellemzi jobban, mint Toldalagi László 1797. évi koronkai telekredezése. A földesúr ekkor a maga majorsági, valamint a jobbágyainak dézsma ellenében kiadott földjeiből az addig átlagosan hétköblös paraszti telket minden jobbágy családnak számára egyenlően kilencköblösre növeli. A három szekér szénát termelő réteket pedig öt szekér szénát adó kaszálóvá bővíti ki. E lépését a robotolás és az adózás egyenlővé tételével indokolja.¹²

Ez a rendezés 1789—92 után néhány évvel — 1797-ben — következett be, s híven tükrözi a feudális birtok növekvő munkaerő-szükségletét majorsági föld átengedésével biztosító földesúri szemlélet uralmát. De Toldalagi László a jobbágy munkaerő biztosítása céljából átengedett allodiális föld helyett nem késett kárpótolni magát, azaz nem mondott le a földfoglalásról. Csak hogy a földrablás kezdetben nem telekcsonkításra, hanem a közös földek megnyirbálására irányult. Elsősorban erdőrészeket szerzett meg, amelyeket irtással szőlőtelepítésre tett alkalmassá.

A JOBBÁGYI MUNKAERŐ SOKOLDALÚ IGÉNYBEVÉTELE

A robotkönyv adatai — mint láttuk — arról tudósítanak, hogy a robotoló parasztok igen sokféle munkára használták fel. A jobbágyoknak tehát igen sokoldalúaknak kellett lenniük ahhoz, hogy az úri szolgálatnak eleget tehesse.

Mindenekelőtt érteniük kellett a mezei munkához, hiszen a majorsági földek művelése nagyrészt rájuk hárult, s a gabonatermesztéssel járó teendőik közül a legtöbb munkaerőt a szántás igényelte. Agárdon 331, Koronkán pedig 149 napot. A koronkai birtokon 1791-ben csupán két urasági ekét és két boronát találtak az összeírók, és 1793-ban is mindössze négy bérest foglalkoztattak.¹³ Érhető tehát, hogy a földesúr a jobbágyi ekéket, ökröket használta fel ennél a legfontosabb talajelőkészítő munkánál. Még a gyalogszereseket is küldték ugarolni, boronáim. A robotjegyzőkönyvben gyakran szerepel ilyen bejegyzés: „szán-

tott a béressel”. A szántás, az ugarolás, a boronálás, a trágyázás rendszeresen jobbágymunka, de a vetés már jórészt a béresekre marad. Agárdon három napig, Koronkán szintén csupán annyi ideig hull a mag jobbágyi kézből a majorsági földbe. A termés betakarítása viszont rövid időtartamra sok munkáskezet kíván. Ilyenkor nő meg a napszámos, az idénymunkás becsülete.

Viszonylag igen keveset kell a kapásnövények gondozásával törődniük. Ugyancsak kisebb mértékű a jobbágyok igénybevétele a gyümölcsös- és veteményeskertekben.

A legmeglepőbb az, hogy a késő őszi, téli napokban is csak ritkán állították oda a jobbágyokat csépelni, holott ez a kézi cséppel végzett munka ősztől tavaszig is eltartott. Az agárdiak csupán 30, a koronkaiak pedig 12 napot forgatták a csépet. Zojka Juon viszont szeptember első napjaiban kétnapi robotot teljesített azzal, hogy a „cséplő után járt”. Munkaerőre tehát szükség volt. Azonban feltehetőleg szívesebben foglalkoztattak e munkánál gabonarészesezésért dolgozó zselléreket, szabad parasztokat, hiszen a jó és gyors munka azoknak szintén érdekük volt. Ennek előnye az is, hogy takarékoskodhattak a robotnapokkal, s mégsem kellett napszámosoknak pénzt fizetni, hiszen a cséplők a kivert mag bizonyos hányadát kapták fizetség fejében.

A majorsági rétek fűvének, majd a sarjának a kaszálása, szárítása, gyűjtése és hordása szintén jobbágyokra váró munka volt.

A földesúri erdőkben is gyakran megfordulnak mind az ígás, mind a gyalogszeres parasztok. A koronkaiak például tűzifát termelnek ki, hordanak haza, de épületfát, eszközfát is nekik kell készíteniük. Gerendát, szarufát éppúgy, mint szánnak, szekérnek való alkalmatosságot. Van úgy, hogy napokig csak lócsnek, talpnak, küllőnek, boronának, villának való fát szállítanak. Máskor a tégláégetéshez kell nagyobb famennyiség. Karót főleg a szőlősök számára, de a kerítésekhez is váganak, és ezekhez sok tövises ágat, vesszőt is gyűjtenek. Az erdőirtáshoz szintén érteniük kell, hiszen a falvak körüli napverte domboldalakat jobbágyok fátlanítják és teszik alkalmassá a szőlőművelésre.

A szőlőművelésben jártas parasztvencellérek irányítják a földesúri bortermelés menetét. S az évszázados paraszti tapasztalattal rendelkező szőlősgazdák kapálnak, daraszolnak, metszenek, fednek, ültetnek, karóznak, kötnek, leveleznek, szüretelnek, présházakat építenek és végül a bor kezelésében is jut számukra feladat.

Az egy központhoz tartozó falvak majorságai közötti termékcseré, a földesúri család szükségleteinek fedezése, a piaci árusítás igen sokszor kényszeríti „hosszúfuvarozásra” az állattartó jobbágyokat. Bár igen gyakran gyalogszeres paraszt is társul hozzájuk, hogy a rakodásnál, cipekedésnél segítsen.

A koronkaiak útja elsősorban Marosvásárhelyre és a szomszédos falvakba vezetett. Igen sokszor kellett az úri háztartás számára élelmet, fát szállítaniuk. A városi építkezésekhez is fuvarozták a téglát, cserepet, a tutajfát, a homokot és a követ. Igen gyakran kellett a különböző földesúri fogadókhöz, kocsmákhoz bort szállítaniuk. A fátlan majorságba fát, máshova szénát, törökbúzát, zabot, olykor talpfát, szőlőkarót és más termékeket juttattak el. Némegyszer keresték fel gyorspostás-ként a szolgabíró, a megyei, széki tisztviselőket, a földesúr rokonai kö-

rét s más birtokosokat sürgős üzenetekkel, levelekkel. Bizonyos termékekért néha messzire kellett szekerezniük. Parajára sóért, lécert, Tordára alabástromért szekereztek. Előttünk ismeretlen céllal igen gyakran járták meg Korondot, a gyergyói medencét, Udvarhely városát és Fogarast. Két év alatt több-kevesebb rendszerességgel 20 faluba teljesítettek hosszútutat.

A mojasiak útjai nagyjából hasonlóak voltak. Ők azonban Kolozsvárra jártak több ízben. Ezek a fuvarok 5—6 napig tartottak. Ugyancsak több napig kellett Borszékre járniuk, méghozzá júliusban és augusztus elején, a nagy dologidőben, mivel a földesúrnak borvízre volt szüksége. A pihenő, szórakozó vagy gyógyuló úri család jó ellátása érdekében az egyik mojasi jobbágy két hétig egyfolytában fuvarozott.

Az agárdiak igen sok ölfát hoztak Marosvásárhelyre, főként április, május, december és február hónapokban. A Szebenben, Kolozsváron hivatalos dolgait intéző földesurat is gyakran keresték fel teli szekerekkel. Áruért is sokszor küldték őket. Így például üvegért a hutához, Görgénybe kellett menniük.

Szolgáljanak ezek az utak gazdasági célt vagy a birtokos ellátását, kényelmét, mindenképpen igen fárasztóak, embert, állatot egyaránt igénybe vevők. A rendkívül rossz utakon napokig tartó hosszúfuvar ellen Erdélyben különben is igen sokat lázadoznak, panaszkodnak a jobbágyok. A koronkaiak közül egy-egy jobbágy 88, 53, 48 napot is tölt úton, és csupán a kisszőlősieket nem terhelik 1790—91-ben ezzel a robotfajtaival. Az 1789—90-es gazdasági évben 51 jobbágy közül csak hétnek nem kellett több-kevesebb ideig fuvaroznia. Jelképesnek látszik, hogy Körtefán Mihály agárdi zsellér 1791 februárjában egy négynapos kolozsvári útról soha vissza nem tért, elszökött urától.

Nem ritka eset az sem, hogy egy-egy jobbágy csupán mesteremberként teljesíti a rá kiszabott robotot. A cigányok főleg vasművesekként, kovácsokként szolgálják a Toldalagiakat. Miután azonban faeszközökre szintén szükség van, érthető, hogy a közeli piacra, vásárra is dolgozó jobbágyok a földesúri gazdaság igényeinek nagy részét fedezik.¹⁴ A táblázatainkban „mesterség” címszó alatt szereplő munkanapok egy részében például kaszanyelet, szekérekereket, szántalpat készítenek az udvar számára. Hosszú Marján koronkai jobbágy robot fejében létrát, szánt csinált, igazított, talpat faragott, kereket, lócsöt készített, szekereken dolgozott, de sokszor kellett „stukatúrt” faragnia, istállóhoz gerendát készítenie, ereszt fednie, épületeket javítania.

A jobbágyházépítés — ezen a birtokon — szintén a robotnapokat fogyasztotta. E munkában rendszerint részt vett az egy birtokoshoz tartozó jobbágyok, zsellérek többsége. Pulkák Kosztin koronkai gyalogszeres azokat példázza, akik huzamosabban csak ilyenszerű munkával foglalkoztak. Ő 1790. december 26-a és 1791. február 26-a között a robotját kizárólagosan „házépítésiben róta le.

Az egyszerűbb, a régi módon ágasokra rakott földesúri gazdasági épületek készítése vagy javítása is jobbágmunkát követelt. Istállót, aklot, pajtát ők állítottak, fedtek, tapasztottak, gerendát, lécet, zsindelet készítenek, hordtak és így tovább. Meglepően sok munkanapot igényelt a malomfavágás, a malmok, a gátak építése és javítása is.

A nagyobb földesúri építkezéseknél nemcsak az anyagszállítás feladata hárult a jobbágyokra. A fogadott mesterek vezetésével asztalos-, ács-, kőművesmunkát is sokan végeztek. Máskor ajtót, ablakot, kéményt, „kemencét” készített vagy javított egyikük-másikuk. Palkó András például három hónapon át végzett asztalosmunkát. Külön feljegyezték, hogy a téli hónapokban robot fejében „pádimentumot”, „pohárszékét” készített és festett.

A birtokon folyó gazdálkodás egyik fő ága, a szőlőművelés szintén sokféle mesteremberi munkával volt egybekötve. A jobbágyoknak nemcsak nagy mennyiségű szőlőkarót kellett átadniuk az ispánnak, hanem sajtolót, kádakat és főként igen-igen sok hordót is. A robotoló jobbágy neve után gyakran jegyezték fel: „kádarázott”. A kádármesterséghez, a bogránkodáshoz felhasznált jobbágyok száma jelentős tehát. Ők vágták az abroncsnak való ágat, hasították és faragták a dongákat, és vas-abroncsok helyett mogyoróhajtásokból készített abronccsal fogták össze azokat.¹⁵

E munkának a kisszőlősiek voltak elismert mesterei, akik az 1790—91. gazdasági évben — jóllehet csak kilencen szolgálták a Toldalagiatat — 103 napot fordítottak abroncsozásra, hordókötésre. A kisszőlősi száz jobbágyok különben ácsokként is sokat dolgoztak. Házakat építettek, faragniuk kellett, és nem kevesebb, mint 216 napot „malman dolgoztak”.

Egyéb munka is bőven akad a földesúri szolgálatban. A két- vagy háromfordulós határrendszer például rendkívül sok úgynevezett porgolát kertet kíván, hogy az éppen termő határt és az elkerített kaszálókat megvédjék a szomszédos ugaron legelő állatok kártételeitől. A jobbágyfalvakban ezeket — karót, vesszőt, tövises ágat hordva — a jobbágyok készítik. A folyóvizeken, patakokon gátakat építenek, az utakat is meg kell javítaniuk, sáncot szintén nekik kell ásniuk és így tovább. Egy-egy gyalogszerest a gazdasági udvarba is berendelnek; például a csűröskertet tisztítani, aklot takarítani. Az egyik zsellér két hétig őrzi a cseresznyéskertet, mások almát szednek, ecethez vadalmát sajtolnak, fát vágnak, vizet hordanak, télen pedig a jégvermeket töltik meg. A földesúri háztartás körüli munkára Marosvásárhelyre is behívják őket. A finomabb fonal készítésére, szövésére pedig az udvarba rendelik fel a jobbágy asszonyát, lányát. Ritkábban, de makkszedni is járnak a gyalogszeresek, és ők hordozzák a földmérő láncot a gyakori határjárásoknál, s az ispánnak szintén segítenek a munkaerő szervezésében, aki szekeresekért, cséplőkért, kalákásokért, cselédlányokért menesztli őket. Az ispánt elkísérik dézsmálni, hordják a csomagokat az utazgató földesurak után, s ha például elszökik a fogadott pásztor, a juhok őrzésére is kirendelik őket.

Mindenik jobbágy és zsellér természetesen nem végezte mindezeket a munkákat. Általában az jellemző, hogy többet vagy kevesebbet minden említett tevékenységi ágban mindenik szolgáló embernek kellett dolgoznia. A kisszőlősiek ugyan a kádár- és ácsmesterségben voltak leginkább hasznosíthatók, mégis a szántó-vető, a szőlőművelő munkakörben is otthonosoknak kellett lenniük. Érthető viszont az a törekvés is, hogy ha éppen valamilyen sürgős munka nem igényelte a jobbágyok mindenikét, egyes teendőket a tapasztaltabbra, kipróbáltabbra,

hozzaértöbbre bízták. Így a koronkai jobbágyok közül Barát Zsigmondot küldték legszívesebben fuvarozni. Ő 1790—91-ben 159 teljesített robotnapjának több mint a felét (88 napot) úton töltötte. Hosszú Kosztint igen jó kaszásként értékelték. Zojka Juon a szőlőmunkában vált ki, nem is szólva azokról, akiket éppen ebben a munkakörben való jártaságukért vincellérnek tettek meg. Demeter Mihályt előszeretettel küldték „erdőlni”, s jó állattartó lévén, szállítania, fuvaroznia is többet kellett. Az igen ügyes kezű kisszőlősi Aner István 88 robotnapjából 52-t kádárként, ácsként töltött el. Palkó András nevével szintén akkor találkozunk a feljegyzésekben, amikor ács-, asztalosmunka adódik a birtokon.

Az agárdi, mojasi, solymosi jobbágyoknál is megfigyelhető ilyen-szerű specializálódás. Egészében véve azonban a jobbágyok mindenképpen sokoldalú felhasználása a jellemző a Toldalagi-birtok munkaerő-gazdálkodására. Urukat szekérrel, ekével, boronával, kapával, kaszával, villával, szőlőmetszőkessel, erdőlő fejszével, ácsolóbárdal és annyi más eszközzel, valamint a kétkezi munka sok évszázados tudáskincsével kellett szolgálniuk.

Végül utalnunk kell arra, hogy az erdélyi paraszti világban okos megfigyelés és gyarapodó tapasztalat készíti elő, a mélyben, a termelőerők vonalán, azt a forradalmat, amely másutt már robbantani is kész az avult kereteket. A látszólag megkövült, mozdulatlan feudális élet mélyrétegeiben gyűl a nyersanyag, ami az új formát kitölti majd: a munkaerejét áruba bocsátani kényszerített nincstelen, aki gazdag munkatapasztalatot, csiszolt képességeket kínálhat a napszámost, bérmunkást keresőnek. Másrészt — és ezt is látnunk kell — egy fél évszázad múltán a tőkés kisparaszti gazdaság viszi magával történeti életútjára ezt a középkorias sokoldalúságot, a munkaismeret sokszínűségét, az évszázadokon át gyűlt hasznos tapasztalatokat és ugyanakkor a már káros szokásszerűséget, alacsony szinten megrekedt hagyományosságot.

A ROBOTMUNKAERŐ ÉVSZAKONKÉNTI ÉS HAVONKÉNTI FELHASZNÁLÁSA

A robot jegyzőkönyvben hetenként pontosan ugyanannyi munkanapot írtak elő minden jobbágy számára. Vajon a valóságban is ilyen arányosan oszlott meg a jobbágy munkaszolgáltatása? Ha a két gazdasági év együttes adatait évszakonként csoportosítva szemléljük, a következő helyzetet találjuk: a legtöbbet nyáron kellett dolgozniuk (3317,5 napot), nagyságrendben a második helyen a tavaszi hónapok állottak (3099 nappal), valamivel kisebb az őszi munkaszükséglet (2963 nap), és végül a legkevesebb munkaszolgáltatást télen követelték (2394 napot).

Falvanként (mindkét évben) az alábbi táblázat mutatja a robot évszakonkénti felhasználását (3. sz. tábla).

Abban az esetben, ha a két gazdasági év adatait százalékosan fejezzük ki, az egyes évszakok közötti arány még szemléletesebben áll előtünk (4. sz. tábla).

A legegyszerűsebben tehát a majorsági központban, Koronkán oszlott meg a robot. Itt valójában minden évszakban bőségesen foglalkoz-

3. sz. tábla

A falu neve	Időtartam	Tél	Tavaszi	Nyár	Ősz	Összesen
Koronka	1789—90	371	391	415,5	398	3096,5
		374	367	382	397	
	1790—91	745	758	798,5	795	
Agárd	1789—90	430	477	527	434	3679
		417	426	453	515	
	1790—91	847	903	980	949	
Solymos	1789—90	263	294	305	303	2375
		228	346	326	310	
	1790—91	491	640	631	613	
Mojas	1789—90	118	138	209	156	1317
		34	234	280	148	
	1790—91	152	372	489	304	
Kisszőlős	1789—90	—	—	—	—	654
		45	222	224	163	
	1790—91	45	222	224	163	
Balavásár stb.	1789—90	78	130	135	67	652
		36	74	60	72	
	1790—91	114	204	195	139	
Összesen		2394	3099	3317,5	2963	11 773,5

4. sz. tábla

A falu neve	Tél	Tavaszi	Nyár	Ősz
Koronka	24,06	24,48	25,79	25,67
Agárd	23,02	24,54	26,64	25,80
Solymos	20,67	26,95	26,57	25,81
Mojas	11,54	28,25	37,13	23,08
Kisszőlős	6,89	33,94	34,25	24,92
Balavásár Nagykend Csiba	17,48	31,29	29,91	21,32

tatták a jobbágyokat, és Agárdon, valamint Solymoson is eléggé hasonló volt a tél, tavasz, nyár, őszi munkaszüksége. Mojas, Kisszőlős és a csak néhány jobbágyos Balavásár, Nagykend, Csiba esetében már erőteljesebb az évszakok közötti eltérés. A téli hónapok kisebb mértékű robotigénye (Kisszőlősön például csupán 6,89%) e falvakban erőteljesebben domborodik ki. Ugyanakkor a nyári munkanapok sűrűbb volta is szembevetőbb. Az említett községekben ugyanis a robotszolgáltatás egyharmada vagy még annál is több (Mojason 37,13%) esik június, július, augusztusra. A legkiegyenlítettőbb az őszi hónapok munka-

igénye (21,32% és 25,81%). A tavasz pedig a munkaszolgáltatás mintegy negyedét vagy harmadát veszi igénybe (24,48 és 33,94% között).

A havonkénti munkaerő-szükségletet elemezve megállapíthatjuk, hogy a legnagyobb a robotszolgáltatás augusztusban és a legkisebb decemberben. Míg átlagosan a két évben havonta 981 napot dolgoztak a jobbágyok, augusztusban 1407 napot, decemberben pedig csupán 626 napszámot teljesítettek.

Ezt az általános képet a falvankénti részletezés is igazolja. Ha a községenkénti átlaghoz mérjük az egyes hónapok robotmennyiségét és a középértéken alul levő hónapokat mínusszal, a felül levőket plusszal jelöljük, a következő táblázatot kapjuk (5. sz. tábla):

5. sz. tábla

	Jan.	Febr.	Márc..	Ápr. : Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Dec.
Koronka	+	+	-	-	+	-	+	-	+	+	v
Agárd	+	-	-	-	+	v	+	-	+	+	+
Solymos	-	+	+	+	+	-	+	-	+	+	-
Mojas	-	-	-	-	+	-	+	-	+	-	-
Kisszőlős	-	-	+	-	+	-	+	+	+	-	-
Balavásár Nagykend Csiba	+	-	+	+	-	+	+	-	-	-	-

A majorság egyes részjószágaiban tehát nem azonos a helyzet. Van, ahol márciusban az átlag fölötti, másutt az illető faluk átlaga alatti a robotkövetelés. Abban azonban, hogy augusztusban, májusban és októberben a parasztoknak többet kell dolgozniuk, elég nagy az egyöntetűség, valamint abban is, hogy decemberben hívják legkevesebbszer robotba őket.

Az eltérés falvanként főleg abban mutatkozik meg, hogy más és más a legkevesebb munkát követelő hónap robotmennyisége. A maximum és a minimum, valamint az átlag egymás mellé állításával — a két év adatai alapján — a következő táblázatot állíthatjuk össze:¹⁶

6. sz. tábla

	A legkevesebbet dolgoztak	A havi átlag	A legtöbbet dolgoztak
Koronka	212 (december)	258	322,5 (augusztus)
Agárd	243 (december)	306,6	409 (augusztus)
Solymos	96 (december)	197,9	254 (augusztus)
Mojas	42 (január)	109,7	250 (augusztus)
Kisszőlős	0 (január és december)	54,5	116 (augusztus)
Balavásár Nagykend Csiba	21 (december)	54,3	82 (április)

Ezek, valamint a már eddig is említett adatok arról tanúskodnak, hogy ott egyenletesebb, folyamatosabb a munkaerő igénybevétele, ahol nagyobb a majorsági földek aránya, ahol a földesúr kiépíti a maga gazdasági szervezetét. A majorsági központtól távolabb fekvő, rendszerint kisebb rész jószágokban már idényszerűen, az egyes munkaperiódusokhoz igazodva veszik igénybe a jobbágyrobotot.

A két gazdasági év (1789—90 és 1790—91) adatait egybevetve szintén eltérést tapasztalunk az egyes hónapok munkaerő-szükségletében. Míg például az első év májusában Solymoson 74 napszámot követelnek, a második év ugyanazon hónapjában 144-et, az első év decemberében 96 napot, a következő gazdasági évben pedig semmit. A kisebb eltéréseket eléggé indokolja a vetésforgó hiánya. Ott, ahol minden évben a szántóhatár fele vagy harmada parlagon hever, az éppen művelés alá vett terület nem pontosan ugyanakkora, mint az előző évi. Az egyik fordulójában a majorsági szántó aránya nagyobb, a másikban kisebb. Az időjárás is okoz kisebb-nagyobb eltéréseket. Van úgy, hogy az egyik esztendőben az időjárás kedvez a mezei munka korai megindításának, a másikban viszont megkéskéve fognak hozzá a szántáshoz, vetéshez, kitolódik az aratás, hordás és így tovább. Természetesen ilyenkor a két egymás után következő év májusában sem pontosan ugyanakkora a robot mennyisége. Továbbá vannak olyan esztendők, amikor több évre termelnek ki tűzifát, vagy kiirtásra ítélnék egy-egy erdőrészt. Ez éppúgy megnöveli egyes téli hónapok robotkövetelését, mint ahogy a jobbágyházépítés is okozhat hullámzást a paraszti munka igénybevételeiben.

Mindezek a jelenségek ugyanakkor azt is bizonyítják, hogy csak elméletileg képzelhető el a robot arányos elosztása. A robotjegyzőkönyvben a jobbágyokra minden héten ugyanannyi napszámot vetnek ki a tisztek. A gyakorlatban azonban a földesúri mezőgazdaság és a majorsági üzem szükségletei szabják meg elsősorban a robot hetenkénti mennyiségét. A mezőgazdasági munka természetéből következik, hogy az nem oszlik meg egyenletesen az év folyamán. Lenin is említi, hogy a földművelés a legtípikusabb, de nem egyedüli ága a gazdálkodásnak, amelyben a munkaperiódus nem esik egybe a termelési idővel.¹⁷ A termelési folyamatban tehát változó robotigényű munkaperiódusok követik egymást. Sőt megtörténik az is, hogy nyáron, ősszel egyaránt vannak olyan hetek, amikor a növénytermesztés közvetlenül nem követeli meg az ember munkáját. Jóllehet a jobbágyoknak az lenne az érdekük, hogy a robot az év minden hetére arányosan oszoljon meg, az a valóságban a földesúri üzem munkaszükségletéhez idomulva állandóan változik. Ezért annyira hullámzó a látszólag arányosan elosztott, szabályozott jobbágyrobot is. Ezért jelent májusban vagy augusztusban a heti három robotnap hatot is, hogy decemberben, vagy más hónapokban több olyan hét akadjon, amikor a földesúr nem igényli a jobbágy munkaszolgáltatását. A mojasi Ros György és Kimpján Togyer például augusztusban 30—30 napot dolgoznak.

A téli időszak hasznosításáról, a paraszti „holtidény” munkával való kitöltéséről sok szó esett a mezőgazdasági szakirodalomban. A koronkai birtok robotfeljegyzései fényt vetnek arra, hogy milyen munkakörben foglalkoztatták télen a jobbágyokat. Ezt már csak azért is érintenünk keli, mert jóllehet általában a téli időszakban a legkisebb a munkaerő

igénybevétele, az a legtöbb jobbágyos részbirtokon mégsem becsülhető le. Hiszen például Koronkán az évi robot mennyiségének 24,06%-a esik december, január, februárra, és Solymoson is 20,67%-a.

A koronkai jobbágyok 1789—91 telén kihordanak néhány szekér trágyát. Ebben, az időszakban decemberre marad a szőlő fedése, sőt kisebb mértékben az ültetése is. Egy kevés borsót, zabot csépelnek, szalmát hordanak, és általában elég sokat fuvaroznak. A szőlő területének bővítése érdekében gyakran járnak ki az erdőre irtani. Növekszik télen az erdőlés üteme is. Ölfát termelnek ki, talpnak való fát, gerendát, vesszőt, ágat szállítanak. Igen sok szőlőkarót vágnak, hordanak, hegyeznek, és boroshordót kötnek. Mások szerszámokat, szekereket, szánakat javítanak, és főleg igen sok robotnapot von el a jobbágyházak építése. Solymoson szintén trágyát hordanak a földekre, szőlőkötöző vesszőt szednek, ölfát, malomfát, cöveket szállítanak és kerítést csinálnak. Kisszőlősen viszont csupán februárban dolgoznak néhány napot a jobbágyok, és ekkor is csupán azt jegyzik be a nevük után: „karózott és kertelt”.

A majorsági központban tehát a szőlőművelés nagyobb aránya, a földesúri háztartás nagyobb igényei, a különböző termékek ide-oda szállítása, az eszközök, szerszámok készítése, javítása és így tovább télen is több munkáskezet követel. Ott, ahol nincs vagy kevés a majorság! föld, nem állnak földesúri gazdasági épületek, nem lakik földesúr, de még ispán sem, télen át alig parancsolják robotra a jobbágyot. Már csak ezért is kiegyenlítetlenebb, inkább nyárra, őszre sűrűsödő a munkaszolgáltatás terhe.

A legnagyobb a robotszükséglet — miként már láttuk — augusztus havában. Ekkor kerül előtérbe a mezőgazdaság sok tennivalója, torlódik egybe a munka. Itt van még az aratás és a hordás ideje, ami a Maros, a Küküllő mentén ezekben az években kitolódik erre a hónapra is.¹⁸ Az őszi vetés alá viszont már szántani kell. Néhány jobbágyot pedig ekkor rendel ki vetni az ispán. Ritkábban bár, de leveleznek a szőlőben, és a daraszolás is szükségessé válik. Igen gyakran kell a kaszás, sarlós jobbágy az aratáshoz, ugyanakkor, amikor a rétet kaszálni, szénát hordani is küldenék őket. Közben már indulnak a búzahordáshoz rendelt szekerek, s az ígás jobbágyok mellett ott találjuk az asztagrakó gyalogszereket is. Más fuvarozási munka pedig, mint mindenkor, most szintén eléggé bőven akad.

Ilyenkor azután az átlagosan elégséges vagy sokszor hetekig igénybe sem vett jobbágyrobot egyszerre igen kevésnek bizonyul. Munkaerőre viszont föltétlenül szükség van, mert kipereg a szem, vagy megkésik a vetés, elázik a széna, a szőlő kapálatlan marad. Így az ispán sorompóba állítja az adósokat. Jellemző Medgyes Lajosnak 1796. május 23-án Tol-dalagi Lászlóhoz küldött levele, amelyben azt panaszolja, hogy Koronkán a szőlőkapálással igen elmaradtak. Mégis az „uzsorásokat” (akik élelmiszerért, takarmányért munkanappal tartoznak) nem veszi igénybe. Inkább dolgoztatja őket akkor, „amidőn leveletzés és daraszolás ideje lészen, mindhogy akkor kaszálás, aratás és szőlőleveletzés edgymásra tódulnak”¹⁹. Ilyenkor szólítják „kalákába” az embereket, adnak pálinkát, szalonát is a dolgozóknak, hogy „hajtsák a munkát”, s nemegyszer 20—50 „pénzes ember”, fizetett „dolgos” is kaszál, arat vagy asztagot rak.

Az olcsóbb bérért is munkába állítható cigányok, akiket önálló gazdaságuk nem köt le, ekkor válnak keresett napszámosokká. 1812-ben például négy Maroson-túli abafái cigány keres 14 napi koronkai aratással 74 német forintot és 40 krajcárt.⁸⁰ A mojasi kaszások sem elegendők némelykor, s ide is cigány napszámosokat küld a földesúr a „dolgost” kereső ispán sürgetésére, aki fél, hogy aratáskor végképpen „megnyomorodik”, ha a kaszások késnek.

Ilyenkor indul meg a különböző részbirtokok jobbágyainak vándorlása is. Az „erőben inkább bővelkedő” faluból más jószágba rendelik a jobbágyokat, hogy úrrá lehessenek a munkatorlódáson. A toplicai három és a dédai négy jobbágy szolgáltatásában ott szerepel, hogy tartoznak: „Nyárban kaszával két heteket szolgálni ottan, ahol fogják poroncsolni.”²¹ Az agárdiak saját falujukban 1790. július 27-e és augusztus 17-e között 78 arató robotnapot tesznek, előzőleg azonban már 45 napot aratnak Koronkán, de máskor szántaniuk is 48 napot kell a majorsági központban. Augusztus 18. és 24. között pedig 21 napot kell kaszáltniuk, hogy kisegítsék a mojasiakat a bajból.

Mindez természetesen igen súlyos helyzetbe sodorta a jobbágycsaládokat. A munkatorlódás idején rendszerint a legmunkabíróbb felnőtt férfiakat parancsolták ki robotba. A paraszti gazdaságban viszont éppen ekkor ugyanúgy sürgőssé vált több alapvető, halaszthatatlan mezei munka, akárcsak a majorságiban. A családfő és nemegyszer az igakerő elvonása igen komoly nehézségeket okozott a jobbágy családjának. Arról nem is szólva, hogy ilyenkor több a robot, sokszor egész hetes, de általában meghaladja a rendszerinti heti 2—3 napot. A legtöbb dologst kívánó munkaperiódusokban tehát a jobbágygazdaság marad elegendő munkaerő nélkül, késik meg, szenved mindazt a kárt, amit a földesúr elsősorban a jobbágy fokozott igénybevételével igyekszik elkerülni.

A JOBBÁGYMUNKAERŐ FELHASZNÁLÁSÁNAK HETENKÉNTI MEGOSZLÁSA

Jóllehet a XVIII. század végére Erdélyben lassan háttérbe szorult a korlátlan, teljesen szabályozatlan robot, a számszerűleg meghatározott szolgálat sem jelentett minden hétre arányosan megoszló munkaszolgáltatást. Láttuk ezt már a havonta vizsgált robot esetében, nézzük meg most közelebbről is, minden egyes hetet szemügyre véve (7. sz. tábla).

7. sz. tábla

A jobbágycsalád									
0	1	1,5	2	3	4	5	6	hatnál több	A hetek száma
napot dolgozott									
2 608	259	1	1 240	920	237	144	744	16 héten át	5 629

A két gazdasági év összesített adatai szerint tehát a legtöbb (5629 hétből 2069) az olyan hét, amikor a jobbágyak nem adnak munkát. Másodsorban a 2—3 robotnappal terhelt hetek következnek. Együttesen

2160 hét. 1125 ízben az előírtnál többet, 4—5—6 napot dolgoztak he-
tente a jobbágyok. Az egész héten úri szolgálatban levő családfő mellett
a családtagokat is 16 héten át vették igénybe. A földesúr rendelkezé-
sére álló 5629 munkahetet 100-nak véve, az olyan hetek, amikor a job-
bágyok semmit sem dolgoztak, 36,7%-ot tesznek ki. Valójában tehát a
munkaheteknek több mint egyharmadában nem foglalkoztatta őket a
majorsági üzem. Úgy is mondhatnók, hogy az év 52 hetéből 19-ben
magának dolgozhatott a jobbágy. Ez a látszólagos könnyebbség viszont
ugyanakkor súlyos terhet is jelentett. A robothetek több mint 20%-
ában ugyanis éppen ezért igen megsűrűsödött a földesúri szolgálatban
töltött napok száma, s így a heti előírt legnagyobb robotnál, a három
napnál többet kellett a jobbágyoknak dolgozniuk.

Még szembetűnőbbé válik a jobbágyok munkájának huzamosabb
ideig tartó igénybevétele akkor, ha azt nézzük meg, hogy a robotnapok
összegéből mennyi esik az 1—2—3—4—5—6 és hatnál több robotnapot
felemészítő hetekre (8. sz. tábla).

8. sz. tábla

- 259 robotnap esik az olyan hetekre, amikor a jobbágy 1 napot dolgozott;
- 1,5 robotnap esik az olyan hetekre, amikor a jobbágy 1,5 napot dolgozott;
- 2480 robotnap esik az olyan hetekre, amikor a jobbágy 2 napot dolgozott;
- 2760 robotnap esik az olyan hetekre, amikor a jobbágy 3 napot dolgozott;
- 948 robotnap esik az olyan hetekre, amikor a jobbágy 4 napot dolgozott;
- 720 robotnap esik az olyan hetekre, amikor a jobbágy 5 napot dolgozott;
- 4464 robotnap esik az olyan hetekre, amikor a jobbágy 6 napot dolgozott;
- 141 robotnap esik az olyan hetekre, amikor a jobbágy 6-nál több napot dolgozott.

A robotnapok összege a két gazdasági évben 11773,5. Ebből a meny-
nyiségből valójában csupán 5500,5 nap esik az olyan hetekre, amikor
a jobbágy 1, 1,5, 2 vagy 3 napot dolgozik. A robotnapok több mint
53%-a, 6273 nap pedig az olyan hetekre esik, amikor a munkajáradék
4, 5, 6 vagy 6-nál több robotnapot igényel a jobbágycsaládtól.

A legtöbb robotnap, 4464, a teljes hetet lefoglaló, hatnapos robot-
hetekre esett. Ez azt jelenti, hogy sürgős dologidőben, munkatorlódás
idején egész héten át dolgoztatták a jobbágyot. Sőt 141 olyan nap is
szerepel táblázatunkban, amikor a hat munkanapnál többet írtak javára
hetente a jobbágyoknak. Természetesen amiatt, mert a családtagokat szin-
tén bevonták a földesúri szolgálatba. Több ízben megtörtént, hogy egy
hét alatt több mint egyhónapi robotszolgáltatásukat teljesítették.

A legkiegyenlítettebb helyzetet, a robot heti megoszlásának legara-
nyosabb formáját ez esetben is Koronkán és Agárdon találjuk. A majori-
sági központban 1417 hétből csak 179 olyan hét akad, amikor nem pa-
rancsolták ki úri szolgálatra a parasztokat, és az egész hetet betöltő
robotoltatásra a két év alatt csak 33 ízben került sor.

A huzamosan igényelt munkavégzésre példaként néhány mojasit
említünk. Botskor Nutzuj 1790 júliusában egymás után két héten át
járt Borszékre. Augusztusban és szeptember elején egy héten át szán-
tott, valamint két és fél hétig egyfolytában szénát kaszált és gyűjtött.
1792. május 1—21. között állandóan Magyarosra járt fuvarba. Ugyan-
azon év augusztusában pedig három hetet hordott és kaszált egyvégté-
ben. Ros György 1790. augusztus 18. és szeptember 18. között egyhu-

zamban, csupán a vasárnapokon pihenve, a majorsági kaszálón dolgozott. 1791-ben pedig így alakult a robotszolgáltatása a legnagyobb, a legsürgetőbb dologidőben: július 10—16. között kaszált és szénát gyűjtött. Július 17—23. között nem ment robotba, de július 24-től szeptember 3-ig állandóan az urasági réten dolgozott. Valójában tehát a július 10. és szeptember 3. közötti nyolc hétből hét hetet, 42 munkanapot töltött földesúri szolgálatban.

Kimpián Togyer 1791 júliusában két héten át dolgozott egyfolytában, majd augusztusban is egyhuzamban a földesurat kellett szolgálnia. Viszont amikor a munka üteme a majorsági üzemben alábbhagyott, 1791. szeptember 4-e és 1792. március 3-a között, 24 hét alatt csupán két olyan hét akadt, amikor robotolt.

A kisszőlősiek is általában egy egész hetet töltöttek a majorsági szőlőkben, de gyakran a faragásnál, ház- és malomépítésnél is dolgozniuk kellett a hét minden napján.

A SZŐLŐMŰVELÉS A ROBOTJEGYZŐKÖNYV TÜKRÉBEN

Az eddigiekben már szó esett a szőlőművelésről. Most végezetül azt vizsgáljuk meg, hogy milyen részfeladatokra bontható a bor termelési folyamata, és ugyanakkor megkíséreljük rögzíteni minden egyes munkaperiódus időtartamát. Az, amit ily módon a szőlőművelés módjáról megtudunk, egyben azt is példázza, milyen mértékben válik beszédessé a robot jegyzőkönyv, ha a földművelés technikájára várunk választ tőle. Forrásunkban csupán a zsellér és a jobbágy munkája tükröződik, a majorsági cselédség alkalmi tevékenysége viszont hiányzik. Ez csökkenti a teljes rekonstrukció lehetőségét, az egyes részfeladatok munkaigényességének lemérését pedig lehetetlenné teszi. Mégsem tűnik feleslegesnek ez az elemzés, hiszen a vizsgált birtokon — mint már említettük — a szőlőművelés elsősorban a jobbágyi munkaerő felhasználásával folyt. A mellékelt táblázat (9. sz. tábla) jelzi, hogy az egyes munkafolyamatok miképpen rajzolódnak ki Koronka és Agárd szőlőiben az 1789—90-es gazdasági évben.

1789 őszi napjaiban a *daraszolást* említik elsőként a szőlőben végzett munkák sorából. Ez valójában harmadik kapálást jelentett. Általában daraszolásra akkor került sor, amikor a szőlőbogyók már érésnek indultak. Nemegyszer „lány szemre kapálásának is nevezték ezt a munkát. A föld felporhanyítására 68 robotnapot fordítottak. Szeptember első hetében 7 jobbágy 15 napot, második hetében 9-en 25 napig kapáltak, a harmadik héten 7-en 18 és a negyediken 2-en 10 napot daraszoltak.

Szüretig azután nem is lett volna szabad a szőlőben járni. Munka mégis akadt. Építkezéssel, présház-rendbehozattal 21 napot töltöttek el ekkor a koronkai jobbágyok.

A szüret előkészítéséhez tartozott a különböző eszközök, edények rendbetétele. Időt kellett tehát szánniuk a hordók megjavítására, abroncsozására, kötésére, a kádak, vedrek, hordók megtisztítására. A balavásári, nagykendi két jobbágy s több koronkai paraszt szeptember 20. és október 10. között összesen 27 napig végzett ilyen munkát.

9. sz. tábla

A szőlőművelésre fordított robotnapok megoszlása
1789. aug 30. — 1790. szept. 4.

Időtartam	Dara- szolás	Épít- kezés	Szőlő- szedés	Met- szés	Fedés	Vessző- szedés	Karó- készítés	Irtás	Ültetés	Karózás	Kötözés	Kapá- lás	Levele- zés	Egyéb	Összesen
VIII.30.—IX.6.	15														15
IX.6—12.	25														25
IX.13—19.	18														18
IX.20—26.	10	10												6	26
IX.27.—X.3.		7												9	16
X.4—10.		2												12	14
X.11—17.		2	5	12											19
X.18—24.			30	18										3	51
X.25—31.			33											21	54
XI.1—7.				49											49
XI.8—14.				14											14
XI.15—21.				72					3						75
XI.22—28.				6	50				7						63
XI.29.—XII.5.					83									2	85
XII.6—12.				3	47,5										50,5
XII.13—19.					3	54			10						67
XII.20—26.															—
XII.27.—I.3.															—
I.4—10.							6								6
I.11—17.							207								207
I.18—24.							6								6
I.25—31.							66	4							70
II.1—7.							39	21							60
II.8—14.							1	8							9

II.15—21.		2		22										21	
II.22—28.			2		15									17	
III.1—7.			1		43								1	45	
III.8—14.														—	
III.15—21.			7			3		88					3	101	
III.22—28.			5			3		41					3	55	
III.29.—IV.5.						8		9		12				29	
IV.6—12.						6		12		34				52	
IV.13—19.						3		1		76,5				80,5	
IV.20—26.						3				86				89	
IV.27.—V.3.										22,5		18		40,5	
V.4—10.						3						83		86	
V.11—17.				1								42		43	
V.18—24.		3			4							2		9	
V.25—31.														—	
VI.1—7.														—	
VI.8—14.													2	2	
VI.15—21.														—	
VI.22—28.														—	
VI.29.—VII.5.												82		82	
VII.6—12.	23											17,5	2	42,5	
VII.13—19.	33													33	
VII.20—26.	4													4	
VII.27.—VIII.3.														—	
VIII.4—10.														—	
VIII.11—17.													4	4	
VIII.18—24.													1	1	
VIII.25.—IX.4.	11													11	
Összesen	139	24	68	174	183,5	54	347	113	49	154	231	145	99,5	69	1850

A szüret, vagy ahogy nevezték, a szőlőszedés időpontja Gál napja, vagyis október 16-a. A szokás által rendszeresített időpontot azonban nehéz volt betartani. A különböző szőlőfajták nem egyszerre értek be, és az időjárás sem volt minden évben azonos. Észrevehetőleg az volt azonban az ispán célja, hogy későbbre maradjon a szüretelés, s így érettebb szőlőből kaphasson bort. 1789-ben Agárdon kezdődött először a szüret. Az október 11—17. közötti héten két jobbágy már öt napig szedte a szőlőt. A szüret nagya azonban az október 18. és 24. közötti napokra esett. Ekkor 25 napszámot teljesített 11 jobbágy. Ezt követően már csupán két szolgáló ember dolgozott 1—1 napig. Koronkán későbben, október 18—24-e között állítottak ki 2 jobbágyot 5 napra szüretelni. Zömmel október 25—31. között szedték le a szőlőt. Ezen a héten 9 koronkai és 3 agárdi 31 napot robotolt a szőlőben. Az agárdi szüret 32 robotnapot, a koronkai 36-ot emésztett fel.

A szürethez tartozott október végén a sajtolás. A szőlőprés mellett koronkaiak dolgoztak. Sebtiben még hordókat is kellett kötniük, mivel vagy a rossz szervezés miatt, vagy mert a termés a vártnál több volt, a tárolóedény kevésnek bizonyult. Mindez ismét 24 robotnapot igényelt.

Nem érdektelen, hogy az említett marosszéki falvakban a szőlőmetszésre nem tavasszal, a nyitást követően, hanem ősszel került sor, mégpedig közvetlenül a szüretelés után.²³ Érdekes, hogy a rendkívül igényes szőlőmunkának ennél az igen fontos szakaszánál is jobbágyokat állítottak munkába a Toldalagi-birtokon. Először a solymosiak vették kezükbe a metszőkést. Ők már október közepétől november 21-ig metszettek, 2—9 jobbágy, mindenik egy teljes hétig munkálkodott. A metszés főleg november első három hetére esett. A koronkaiak közül is ekkor fogott munkához 4—5 jobbágy. December 6—12. között egy agárdi paraszt neve után feljegyeztek 3 robotnapot, amit metszéssel töltött el. Összesen 174 napot dolgoztak a jobbágyok ebben a munkafolyamatban.

Fontos volna a metszés módjának a kiderítése is. Erre azonban már nincsen felhasználható támpontunk a robotfeljegyzésekben. Az említett falvakban ma is általános gyakorlat arra enged következtetni, hogy régen szintén a karikás művelés volt szokásban. Ezt a feltevésünket megerősíti az őszi metszés, amikor is a tőkéről eltávolították az az évi termőágakat, s csak a jövő évre nevelt, akkorára beérett, új ágakat fedték el.

A szaporítás, ültetés gondja elsősorban a vincellérekre hárult. Egy-egy nagyobb szőlőtagnak külön gazdajaként dolgoztak ezek a jobbágy-robottól mentesített vincellérek. A koronkai Hollósban például 1810-ben Szabó Péter töltötte be ezt a munkakört. Kötelessége volt a szőlőre, a szőlőbeli épületekre gondot viselni, s egyebek között: „a szőlőben télbenyárba amint az idő engedi szüntelen dolgozni; homlítani, ültetni...”²⁴ Ugyanabban az évben szőlőpásztornak a koronkai Csonkásba Jámbor Vaszit fogadták meg, ő is köteles volt az ültetésben részt vállalni. Szerződésében a kötelezettségek sorában ott állt: „...mihelyt a szőlőt megszedjük, minnyárt homlítani tartozik mindennap merőbe...”²⁵ 1789 végén még jobbágyok is szerepet kaptak ebben a szintén sok szakértelmet, gyakorlatot és gondosságot kívánó munkakörben. November 15. és 21. között 1 jobbágy 3 napot ültetett a Hollósban, a következő héten pedig 3 jobbágy 7 napon át teljesítette ugyanezt a feladatot. Sőt még decem-

ber 13. és 19. között is kirendeltek ültetésre 4 jobbágyot, akik 10 napon át robotoltak a Hollósban.

A szőlő szaporításának módja, úgy látszik, Koronkán elsősorban a döntés, a homlítás. Egészséges, letisztított vesszőt bújttak le, vezették el az új tőke állásáig, és ott felemelve, karót szúrtak mellé. Ez a munka gyakran süllyesztéssel, rokkantással is együtt járt, és 1809-ben a koronkai alsó kerti vincellérnek külön is felhívta a figyelmét a szerződés arra, hogy homlítani és rokkantam egyaránt kötelessége. Így igyekeztek a kipusztult tőkét pótolni. Ugyancsak az ő feladatkörének a megszabásánál említik, hogy „tőoltani” szintén köteles.²⁶ A szaporítási módok között tehát szerepel az érett fába oltás is.

Koronkán a metszés, a homlítás és a fedés egymással szorosan összefüggő munkamozzanatnak látszik. Az utóbbit, a fedést a hűvösebb éghajlat követelte meg. A tél hidege ellen a szőlőtőkét földdel takarták be. Hasznos volt ez azért is, mert a szőlőszedéskor letaposott földet így lazábbá tették. A fedés időtartama a november 22. és december 12. közötti három hét volt. Az első héten 15 jobbágy 50 napon át fedett, a második héten 29-en 83, a harmadik héten 19-en 43,5 napig dolgoztak. December 13. és 19. között még megkésetten 2 agárdi jobbágy is a fedés munkájával teljesítette 3 robotnapját. Ez a feladat összesen 183,5 robotnapot emésztett fel.

A szőlőtőkét elfedő jobbágyok már a hűvös november végi s főleg a december eleji időszakban dolgoztak. Látszólag most már tavaszig a szőlőművelés nem követelte meg a jobbágyi munkaerőt. Valójában azonban a téli „holtidényben” a kevesebb szakértelemmel is végezhető szőlőkarókészítés és szőlőföldtisztítás, az irtás tekintélyes jobbágyparaszti hozzájárulást igényelt. Az első feladat 347, a második 113 ígás és gyalogszerez munkanapot követelt.

December 13—19. között, alighogy a fedés véget ért, már 9 solymosi jobbágyot állítottak oda egy teljes hétre szőlőkötöző vesszőt szedni. Azt követően pedig, január havában s február első hetében a szőlőkarókészítés és -hordás volt az egyik legszámottevőbb tennivalója a birtok szolgáló embereinek. Január 11-én például Koronka, Solymos, Agárd, Balavásár, Nagykend és Csiba 45 jobbágyháztartása 35 „dologtehető” férfit állított ki, akik egészen 18-áig egyvégtében szőlőkarót készítettek. Csak egy koronkai jobbágy volt félhetes robotban, a többi az egész hetet végigdolgozta, 207 napszámot teljesítve. Január utolsó és február első hetében 20, illetőleg 12 jobbágy vágta, hasította, hordta a karót. Egy-három szolgáló ember később, márciusban, sőt májusban is ezzel a munkával rótta le a heti robotkötelezettségét.

Január utolsó hete (25—31.) és február hónapja teljes egészében, sőt március első napjai (1—7.) is az irtásföldeken végzett munka jegyében teltek el. Általában 4—5 koronkai vagy agárdi dolgos végezte ezt a rendkívül nehéz munkát. Csak március első hetében kellett 17-nek egyszerre munkához fognia. Az értékes szőlőterület bővítését elsősorban Koronkán szorgalmazták. Itt a Felhegy nevű és a Vácmán hegyen lévő szőlők határait igyekeztek minél inkább kiterjeszteni a bokros és részben erdős szomszédság terhére.

A tavaszi napokban, rendszerint március közepén került sor a nyitásra, az elfedett szőlőtőkék kitakarására. A robot jegyzőkönyv vezetője

ezzel a szóval egyetlen úrdolgas napot sem jelölt meg. Március 15-én veszi azonban kezdetét az ültetés és karózás. Az ültetés a már említett módon, 1—4 jobbágy közbejöttével el is tartott május elsejéig, összesen nem sok robotost és kevés robotnapot véve igénybe. A karózás első hetében (március 15—21.) a birtok jobbágháztartásainak 25 dolgot kellett a szőlőbe küldeni, akik 88 napon át karóztak. Március 22—28. között 10 jobbágy 44 napszámot tett. A következő héten (március 29. —április 5.) már csak 3 jobbágy dolgozott 9 napot, és végül április közepén még 4 agárdi szolgáló ember karózott 12 alkalommal és 1 ismét 1 robotnapon. Ez a munka Koronkán március végén már nagyjából be is fejeződött. Agárdon kissé megkésétt, összesen 154 robotnapot igényelt. Amennyiben robotmunkát is felhasználtak a szőlő kitakarásakor, feltehetőleg a karózással együtt számolták el. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy éppen ezt a feladatot végeztették volna csupán alkalmazottakkal, bérmunkásokkal.

A karózás nagyjának lezajlása után következett a kötözés.²⁷ Amikor a szőlő már jól fakadásnak indult és a hajtások szépen nőttek, április első hetében Agárdon 1 jobbágy és valamelyik családtagja már 12 napot töltött el ezzel a munkával. Április 6—12. között 12 robotos 24 napot kötözött. A kötözési munka zöme azonban a következő két hétre (április 13—26.) esett. Ez alatt az idő alatt 30, majd 35 jobbágy 76,5, majd 86 napot töltött a szőlőben. Tizenegyen azután még 22,5 napot április 27. és május 3. között is kötöztek. Ez a lassú, csak nagy gonddal végezhető munka 231 napot vont el a földesúri munkaerőalapból.

A már említett utolsó héten (április 27.—május 3.) viszont már a kapálásban is dolguk akadt. A szolgáló ember 12 napot töltött el kezében a szőlőkapával. Ez a munka igen fontos volt. Mélyen kellett felválni a földet, a gyomot pedig alaposan kiirtani. E munkarészlet nagyja május 4-e és 17-e között zajlott le. Az első héten 31 jobbágy 83 napon át kapálta a szőlőt, majd 19—40,5 napszámot teljesítettek e munkával. Elkésetten (május 18—24.) még egy jobbágy kapált 2 napot. Összesen 145 napot igényelt ez a munkaperiódus.

Most már hosszabb ideig nem volt szükség szőlőmunkásra. Csupán június utolsó és július első napjaiban (június 29.—július 5.) ment ki ismét 20 jobbágy és levelezett a szőlőben 82 munkanapot. A szőlőben a kötésekkel kellett megigazítani, és főként a felesleges, túlságosan dús levelezetet meggy éri teni.²⁸ Július 6. és 12. között még 7 jobbágy levelezett 17,5 napig. Ez a munkaperiódus 99,5 robotnapszámot emésztett fel.

A két utolsó — levelezéssel eltöltött — hét ugyanakkor már egybeesett a másodszori kapálással. Ez 60 robotnapot igényelt július 6-a és 26-a között. Ekkor 9, majd 11, végül a harmadik héten 1 jobbágy vette ismét kezébe a kapát.

Hosszabb szünet elteltével, augusztus végén, szeptember elején — a nyár végi munka fáradtságával izmaikban — a jobbágyok ismét hozzákezdtek a daraszoláshoz. Ez azonban már csak a következő gazdasági évben fejeződött be.

Év közben természetesen még több, más természetű munkát is végeztek a koronkai birtok jobbágyaival. Jellemző, hogy szőlőt taposni, a már párolgó folyadékot töltögetni (hogy a hordók állandóan tele legyenek) szintén berendelték a parasztokat.

10. sz. tábla

**A szőlő- és szántóművelés munkaerő-szükségletének hetenkénti
megoszlása
Koronka—Agárd
1789. aug. 30. — 1799. szept. 4.**

A he- tek sor- száma	Az időtartam	Koronka			Agárd		
		Szőlő	Szántó	Összesen	Szőlő	Szántó	Összesen
1. VIII.30.—IX.6.		4	15	19	11	21	32
2. IX.7—12.		8	8	16	5	20	25
3. IX.13—19.		7	13	20	11	26	37
4. IX.20—26.		10	9	19	—	24	24
5. IX.27.—X.3.		10	9	19	—	21	21
6. X.4—10.		2	5	7	—	40	40
7. X.11—17.		2	2	4	5	16,5	21,5
8. X.18—24.		8	4	12	25	—	25
9. X.25—31.		33	—	33	9	3	12
10. XI.1—7.		1	1	2	—	13	33
11. XI.8—14.		8	14	22	—	11	11
12. XI.15—21.		15	7	22	—	1	1
13. XI.22—28.		15	—	15	42	—	42
14. XI.29.—XII.5.		17	—	17	29	—	29
15. XII.6—12.		20,5	—	20,5	24	—	24
16. XII.13—19.		7	2	9	3	9	12
17. XII.20—26.		—	10	10	—	9	9
18. XII.27.—I.3.		—	—	—	—	—	—
19. I.4—10.		6	—	6	—	—	—
20. I.11—17.		51	—	51	90	—	90
21. I.18—24.		6	—	6	—	—	—
22. I.25—31.		12	—	12	40	—	40
23. II.1—7.		12	—	12	30	—	30
24. II.8—14.		9	—	9	—	—	—
25. II.15—21.		10	7	17	—	—	—
26. II.22—28.		8	3	11	9	—	9
27. III.1—7.		13	—	13	8	—	8
28. III.8—14.		—	—	—	—	—	—
29. III.15—21.		17	—	17	36	—	36
30. III.22—28.		16	4	20	—	20	20
31. III.29.—IV.5.		12	13	25	—	20	20
32. IV.6—12.		8	13	21	15	9	24
33. IV.13—19.		18	8	26	32,5	9,5	42
34. IV.20—26.		19	—	19	37	2	39
35. IV.27.—V.3.		19,5	—	10,5	16	21	37
36. V.4—10.		27	—	27	28	3	31
37. V.11—17.		19	7	26	24	—	24
38. V.18—24.		7	13	20	—	27	27
39. V.25—31.		—	3	3	—	—	—
40. VI.1—7.		—	10	10	—	27	27

A he- tek sor- száma	Az időtartam	Koronka			Agárd		
		Szőlő	Szántó	Összesen	Szőlő	Szántó	Összesen
41. VI.8—14.		2	17	19	—	25	25
42. VI.15—21.		—	1	1	18	—	18
43. VI.22—28.		—	—	—	—	—	—
44. VI.29.—VII.5.		8	—	8	32	—	32
45. VII.6—12.		15	—	15	3,5	—	3,5
46. VII.13—19.		24	—	24	—	—	—
47. VII.20—26.		4	24	28	—	49	49
48. VII.27.—VIII.3.		—	15,5	—	—	47	47
49. VIII.4—10.		—	36	36	—	58	58
50. VIII.11—17.		4	11	15	—	28	28
51. VIII.18—24.		1	22	23	—	28	28
52. VIII.25.—IX.4.		—	16	16	2	22	24
Összesen		506	322,5	828,5	585	611	1196

Az eddigiekben hézagosan rekonstruált majorsági szőlőtermesztés va-
lójában nem járt együtt valaminő új termelési technika térhódításával.
A korábbi évszázadban már hagyományossá váló módszerekkel dolgoztak
ekkor is.²⁹ Legfeljebb méreteiben, fontosságában növekedett meg ez a
termelési ág. A paraszti vincellérek szerepe a munkálatok irányításában,
a jobbágyok számottevő részvétele a különböző termelési mozzanatokban
jogossá teszi azt a feltételezést, hogy a majorsági szőlőművelés techni-
kája az egykorú paraszti technikától sem különbözött sokban; sőt több
jel arra mutat, hogy a földesúr jobbágya példája nyomán fejlesztette
szőlőgazdaságát.³⁰

A jobbágy részvételét ebben a legtöbb gondosságot igénylő növény-
termesztési ágban már indokoltuk. Most még egy jelenségre szeretnénk
rámutatni, amely szintén valamelyes magyarázattal szolgál a földesúri
eljárás megértéséhez. A szántógazdaság és a szőlőművelés munkaerő-
szükségletét időrendben egymás mellé állítva ugyanis a 10. sz. táblázatba
foglalt számsorokat kapjuk.

A táblázat adatai arról tanúskodnak, hogy a földesúr rendelkezésére
álló robotmunkaerő-alap jobban kihasználható akkor, ha a szántógazda-
ságot jobbágyok művelte szőlők is kiegészítik. Szeptember, október, no-
vember hónapokban ez még nem annyira nyilvánvaló. A téli időszakban
azonban annál inkább. Ekkor a gabonatermesztő részleg természetesen kevesebb
munkaerőt emészt fel, mint a szőlő, ahol fedni, karót készíteni,
irtani kell. A szőlőben tavasszal legtöbb a munka (karózás, kötözés, kapá-
lás). A gabonatermesztésben pedig ekkor szinte kizárólagosan szántani, bo-
ronálni küldik a robotosokat. Itt azonban az ígás napszámot teljesítő fér-
fiaknak kell megjelenni, míg a szőlőben a négyökrös jobbágy is csak
„tenyeres” munkát végezhet. A gyalogszereseket tehát itt tudják jobban
felhasználni, sőt kötözésnél az asszonyoknak, a fiatal lányoknak, fiúk-
nak is hasznát veszik. Nyáron a szőlőben a levelezés és a második kapá-
lás jelent két-két heti nagyobb munkaerő-szükségletet.³² Az esetek több-

ségében azonban ezek a munkamozzanatok nem esnek egybe az aratás, hordás időszakával. Július végétől szeptemberig a szőlőben nem sok a tennivaló, annál inkább megsűrűsödik a munka a szántóhatárban. Legfeljebb a későbbi levelezés járul hozzá a nyár végi munkatorlódás növekedéséhez. Viszont aratáskor amúgy is elégtelennek bizonyul a robotmunka és nélkülözhetetlenné válik az idénymunkás.

Természetesen a két művelési ág munkaidejét maguk a földesúri gazdaság vezetői is igyekeznek úgy osztani be, hogy az zavart, munkatorlódást ne okozzon. Mégis, különösen télen és nyáron, szembetűnően más a szőlőföld és a szántóföld munkaszüksége; különösen ott, ahol nagyobb mértékű a szőlőtelepítés. Koronka és Agárd esetében 1789—90-ben például a következő:

	Koronka		Agárd	
	Szőlő	Szántó	Szőlő	Szántó
Ősz	123	87	108	196,5
Tél	158,5	22	225	18
Tavaszi	166,5	61	196,5	111,5
Nyár	58	152,5	55,5	285
Összesen	506	322,5	585	611

Míg például nyáron a szántógazdaság a gabonatermesztésnél hasznosított robotnak mindkét faluban majdnem felét igényli, a szőlőben dolgozik ekkor a legkevesebbet a jobbágy.

Feltehetőleg a földesúr nemcsak azért kockáztatja várható borteremését — jobbágyai munkájára bízva magát —, mert nincsen pénze bér munkásokat fogadni és mert minél kevesebb termelési költséggel kíván több, piacon értékesíthető árufelesleghez jutni, hanem a jobbágyrobot teljesebb mértékű felhasználása is erre sarkallja őt.

Az eddigiekben elmondottakat még egy észrevétellel egészítjük ki.³³ A vizsgált birtokok jobbágynepe román, szász és magyar. A robotjegyzőkönyv minden egyes lapja a különféle nemzetiségű parasztok hasonló sorsát, azonos terheit és nem utolsósorban közösen végzett munkáját vetíti elénk. Láttuk, mindnyájukat akkor hajtja heteken át, sőt hónapszámra is majorsági dologra az ispán, amikor az ő szántóikon is pereg a szem, kaszálatlan marad a sarjú, kapálatian gyomosodik vagy tőkájén rothad a szőlő. A földesúri szőlőkben, szántókon, kaszálókon tehát együtt kell verejtekezniük. Minden mesteremberi munkát, legyen az malomjavítás, jobbágyházépítés vagy az udvarház tatarozása, szintén közösen kell végezniük. Román, magyar, német szó együtt hangzik az erdőirtáskor, a tűzifa kitermeléskor, és az erdei munka fagyát is éppen úgy közösen viselik el, ahogyan együtt szekereznek hetekig tartó utakon.

A robotjegyzőkönyv aprólékos gonddal megörökített adatai tájat, termelést, történelmet formáló mindennapjaiban hozza közelebb hozzánk a jobbágyparasztokat. Lehetővé teszi, hogy úri szolgálattal terhes életüket közelebről szemlélhessük és jobban megismerhessük. Számolnunk kell azonban azzal is, hogy minél több részletre terjed ki a kutatás, az

egyéni vonások annál élesebben körvonalazódnak. Feltehető tehát, hogy több olyan jelenségre bukkanunk, amely főképpen vagy csupán az ismeretett falvak lakóira jellemző. Úgy véljük, mégsem hasztalan a dolgos paraszti hétköznapi világának múltját borító évszázadok kódét bár egy kis tájegységről elűzni, míg a rendszeres kutatómunka teljes fényvel nem árasztja el annak egész területét.

1965—1967

HAVASGAZDA FÖLDESURAK ÉS FAKITERMELŐ PARASZTOK

(A Kolozs megyei paraszti faipar kialakulásának történetéhez)
(1796—1848)

A feudalizmus bomlási szakaszában Erdély területének jó részét, több mint egyharmadát erdő borította. Jóllehet ekkorra az erdőirtás már nem egy lapályos, dombos vidéket fátlanná változtatott, még mindig nagy kiterjedésű, összefüggő havasi, hegyvidéki erdővonulatok tették jellegzetessé az erdélyi táj arculatát. A magasabban fekvő fennsíkok, erdők közé zárt patak völgyek mocsor vagy székely lakóinak fakitermelő, fafeldolgozó munkájáról azonban mégis igen keveset tudunk, holott a legmostohább körülmények között élő, a szűkös létfeltételek biztosításáért keményen küzdő erdővidéki nép múltja joggal tarthat számot a marxista történetírás érdeklődésére.

A következőkben a Bánffy család Kolozs megyei, úgynevezett kalotaszegi közös havasának erdőgazdálkodásáról s a több tízezer holdas hegyvidéken élő, főleg román parasztság faiparának kialakulásáról kívánunk vázlatos képet nyújtani.¹

A régi bánffyhunyadi járás területén, tágabban pedig a Meszes, Vlegyásza és a Gyalui-havasok közé zárt térségben a Bánffy család tagjai voltak a legfőbb birtokosok. Az e területen fekvő hegyvidéki jószágnak azonban nem volt nagy becse mindaddig, míg a XVIII. század végén a válságos helyzetbe jutó földesurakat a tőkehiány és a fokozódó árucseréforgalom rá nem kényszerítette a bőséges erdő pénzforrássá változtatására.²

Márpedig ennek a mondhatni most felfedezett termelési ágának, az erdőgazdaságnak az okszerű megszervezése megkívánta a közösségek felbontását, az erdők felosztását és egyéni birtokká tételét. „E felosztást azonban — írja Jakó — meg kellett előznie az erdők felmérésének. Addig is, amíg ez a hosszú időt igénylő munka befejeződik, a Bánffyak egységes és fokozatosan racionalizálódó igazgatás alá helyezték a szilvagyásági és kalotaszegi közös erdőbirtokaikat. Ezzel megteremtették a kedvező feltételeket egyes tőkés módszerek alkalmazására a kitermelésben. A közös birtoklás ugyanis csak jogilag maradt fenn, ténylegesen azonban ezek az óriási erdőségek a XVIII. század utolsó éveitől fogva egyetlen hatalmas és egyéninek tekinthető erdőuralmat alkottak, melyet a »família« ún. praesidiuma teljhatalmúan kezelte, és a családtagok között csupán a jövedelmet osztották fel.”³

Az egységes kalotaszegi közös havast, amely a Vlegyásza alján terült el, a „praesidium” 1796 után tilalmasnak nyilvánította, és nem engedte meg a jobbágyoknak az erdők szabad használatát.⁴ Ez az intézkedés — ha gyakorlati végrehajtását siker koronázza — egy csapásra véget vetett volna a Dregán-, Székelyó- és Kalota-völgy, valamint a Sebes-Körös felső folyása menti falvak kibontakozó fafeldolgozó iparának. A XVIII. század folyamán ugyanis e vidék zsellér, kurialista, de még jobbágy népe is kezdett rendszeresen vagy alkalmászerűleg deszkát, épületfát, zsendelyt készíteni, és azt főleg Nagyváradra szállította. A paraszti fűrészmalomok egy-egy nyáron két-három ezer deszkát is vágtak, s az

1796. évi rendezést követően a havasokat bejáró Bánffy-tiszt nem kevesebb, mint ötven ilyen kis vállalkozásra talált. Olyanokra, amelyek rejtetten működtek, virágoztak, a „família” számára azonban semmi hasznot nem hajtottak. A „praesidium” határozata értelmében azután ezeknek a malmoknak a vas alkatrészeit, kerekeit elkobozták, nem engedélyezték új fűrészek építését, s a majorsági fűrészek „molnárainak” is megtiltották, hogy — akár pénzért, akár felibe — a parasztnak dolgozzanak.⁵

A hegyvidéki falvak népének ellenállása azonban oly nagy volt, hogy a valóságban szinte a régi állapotok maradtak érvényben. Jellemző, hogy még 1808-ban is a következőket jelentették Bánffy György gubernátornak, a közös havasokat kezelő tanács elnökének: „Most újra, minthogy a kaszálástól s aratástól még reá érkeznek, úgyannyira a fenyves vágásához fogtak a körül lévő lakosok, s még közöttük sok idegenek is, hogy ha közönségesen meg nem akadályoztatnak, [...] fenyves havassa a Méltóságos Famíliának a Körös vizén kevés idő múlva mind lefoly...”⁶

Az ellenőrző szervezetet tehát 1808-ban még jobban kiépítették, élén Endes Ferenc inspektorral, aki kemény kézzel igyekezett érvényt szerezni a korábbi és újabb erdővédelmi intézkedéseknek. Rövidesen azonban a Bánffyak is felismerték, hogy ily módon a havasok faállományának megóvása elérhető ugyan, de a „família” pénzbevételeinek gyarapodása nem. Bánffy László 1811-ben megállapította, hogy jobb volna, ha a „Família maga embereinek *pénzért adatna elegendő fát*, hogy az emberek az életek módgyokat kereshetnék meg, s ebből mind a Famíliának több haszna lenne...”⁷ E javaslat nyomán 1812-ben megszületett, majd 1814-ben határozott formát öltött az az erdőrendtartás, amely kisebb változtatásokkal 1848-ig érvényben volt és teljesen új alapokra helyezte a „Bánffy-havasok” kihasználását.⁸

Az új szabályozás kijelölte a tilalmasokat, a falvak erdeit, a majorsági területeket, s meghatározta, hogy a parasztnak a többi erdőből milyen fát dolgozhatnak fel „kereskedésre”, természetesen most már taxát, pénzt fizetve a „fa materiálékért”. A család tagjai — akiknek majorsági központjuk volt a közös havasok területén — négy-négy fűrészmalmost helyezhettek üzembe, hogy ott a parasztnak szintén taxa ellenében deszkát, lécet készíthessenek. A fát megvásárló pedig nyomtatott „cédulát” kapott, amely nélkül egy lépést sem tehetett, mivel a plájászok (gornyikok), az inspektor, valamint a Kissebesen, Csucsán elhelyezett strázsák szigorúan ellenőrizték a Nagyvárad felé vezető útvonalat.

Az erdővidéki falvak népe és a Bánffy család között ettől kezdve szakadatlan harc folyt. A parasztnak csellel, de ha kellett, erőszakkal is megkísérelték a rendkívüli alapossággal szőtt ellenőri hálózat réseit megtalálni és kibújni a taxafizetés, cédulaváltás alól.⁹ Csak jellemzőképpen említjük, hogy 1825-ben a Bánffyak a gornyikokat már puskával és pisztollyal fegyverezték fel.¹⁰ 1832-ben pedig elkészült a csucsai tutajfogó „rekesz”, „sorompó”, amelynek láncokon függő vasmacskáin, horgain már nem juthattak át a titkosan, éjjel úsztó vagy cédula nélkül a strázsán áttörő tutajosok.¹¹

Így azután sikerült is a „Família” számára új, jelentős jövedelmi forrást nyitni meg. A fa árából befolyó összeg 1829-ben 10127 írt és

24 kr volt, 1847-ben viszont már majdnem négyszeresére növekedett, elérve a 39647 frt 59 kr-t.¹²

Kalotaszeg népéről írva, 1824-ben Eresei József megállapította, hogy „A földművelés köves és hideg földjöken nem virágzik oly dúsan, hogy kezökbe elégséges kenyeret adhasson; de a hiányokon kereskedéssel segítenek. Kereskednek ugyanis épület- és eszközfákkal; a Vlegyásza és Kucsulata fenyves havasaiból a S[e]bes] Körözsön, N[agy] Várad felé tutajjal deszkával és zsendellyel [...] igavonó és gyapjas marhákkal...”¹³ Természetesen e mögött a kereskedelem mögött felfedhető az a faárulkészítő paraszti termelőmunka is, amely igen sokféle nyersanyag és eszköz gyártási műhelyévé avatta a havasi falvakat.

A Bánffyak 1814-ben például a következő faárukra vetettek ki taxát:¹⁴

	Taxája			
	Az uradalom embereinek		Idegeneknek	
	Rfrt	kr	Rfrt	kr
1. Egy szál vékony fenyődeszka	—	6	—	10
2. Egy szál vastag silipdeszka	—	12	—	20
3. Egy szál fűrészén vágott lécs	—	1	—	1,5
4. Egy szál gerenda vagy stakaturafa	—	30	—	50
5. Egy szál közönséges szarufa	—	15	—	25
6. Ezer zsendely	—	40	1	—
7. Egy nagy cseber, 3 veder mértékén felyül való	—	6	—	10
8. Egy nagy cseber, 3 veder mértékén alol való	—	3	—	5
9. Nagy dása vagy deberke, 2 veder mértéken felyül való	—	3	—	5
10. Kisebb deberke, 2 veder mértéken alol való	—	2	—	3
11. Kártyos	—	1	—	1,5
12. Sajtár	—	1	—	1,5
13. Türet rosta vagy szitakéreg	—	12	—	20
14. Nagy szuszék. 25 véka mértéken felyül való	—	20	—	30
15. Kisebb szuszék, 25 véka mértéken alól való	—	10	—	15
16. Szekrény	—	8	—	12
17. Járomfa	—	3	—	5
18. Szekér csap vagy akármiféle karó	1	—	1	30
19. Szekér akármiféle abroncs	—	—	—	—
20. Szekér mindenféle speciesi talpnak, sasnak, tengelynek, lajtorjának, lapockának vagy akármiféle eszközöknek és szerszámoknak való fa	1	—	1	30
21. A teknyőnek vékája	—	4	—	6
22. A kovácsszénnek vékája	—	3	—	5

Az állattenyésztés s a földművelés mellett tehát mind erőteljesebbé váltak azok a foglalatosságok, amelyek a hegyvidéki román lakosságot a legfárasztóbb erdei munkára kényszerítették, rászorították a síkföldi, folyóvölgyi falvakkal való vándorkereskedelemre, a környékbeli városok és Nagyvárad vásárainak állandó látogatására, és nem utolsósorban szüntelenül életveszedelemben forgó tutajosokká nevelték őket.

Arról a faáruforgalomról, amely tevékenységük nyomán kibontakozott, a Bánffy család taxalistái alapján is fogalmat alkothatunk. 1838 és 1847 között például a következő „famateriálék”-ért rótták le a megszabott díjat:¹⁵

Év	Tutaj	Deszka	Léc	Geren- da	Szaru- fa	Zsen- dely	Szél- deszka	Sajtár és kártyus
1838	1251	130 343	49 036	2696	6747	1 028 100	2 005	40
1839	982	138 208	51 000	1901	7225	1 616 400	8 777	60
1840	1102	150 956	53 606	1540	7315	1 500 200	10 742	—
1841	932	133 292	43 640	1236	6250	1 219 100	10 807	—
1842	989	162 291	58 000	1341	7602	764 500	9 649	50
1843	1051	171 092	79 066	749	3335	652 900	12 946	—
1844	1102	189 170	79 000	972	4781	947 700	13 918	—
1845	1168	190 338	63 591	1117	3878	687 100	12 150	40
1846	1298	204 164	71 872	845	3757	874 100	21 166	—
1847	1995	270 405	90 845	2130	12520	524 400	32 340	—

Bár az időjárás, a piaci kereslet és sok más tényező állandó hullámzást okozott a különböző áruk forgalmának méreteiben, mégis megállapítható, hogy az építkezéshez szükséges fűrészárak, különösen a deszka mennyisége állandó emelkedést mutat. A gerenda- és szarufatermelés már ingatagabb, a zsendelyfaragás pedig határozottan csökkenő irányzatot árul el. A faedénykészítés és -eladás ellenőrzése viszont nem lehetett a legsikeresebb, hiszen csak elenyészően kis mennyiséget tartanak nyilván, és azt sem minden évben.

Az egyes falukig elmenő vizsgálat szintén érdekes tanulsággal jár. Kitűnik ugyanis, hogy például a Székelyó vizének völgyében és környékén települt falvak különböző helyzeti előnyöket használhattak ki, s e szerint vált például a tutajozás vagy zsendelykészítés egy-egy falu sajátosabb foglalkozási ágává.

1847-ben például a következő faárúkért fizetett taxát nyolc, a közös havast használó község:¹⁶

Falu [^]	Faáru		Léc	Geren- da	Szaru- fa	Zsen- dely	Szél- deszka	Taxa	
	Tutaj	Deszka						Rft	kr
Kissebes	101	6 960	1100	67	188	—	720	977	10
Sebesvár	472	4 378	20	58	295	—	780	1118	58
Rogozsel	8	9 773	—	20	120	182	30	1244	58
Tranyis	18	11090	—	48	56	—	457	1202	37
Székelyó	338	24 566	760	895	5231	246	—	6409	36
Viság	8	9 818	488	84	20	—	—	1077	56
Retyicel	23	21 052	1900	—	340	—	477	2337	49
Meredgyó	—	6 974	1600	—	—	—	4187	793	51

A minden egyes taxafizetőt név szerint megörökítő földesúri nyilvántartások jóvoltából az is megállapítható, hogy kik voltak az egyes falvakban a tutajosok, zsendelyfaragók, és ki milyen mennyiségű faárut készített, illetve készíttetett el az év folyamán.

A paraszti faipar kibontakozásában az is szerepet játszott, hogy a jó felvevőképességű nagyváradai piaccal vízi úton tudott a Bánffy-havasok lakossága kapcsolatot teremteni. Majdnem két évtized tutajforgalma tanúsítja, hogy a Körös vizén mindinkább növekedett a faúsztatás jelentősége, s ez a kis folyó 1847-ben már majdnem 2000 tutajt sodort le Nagyvárad felé.¹⁷

Év	Hónap												Összesen
	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.	IX.	X.	XI.	XII.	
1829	—	9	47	197	123	90	99	22	14	11	—	—	612
1830	—	—	—	101	128	164	71	—	45	2	4	—	515
1831	56	—	—	379	196	282	51	—	1	7	10	—	982
1832	—	—	—	154	266	194	61	—	31	11	6	—	723
1833	—	—	9	153	101	122	131	62	11	4	—	—	593
1834	4	—	28	273	162	63	—	93	6	—	26	—	655
1835	—	—	103	229	219	117	54	9	19	42	—	—	792
1836	—	—	173	290	292	269	59	5	9	11	54	24	1186
1837	—	—	77	440	247	204	155	20	92	11	13	—	1259
1838	—	—	69	222	312	283	120	97	28	72	18	30	1251
1839	—	6	32	291	257	205	9	59	71	—	52	—	982
1840	—	—	—	251	393	233	75	86	18	1	45	—	1102
1841	—	—	7	226	323	232	53	—	17	8	9	17	932
1842	—	—	18	216	246	301	35	12	45	59	54	3	989
1843	—	—	25	191	296	251	115	32	73	61	7	—	1051
1844	—	—	15	150	344	344	49	4	58	85	53	—	1102
1845	—	—	—	192	325	270	84	138	16	107	32	4	1168
1846	—	—	71	142	480	300	104	111	46	26	4	14	1298
1847	—	—	4	343	661	528	40	80	121	189	29	—	1995
Összesen	60	15	678	4440	5371	4452	1365	830	721	747	416	92	19187

Tutajozásra a Körös mellett a Székelyó és Dregán vizét is használták, s 5 vagy 7 öles tutajokat úsztattak le rajtuk.¹⁸ Természetesen — mint ahogy a közölt táblázatból is kitűnik — főleg április, május, június hónapokban váltak használhatókká ezek a vízi utak, bár — mint Endes Ferenc inspektor is megállapította — „a tönkök a vízen nem egyszerre jönnek le, hanem apránként, amikor egy-egy kis vízáradat van, csaknem tavasztól egész őszig rendre”¹⁹. Néha azonban éppen az árvizek gátolták meg a tutajozást és sodorták magukkal a már tutajba kötésre előkészített fatönköket. Ezért is bízták meg a Bánffyak a csucsai rekeszt készítő Perotzi Jákob olasz mesterembert és társait, hogy építsenek a Dregánon olyan „tönkfogó”-t, amit az árvíz hajtotta szálfák sem képesek összerontani.²⁰ Ugyancsak az olasz szakemberek voltak hivatottak arra, hogy a folyó medrét megtisztítsák a veszedelmes szikláktól.²¹ A „família” vállalta a medertisztítás, sziklaröbbentés, tönkfogóállítás költségeit, hiszen a vízi közlekedés biztonságosabbá válása jövedelmét gyarapította.

A földesúri faárusító és fűrészeket állító szervezet kiépülése igen megnehezítette a havasi román nép életét. Különösen nagy gondot okozott számukra a faanyag megvásárlása. A taxa fizetését a legtöbben csak úgy oldhatták meg, hogy „nagy interesre pénzt vettek volt fel”, s maga a Bánffy család inspektora is előleget fizetett zsendelyvásárláskor a faragó embereknek, hogy azok cédulát válthassanak.²² A havasi nép elszegényedését, elnyomorodását maguk a Bánffyak is látták, és gondot okozott nekik, nehogy ennek következtében később ne tudjanak jövedelmet húzni e nép munkájából. Ezért 1837-ben például „a kalotaszegi havas alján lakó több helységbeli” jobbágyok, zsellérek „elszegényedését” tekintetbe véve, a közös havas ügyeit tárgyaló gyűlésen a régi taxatartozások felét elengedték.²³ 1847-ben pedig, amikor mintegy 40–50 tutaj zsúfolódott, torlódott össze Csucsán, az inspektor a következő sürgős értesítést küldte a „Famíliának”: „ha hirtelen valami nagy víz tanál lenni, a szegény embereknek több ezerekre fog rúgni a károk, s ezen embereknek, kik *most is éhelhalással küszködnek*, kik azon pénzt is, mivel a tutajcédulát fizették, nagy interesre vették kölcsön”, igen válságos a helyzetük.²⁴ Mindezekre azért voltak tekintettel — mint láttuk —, mert félték, hogy a havasi erdőségekből az ott lakó nép révén nem fognak tudni hasznot húzni.

A fakitermelő, faáruval kereskedő lakosság életkörülményeire csak itt-ott találunk forrásainkban néhány soros utalást. Megállapítható azonban, hogy a férfiak egy része sokat van távol. Hosszú heteken át él az erdők mélyén, túrva az időjárás minden viszontagságát, végezve a sorvasztó, nehéz munkát. Rendszerint a szántás-vetés és a kaszálás-aratás vonja csak el őket a fakitermeléstől.

A ledöntött, megtisztított, hántott tönkök szállítása is több napot kíván, és súlyos feladatot ró az erdei munkásokra. Sok esetben ugyanis csak igen nehezen tudják elvontatni a fenyőgerendákat, szálfákat a vízi utakig, hiszen a tengelyen szállítás időt rabló, s az erdei utak alig járhatók. A vízáradásra szintén nemegyszer várniuk kell, s közben rettegni attól, hogy az előkészített fákat egy-egy felhőszakadás vagy hirtelen olvadás nyomán medréből kilépő gyors hegyipatak el ne sodorja. Ugyanakkor természetesen gondoskodniuk kell az élelemről, megfelelő eszközökről és sokszor az igavonó állatokról is.

Ha deszkát akar piacra szállítani a hegyvidéki paraszt, a földesúri érdekből csökkentett számú fűrészeknél kell sorára várakoznia, s ha a vágási díjat idejében elő nem teremtette, a deszka felét hagyja ott a „fűrészmolnárok”-nál.

A tutajkészítés hozzáértést, gondosságot kívánó munkáját ezután a nagy ügyességet, kitaratást, gyakorlottságot követelő úsztatás váltja fel. A gerenda, szarufa, deszka a tutajozók „minden esztendőben történt életekbéli veszedelmek” árán jut el rendeltetési helyére. A „vízen járást” sokan a hűvösebb tavaszi, őszi napokon is megkísérlik, kihasználva a nem mindenkor kínálkozó magasabb vízállást. A pénzkiadásoktól pedig még Csucsán után sem szabadulnak meg, miután az újtjukba eső malmok gátjainál is kell vámot fizetniük. A rendszerinti végcélhoz, Nagyváradhoz érkezve viszont a vevőhiány vagy áresés veszedelmével néznek szembe a nemegyszer már élelmiszer-tartalékaikból is kifogyó havasiak.

Sorsuk, életük különösen akkor válik válságossá, amikor a perzselő aszály vagy a hosszantartó esőzés nyomán terméketlen, éhínséges esztendő köszönt be. Ilyenkor ugyanis — bármennyire igénytelenek és szűkösköszton élők is — fokozottabban ráutaltak a földesúri magtárak méregdrága tartalékaira, mint a síkságok gabonatermelő parasztszajai.

Az erdővidéki falvak lakóinak sokszínű: földművelő, állattartó, faárúkeszítő, vándorkereskedő életformája — s nem utolsósorban kutatásaink kezdeti állapota megnehezíti jól elhatárolható társadalmi rétegek kijelölését. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a szegénység, a sorvasztó munka, a sok gond, kockázat csak egy bizonyos önálló fakitermelő társadalmi csoport életét jellemzi. Mellettük már módos, másokat dolgoztató parasztszokat és időlegesen vagy huzamosabban bérmunkából élő nincsteleneket is mind nagyobb számban találunk. A jobbágyi társadalomban már meginduló rétegződést ugyanis a faipar széleskörűbbé válása, a paraszti árutermelés növekedése és a pénzforgalom fellendülése számottevő mértékben mélyítette el. A XIX. század első felében a Bánffy-birtokokon sem ritka a fával kereskedő, 20—25 szarvasmarhát tartó parasztsz, valamint az olyan jobbágy, aki önálló fűrészállítási engedélyért ostromolja a „Famíliát”.²⁵

Ez a folyamat községenként is más-más fokra jutott el. Székelyóban természetszerűleg előrehaladottabb volt, hiszen ez a község egymagában 6409 forintot fizetett be 1847-ben a „Família kasszájába”, míg a mintegy 30 többi falu átlagosan 1000 forintnál valamivel többet. Ezt a hatalmas összeget természetesen nem egyenlő arányban folyósították Székelyó lakói.

Az 1847. évi számadásokban 140 székelyói lakos szerepel. A taxafizetés alapján ezek így oszlottak meg:

1— 10	frt	taxát	fizetett	28
10— 20	„	„	„	24
20— 30	„	„	„	17
30— 50	„	„	„	30
50—100	„	„	„	23
100—150	„	„	„	13
150—200	„	„	„	2
200—250	„	„	„	2
250—300	„	„	„	1

A legtöbbet — 100 forintnál többet — fizető 18 lakos nem kevesebb mint 2551 frt 48 kr-t tudott egy év alatt folyósítani a Bánffy család számára. Az egész falu fáért adott pénzüsszegének ez mintegy 40%-a. Természetesen ezek a parasztszok a 10—20 tutajt, a több száznyi deszkát, gerendát, szarufát és a sok ezer zsendelyt nem csupán a maguk munkarejével állították elő.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Székelyó parasztsz lakóinak egy része 1847-ben már kénytelen volt a „legjobb” gazdáknál vállalni munkát, cselédként, napszámosként élve, míg gazdáik, a módosabbak, mások munkarejét is kizsákmányoló parasztszok kereskedőkkel, fűrészmalom-bérlőkkel társultak, vagy maguk béreltek majorsági fűrészt, hogy nagyobb haszonra tehessenek szert.²⁶ A földesurak, a „kereskedők és spekulán-

sok” mellett tehát ez a réteg is fokozott mértékben vette igénybe mások munkaerejét, növelve a bérmunkások számát.

Mindezek az itt csupán futólag érintett jelenségek arra utalnak, hogy az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának *sajátos* erdélyi színeit vizsgálva, a tőkés termelés feltételeinek, csíráinak kialakulását elemezve nemcsak a szántóföldi termelés változó arculatát kell nyomon követnünk, hanem az erdőgazdálkodás síkján kibontakozó fejlődést is. Hiszen az árutertermelés bővülésének folyamata — mint láttuk — e termelési ágat sem kerülte el, sőt mondhatnánk, sok helyütt csak ekkor teremtette meg.

Különösen figyelemreméltó, hogy a vizsgált területen, a faiparban, fafeldolgozásban, az erdő termékeivel való kereskedelemben *nem a földesurak voltak a kezdeményezők*. Az árutertermelés kiszélesítése paraszti úton indult meg, és a földesurak csupán ezen haladtak tovább.

A régi feudális erdőgazdálkodásban megjelenő új módszerek viszont szintén általános vonatkozású jelenségekre figyelmeztetnek. A földesúri erdőgazdasági üzem ugyanis akkor volna igazán tőkés jellegűnek minősíthető, ha a földesurak, kivitva az erdőkből parasztjaikat, önálló fafeldolgozó és kereskedelmi tevékenységbe kezdenének, ha fűrészmalomokat állítva, deszkákat, gerendákat, szarufákat, zsendelyt készítenének a felesleges munkaerejüket áruba bocsátó jobbágyaikkal, zselléreikkel, és ha végül maguk szállítanák a piacra árucikkeiket. Nem kétséges, hogy ily módon járva el, nagyobb pénzjövedelemre és haszonra számíthattak volna. A földesurak azonban tőke — és polgári-tőkés koncepció — hiányában megmaradtak a feudális kizsákmányolás módszereinél: megengedték a parasztoknak a kitermelést és szállítást, hogy azután fűrészmalmaiknál s az ellenőrző pontoknál taxafizetésre kényszerítsék őket — *valójában tehát megvámolták a paraszti árutertermelést és kereskedelmet*. Ez pedig, ismételjük, tipikusan feudális eljárás, hasonló a számtalan régebbi vagy újabb keletű taxához, amelyet legelő, makkoserdő, malom vagy híd használata címén szedtek.

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy az erdőtilalom gyakorlatának kiterjesztése, a földesúri fűrészek megjelenése, az egészen új erdőrendtartás és erdőgazdasági szervezet megteremtése, a pénzjáradék növelése nem új és nem a feudalizmus bomlását tükröző jelenség.

Az a forma azonban, amelyben e változások jelentkeznek, még nem tisztán tőkés jellegű. Mint ahogy a robotoltató és árutertermelő majorsági gazdálkodás is átmenet a feudális és a tőkés mezőgazdasági üzemmforma között, úgy az erdőgazdaság új rendje sem szakad még el a feudalizmustól, jóllehet már az abból kivezető utat építi ki. Hiszen bármennyire feudális vámszedő jellegű is a földesúri erdőgazdaság, a termelőeszközök kisajátítását szolgálja, az árutertermelés kiszélesedését eredményezi, a paraszti rétegződés folyamatát gyorsítja meg, és elősegíti a munkaerejét áruba bocsátó paraszti réteg megnövekedését.

CÉHBELI KÉZMŰVESEK, NÉPI MESTEREK ÉS VÁSÁRLÓKÖRŰK (1750—1830)

A céhiparosok, kézművesek, népi mesterek háza táján, műhelyeiben vizsgálódó egyszerűen szembetalálja magát a feudális társadalom sok-sok alkotóelemével, problémájával. Mindenekelőtt természetesen magával a céhvel, azzal a társadalomszervezési formával, amely a legteljesebb hierarchikus megosztódást úgy valósítja meg, hogy közben erős sodrású kötelekkel fűzi egybe az iparos létformában tevékenykedő embereket.

Ami a termelési viszonyokat illeti, az jellemző rájuk, hogy a termelőeszköz számukra nem átengedett juss és nem ennek a birtoklásáért kell többletmunkával, szolgáltatásokkal adózniuk a központi hatalomnak vagy a városnak. Azért azonban, hogy az iparosok saját munkaeszközeiknek birtokosaként a társadalomban bizonyos funkciókat magukra vállalhassanak, nekik is fizetniük kell; megkötik őket azok a még a középkor századaiban vállalt korlátozások, amelyekkel az iparúzés szabadságát, jogát meg kell szolgálniuk.

Ahogy hajdan a paraszti sorsú embernek a faluközösség, úgy a kézművesnek a céh vált óvó, dajkáló s kötelességekre rászorító életkeretivé. Ez a társadalmi alakulat jól bevált. Megteremtette a sokoldalú munka feltételeit, jó ideig a szükségletek kielégítését is megfelelő módon szolgálta, és kimunkálta a gyáripar megszületésének több szükséges elemét: a változatos munkaeszköztárat, az egyre finomodottabb termelési eljárásrendet, a munka megosztásának és egybekapcsolásának, az egyszerű tőkés kooperációnak új lehetőségeit. Ez az évszázados terület-előkészítés éppen a tetőződés, a kiteljesedés időszakában már együtt járt a mindehhez otthont, keretet biztosító céhek megmerevedésével. A fejlődést szolgáló intézmény belső szerkezetében a történeti életalakulás adott szakaszában funkciózavarok keletkeztek, ami korábban előrelendítő volt, most gátló tényezővé változott. A céhen belül mindig is jelenlevő csoportok — céhmesterek, öregmesterek, fiatalok, legények — közötti ellentétek elmélyültek, a feszültség megnövekedett. Igaz, az átalakuló céhszervezet maga szintén része volt a változó világnak, amely emelkedő szintű fogyasztói igényeivel, új társadalmi szerkezetet teremteni vágyó mozgalmaival a kézművesek rendjét is viharba sodorta.

A XVIII. század utolsó évtizedeiben tehát minálunk is rések, repedések keletkeztek az oly szilárdnak tűnő, az egyedárusi helyzetet óvó, a sok apró, kiskörű kiváltság bástyái, várfalai mögött, a megszolgált szabadság védettségében meghúzódó céhek építményeiben. Az előregedett feudális szerkezet betegségtünetei annál inkább a céhiparban sokasodtak és váltak veszélyt sejtetővé, mert az új struktúra, a kapitalista termelőmód éppen itt az iparban teremtette meg az új formákat kitermelő alapjait, a manufaktúrát, a gyáripart, s a gépi nagyipar háza táján lépett színre a történelem két új főszereplője: a munkás és a tőkés.

Minálunk — s ez jelenti e tanulmányban elsősorban Erdélyt s a Partiumot, tágabban pedig a Körösök és a Maros mentét, valamint a bánáti részeket is — a különben európai mintájához hasonlatos átala-

kulás sok sajátos elemmel gazdagodott. A Habsburg- és a török birodalom egymással versengő uralmi igényei nyomán itt a fejlődés meglassúbodott, majd a régi utakon megint nekilendült, miközben már változnia kellett volna, hiszen nyugatabbra új hatalmas iparcikktermelő versenytárs jelentkezett. Átalakult a fogyasztói réteg is, s azon belül új igények születtek, s a táguló vevőkör szükségszerű igazodásra készítette a kézműipari termékek előállítóit. Sokszínű, összetett társadalmi szerkezet tehát ez a mienk, elmaradott és előresiető, új formákat régiekkel ötvöző, de mindenképpen válságjelenségekkel teli. Ebből a forrongó világból kívánunk egy kis ízelítőt nyújtani olvasóinknak.

A KÉZMŰVESIPAR TERJESZKEDÉSE, SÚLYANAK NÖVEKEDÉSE ÉS HANYATLÁSÁNAK JELEI

A feudális szerkezet minálunk oly hosszú időszakra tartósította önmagát, hogy a mennyiségi növekedésnek még a politikai élet kataklizmái közepette is voltak lehetőségei.¹ Jellemző például, hogy mind a városi lakosság, mind pedig a kézművesség számbelileg jelentős mértékben sokasodott meg egy-egy időszakban, egy-egy tájegységben.

Néhány — a történeti Erdély nyugati szomszédságában levő s ma gyakran szintén erdélyinek vett — város iparosainak lélekszáma például számottevő emelkedést mutat a XVIII. és XIX. század első negyedei közötti időszakban.² (A XVIII. század elejéről csak az egybevetés lehetősége kedvéért szólunk.)

	1715	1720	1828
Temesvár	—	—	823
Lugos	—	—	68
Arad	450?	162	301
Nagyszalonta	—	—	16
Nagyvárad	26	32	343
Szatmárnémeti	104	131	756
Nagybánya	60	108	325
Felsőbánya	43	—	137
Máramarossziget	40	—	159

Míndezek a városok — igazgatásilag Erdélytől külön lévén — azokban a magyarországi összeírásokban szerepeltek, amelyekben a növekedés összesített ritmusa hasonló jellegű: 1720-ban 7785 csupán a kézműiparosok száma, míg 1815-ben 88422 (1826-ban pedig 94553).³

A bánási, bihari, máramarosi részeket is magába foglaló magyarországi átlag így alakult:

1777-ben	minden	242	lakosra	jut	egy	kézműves
1830-ban	„	78	„	„	„	„
1846-ban	„	51	„	„	„	„

Az iparúzó és kereskedő foglalkozásúak részaránya a szorosan vett erdélyi összlakosság számában a XIX. század első felében szintén eléggé jelentőssé válik. Olyannyira, hogy átlagosan már 30—50 lakosra jut egy

iparral, kereskedelemmel foglalkozó. Az iparosmunkát végzők száma pedig megközelíti az ötvenezret.⁴

A kézműipar fő fészkeiben, a szabad királyi városokban új és új céhek alakulnak, és igen megszorodnak a mezővárosokban is. A kormánysszervek állandó gyakorlatává válik a XVIII. században a céhszabályok láttamoztatása, a céhszervezetbe tömörülés szentesítése. Olyan régi belső erdélyi városokban, mint Brassó, Szeben, Kolozsvár, különösen a XVIII. század első felében ismertetik el statútumaikat, vagy mutatnak be az alakuláshoz megkívánt céhlevelet egy-egy iparág megsokasodott mesterei. (Szádeczky Lajos céhszabály-lajstroma, valamint Eperjessy Géának azt kiegészítő és helyesbítő adatai, a céhek kataszterei eléggé bizonyítják ezt a gyarapodási folyamatot.) Valójában tehát a török pusztítást, majd a felszabadító és függetlenségi harcokat követő időszakban az iparosodási folyamat jellemző jegyévé válik: a kiegészülés, az elmaradott ágazatok felzárkózása, a szükségletek tágabb hálózatának ellátását vállaló mesteremberek céhbe tömörülése.

Az 1714-beli kolozsvári állapotokra jellemző például, hogy szám szerint 776 polgár lakta a várost, s közülük mindössze 263 volt a mesterember. „Módosságukról” az árulkodik, hogy a kézművesek évi keresete igen kevés, 3394 forint volt csupán.⁵ A fejlődést érzékelteti az is, hogy más források szerint 1703-ban 396 háztulajdonos mesterembert számoltak össze, 1750-ben a bel- és külvárosban már 600-an laktak, 1770-ben pedig 685-re emelkedett a számuk,⁶ 1761-ben csak asztalost 144-et tartanak számon, új iparosok is feltűnnek (1776-ban például a nyergesek, rá egy évre a zsemlesütők és így tovább), míg 1787-ben már 27 testület céhszabályzata szerint dolgozó kolozsvári mesterember-tömörülésről tudunk.

A kapitalizmus születésének időszakában általános jelenség az ipari tevékenység decentralizációja, az ipar menekülése a privilégiumokkal körülbástyázott, céhmonopóliumokkal oltalmazott kézműves városokból. A vidéki iparfejlődés, az új tájegységek iparosodása tehát a fejlődés, a tőkés átalakulás jele, és így pozitívan is értelmezhető. Nálunk azonban a vidéki térfoglalás, ez a földrajzi szintű előretörés több okból kifolyólag igen összetett folyamat, olyan, amelyben az elmaradottság tényei ötvöződnek a mennyiségi gyarapodás örvendetes jelenségeivel.

A folyamatot szemügyre véve, mindenekelőtt arra a sajátosságra kell felfigyelnünk, hogy a török hódoltság megszűnése után sok helyütt nyomra is alig volt a mesterembereknek és szervezeteiknek. A Délvidéken, Torontál és Temes vármegyékben a XVIII. században, miként Eperjessy Géza írja: „nem találunk egyetlen mezővárosi és falusi céhet sem. Arad megyében pedig csak a kamarai tulajdonban levő Arad városában voltak céhek...”⁷ Magában a tájegység fővárosában, Temesváron 1717—1718-ban tizenegy mesterséget sorolnak fel; s ezek között is a pékek vezetnek, kilencen lévén, legtöbbször a félszázat sem kivevő iparosságból.⁸ A XVIII. század második felében viszont megsokasodnak az iparral foglalkozók. A céhek száma a valamikori mestereket is meghaladja, olyan termelő szerkezetet teremtve, amely sokszínűségében a brassai mintával vetekszik. Igaz, itt nemcsak a gyorsan növekvő fogyasztókört kellett ipari termékekkel ellátni, hanem igazodni kellett és lehetett a bécsi udvar gazdaságpolitikájához is, amely a különös pártfogásra érdemesített Bánságban éppen Temesváron akart új, korszerű ipari gócot kialakítani. Mesterem-

bereket hozattak, telepítettek tehát osztrák, cseh és magyar földről, Erdélyből, de még Svájcából, Hollandiából, Olasz- és Franciaországból és máshonnan is. Az elv azonban egy ideig az volt, hogy itt nem honosítják meg — a XVIII. század első negyedében már nehézkesnek, elavultnak tartott — céhkereteket, hanem közvetlenül a várostól és a tartományi igazgatástól függő, ellenőrzött, de különben szabad iparéletnek nyitnak teret. A közvetlen kamarai igazgatás megszűnése után (1779) viszont gyors ritmusban épül ki a temesvári céhvilág.⁹

Arad szintén ebben az időszakban jut el a kézműipar késői virágzásához. Az első céhet 1723-ban a szabók alapítják, majd 1731-ben követik őket a cipészek és az ácsok. Mária Terézia egymaga öt céhprivilegiumot ad ki számukra, de a lendület a további évtizedekben sem lankad, hiszen 1815—1821 között 24 céhlevelet hitelesített vagy jegyzett be a központi igazgatás.¹⁰ Temesvár és Arad mellé különben Nagyvárad is hasonló módon sorakozik fel.

A vidék viszont, amely körülveszi ezeket a centrumokat, sajátos módon maga is iparosodik. Nem válik a nagyvárosok fogyasztói hátterévé, nyersanyagot szolgáltató körzetté, hanem mint a decentralizálódó ipar mezővárosi és falusi, semmiből most születő új világa virágozik fel. Itt azután érhető módon kevés szakma elég erős ahhoz, hogy külön önálló testületet alkosson. Ezért nagy taglétszámú vegyes céhek szerveződnek, amelyekbe 20—30 vagy még többféle mesterséget folytató ember tömörül. (Vingán például 47 foglalatosság mesterei, Lippán pedig 36 iparág képviselői egyesültek egyetlen, mondhatnók „óriás” céhbe.)¹¹

Az iparfejlődésnek ezt a sajátos formáját jelzi, hogy még 1815 után is csak Temes megyében 29 céh alakult. Az Arad megyei gyarapodó mezővárosok közül Szentanna az, amely 1774-ben elsőként alapít vegyes céhet, de itt a csizmadiák 1817-ben már külön szerveződnek, s egyidejűleg új vegyes céhet létesítenek. A XIX. század első felében olyan helységekben, mint Pécska, Kisjenő, Pankota, Gyorok alakul meg az iparosok testülete, és annyi más hasonló mezőváros és (faluk válik „kiváltságos” mesteremberek otthonává. Ezek a céhes helyek ugyanakkor maguk is tömörítő központjaivá váltak az ipartalanabb, de kézművessel rendelkező szomszédos falvaknak. Így például Pankota Világossal és Galsával, Gyorok Kuvinnal és Paulissal fogott össze. A mesteremberek pontos száma nehezen deríthető fel, az azonban ismeretes, hogy a neves lippai fazekasok száma 180-ra növekedett, és Szentannán is több mint 50 csizmadia dolgozott.¹²

Az újonnan keletkező céhek sorát gazdagították a bihariak (Belényes, Diószeg, Margitta, Nagyszalonta, Székelyhíd), és erőteljesen fejlődtek a XIX. században a Szatmár megyeiek is. A nagykárolyiak 15 céh-kiváltság-levelet váltottak ki, Máramarosszigeten 7 céh alakult, Felsőbányán 6 céh kezdte meg működését és így tovább. Zilahon — Kovách Géza részletes feldolgozása alapján mondhatjuk — a XVIII. században újjáalakultak, megszerveződtek a céhek: a fazekasoké 1738-ban bontott zászlót, a XVIII. század közepén gyökeret eresztett a gubásmesterség, 1809-ben formálódott ki a lakatosok, asztalosok, puskaművesek közös céhe, majd 1829-ben a kerékgyártók és kovácsok testületé. Dészháza pedig a paraszt-fazekasság számottevő központja alakult ki, és más szi-

lágysági falvakban is kezdett kézműipari telepeket kiformaló erővé válni a korábbi háziipari foglalatosságoké.¹³

Figyelemre méltó az olyan kisebb területi, táji központoknak, mint Déva, Hátszeg, Balázsfalva, Fogaras és így tovább, az iparteremtő igyekezete.¹⁴ A fogarasi tímárok számbeli gyarapodása szintén jellemző erre a vázolt folyamatra, hiszen ottani mesterként 1643-ban csak 12-öt említenek, 1721-ben 20-an, majd 1780-ban már 106-an vannak.¹⁵

A székely székek iparfejlődése a XVIII. század folyamán nem oly jelentős. A marosvásárhelyi céhek száma azonban 1767-ben még így is 19, és II. József korában német mesteremberek nagy számban telepsznek meg itt, külön városnegyedet létesítve.¹⁶ Kézdivásárhelyen újabb céhek alakulására a XIX. század első felében kerül sor. A számottevőbb fejlődés azonban 1841 utánra esik, amikor is gyors egymásutánban öt céh alakul (szabó-, kalapos-, asztalos-, üstgyártó, kovács-lakatos céh).¹⁷ Udvarhely, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda hasonló úton jár, s mind több az iparoskodó ember a falvakon is.

Az ipar tájbeli szétáramlása — mint már említettük — nem a polgári jellegű egyszerű kooperáció lehetőségeinek falvakon, mezővárosokban való keresésével magyarázható. Úgy véljük, hogy ha itt-ott vannak is ilyen mozgatórugói a fejlődésnek, döntőbb súlyú ennél az ipar helyenkénti hiánya.

Kolozsvárról az ipar újjáépülését, a fejlődést példázva — már születtünk az előzőkben. A nagy kézműves települések sorsáról tájékozódva úgy láttuk, hogy itt a század végén s azt követően még vezető szerepet játszanak az élelmiszert termelő, valamint a ruházatkodás szolgálatában álló céhek, mások viszont számbelileg megfogyatkoznak, egyesek eljelentéktelenednek s az erdélyi termelőéletben visszaszorulnak.¹⁸ Igaz, azok az iparúzők, akik az építkezések fellendülése idején — például a középítkezések gyorsulása rendjén — mind keresettebbekké váltak, jelentős mértékben gazdagodtak. Egy-egy építkezési apály-korszak azonban még számbeli gyarapodásukat is megtorpanította. A céh válságát igazából jelezte viszont az, hogy egy-egy ősi termelési ág visszafejlődött. Így a posztócsinálók 1785-ben már csak öten voltak, és 1823 után szintén csak fél tucatnyian ha folytatták ezt a mesterséget.¹⁹

A hagyományos, erősen iparra épült gazdasági szerkezetű városok között vezető helyen az erdélyi szász városok állottak. Ezekben szintén általános a kezdeti mennyiségi terjeszkedés, a középkorias alapon való továbbépítkezés, majd *ezzel párhuzamosan a válságjelenségek gyarapodása, sőt helyenként és iparáganként a szembetűnő hanyatlás, visszafejlődés is jellegzetes tünetnek mondható.* Nagyszében városának 1719-ben 26 céhszervezete van, 1725-ben égy, a készyártóké nem szerepel már, viszont 9 új céhvel többet említenek (esztergályos-, kádár-, kőműves-, molnár-, fazekas-, ács-, téglavető, posztónyíró és sarlókészítő céh), összesen 34-et. Majd száz év múltán, 1813-ban már 42 szakmabeli testület fogja egybe a szebeni iparosokat.²⁰ Jóllehet itt a fejlődés mennyiségi síkon hosszú távon felfelé ívelőnek tűnik, a kézműves mesterség szerepének, súlyának csökkenése a XIX. század elején itt is észlelhető, és a megtorpanást maguk a nagyszebeniek panaszojják.

A szász kézművesipar hanyatlásának a szakirodalomban leggyakrabban idézett példája Brassóból való, az nevezetesen, hogy 1798 és 1843

között a céhek száma 43-ról 29-re, a mestereké pedig 1625-ről 1341-re apadt.²¹ F.L. Marieriburg szintén a visszaesést tanúsítja. Szerinte is: a XVIII. század végéig még számottevő a növekedés, 1807-ben azonban a hajdani 43 céhből már csak 32-t sorol fel, és a kézművesek számát (igaz, csak a belvárosi céhmestereket s özvegyeiket számolva össze) 887-re teszi.²²

Kisebb városokban s egyes iparágakban szintén felbukkannak a válságjelenségek. Désről állapítja meg Szabó T. Attila, hogy „A XVIII. század folyamán azonban mutatkoznak már azok a jelek is, amelyek a kézműves réteg gazdasági és társadalmi helyzetének kétségtelenül főként gazdasági okokra visszamenő megingására mutatnak.”²³ Míg a nagybányai XVIII. századi állapotokról Szász Károly mondja el, hogy „Megcsappan a mesterek száma [...]. A céhekbe szervezett kéziipar lassú elsorvadása az iparművészet hanyatlását vonja maga után.”²⁴

A középkori Erdély iparára, a fejedelemség kori ősi céhhagyományokra támaszkodó, arra városi életrendet alapozó nagyobb települések a XVIII. században itt-ott meg-megingó lendülettel, de növekszenek, termelési hálózatuk kibővül. Majd a század végén s még inkább a forradalmat érlelő XIX. század elején az alapok kiszélesedése véget ér, és — különösen a céhek belső életében, piaci versenyképességében — mind több olyan tünet tapasztalható, amely joggal készíti a kortársakat arra, hogy a céhszisztem válságát hirdessék, sőt a korszerűtlen céhek megszüntetését követeljék.

A VIDÉKI, PARASZTI FOGYASZTÓ- ÉS TERMELŐRÉTEG MEGNÖVEKEDÉSE

Az iparcikket fogyasztók körében bekövetkezett gazdasági, társadalmi, sőt politikai változások — a maguk rendjén — szintén megmozgatták a már-már változatlanra berendezkedett céhipart.

A hagyományos vásárlók és megrendelők legbelső köre a városlakóké volt. Ez a felvevő terület számbelileg kibővült, hiszen egyre több városi polgár szerepelt az összeírásokban, adórajstromokban.²⁵ Az említett társadalmi réteg feltételezhetően fogyasztóként is jelentősebbé vált. Alapos külön vizsgálódás híján csak arra utalhatunk, hogy például a kereskedő polgárság vagyonosodásáról sok kortárs vagy ránk maradt leltár, testamentum tanúskodik. Azt tudjuk, hogy igény szintjük már korábban is nagy mértékben megnövekedett.²⁶ Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Segesvár, Kolozsvár, Marosvásárhely, Szamosújvár gazdag polgáraitól a XVIII. század írott emlékei is szólanak. Alaposabb elemzésre vár azonban, hogy a vagyonfelhalmozó kereskedő és a meglépesedő iparúzó milyen mértékben növelte a hazai belső piac vevőkörét. A letehetősebb kereskedő polgárok céhbeli társaiknak megrendelői és vevői voltak, de — és ez bizonyosnak látszik — nemcsak közvetítették a külföldi árukat, hanem maguk is számottevő mértékű fogyasztói voltak azoknak.²⁷

A vidék, a parasztság — s most elsősorban ez a réteg érdekel bennünket — sok, csak mesterkézzel és mivesemberi szerszámkészlettel megmunkálható tárgyat az ismerős kézműveseknél, céhbeli iparosoknál szegődött, rendelt meg. Ott volt azután a vásár is. A városok piacterein álló „árulószínek” nyitását-zárását, tisztántartását a szolgáló céhlegények

kötelességévé tették a céhmesterek. Szigorú szabályok írták elő az eladás rendjét is: ki hol, mikor árusíthat, milyen árut és mennyit, s (ezt felsőbb fórumaik is gyakran megparancsolták) milyen árat kérhet termékeiért. Ezek a kőből rakott, fából ácsolt színek és a sátrak voltak hetivásárok, sokadalmak alkalmával, az országos nagyvásárokról nem is szólva, a földet művelők ipari termékellátói. A különböző foglalkozási rétegek, hegybeli és síkföldi lakosok találkozási helyein — az árucsereforgalom empóriumain — tehát mind több és változatosabb árucikket igényelt a földet művelő ember.²⁸

Az újabb történeti, valamint néprajzi kutatások nyomán kétségbe vonhatjuk azt az eléggé meggyökeresedett feltételezést, miszerint a feudális termelőmódban a parasztság kézműipari terméket alig-alig igényelt. Kisebb mértékben mindig is kellett valami keveset vásárolnia, korszakunkban azonban a belső piac tágulásával, az árutermelés fokozódásával egyre bővült mind az igényelt árufajták köre, mind a megvásárolt, megszegődött cikkek mennyisége. A bomló feudalizmusban a korábban sem ismeretlen paraszti társadalmi rétegződés mind erőteljesebbé vált. Voltak falusiak, akik már kiléptek — dohány-, hagama-, zöldség- s más egyebet termelőkként — az önellátó házi gazdaság ősi kereteiből. Vásárlóerőben megnövekedett réteggént társultak hozzájuk a módosodó parasztok, a „hatökrösök”, az állattartásból s más foglalkozási ágból vagyonosodottak.

A biztosítottabb létfeltételek igényszintbővülést eredményeztek, s a tehetős családok növekedő önérzete szemmel látható tanúságokra, mások általi elismerésre áhítozott. Jelzi ezt a használati tárgyak körének kiszélesedése, de még inkább az élet alapvető szükségletét, mindennapi menétét nem szolgáló, hanem a díszesebb, ünnepesebb környezet kedvéért készített, megszerzett javak sokasodása.

A parasztság pénzért vett, terményért cserélt — hadd mondjuk úgy — „reprezentatív” iparcikkei sorában számottevő szerephez jutott az öltözék. Az asszonyok, lányok, de még a férfiak ruházkozásában is mindinkább fontossá vált az ünnepi ruha, szaporodtak a díszesebb, szebb anyagok, vászon-, selyem-, posztóféleségek. A tájegységenként egyre sajátosabbá, színesebbé váló népviselet kínált például munkalehetőséget a fonóknak, szövőknek, szabóknak, takácsoknak, szücsöknek, guba-, szűr-készítőknek, csizmadiáknak és így tovább.

Az 1714. évi artikulus még a rendi elkülönülés hagyományos külső szimbólumrendszerét erősítve mondja ki országos érvénnyel, hogy „Parasztember fegyvert ne hordozzon, festett posztóköntöst, nyestes süveget, köpenyegét ne viseljen”.²⁹ A fényűzés később mind több esetben törli át a rendi hagyományok korlátait. Sepsiszentgyörgyön 1797-ben éppen ezért az elszegődött legények és leányok megnövekedett igénye, a gazdák munkaerőt biztosítani kívánó versengése ellen fogalmaznak meg rendszabályozást. Eszerint két rend fehérműt, inget és lábravalót, süveget, zekét igényelhet a béres szolga. A zeke azonban csak rövid fajta lehet. Bőrbundát, kalapot sem kaphatnak, valamint tilos számukra a kordován csizma és a nadrág viselése. A szolgálóknak senki magas sarkú csizmát nem vehet és nem ígérhet, s igencsak tilalmazott a selyemárú, a posztóköpenyeg, „hosszú posztó- vagy matériabunda”.³⁰ A tanúságtérvők sorában ott található Schwartner Márton is, aki azt írja, hogy „selyem-

ruhát hord a fővárosi titkos tanácsosnétól kezdve mindenki, egész a falusi tejeslányig (ha másként nem, legalábbis vasárnapi szalag alakjában)³¹. Hasonlóan vélekedik Rettegi, aki szerint az abaposztó tündöklése és bukása szintén jelzi „a régi és a mostani erdélyi módi” változását: „Abán kívül más posztóból való köpenyeget talán Apafii Mihály fejedelem sem viselt, de most ugyan alávaló ember, akinek fejér abaköpenyege vagon.”³²

Mindez természetesen kihatott az erdélyi kézműipar szerkezetére is. Mindenekelőtt az tűnhet fel a vizsgálódónak, hogy a korábbi egyszerűségben, a rendiség parancsszerű szokásrendjében a falusi megrendelő fogyasztóként ugyanannál a kézművesnél társa lehetett az „óvárosi polgárnak” vagy éppen a nemesembernek. A mesterek zöme különböző társadalmi rendekből való munkaadóknak, a sokszínű, de alapjában csak az igényességben fokozatosságot mutató vevőkörének készített többféle terméket. Nem volt ritka tehát az az asztalos, aki főként városi, vidéki palotákban, udvarházakban vállalta a belső díszítőmunkát, de elszegődött falura is. A század vége felé haladóan azonban már mindinkább jellemzővé válik a szétválás. A hajdan minden települési forma, a központ és vidéke számára egyaránt dolgozó kézművesek ekkor az együttesen és egyénileg sajátos módon igényesebbé váló vevőkör szerint is tagozódni kezdtek.³³

Az árszintben, ízlésben eltérő kívánalmakat, változásokat jól tükrözik a céhbeli mestereknek kiadott árszabályok, limitációk, árlisták. A korábbi időszakban elsősorban például az erdélyi nemzetiségek hagyományos viseletének egyes darbjait jelezték csak külön, valamint néhány béresnek, cselédnek vagy falusinak dukáló termékfajtáról állott ott a megszabásban a megkülönböztető ár.³⁴ Korszakunkban azonban mind gyakoribbá váltak a mind szűkebb körre specializálódó mesterek, majd sor került ezeknek külön céhbe való tömörülésére. A ruházati iparban így születtek meg a hagyományos ízlést felváltó, az új, az összbirodalmi divathoz igazodó vevőkört kiszolgáló „német” iparosok céhei. A hagyományos vagy éppen új paraszti igényeknek megfelelően dolgozó szabók, vargák, csizmadiák például nem csupán külön közösségben maradtak, hanem itt-ott már meg is kezdték vidékre való kihúzóadásukat.³⁵ Az egyöntetűbb városi céhiparból kezd kiválni tehát egy vidéki, mezővárosi, sőt falusi részleg. Így bontakozik ki sok-sok iparágban ez a „parasztkézművességi virágkor”, joggal anakronisztikusnak minősíthetően, hiszen egyidejű a céhek bomlásával, a manufaktúra térhódításával, sőt a gépi nagyipar jelentkezésével is.

Ebben a fejlődésmenetben gyorsító tényezőként munkál a helyi nyersanyagbőség. A fazekasmesterek például olcsón vásárolhattak, bérelhettek „agyagásó helyet” a mezővárosok tanácsaitól, a faluközösségek bírától, hűtőseitől.³⁶ Ugyanígy a fejlett állattartás szintén sok helyütt biztosított bő ipari nyersanyagkínálatot, s nem egy bőrt, gyapjút feldolgozó kézműves szívesen telepedett a nyersanyagot bőven ömlesztő forrás közelébe. A famegmunkálás oly változatos formái ugyancsak szorosan kapcsolódtak az erdőközeihez.

Az új vidéki, falusi kézműipar tehát mind a fogyasztót, mind a nyersanyagot egyesítő telephelyeken ütött tanyát. Ezt a helyváltoztatást azonban az is elősegítette, serkentette, hogy ide menekülhetett az ősi

céhes településben mind kegyetlenebb versenyben helytállni már nem képes kismester, a céhmesterré válni már nem tudó, az önálló műhelyt és létformát teremteni képtelen céhlegény is. Kolozsvárról elvándorolva például sok tanult, a céhbe jutástól elzárt iparos kísérelte meg falusi menedékben folytatni munkáját. Így kezdtek dolgozni Kolozsmonostor, Szamosfalva, Szászfenes, Kisbács, Gyalu, Körösfő, Bánffyhunad új lakóiként a vidékre húzódtak. Zilahról a környező szilágysági falvakba telepsznek a céhkeretekből kihulló és a nehézkes tőkés fejlődés miatt ipari munkásként elhelyezkedni nem tudó csizmadiák, tímárok, fazekasok, gubások és más elszegényedett, jövőtlen kézművesek.³⁷ A folyamat — úgy tűnik — az 1848 előtti évtizedekben válik általánosabbá, kezdeti azonban a XVIII. század közepéig nyúlnak vissza, hiszen például a beszerceiek már 1760-ban rá támadnak a környező falvak mesterembereire, és szerszámaikat is elkobozzák.³⁸

A városokból kitelepedők mellett a helybeli iparosok, mesteremberek is szaporították a kéznél levő, otthoni kézművesek számát. A hagyományos termelészerkezetnek, a paraszti életrendnek ekkor — s még hosszú-hosszú évtizedeken át — alapvető meghatározó eleme volt az önellátás. A házimunka keretében a család tagjai voltak azok, akik az öröklött munkamegosztáshoz igazodóan mind a ház, mind a gazdaság számára használati tárgyakat, eszközöket készítettek. (A háziipar mindmáig csak egy-két mellékmondatba száműzött szereplője volt az ipartörténetnek. Jelentőségére még visszatérünk.) Most arról kell szólnunk, hogy ebből az előkészítő iskolából, a klasszikus háziipar kereteiből is sok zsellér, földtelen vagy rátermettebb szabad paraszt kezdett kilépni, megrendelést vállalni, eladásra dolgozni. A királyföldi román és szász vagy a székelyföldi magyar lakosságnak földesúri szembeszegüléssel nem kellett számolnia. Az említett Désházán pedig sok volt a kurialista, s ezek, valamint az egytelkes nemesek nagy része foglalkozott — falusi céhbe szervezeten — fazekassággal.³⁹ Margittán a céhbe egyesülni akaró 17 kalapos közül hét kurtanemes volt.⁴⁰ Ugyancsak szabadabb státusban éltek mind a bánági, mind a bihari szerződéses, taxalista szolgáló emberek is. A kevés földű szilágysági szlovák telepések sorából szintén rekrutálódtak mesteremberek, s közülük kerültek ki a Bánffyak erdő-, hamuzsírhuta-munkásai, hiszen ezek a Réz-hegységben dolgozó emberek: „kicsúsztak az úrbéres kötöttségek alól”⁴¹. De lazábban kötődtek uraikhoz azok a szilágysági zsellérek is, akik mint szerszámfaragók, hombárkészítők, csebresek, kerékgyártók, kanalasok dolgoztak. Az Arad megyei falusi kézművesek java része megváltotta magát a földesúri szolgáltatások alól, más része pedig éppen a kézműves életmódra való átlépés révén kívánt a földesúri kötelékeken lazítani.⁴²

A földesurakhoz fűződő kapcsolat lazulása, a szántás-vetés szűkösebb lehetőségei, valamint a nyersanyag kínálkozó bősége teremtette meg az erdélyi hegyvidéki faipari góccokat, körzeteket is. Ilyen volt például a kalotaszegi Bánffy-havasok területén a Meszes, Vlegyásza és Gyalu, a havasok közé zárt terület majd mindenik települése. A kalotaszegi Bánffy-havasokban — ahogyan nevezték — 1796 táján a hegyi, erdővidéki falvak népe félszáznyi fűrészmalomot emelt és működtetett, s ezivel szállította le a Sebes-Körösön a gerendát, deszkát, és fizetett földesúri taxát nem kevesebb, mint 22-féle faáru után.⁴³ A móc lakossághoz ha-

sonlóan a hegyvidéki székely falvak népe is kialakította nevezetessé váló faipari központjait vagy éppen széles övezeteit. A székely famesterségek keletkezéséről írja Haáz Ferenc: „A bükkerdő vidékén: szuszék, kéregvéka, osztováta; a fenyves közelében: deszka, zszindely, faedény; a nyírfás berkek környékén: favilla, kéreg sőtartó, nyírágseprű stb. készül. A vadcserezsznyefa héjából kászut, a tölgyfából kaput, a mogyoróból kávát, gereblyenyelet stb. készítenek.”⁴⁴

A Kárpátok vonulata mentén kibontakozó — javarészt paraszti — faipart a távolabbi fogyasztópiaccal a tutajozható folyók is egybekötötték. Így vált mind jelentősebbé a Maroson, Szamoson, Aranyoson, Sebes-Körösön való úsztatás, ez a faipart kiegészítő szállítási iparág. Az 1795-ös évben állapítják meg: „A Maros és Szamos folyón évente számos gerendából összerótt tutaj úszik le deszkával és zszindellyel megrakva. A Szamoson való faúsztatást — mely legfelsőbb rendelettel csak nemrég szabályoztatott [...] — a Radna-völgyi románok gyakorolják; de ennél sokkal nevezetesebb a marosi, már századok óta üzött. Ezt a vízi utat használják a gyergyószéki székelyek, Torda megye felső kerületének a Maros két partján székelő hegylakói s a zalatnai uradalmi jobbágyok, akik tutajjaikkal az Aranyos folyón mennek le a Marosig.”⁴⁵

A tutajozás összekapcsolódik más faipari munkával is. A csomafalviak 1799-ben a tutajozás mellett ácsmesterséggel foglalkoznak. A tekerőpatakiakról 1820-ban azt mondják, hogy minden második ember ács (aki a házakat elszállítva, felépítve adja el), vagy ha nem, akkor kerekes.⁴⁶ Az erdő természetesen más módon is szolgálja az ipart, hiszen sok-sok kézműves-tevékenységnek alapvető fontosságú vagy másodrendű nyersanyaga az erdőből való.

A paraszti háziiparból kinövő fazekasság szintén terjedt, hódított földművelő vásárlóközönset, alakított ki népes kézművesgócot s indított el céhesedési folyamatot. A falvak lakói konyhai használatra, a táplálkozási szokásrendnek megfelelően, igen sok agyagedényt igényeltek. Ekkor azonban megsokasodtak a főleg ünnepi használatra szánt vagy az otthont csak színesítő, díszítő tálak, kancsók, s rakattak még jobbágyok is csempével ékesített kemencéket, kályhákat. Így alakult ki azután a körösrévi, köröndi, dászházai s annyi-annyi más központja a neves falusi fazekasoknak. Néprajzosaink mintegy 76 ilyen jelentős, híressé vált helységet tartanak számon, olyanokat, amelyeknek java része a mi időszakunkban vált számottevő áruszállítóvá, az erdélyi kézművesség ágazati sokszínűségét gazdagítva.⁴⁷

A paraszti fogyasztóréteg és egyben a háziipart mesterséggé avatok köre a textil- és ruházati termékek vonalán szélesedett ki leginkább. Ősi népi foglalatosság ez, időszakunkban azonban már sokan arról is szólnak, hogy ez a hajdani, önellátást szolgáló tevékenység hogyan indul el a szervezetlen falusi kézművesség csapásain, ösvényein. A növekvő szükségletet ugyanis a parasztság nemcsak maga igyekszik fedezni, hanem egy-egy csoportja más tájegységek népének textilkeresletét is megkísérli kielégíteni.⁴⁸ 1735-ben a Brassóhoz kapcsolódó bolgárszegiek panaszoznak, hogy az egész tartományban sok vásznat szőnek a román asszonyok, de azt rögtön el is kobozzák a szász céhbeli kézművesek.⁴⁹ A XVIII. század második felében általánossá válik a panasz, amely szerint a szász városok céhes kézműiparának piacát a háziiparos készítmények árusítói

hódítják el. 1766 táján a Szeben vidéki falvak posztója támaszt versenyt Nagyszeben és Nagydisznód mestereinek.⁵⁰ Fogaras vidékén harisnya- és zekeposztót majd minden helységben termelnek, és a háziiparosoktól már kereskedők veszik át az árut, hogy az Olton túlra és a Bánságba vigyék. Jellemző módon igen megszorodtak a kallók, ványolómalmok is ezen a tájon, és már 1721—22-ben három faluban 22-t, húsz faluban összesen 60-at számoltak össze.⁵¹ Hasonló — a paraszti szövőipar fejlettségét jelző — adatok Brassó, Beszterce környékéről, Háromszékről is ismeretesek.

Míg a parasztság a gyapjút mint nyersanyagot leginkább maga termeli meg, a gyapotfeldolgozáshoz már csak munkaerejével járul hozzá. A megnövekedett szükséglet azonban ezt az iparágat széles körű népi foglalatossággá avatta. Az 1795-ös esztendőben jelentették a kormánynak, hogy a „gyapotfonást főleg a Barcaságban, Háromszék, Udvarhely és Segesvár székekben már most is annyira űzik, hogy nemcsak az ország szükségletét fedezik vele, hanem a Törökországba való kivitel kb. 15000 frt hasznot is hajt”⁵². A fonalfestés, a gyapotszövés, a vászongyártás szintén igen széles körben elterjedt, de a korabeliek véleménye szerint nem tudja a hazai szükségletet kielégíteni.⁵³

A kender- és lentszövés ugyancsak népi hagyományokra tekinthet vissza, és ebben az időszakban válik — a lehetőségektől megmozgatott — központi gazdasági szervek gondjává is. Következésképpen se szeri, se száma a kender- és még inkább a lentermesztés fejlesztését sürgető javaslatoknak. Jellemző, hogy csak a Barcaságban — a legjobb lentermő tájon — 189 céhen kívüli mester, főleg télen, készíti a lenvásznat, de kendert és gyapotfonalat is egybeszőnek. Hozzájuk számíthatók a faluhelyen dolgozó kötélverők is. Mindez a számottevő értéket teremtő foglalatosság igen gyakran a kereskedők számára dolgozóvá, úgynevezett otthon-munkásokká teszi nemcsak a Barcaság asszonyait, lányait, hanem a szomszédos háromszékbelieket és természetesen Erdély sok más vidékéről valókat is.⁵⁴

Arról, hogy a paraszti viselet s főleg a női öltözék sok szép darabbal, díszesebbé vált kellékekkel gazdagodik, bőven tudósít a néprajzi irodalom.⁵⁵ Ugyanakkor pedig a házbelső is sok helyütt megtelik a módot fitogtató vagy az általános igényszint-növekedést jelző gyapjú-, gyapot-, kender-, és lentermékekkel.

A lakásbelső szintemelkedésében egyes tárgyak, így például a szőnyegek szintén szerepet játszottak, és ily módon alakult ki több sajátos, tájegységenként jellegzetessé váló, majd másutt is keresett fajta, mint például a székely szőnyeg, a festékes. Erről írja Viski Károly, a mi időszakunkra szintén kiható érvénnyel: „Festékest csak akkor szőnek, ha telik rá, ha már készen van annyi *harisnyaposztó*, amennyi a megfelelő ruhafélékre (*harisnya, kurti, ujjas, zeke* stb.) szükséges. Mert a festékes bizonyos mértékig luxus, mint az úri ház keleti szőnyege; dísz a házban, ágyon, rúdon. A rúdra való kendők, vetettágyi hímzett párnák nagy száma a jómód jele; ezt jelenti a sok festékes is.”⁵⁶

Ez a folyamat serkentette fokozott tevékenységre a bőr- és szőrme-munkával foglalatосkodókat, kiknek szintén bőven kínált nyersanyagot az állattartó falu. A népi textilfeldolgozók mellé így társultak paraszti szűcsök, tímárok, vargák, csizmadiák is. A textil- és bőriparnak falu-

helyen volt különben egy sajátos szegényrendű fogyasztórétege: a szolgák, cselédek, béresek, a legkülönfélébb bérért elszegődöttek, akiknek a fizetésébe rendszerint beletartozott többféle természetbeni járandóság mellett — mint láttuk — a ruhanemű is.

A kiszélesedett s többezt, változatosabbat igénylő falusi keresletről más források, így a perefemumlevelek, a mind gazdagabbá váló ke Lengyék leírásai éppúgy tudósítanak, mint ahogyan tükrözik ezt a sok-sok piaci terméket, kézművesportékát, a népi vagy céhbeli mesterember készítette tárgyak sokaságát felsorakoztató testamentumok. A mezőgazdasági eszközök széles köre, a kovács-, kerekes-, ács-, asztaloskészítmények mellett például hordók, ládák is szerepelnek a hagyatéki leltárakban. A vas- és faszerszámok rendkívüli változatosságban, a konyhai edények, evőeszközök, a lakásbelső használati és dísz tárgyai, sőt egy-egy faluban már könyvek is nagy bőségben sorakoznak fel ezekben a még eléggé kiértékeletlen forrásokban.⁵⁷ Az árkosi 1792-es kovács áriimitáció, hogy végül még ezt a háromszéki példát is említsük, a helybeli vasművesség 28 áruféleségét és munkavégzési formáját sorolja fel.⁵⁸

A bánffyahunyadi vásárra 1798-ban igen sok állatot, deszkaárut szállítanak, de a paraszti árucsereforgalom bővülésére jellemző, hogy azokon kívül, akik „karjukon, kosárban, szatyorban” vagy lovon hoznak eladni valót, vannak, akik 2—4—6 ökrös vagy lovas szekérral fuvaroznak be piacra szánt terméket. Megjelennek itt természetesen a kenyérsütők, gyümölcsöt, dohányt árusítók, marha- és egyéb bőrt kínáló termelők és mellettük a vásárra főként kézművesipari terméket szállítók: „a csizmadia, szűcsök, szűrszabók, kötélverők, vasáros, pléhes, üveges, kompakter, gombkötő, gubát és más köntösöket, kaszát, kapát, sarlót és kását árulók, fazekasok s más ezekhez hasonló. [...] borsot, sztramatúrát, faedényt, mézespogácsát, szappant, gyertyát árulók, sláiferek, óngyártók, tímárok, hátokon eladó portékákat hordó tótok, zsidók s más effélék”⁵⁹.

Hasonló jelenségekről adnak hírt a földesúri levéltárakban rejtező vám- és taxalisták, a birtokos-nemesi vásárhelyeken bérbe adott árusítóhelyek jegyzékei. A bővülő fogyasztóréteget jelzi az, hogy a céhes nagyvárosok piacköre szintén kitágul. Vásárra már kisebb helységekre is elszekereznek a céhbeli mesterek.

Valójában tehát a parasztság, anélkül, hogy az önellátás kereteiből kibontakozott volna, őrizve az ipari szükséglet-kielégítés ősi formáit, egyidejűleg már kialakított olyan számba vehető ipari termelői és fogyasztói kínálatot és keresletet, amely egyik jelentős elemévé vált a későbbi változásoknak.

A FOGYASZTÓ UDVARHÁZ, A FÖLDESÚRI KERESLET BŐVÜLÉSE

Előljáróban szólottunk arról, hogy a korábban iactalan tájakon céhek születtek, a kibővült paraszti fogyasztópiac vidéken is sokasította az iparból élőket. Nem feledkezhetünk azonban meg arról, hogy az a vidéki környezet, amely ennek a fejlődésnek színtere volt, igen sok esetben földesúri joghatóság alatt állott. A birtokos nemes magatartását a kézművesrel szemben természetesen az őt sem egyféleképpen jellemző fogyasztói

és más érdekek befolyásolta. Egy-egy majorsági központban, népesebb jobbágyi településen a földesúri szükségletek közeli és olcsóbb kielégítése arra ösztökélte a birtokosokat, hogy a szervezett formára vágyó iparosoknak ne gördítsenek akadályt az útjukba. Másutt, ahol a parasztok a feudális függőségből kívántak szabadabb státusba átmenekülni, ahol a kötöttségek lazulásán munkáltak, ott az ellenállás sem volt ritka. A XVIII. század elején például a bánffyhunyadi mesteremberek akartak céhbe egyesülni, de emiatt hosszas, kemény küzdelembe keveredtek a városias fejlődéstől, a földesúri joghatóság csorbításától vagy éppen elvesztésétől tartó urakkal.⁶⁰

A vidéki céhek ugyanis nem csupán mint lehetséges vásárlóiktól függtek a földesuraktól, hanem a testület teremtésekor jóváhagyásukat, engedélyüket is meg kellett szerezniük. Továbbá — 1761-től — a bánsági, aradi, bihari, máramarosi részeken például szükség volt az egységes céhszabállyal egybehangzó céhstatútumra és megyei ajánlásra. A megyei véleményezéssel a helytartótanácsához érkező iratsomó végleges megerősítésre végül az udvari kancelláriához jutott el. Ez azonban nem volt olcsó mulatság. „A magas udvari illetékek és egyéb költségek — írja Eperjessy —, nem is szólva az inasokat és legényeket sújtó nagy felvételi díjakról, mestertaksákról, költséges és el nem adható remekmunkákról s a kontárok működését tilalmazó 1805. és 1813. évi céhszabályzatról, épp a mezővárosi és falusi lakosság legszegényebb, mezőgazdaságból mind kevésbé megélni tudó zselléreknek az iparúzését nehezítették meg...”⁶¹

Ezek az egyesült falusi mesteremberek — élvezve a szervezethez s a kiváltságok előnyeit, nem adva fel az agrárius tevékenységet sem — a városbeliek versenytársaiként kínálták munkaerejüket, termékeiket a földesuraknak is. Ők városi társaiknak a piacát szűkítették, tőlük viszont a földesúri szolgálatban álló kézművesek, valamint az ipari munkára fogott jobbágyok hódították el a munkalehetőségeket. Egészében véve ez a sokszínű, változó jogállású, helybéli és messzebről való iparoskor látta el a földesúri udvarházat a neki szükséges termékekkel.

A továbbiakban — szintén a fogyasztóval való kapcsolat rendjében szemlélve — kíséreljük meg változó formáiban nyomon követni a vevőként és megrendelőként vett udvarházat és az azt szolgáló mesterembereket.

Elsőként a hagyományos formát kell bemutatnunk, azt, amely önerejéből kívánja iparostermék-szükségletét kielégíteni, óvakodik a munkabérfizetéstől, s a kicsi vásárlást is kerülni igyekszik. A kisebbrendű birtokos nemes mint fogyasztó a legéletszerűbben Újfalvy Sándor emlékirataiból lép elénk.⁶² Édesapja megbecsült megyei tisztségviselő (1815-ben hal meg). Nem is pénztelen, hiszen 1813-ban tízezer forinttal segíti meg a császárt. Mégis magára és háztartására három év alatt sem költ többet 53 forintra. „Kívánságai kevesek és korlátoltak lévén, szükségei sem voltak. [...] Jövedelme kevés volt, kiadását még kevesebbre szabta...” Bútorai „mind tisztán fakészületűek”, az egyszerű életmenetet szolgálják; „bőrös szék vagy pamlag egy sincs”. Az ágyon itt is, miként a paraszti házban, mennyezetig felrakott ágynemű az, ami módosabb helyzetet jelző. Az öltözet: két rendbéli, egy ünneplő és egy hétköznapi. Kereskedőktől néhány sing durva posztót, gyolcsot, nyakbavaló és zsebkendőt, kalapot ha vásárol. A többi ruhanemű — a cselédeké, béreseké is,

hiszen az a szegődményben jelentős részt képvisel — a gazdaságból kerül ki. „Juhai gyapját a jobbágyasszonyok megfonták és megszőtték, ványolójában megdűrücköltette; a kész posztót jobbágy falusi szabójával öszönként feldolgoztatta. Juhbőr meleg köntösökkel szőcse látta el. A vászonnemű hasonlóul a háztól telt ki.” A tavasszal elhullott rossz lovak bőrére: „ingyen kicsáválta a falusi tímár, s a szegény csizmadia rossz szabással ugyan, de feldolgozta”. A használati tárgyak, eszközök is jórészt a paraszti mesterek, cigányok munkája: „Kádár, ács, kerekes s más fejszés munkát molnárai, vasmunkát falusi cigány kovácsa készítettek. A házhoz megkívántató rostát, tekenőt, csebet, kártyust, légelet, kanalat, orsót kalányos cigányai faragtak.” A háziasszony maga is egy sereg olyan munkát végzett, ami a városi céhmesterek privilégiuma, ő ugyanis: „takács, varróné, szappanyos, gyertyamártó, mészáros, óras, paplankészítő, gombkötő, szesz- és ecetgyáros molnár...” és így tovább.⁶³

Mind az emlékezők, mind a gazdasági iratok azt tanúsítják, hogy a birtokon élő mesterember már a hagyományos gazdasági rendben is szerepet játszott, sőt az ősi önálló szerkezetbe beleépülten nem az iparterjedésnek, hanem a változatlanóság konzerválásának egyik tényezője volt. A számbeli gyarapodás, majd a funkcióváltás alapját azonban mégis ők alkották.

A népi mesteremberek számbavételét Szabó T. Attila adatközlései könnyítik meg.⁶⁴ A XVIII. században, valamint a XIX. század elején szinte egyáltalán nincs is olyan számottevőbb mesterség, amelynek falusi képviselője ne volna. Az oly gyakori kovács, molnár, mészáros mellett ott található a csizmadia, foltozóvarga, fazekas, kádár, ács, kerekes, fűrészmester, lakatos, tímár, varga, szűcs, szíjgyártó, takács, szabó, kötélverő és így tovább. Ritkább vagy specializáltabb mesterséget űzők: a szekér-, tekenőcsináló, faedénykészítő, zsendelyező, vetélő-, osztovátacsináló, szűrtakács, szűrszabó, szokmánycsináló, kőfaragó, kővágó vagy malomkőfaragó, mész- és szénégető vagy éppen a szurokszedő. Bonchidán például 1700 és 1774 között kilencféle mesterembert említenek (molnár, csizmadia, foltozóvarga, asztalos, faragó, kerekes, kádár, mészáros, kötélverő). Ugyancsak igen tanulságos, hogy sok a szegődött, konvencióos vagy ipari munkával robotot lerovó jobbágy. Egyeseket más helységekből hoztatnak, mint például „Algya Juont, a szőcsöt Sebesi Menyhárt uram megvette harmadfél száz forintokon”, és Szárdra hozatta, ahol „szolgált is őkegyelmét mind mesterségével, mind egyébvel, amire fordíták...” 1761-ben altorjai jószágára Apor Péter is vitet szűcsöt. Többen fazekas-ként robotolnak: 1803-ban például Magyargyerőmonostoron Fazekas János és István „szolgálat fejében két katlan edényt adnak”, majd később Debretzeni István szintén egy kemence edénnyel szolgál. Sok a „jó faragó ember”, asztalos, ács, akik közül 1760-ban egyiket Goroszlóra viszik, s „mert jó faragó ember”, nem is ereszti vissza Kupsafalvára az úr. 1804-ben a felsőföldi Todorucz Vaszi egyebek mellett „tartozik a zentelki és bánffyhungyadi udvarhoz a korcsomák számára készíteni kupás és félkupás borosedényeket nro 600, — 3 és 4 kupás fazakokat fedőtől nro 100, — lábost fedőtől nro 50, — tálakat 50”.

Éltek tehát a földesúri birtokokon — és nevüket meg is örökítették az összeírásokban — azok a mives emberek, akik értettek a kézművesség valamelyik ágához és szolgálták is az udvart, a földesúri gazdaságot és

háztartást. Soraikba számíthatók azok a jobbágyok, akiket szintén ipari jellegű munkára fogtak be uraik. A Toldalagi-birtokon például 1789—92-ben a felhasznált 5639 és 1/2 robotnapnak 15%-át emésztette fel az építkezéseknél és másutt végzett mesteremberi munka. Gyakran csak a fogadott mesterek keze alá dolgoztak, de voltak falvak, mint Kisszölös, ahol a kilenc száz jobbágy főleg kádár- és ácsmunkával róttá le a robottartozását. Azokról nem is szólva, akik, mint Palkó András, finom asztalosmunkát végeztek önállóan, „pohárszéket” készítettek és festettek a jobbagyi szolgálat fejében.⁶⁵

A majorsági központban a mezőgazdasággal egybekapcsolt mesterségek, a vas- és fémmegmunkálás, valamint az uradalom termékeinek ipari feldolgozása mellett a paraszti mives emberek különösképpen az építkezéseknél töltöttek el sok munkanapot. A XVIII. század közepéig az udvarházépítéssel — B. Nagy Margit írja — „előszeretettel használta a régi faépítési módokat”, és szükségszerűen „az építők nagy része is a falusi ácsok, jobbágymesterek köréből került ki. Erre utal a sok »paraszt formán« épített nemesi otthon.” Ugyancsak ő hangsúlyozza az udvarházak, kastélyok, várak leltáraiban említett műhelyek, kézműves szerzők ipartörténeti jelentőségét. Az úgynevezett fazekas-, asztalos-ház, faragó-, kádároló-szín tanúsítja, hogy a paraszti iparnak a földesúri birtokokon is kiépültek a „műhelyei”.⁶⁶

A falusi mesteremberek természetesen a paraszti felvevőpiac számára is termeltek,⁶⁷ hiszen a földesúri munkában elsősorban az iparúzéshez való jogcímüket szerezhették meg. A különféle formában és a más és más ellenérték fejében végzett munka összefonódása természetesen szintén jellemzi a feudalizmus utolsó szakaszának vidéki iparát. Előfordul például az is, hogy a céhbeli pintér járja meg az erdőt alkalmas fákat keresve, hogy a földesúr anyagából dolgozzon. Mellé rendelnek olyan gyalogszeres szolgáló embereket, akik a fák „levágásához, fűrészeléséhez és széjjelhasításához értenek”, de a jószágban dongafaragást is tudó parasztlakosok nincsenek, s így erre a munkára vagy Hadadból hoztatnak jobbágyokat, „vagy itten a vidéken pénzen” fogadnak.⁶⁸

Az is előfordul — az egybeszövődött formákat sokasítva —, hogy a földesúr a saját birtokán élő falusi mestereket munkájukért díjazza, és őket vagy jobbágy-zsellér falusfeleiket is megfizeti, ha a robotnapokon felül kézművesként dolgoznak.

A városi céhipari szervezetek privilegizált helyzetük védelmében igyekeztek visszaszorítani minden jobbágyiparost vagy falusi mesterséget űzőt. Ezeknek a rendi, társadalmi jogi helyzete eléggé bizonytalan volt. A marosvásárhelyi céh például azért sem akart felvenni egy szabót, aki pedig korábban az erzsébetvárosi céhnek is tagja volt, mert mesterségét „nem a céh mellett, hanem nemes Marosszék főkirálybírájának, gróf Teleki Mihálynak udvarában conventio mellett folytatta...”⁶⁹ Az Arad megyei pécskai csizmadiacéh 1818. évi szabályzatában viszont kimondta, hogy a mesterlegények szabadon állhatnak földesúri szolgálatba, csak jó magaviseletükről bizonyáglevelet mutassanak fel az ellenőrző céhnek.⁷⁰ A mesterré formálás tehát gondot okozott, s a szükséges, mind értékesebbé

váló műves szolgált emberek neveléséért sokat megtettek az urak is. A faluban a vidéki mesterek családi körében, a rátermett fiatalok példa nyomán, miként a földművelést, egy-egy kézműves szakmát is megtanultak. A földesurak viszont arra szintén gondot fordítottak, hogy ifjakat taníttassanak. Több neves városi építómesterrel kötött szerződésben ott található az a feltétel, hogy tartozik a melléje „adott »jobbágyfickókat« a szakmára tanítani, szigorúan megtiltván neki, hogy napszámosmunkára használja őket. A jobbágyinasoknak ugyanis később sok hasznát látták. Johann Christian Bahr mellé például két jobbágy tanulót adtak, míg Szoldáti és Leder négyet-négyet volt köteles oktatni.”⁷¹

Mindez — jóllehet igen erőteljesen példázza az iparnak a mezőgazdasági létformába való beágyazottságát — nem a továbbfejlődés útja. A pénztelen kisebb vagy középbirtokosok, az önellátó, hagyományos kerektekből kibontakozni nem tudó vagy nem akaró földesurak valójában egy elavult munkaszolgáltatási rendszert kívántak növekvő igényeik szolgálatába állítani. A specializálódás, amely a tőkés fejlődésnek oly számottevő feltétele, ily módon nem mélyülhetett el.

A megváltozott életviszonyok, az általános vonatkozásban mégiscsak érvényesülő árucserébővülés, az időnkénti mezőgazdasági konjunktúra, valamint a társadalmi felemelkedés szükségletsokasító hatása ugyanis éppen ebben az időszakban növelte nagyra az iparcikkek és szolgáltatások iránti földesúri keresletet. A felszínen az ízlésváltozás, a fényűzésnövekedés jelezte a kortársaknak is a belső piac kitágulását.

A földesúri megrendelő-, vevőkör kiszélesedését eleve gátolta azonban a nagy egybefüggő latifundiumok hiánya, az agrárkapitalista formák kialakulásának megkésettisége, a helyi fejlődési feltételek mostohább volta. Mindez nehézségeket okozott, de az igényszintnövekedést fel nem tartóztathatta. A XVIII. század második felében mind lendületesebbé vált az udvarház-, a városi palotaépítés, mozgósítva nemcsak az építőipar széles körét, hanem mindazokat a kézműipari ágazatokat, amelyek a lakberendezést szolgálták; díszesebbé vált a ruházat, és mind több formában hódított a pompakedvelés, a fényűzés, természetesen a hagyományos „egyszerű” életforma mellett, vagy éppen azzal egybefonódottan.

Mindenképpen számottevő változás kora ez, olyan, amelyben a „préda”, a jövedelménél többet költő, sőt vagyonát is eltékozló földesúr együtt lelhető fel a „szorgalmatos mezei gazdával”; de Jakó Zsigmond úgy értékeli, hogy „az erején felül költekező nemes már ekkor kezd tipikusabb lenni a szorgalmas, gyarapító gazdánál” — egy olyan korban, amelyben az új életstílus nyomán jellemzővé válik a magánéletben az „esztelen pazarlás”.⁷² A folyamat utolsó szakaszára, közvetlenül az 1816-os esztendőre emlékező Bölöni Farkas Sándor feljegyzi: „Azon kor valóságos henyézés, fényűzés, hiúságokba merülés s minden közdolgok iránti tökéletes elzsibbadás s meghidegülés kora volt. Puha érzélgés, betyár-szilajkodás, aristocratiai gög, dicsőség az adósságrakásban, éhelhalás a köznép közt, pazarlás a nagyok asztalán [...] valának ezen időkor valóságos bélyegei.”⁷⁷ Wesselényi Miklós is úgy látja, hogy az előkelő nemzetségek, a

hatalmasok elszegényedésének oka „leginkább vesztegetésök, s a XVIII-dik század óta köztök annyira elharapódzott fényűzés...”⁷⁴

Ezt a főleg főúri körökben bekövetkezett fogyasztói szemléletmódbeli átalakulást nem a pénzbőség indokolta, a barokkos pompakedvelés nem az eredeti tőkefelhalmozás kedvező konjunktúrájának talaján virágzott ki. Igazolja ezt az eladósodás, amely együtt jár a XIX. század első évtizedeinek rendkívül nyomasztó erdélyi tőkeszegénységével, pénztelenségével. Az adóssághalmozó földesurak sorában „a barokk fényűzés egyik erdélyi megtestesítőjeként” jellemzett Bánffy Dénes költségeiről Rettégi írt jogosult elképedéssel, és közölte azt is, hogy adóssága majd negyedmillió forintra rúgott.⁷⁵ A család többi tagja sem szűkölködött adósságlevelekben. 1814-ben Bánffy György ezredes adósságai 56 tételben — 249405 forintot és 21 krajcárt tettek ki. A gubernátor után — 1823-as kimutatás szerint — 197864 rft adósság maradt az örökösökre. 1816-ban még valamivel kisebb volt a tartozása, de 38 hitelezőnek ekkor is 11590 forint és 59 krajcárt fizetett évi kamat fejében.⁷⁶

Jóllehet Erdély egyik legnagyobb birtokos családját vettük példaként, hasonló jelenségek kisebb mértékben még eléggé sok, főleg belső erdélyi birtokos famíliánál megfigyelhetők. Mindenesetre a kézműipar és a kereskedelem szemszögéből szemlélve, mindez a fogyasztásbővüléssel járt együtt, hiszen a keresletnövekedés is szükségszerű velejárója volt a költelező, adósságfelrakó életformának. A példaként már említett építkezési láz számottevő kereseti forráshoz juttatta például az építkezések körül dolgozókat. A kolozsvári Bánffy-palota építési költségei megközelítették a 40000 forintot, a girolti Wesselényi-kúriáé meghaladta a 6000 forintot.⁷⁷ A Bánffy-palota építőjének, a Württembergből Szebenbe telepedő Johann Eberhard Blaumann-nak a szerződés szerint 12000 Rfirt, 200 veder bor és 50 köből búza a fizetsége, s emellett Bánffy Györgyöt terhelte az építőanyag és a kézi munkaerő is. Anton Überlacher ácspallér pedig a palota tetőszerkezetének, a stukatúragerendák, az ajtó- és áblakbélletek elkészítéséért 2500 rft munkadíjat igényel. Ugyanakkor azonban ő is megköveteli, hogy a gyalui havasokból való jobbágyi faragóemberek készítsék elő, nagyolják le a faanyagot. Az építkezés rendjén természetesen még igen sok, Erdély művészettörténetében is hírt, nevet szerzett mesterember jutott megrendeléshez, munkaalkalomhoz.⁷⁸

A lakásbelső kialakítása, az otthon használati tárgyai, a belső díszítés szintén sok kézművest foglalkoztatott. Azok a „szépülő otthonok”, amelyeket B. Nagy Margit mutat be könyvében, a XVIII. századbéli változások hű tükrözői. A lakószobák belső kiformálása, az ajtó- és áblakkeretek, a rácsok, a díszes mennyezetek, a stukkó, a kályhák, a freskók, a falburkolás, a kárpit, a faliszőnyegek, fali fogasok, tükrök, gyertyatartók s a bútorok igen-igen változatos, divatos formája és a külföldi mintákhoz való hasonlása rendkívül bő munka- és kereseti lehetőségeket teremtett.⁷⁹ Azt sem feledhetjük el azonban, hogy a kastélyok, paloták, udvarházak szépülő interieurjei, sőt hivalkodóan gazdag berendezési tárgyainak jelentős része külföldről betelepedett vagy csak munkavégzésre érkezett mester munkája, vagy esetleg éppen Erdély határain túlról szerzett áru, hiszen „pozsonyi asztalostól, bécsi ezüstművestől, a holicai por-

celágyárból a különbnél különb berendezési és dísztárgyak egész sora vándorol Erdélybe⁸⁰.

Miközben tehát a kis- és középbirtokosok jelentős része az ősi, önelátó, puritán mintát ismétlő Újfalvy Sándorhoz hasonlatosan idegen kézművesek portékáit alig-alig fogyasztó, középkorias zárt életrendben él, s még a geryeszegi Teleki-kastély leltárában is ott szerepel a szíjgyártó-, kovács-, fazekasműhely, valamint a takácsház, s a szolgáló emberek között asztalost és üvegest említenek — a „préda” Bánffy Dénes „rettegetes költségeket tett” haszontalan vásárlásokra, így: asztalért s hozzá tartozókért, tükörért, gyertyatartóért, drága, idegenből való holmikért 6—9 ezer német forintot is kiadott.⁸¹

A kereslet növekedése, a fogyasztói kör bővülése a földesúri udvarházak tájékán is fellelhető tehát. Nehéz azonban nem látni meg az átmenetiségben egymás mellett létező vagy egybefonódottan jelentkező formákat. Az udvarházak, kastélyok környékén ott dolgoznak a jobbágy mesterek, a városi vagy vidéki céhes kézművesek, esetleg kontárok, de már a nyugati tőkés jellegű ipar és a hazai manufaktúra is szolgálja termékeivel a bővülő erdélyi birtokos-úri fogyasztórétet.

AZ IPARI TERMÉKET FOGYASZTÓ, KÉZMŰVESEKET DOLGOZTATÓ, ÉPÍTKEZŐ TOLDALAGI LASZLÓ PÉLDÁJA

Változik tehát a földesúri mezőgazdasági nagyüzem, a kisbirtokos gazdasága és a kézművesség kapcsolata, viszonya. Az átalakulás törvényszerűségeinek megfogalmazásáig azonban még sok részletkutatásra lenne szükségünk. Mint például a céhiparnak és vásárlókörének együttes elemzése, a kereskedők forgalmazott áruiról szóló feljegyzések feldolgozása, a kivitel és behozatal vizsgálata és így tovább. A levéltárainkban oly gyakori költséglisták, kiadásjegyzékek készítették arra, hogy bár egy lehetőséggel kísérletet tegyünk. Toldalagi László bevételi-kiadási naplóját korábban a mezőgazdaság-történet szemszögéből fogtuk vallatorra. Ez alkalommal ipartörténeti forrásértékét kísérreljük meg kihasználni s példaként is bemutatni.

A marosszéki koronkai udvarház gazdája nem a legmódosabb erdélyi főurak közül való. Az átlagosnál jobb, törekvőbb gazda. Mintául azonban leginkább azért vehető, mert nem sorolható sem a prédáló, vesztegető főurak közé, sem a maradiságban kényszerűségből vagy szellemiséget váltani nem tudóan megcsontosodott régimódi birtokosok közé.⁸² Statisztikai nyelven szólva nem szélső érték, nem valamely véglet megtestesítője.

Toldalagi László költségjegyzékében⁸³ mindenekelőtt az 1743 és 1752 közötti építéseiért költött összegeket, készpénzkiadásait sorakoztatja fel. „Ezek szerint — írja — Koronkában eddig tölt építésre erogált készpénznek summája tészen 2668 flor. hung, és 8 1/2 denar. A Marosvásárhelyen eddig való építésnek summája 501 flor. hung. 65 denar; Tota summa 3169 flor. 73 1/2 den.” Ennek a számottevő összegnek az alkotóelemei elsősorban az építőanyag és a munkabér:

Munkabér	flor. hung.	den.
Kőműves	553	30,5
Asztalos, ács	315	92
Lakatos	81	14
Kályhás	93	93
Kőfaragó	59	16
Üveges	68	61
Pléhes	24	40
Egyéb	27	42
Berendezésre	38	74
Összesen	1262	62,5

Építőanyag	flor. hung.	den.
Gerenda, szarufa stb.	204	80
Deszka	289	12
Zsendely	342	61,5
Tégla	467	86
Mész	298	40
Alabástrom	1	2
Üveg	7	12
Vas	200	76,5
Zsendelyszeg	95	41
Összesen	1907	11

A vállalkozók, a munkabérért dolgozó mives emberek közül az építész Luidor János⁸⁴ veszi fel a legnagyobb summát: 467 frt 84 dénárt. Anton Knaut egyszerű kőművesként említik. Név szerint marosvásárhelyi asztalosként szerepel még: Asztalos Márton, Asztalos Tamás, Stajner Mátyás, Orbán János, Miller György; üvegesként a segesvári Zsendelyes István és ugyancsak a házépítésben jeleskedik a backamadarasi Gombos György nevű mesterember. A kőfaragók kolozsváriak, de megvannak Toldalagi Lászlónak a maga fizetett paraszti dolgozói is.

Az építőanyag sokfelől érkezik Marosvásárhelyre és Koronkára. Cse-refa deszkát például sóváradai emberek hoznak, lécet és fenyődeszkát oláh-falusiaktól szereznek, lakatosárut Nagyszebenből, alabástromot Tordáról vásárolnak. A vas pedig, amit a kovácsok, lakatosok, szegcsinálók nyersanyagként felhasználnak, Torockóról és Hunyadról való.

Az építkezés mennyiségileg is sok ipari terméket fogyaszt. Egy-egy vásárlási tétel gyakran mintegy 1000 darab fenyődeszka, 50 ezres számban zsendelyszeg, és egy ízben zsendelyből is 130 ezer. Van úgy, hogy 230 ezer téglát, 50 hordó meszet, sok szarufát, gerendát, deszkát, lécet szállító falusi mesteremberecsoportot kell Toldalaginak kifizetnie.

A sokféle városi céhbéli kézműves és falusi dolgozó mellett a birtok cselédi, jobbágyi munkaerejét is felhasználják az építkezéseknél. Az építető földesúr feljegyzí: „fizetett cselédeknek tartása iránt temérdek expensáim voltak”. Itt is feltűnik tehát a mezőgazdaságtól elvont, az ipari tevékenykedésre fogott munkelő kérdése. Olyan gazdasági probléma

ez, amely Toldalagi előtt is világos, s ezért állapítja meg, hogy számításba kell vennie még „a mesteremberek mellett való sok apró mívest, a fővenynek Marosról való hordását, a sok téglának megégetésire, a rendszerint való aeconomiának nevezetes kárával esett, majd vég nélkül való fahordást, annak az erdőn lött levágatására felment sok ember munkáját; et per hoc a fának árát, mely sokra menne, [valamint] búzának és amellet sok egyéb naturáléknak (amelyekből pénzt lehetett volna szerezni:) kímélés nélkül lenni kellett erogatióját”.

A marosvásárhelyi nemesi telkén tett későbbi építkezés és elsősorban a rendkívül szép, a város piacát ma is díszítő rokokó palota építése szintén rengeteg anyagot és ipari munkaerőt emésztett fel. Négy év alatt, 1759—1762 között „csupán készpénzt mit költött”, 4908 m. frt-ra és 49 dénár-ra rúgott. Részletezve:

Munkabér	flor. hung.	den.
Kőműves és egyéb	1112	64
Kőfaragó	265	98
Ács	25	—
Asztalos	362	75
Lakatos	309	09
Kályhás	98	17
Üveges	158	98
Egyéb	45	80
Berendezés	337	74
Összesen	2716	15

Építőanyag	flor. hung.	den.
Tégla, kő	754	07
Mész	396	29
Vas	309	64
Fenyőgerenda, deszka stb.	492	17
Cserefa deszka, lécs	51	22
Zsendely	111	20
Zsendelyszeg	65	06
Ón	12	69
Összesen	2192	34

Az itten munkálkodók közül a mesterembert már művésszé avató teljesítményt elsősorban az említett Luidor nyújtotta. Róla írja 1766-ban Toldalagi: „Fő kőművespallérom volt, ki azon marosvásárhelyi házaimat delineálta, és az épületre inspiciált, néhai Luidor János...”⁸⁵ Vicepallérként a vásárhelyi Paul Schmidt nevű kőművest dolgoztatta napi 14 garasért, míg a többi 12, 10, 8 garasos napszámosbérért munkálkodott.⁸⁶ A legismertebb itt alkotó mester azonban Erdély nagy barokk szobrásza, Schuchbauer Antal volt. Róla olvashatjuk a feljegyzésekben: „Kolozvárt lakó kép- és kőfaragó Schukpauer Antoni nevezetű kőfaragónak a frontispiciumban rakott faragott kövekért, címerekért és az ambitusra csinált faragott kövekér és padimentumért fizettem 234 frt-ot és 80 dé-

nárt.”⁸⁷ Őmellette azonban ajtóra faragott köveket még szamosújvári kőfaragóknak is kell csinálniuk.

Az asztalosmunkát (az ajtók, ablakok mellett néhány bútordarabot is remekelve) Takács Lénárd, Hujbert András, Venczel és Semberi végezték. Lakhelyükről nem esik szó; és a lakatosok közül is csupán Johannes Schmidtről tudjuk, hogy ő öt hónapig Marosvásárhelyen dolgozó nagyszebeni kézműves. Említenek azonban szászrégeni lakatosokat és mások mellett név szerint azt a „Ponczy” cigányt, aki négy ablakra vasrostélyt készített.

A hagyományos céhközpontok szerepe abból is kitűnik, hogy a lakatos-áru egy részét Toldalagi Nagyszebenben készen vásárolja meg. A külföldi termékek versenyét jelzi viszont, hogy ajtóra, ablakra való felszereléseket, zárat, sarkokat, tűzhelyhez való vastárgyakat Bécsből hozat; pénzben többet érőt, mint a tervező építész munkájának a bére. Az árak, díjak egymás közti viszonyát jelzi az is, hogy a császárvárosi tükrökért, üveg gyertyatartókért 337 frt 74 den-t fizetett ki az építető, többet, mint amennyit munkadíjként Luidor és Schuchbauer együttesen kapott.

A kályha-, kemencerakók nagysajói (Céra János) és szászrégeni (Jámbor Sámuel) mesterek. Az üvegesek, akik az oprakercesórai manufaktúra „üvegkarikáit” beépítik és az ablakokat „megüvegezik”, főként segesváriak (Sendelyes István és Locz János).

Az ácsok java része viszont, éppen úgy, mint a többi név szerint nem említett kézműves, a földesúr emberei közül való. Sok mindent — ahogyan Toldalagi írja — „magam mesterembereivel végeztettem”.

A kézműipar köre és fogalma valamennyire már akkor is kitágul, hogyha csak az építkezések nyersanyagait, félkészárúit foglaljuk leltárba. A munkaerő itt ugyanis még változatosabb igénybevételű és sok ízben a mezőgazdaságtól is kevésbé eltávolodott. Legjellegzetesebb a téglavetés, amit készpénzért vagy pénzért és gabonáért szegényrendű falusi emberek vállalnak. Ez a földművelés vagy más bér munkavégzés melletti tevékenység nem kicsiny időt, energiát igényel, hiszen csak a palotához félmillió téglát vettett velük Toldalagi László. Falubeli mesterek a zsendelyszállítók is: 61975 levelet például a zetelakiaktól vásárolt építetünk. Mennyiségileg és minőségileg is sokféle faúrura volt szükség. „Egyszerű” deszkából 31612 szállal rendelt a földesúr, de kellett 321 csereszka, 4 dió- és 3 tiszafa szál is a belső építkezéshez. A gerendatutajok is tömegével úsztak le a Maroson, és még baráti ajándék is szaporította számukat. A vidék — ez esetben Malomfalva — szolgáltatta a követ, és lövétei, karácsonyfalvi mészégetők és fuvarosok 195 szekérnyi, valamint 14 hordónyi mésszel járultak hozzá az építéshez.

Vidéki bányatermék volt a palotához felhasznált 36,5 mázsa vas is. „Vas ezen épülethez — olvashatjuk a költségjegyzékben — felette sok kívántatott, úgymint: állásokhoz, padimentumokhoz, asztalosok, ácsok munkáihoz sok ezer lécs- és másféle vasból való nagy szegekhez, állásokban való kapcsokhoz; a kőfalakba rakott, úgy a ház fedeliben csinált vas kötésekhez, item kemencékbe való vasokhoz, melyet rövideden majd alig is lehet elszámolni.” Végül igen sok ón is kellett, például, „a faragott kövekbe rakott vasak beöntéséhez”.

A földesúri birtok agrártermelése mellett, néha még annak rovására is, ugyancsak a falvakon termeltek sok más, ingyenmunkával, robottal

előállított építkezési anyagot. A költségek egybeszedését maga Toldalagi László ezekkel a szavakkal zárja le: „Ezenkívül vagyon 1. az ipusztrria, 2. a sok ezer napszámos, 3. a sok ezer szekér fővény, cserefák és jószá-gaimból gratis kitölt mindenféle materiálé.”

A KÉZMŰIPAR ÉS A FÖLDESÚRI BIRTOK KAPCSOLATA TOLDALAGI LÁSZLÓ VÁSÁRLÁSAINAK TÜKRÉBEN

Toldalagi László 1762—1779 közötti kiadási-bevételi naplójának lap-jain valamennyire az is nyomon követhető, hogy miként épül bele az ipar a földesúri gazdaságba és háztartásba.

A több mint egy és fél évtizednyi időszakból előljáróban egy évet, az 1771-es esztendő-t kissé részletesebben is elemeznénk. Ebben az esztendőben Toldalagi 6025 forintot, 88 dénárt költött gazdaságára, háztartására, életvitelére, valamint vásárlásokra. A fogyasztói konjunktúrát erőteljesen mozgósító *építkezés* ez alkalommal is nagyobb súllyal szerepelt a kiadási tételek között. Ezer forintnál többet adott ki a különböző építési anyagokért, és régebbi munkák fejében 170 forintot Paul Schmid-t kapott. Változás a vásárhelyi palota építése óta az, hogy ajtókra, ablakokra záratokat most már a Nagyenyeden dolgozó Isáki Kovács György nevű lakatostól rendelt, az új kályhákat pedig marosvásárhelyi és segesvári fazekasokkal rakatta.

Általában *ruhaanyagokra*, főleg a női öltözetre szintén eléggé sokat költött: 581 forintnál is többet. Ebből azonban az erdélyi városok textilgyártó céheinek mesterei elenyészően kis részt jussoltak. A vásárolt finom selyem, tafota, kreditor, szoknyának való és más anyagokért a külföldi termelőknek — mestereknek és gyárosoknak — jár a fizetség. Csak az egy vég kétszer ványolt posztó tűnik hazai céhbeli munkájának.

Az *ékszerekre* — gyöngyökre, boglárokra, fülönfüggőkre, kapsokra, pántlikarózsára, reszketőre, ezüstkötésekre — kiadott összeg 326 forint és 52 dénár. Ezek a család számára „helyzetjelző” ékességek, ugyanakkor a jövőre gondoló Toldalagi László szemében a teaurizálást is szolgálják.

Kisebb összegeket a nagyszebeni gyertyagyártóknak s más környék-beli céhesmestereknek (puskamíves, szíjgyártó, kerekes, üstkészítő stb.) is juttat. Nagyon sok azonban az olyan apróbb-nagyobb vásárlás, amelyek számláit vásárhelyi kereskedők. Csíki Márton, Patrubán József állítják ki. Ezeknek az áruknak pedig egy jó része nem hazai termék.

Végezetül hadd említsük meg, hogy sok pénzt emészt fel és külföldieket gazdagít a taníttatás is. „László fiamnak — írja Toldalagi — Lipsiába Vexel által ismét küldtettem 500 frt-ot.” Ez a bejegyzés csak a vizsgált 1771-es esztendőben kétszer ismétlődik meg, és harmadszor is csak annyira a változás, hogy ekkor bécsi címre megyen az 500 frt. (1768—1772 között az „Académiákra” küldött összegek 6671 frt 53 den-ra emelkedtek, többre, mint a vásárhelyi palota építési pénzkidadásai.)⁸⁸

Most már az egész 1762—1779 közötti korszakot elemezve s jellemző jegyeket keresve, elsősorban az a szembetűnő, hogy a kiadások évi összege emelkedő irányzatot mutat. Első helyen továbbra is az *építkezés* szerepel tudatosan és büszkén vállalt költési formaként. Jogos elégedettséggel írja Toldalagi már 1756-ban: „Szüleimtől pénzem nem maradt

és nagy jószágú ember nem voltam. Officiumom nem volt” — s ehhez az állapothoz méri építkezési eredményeit és gondjait. Az említett egy és fél évtizedben is úsznak le számára tutajok a Maroson, veszi a fenyődeszkát a már említett helyek mellett Vécsről, Jádról, a eseredeszkat Szovátáról, lécet a szászrégeni piacról, zsendelyt Zetelakáról, Koronáról, ineszet (Homoród)Almásról, (Homoród)Karácsonyfalváról s vasat Torockóról vagy az enyedi piacról. A téglát is százezerszámmra vetteti, és a kőműveseknek is fizeti a szűkre szabott, de gyakori munkabért. Különben a kőfaragók most a fugadi építkezéseknél, a malomkőfaragók a cse-refalvi malomnál találnak munkaalkalmat. A „képírók” pedig a vásárhelyi házban keresnek néhány forintot pohárszék és almárium megfestésével. A háztartásban, főleg a sok emberrel dolgozó majorsági központbéli konyhában sok *faedény* szükséges; de kell a nagy szőlősgazdának cserekád, és vásárol átalagot koronkai, csejdi, sőt segesvári kádároktól is. A hordókötetést vállaló kádár viszont már csak a gazdaság számára dolgozik. A hordókat — 1770-ben ötvenet és 1775-ben ismét negyvenötöt — a beszercei céhmesterek szállítják, majdnem 200 forint értékben. A helybeli kocsigyártók nem kapnak megrendelést a Toldalagi-udvartól. Csak a hintókerekeket szállítók, javítók, de még nekik is versenytársaik a beszerceiek; 1779-ben pedig Segesváron készíttetnek béreszekereket.⁸⁹ Nagyobb, a faipar körébe tartozó megrendelést még csak a berkenyesi Klaczó Tyifor kap, aki 70 forintért épít 1766¹ban kétkövmalmot zsendelyfedél alá.

A *fazekasok* továbbra is számíthatnak a kályha-, parasztkemencerakásból származó időnkénti jövedelemre. Szilvási, harasztkereki, backamadarasi, makfalvi falusi mesterek dolgoznak a vidéki udvarházakban. Marosvásárhelyre három kemencét viszont már a régeni fazekas Jámber Sámuel készít el 37 frt és 14 den-ért, majd Koronkában kettőt és Vásárhelyen egyet a segesvári Andreas Schmidt, 30 frt-ért. Ezek az árak azért is érdekesek, mert összevethetők a paraszt mesterek munkáinak bérével, így a backamadarasi fazekas a koronkai cselédházakban épített négy kemencéért kap 6 frt 80 den-t, a harasztkereki pedig kettőért vesz fel 5 frt 2 den-nyi fizetséget.

A *fémipar* keretébe sorolható mesterségek között a lakatosságé a vezető szerep. A szász székekből való városbéliek, a vásárhelyiek, jeditiek vagy a cigány vasművesek természetesen az építkezéseknél foglalatoskodnak. Ez utóbbiak egy-egy béresszekeret is megvasznak. A legjellemzőbb azonban, hogy egyetlen alkalommal, 1775-ben olvashatni a kiadások között arról, hogy ekét vásárol 1 frt 2 den-ért Toldalagi, mégpedig Mosonban. A kovácsok általában inkább javításért vesznek fel munkadíjat. Apróbb vasból való termelőeszközöket pedig készen, piacon vásárol a földesúr. A sokadalmakon ő is megjelenik, és a családtagoknak szánt ajándék mellett beszerzi a szükséges vasszerszámok egy részét is. Ekébe való vasat, forintjával kapát, ásót, villát, fejszét, zsendelyező szekercét, fűrész, vasabroncsot, fűrót, reszelőt, vésőt, kaszát és így tovább már a vasművesség kis helyi centrumaiból, Toroekóról, Segesvárról vagy más céhbéli központból készen vásárol.⁹⁰ A rézművesek, üstgyártók is számíthatnak az elsősorban edényféléket, serpenyőt, rézüstöt, kondért, kupát, tányért, csuprot, gyertyatartót vásároló kastélybeliekre. Érdekes módon ilyen árut 1772-ben Rimaszombatról is rendel Tol-

daiagi László, miután előzőleg szintén az ottani Gottfried Mauzing nevű rézművestől szegődött meg rézcsatornát marosvásárhelyi házához. A mester különben maga szerelte fel később az esőcsatornákat. A Rimaszombat környéki Serkéből 7 égetettborfőző üstöt, 3 rozsolisfőző lombikot, 7 füles és fületlen üstöt, 16 kávéfőző ibriket hozat 468 írt-ért. S fuvarra is több mint 40 írt-ot költ.

Az udvarházat ellátó *bőripar* azért is érdekes, mert hiszen a nyersanyagtermelő maga az állattartó földesúri birtok. Mindenekelőtt a bőrök kidolgozását bízzák mesteremberekre. Ezek azonban igen érdekes módon lehetnek kordovánt is készítő céhbeli tímárok, akik megfelelő áron veszik át a kikészítésre szánt kecskebőröket, ugyanakkor azonban maga a szíjgyártó, sőt még jeddi csizmadia is vesz fel bért csáválásért. Az 1770-es esztendőben például Besztercén 8 borjúbórt dolgoztat ki Toldalagi, és talpnakvalóért szintén a céhbeli mestereknek fizet. Talpat különben éppen úgy vesz készen, mint kordovánbórt vagy csizmát, hiszen lábbelivel ő látja el nemcsak a családot, de a cselédséget is. Gyerekeinek 1766-ban 6 pár csizmát csináltat mesteremberekkel, de a béreseknak, inasoknak ugyancsak rendel. 1766-ban pedig egy nyúzni való tehenet vesz, hogy bőrét a béreseknak bocskorra adja. Talpat szintén vásárol csizmaikra. A szücsöknek pedig vadbőröket ad át feldolgozásra, elsősorban rókabórt, de szőrmeiket kikészítetten is szerez (rókamálat, rókatorkot 10 párat, nyestet 10-et). Az igazán nagy összegeket azonban nem az erdélyi szücsöknek fizeti. Két hosszú bélelt zöld bundát és három pár nyusztkesztyűt 129 írt 55 den-ért például Debrecenben vásárol.

A készen vett díszes hintó és a nyerges ló szintén több pénzbe kerül, mint a gazdaságbeli lószerszám, jóllehet például a geryeszegi szíjgyártókkal hat lóra való hámot, kantárt, kötőféket csináltat, és ilyen megrendeléssel a „szádlert” többször is felkeresi. A Bécsből, valamint a birtokostárstól vett hintó javítására, bőrozására sokszor és sokat költ. Érdekes módon nyergesmunkát is végeztet szíjgyártókkal, és a kolozsvári mesterrel, Szíjgyártó Samuval székeket, hintót is bőroztat. A bőrfeldolgozók jellemző módon a különböző erdélyi népi ízlésnek megfelelően dolgoznak, s így dolgozik román vagy német módra a nyerges vagy magyar módra a varga, a tímár.

A *szabócéhbelieknek* látszólag kevés munkát ad a Toldalagi család. A feljegyzésekből ugyanis nehezen deríthető ki a ruhaneműkészítő. Sok pénzt ad ki azonban a szűrkészítőknek, s a „konvenciók köntösökre” szintén eléggé sokat költ. A szegődményben nadrág („harisnya”), lábravaló és ing is szerepel, s csak a béreseknak való szűrökre több mint 66 írt-ot kell 1762-ben kifizetnie.

Köpenykészítő, kalapos, gombkötő ugyancsak szerepel, ha nagy ritkán is, a költséglistán. A földesúri nagy család reprezentatív célokat szolgáló textíliáért a szebeni, marosvásárhelyi boltokhoz, üzletekhez is fordul. A kiadások között természetesen szerepelnek a rendelt vagy vásárolt anyagok. Így 1764-ben Toldalagi a fiainak zöld posztóért 90 írt 69 den-t fizet, s vesz lányainak „kredit” szoknyát, köpenyegét. A birtokos úr családjának mindinkább növekedő szükséglete: a sok posztó, selyem, vászon, gyolcs, cérna, gomb, zsinór, sujtás, halcsont, pántlika, s mindezek mellett a kész ruha, harisnya („strimpfli”), keszkenő, kalap, fátjol és így tovább. Az udvarházat ellátó ipari övezet azonban elsősor-

ban éppen a ruházati iparban messze költözik a vevőktől, és valóban igaz az, hogy igen nagy summák vándorolnak Erdély határain túlra.⁹¹ 1775-ben három vég „sléziai” (sziléziai) gyolcsért 102 frt 40 den-t kell fizetnie a földesúrnak, ami — hazai iparosok termékeivel egybevetve — egyenlő száz báránybőr süveggel, ugyanannyi kecskebőr kikészítésével vagy száz veder musttal, közel száz torockói kapával, száz ekevassal, hat lóra való díszes lószerszámmal; és végezetül a három vég „sléziai” gyolcs ára megfelel 20 vég hazai finom gyolcs árának. S akad a költségtételek között 1766-ban ilyen feljegyzés is: „Krisztina és Anna leányaim számokra Bécsben csináltattam karmasin szín atlaszból való két téli szalupokat, nyusztal prémezetteket, melyekért in summa küldtettem fel s költöttem delisáncra, vixelre in summa 428 frt 34 den.” Ő maga méltatlankodva írja ezek mellé a sorok mellé: „Ilyen állapot Bécsben ágensek által valamit csináltatni.” Néhány nap múltán szerepel a listán az a mondat — amelyet szintén az összehasonlítás kedvéért idézünk —, hogy „Tordai László úrtól vettem hat ház jobbágyot [...] 600 frt-ért.”

Ötvösmunkákért („két filegrán öltözet”-ért) 1776-ban a kolozsvári aranyműves Visováti András 140 frt-ot vett fel, 1777-ben pedig a négy lány számára készített négy pár kígyófejű fülbevalóért 32 frt 48 den-t. Ugyanakkor 1775-ben Bécsben négy gyémántos gyűrűt csináltatott gyermekei számára 516 frt-ért, és csak a váltó és a megbízott ágens honorálása majd 100 frt-jába került. Ékszert természetesen többször csináltatott, az arany- és ezüsttartalmat is kiszámítva és feljegyezve, hiszen ezt egyben — mint már említettük — befektetésnek, vagyongyarapításnak is tekintette.

Egészeiben véve is kényelmesebbé, díszesebbé válik a földesúri háztartás. A jólét kellékei és jelzőtárgyai sokasodása azonban gyakran a kereskedőt és az ő külföldi áruszállítóit gazdagítja. A konyhai szükségletekre szánt cserép-, faedények, rézműves munkák mellett az asztalt díszítő ezüstök, az oprakercesórai manufaktúrából szerzett metszett üveg edények, a külföldi kristályok, porcelánok jelzik a keresletben bekövetkező új irányulásokat. Ezt tanúsítja a sokféle díszes abrosz, asztalikendő, a tarka kilim, a sok szőnyeg, az ágynemű, a többször vásárolt, „csináltatott” drága paplan és dunyha. 1775-ben egy szép kamuka szoknyát és egy sárga selyemből valót vesz Toldalagi László felesége, hogy paplant csináltathasson belőle. Az önellátó hagyományos udvarházbéli szövés-fonás, díszítő kézimunkázás mellett mind gyakrabban tűnik fel a csináltatott, megrendelt, divatos, fényűző lakást díszítő tárgy. Az étkezés, a konyha sem csupán az allódiium gazdaságaiból, a jobbágyok szolgáltatásaiból kikerülő élelmiszerekre alapozott. „Pro culina et domesticis necessitatibus” jelzés után igen gyakran szerepel Patruban Lukácsnak, Csíki Mártonnak, Görög Kristófnak s más kereskedőembernek kifizetett nagyobb summa. Jellemző, hogy a házat csak Nagyszébenből⁹² hozatott viaszgyertya világítja meg, szappant is sokat vesznek, és a konyhára kell a boltosoktól pénzért vett „munt-liszt”, kávé, „nádméz”, rizs, gyöngykása, árpakása, mazsola, citrom, faolaj, szerecsendió, szekfű, sáfrány, bors, sok veder ecet és így tovább.

A viaszozott fakalamáris mellett sok „konc írópapírt” is fogyaszt Toldalagi László, és a „calendarium” mellett már jogi és más könyve-

kért, valamint a („compactornak”) könyvkötésért fizetett összegek szintén mind gyakoribbak.

A tradicionális, céhbeli kézművesekkel való dolgoztatás a mind jelentősebbé váló külföldi termékvásárlással ötvöződik tehát, és az ősi ipari önellátás sem szűnik meg a földesúri udvarház tájékán. Végezetül, pótlólag az eddigiekhez, hadd szóljunk a konvenció iparosokról is, azokról, akik az udvarház gazdájának bérért elszegődött iparosai. Mindenekelőtt sok a faragó béres, ácsmunkához értő, robotot pedig csak bognár-, kádármunkával teljesítő szolgáló ember. Van fogadott kovács, és „Laci cigány”-nak üllőt vesz a földesúr. 1773-ban azonban még így is fizetnie kell patkolásért a koronkai kovácsnak, aki a falu mesterembere. 1774-ben a kommenciós cselédek listáján szerepel „csizmadia Pap Márton” (aki háromesztendei szolgálatért kap 50 frt-ot) és „az asztalos Semberi”. Kéményseprőt ugyancsak egész évre fogad fel, Heinrich Schneider személyében; s az üstgyártó Szabó Sámuel szintén kommenciósként alkalmazza. Érdekes a borbélyainak, Galambos Józsefnek, Sós Józsefnek a szerepköre is, akik évi szegődményért szolgálják ugyan, de például az érvágásért külön fizeti meg őket Toldalagi László.

TOLDALAGI LÁSZLÓ BÉCSI ÚTJA ÉS CSÁSZÁRVÁROSI VÁSÁRLÁSAI

A belső felvevőpiac változása, a szükségletek körének mennyiségi és minőségi növekedése — a birtokos nemesi réteg szintjén — már az eddigiekből is kiviláglik. Még erőteljesebben tükröződik abban a számvetésben, amelyet Toldalagi László bécsi útjáról készített. „A bécsi expensák”-ból kitűnik, hogy ő 1765. július 20-án indult el a Habsburg-birodalom fővárosa felé, és 1766. június 25-én érkezett haza Koronkára. A császárvárosi útról írja: „menő, jövő utamban, Bécsben helyben lakomban, a feljebb leírt vásárlásokkal együtt ezen bécsi utamban költöttem 5370 frt 77 1/2 den-t”. Nos, ha az építőkedvet iparmozgósító erőként a vásárhelyi palotaépítés kapcsán már elemeztük, érdemes a fővárosi költés, vásárlás mérlegét is elkészítenünk. Annál is inkább, mert a házépítés a négy esztendő (1759—1762) alatt 4908 frt készpénzt nyelt el, míg a bécsi, alig egyéves tartózkodás az oly szép palotánál is többet emésztett fel. Íme a kiadási rubrika főbb összetevői:

	flor. hung.	den.
Útiköltség, létfenntartás, úri életvitel	1146	33
Különféle áruk, edények vásárlása	1408	38
Ruházkodás	1327	66,5
Ékszer, ezüstnemű	1196	64
Egyéb	291	76
Összesen	5370	77,5

Az utazás és a bécsi életvitel költségei természetesen érekkeltő művelődéstörténeti adalékok, ismertetésükről azonban le kell mondanunk.⁹³ Tárgykörünk szempontjából annál többetmondóak a vásárlások.

A ruházkodás, az öltözködés igen sokba került. Jóllehet már az utazást megelőzőleg növekedett ez a költségtétel, látható, hogy Becsben mind az ottani reprezentálásra, mind az itthoni ellátottságra gondolva folyt a nagymértékű tervszerű vásárlás. A szintén bécsi útra későbbben, 1767-ben induló Toldalagi Ferenc írja⁹⁴, hogy ha még szeptemberben is Bécsben lesz, Ertz hercegisasszony esküvőjén is részt kellene vennie, és az „sokba kerülne az atyafiaknak”, mert: „a lakodalomra köntösöket kellett csináltatnom, melyek igen sok költségben kerülnének. Nem bűnhatik gyalázatja nélkül ám itt el az emberséges ember; kivált aki dolgaira nézve a nagyobb-nagyobb méltóságokkal esmerkedni kíván, el kell az közönséges helyekre és conversatiókra menni.” Azoknak, akik a barokk udvar fényében, a birodalmi központ ragyogásában⁹⁵ az erdélyi vidékieség külső mezétől, jelrendszerétől menekedni, a magasabb szinten élők-höz hasonlítani kívántak, mindenekelőtt a ruházatra kellett sokszor erejükön felül is pénzt pazarolniuk. Toldalagi László különféle textil-, bőripari, szücsmeisteri, gombkötői anyagokért 396 frt 23 den-t, szabóknak, más mesterembereknek 431 frt 7 den-t fizetett munkadíjként, és készen is vásárolt tőlük 183 frt 24 den-ért. László fiának a ruházatára külön is költött 317 frt 12,5 den-t. Az egyes költségtételek szétválasztása igen nehéz. A számadatok így bár annyit legalább híven tükröznek, hogy mind az anyagokra, mind a készítésükre, valamint a már kész áruakra kiadott forintok az osztrák örökös tartományok mesterembereit, sőt már manufaktúráit, gyárait gazdagították; a térben távoli s termelői minőségében már megváltozott „indústria”-nak a piacát bővítették és szilárdították a helybeli rovására.

A példák sorában elsőként a lábbelit említendő: „Cipőköt damaschot vettem 13 párt à dr 192, ismét damaschot vettem három párt à dr 127. Varrott bőrcipőköt vettem hat párt à dr 144. Közönséges fekete cipőköt vettem hat párt à dr 120. In summa fizettem 44 frt 40 d-t.” A 28 pár lábbeli mellett vásárolt még igen sok „topánkakat”, éjszakai papucsot, új kordován veres és magyar csizmát; hozzájuk „strimpflit” is, gyapottonalból, cernából való, de még kapcát is, mind nyárit, mind télit.

A főnemes úri öltözködésnek a hagyományos, díszesebb, valamint az új, „németes” formái sok elemből tevődtek össze. A süveg is kellett tehát, de a kalap is, s mindezekhez prém, aranygomb, „paszománt”-zsinór és így tovább. Jellemző, hogy Toldalagi mintegy 70 frt-ért készített magának és feleségének két zöld téli mentét, de nyárit is, és fizet számottevő összeget a német szabónak „slafrogért”, „kamizolért”, „lájbliért”, „a kaput és két kamizol megcsinálásáért”, valamint „a magyar szabó Dreszlernek” az ő számára „csinált köntösökért”. Egy ízben azt említi, hogy „Csináltattam magamnak ratinból egy slaffragot, egy háló, ujjas kamizolt, egy fekete bársonlájblit, két lájblit selyem matériából, egy szederjes mentét, ahhoz három szederjes nadrágot, egy rendbeli nyári köntöst, mentét, dolmányt, ahhoz két nadrágot”. A mentékhez, nadrágokhoz szívesen vesz angliai posztót (pompadur színt, szederjest, feketét, zöldet); de kell beszereznie selymet, atlaszt, bársonyt s tucatnyi más anyagot, prémeket, a gombkötőtől zsinórozást arany fonalból és díszes-színes gombokat is. Az ára is szép ennek a munkának: az egyik gombkötőnek közel kétszáz forintot kellett fizetni. A felsorolás szerint: „Csináltattam arany és ezüst szkofiumból három rendbeli köntöshöz való készületet.”

Továbbá mentekötőt, több száz gombot, szarkalábat, krepint, zsinórt arany, valamint ezüst skófiumból. Azt, hogy több erdélyi magyar főúr vásárolt és dolgoztatott itt, elárulja, hogy a „gombkötő Frisherez János ökegyelme” a Leopoldstadban, „in Hungarissen Snirmacher hausz”-ban lakott. Az övék szintén drágák és csillogóak, mint ahogyan az a női mente is, amelyre sok aranyzsinór, 8 gomb, 16 pikkely és egy pár szarkaláb szükségeltetik. A szabómesterek megkérik a munka árát. „Arany és ezüst szkofiummal varván meg a veres és zöld lájblíkat, a varrónak ezért fizettem 56 írt 92 dr-t” — írja Toldalagi. Selyemövért — aranyozott díszítésűekért — hasonló summát, 50 frt-ot kell kiadnia, de vesz „szőr övét” is és sok apróságot, „májlandi”, valamint „orrfúvó” selyemkeszkenőt, „selyem árnyéktartót”, hajtekerni való pántlikát, téli és nyári parókát, hálósüveget és így tovább. A női öltözet ez alkalommal második helyre szorul. A hivatalt, összejöveleket látogató férfiak előkelő, mutatós volta lévén előtérben, az asszonyembereknek kevesebb ajándék, anyag, esináltatás és készen vett textiláru jutott. A felesége számára azért csak vett „egy vég Helvétiai vagy Svájtzer” gyolcsot, ami 70 írtal apasztotta a koronkai főúr készpénzét, a csináltatott mentékről nem is szólva.

A kitűnő gazda, a minden garast számontartó Toldalagi László azért is jó példája a birtokos nemesúr fogyasztói szintnövekedésének, mert majdnem minden vásárlását megfontolja, ruhaneműt sem a cifrázkodás, a pompakedvelés miatt vásárol oly nagy iramban, hanem a család helyzete, előrejutása, a valóban fényűzésben tobzódókkal, pazarlókkal való kényszerű lépéstartás miatt. A különféle áruvásárlások között ezért van fontosabb szerepe a vendégfogadáskor a „magas vendégsereg” ellenőrzésének kiszolgáltatott, úri helyzetjelző asztalneműnek. Ékszereket természetesen most is szerez Toldalagi, de fő gondja az ezüst étkezőkészlet. Vesz gránátgyöngyöt több mint száz forintra, készített pecsétgyűrűt, medaliont, fülbevalót, de viszonylag kevés aranyat hagy ilyesmiért ez alkalommal a bécsi ötvösök kezén. A közel ezerforintos étkezőkészlet viszont a korábbi negyvenes, ötvenes években az egyévi földesúri jövedelemmel volt azonos értékű. Felleltározva az ezüstportékákat, a következőket találjuk: két ezüst gyertyatartót, kafés ibriket, gazdálkodókalánt kettőt, kést nagyobbat 12 párt, ahhoz kalánt nro 13, kést kisebbet hat párt, ezekhez való két rendbéli villákkal; ismét: nagy ezüst gyertyatartót hatot, sőtartót hatot, karafint négyet, herbatejes ibriket egyet, a két fiú számára két pár kést, maga számára egy pár kést nyelestől, hozzájuk való tokot, két kupás gazdálkodókalánt, egy pár „tráncsírozó”-kést.

Asztali edényeket a legrégebbi, a császári család magánbirtokán létesített köedénygyártó vállalkozás portékáiból, a holicsei gyár termékeiből vásárol, „két rendbélit”, két különböző, de hasonló értékű készletet és 36 darab ürmösbornak való 10—20 dénáros holicsei edényt. A porcelán edények divatja elől sem térhet ki. Szerez: 12 pár findsiát, majd olcsóbbat két tucatot s még kétszer 6—6 párat, „csukulátának való findsiát hat párat”. Porcelán tányért 60 darabot csomagoltat be igen gondosan, hogy a Dunán való szállítás közben el ne törjenek. Az itt-ott már régmódinak számító, de még mindig értéket képviselő ónedényekből 400 frt értékűt vesz a bécsi ötvösöktől. Így „hat pár fedeles tálat, sültnek való két pár hosszúkö vántlit; a két leveses fazék alá való tattzelt kettőt,

nagyobb és apróbb ezekhez való csészét vagy assetlit nyolcat... levesnek való kétfülű edényt kettőt, meleg víznek való tányért hatot”. Keltett még mosdómedence, 16 csésze, 52 tál és 104 tányér is.

A szükséges használati tárgyak sorába tartoznak a puskamívestől vett vadászfegyverek, puskák, kardok. „Flintát” egy ízben ötöt vásárolt 55 frt-ért, és hozzá való puskaport szintén, holott ezt is olcsón vehetne otthon. A még igényelt és megszerzett áruféleségek felsorolása hosszúra nyúlna. Jelezve csupán azok széles körét, említjük, hogy kellett a bécsi piac bő kínálatából a feltehetőleg jobb, szebben elkészített vagy a hazai céhipar árulistájáról hiányzó bőrszék láda, az asztalra való óra (ez 60 frt), hegedű, varrótű, lakat, beretva, seprű, kefe, ecset, lámpás, fésű, kalapács, spanyolviasz, szappan, peniculus, egyik-másik nagyobb tételben is; de megkívánta a vásárló az olyan árut is, mint az ostábla, sétapálca, érvágó vas, látcső, „selyemkeszkenők közti való jószagú kis selyempárnácska”, „egy jádžóskatulya”, „játékhoz való apró csontok”; szerzett „egy melegítőt”, „hajpudernek való egy zacskót” és „porzót selyemből”, és igaz, hogy csak László fiának: „pomádít”. Ugyancsak neki szerezte be eléggé sok könyvet, szakmunkákat, lexikonokat, szótárakat, jogi, filozófiai, teológiai írásokat. Majd vásárolt hat bibliát („kedves gyermekeim számokra”), amelyeket azonnal be is kötött, darabjéért 36 garast fizetve a bécsi kompaktornak.

Számolnunk kell azzal, hogy Toldalagi Lászlónak a fia éveken át külföldön tanul, ahol igen sokat költ, vásárol. Szigorú és a pompázó életvitelben is genfi kötődésű puritánsággal ítélkező édesapja pazarlónak, tékozlónak minősíti. „Toldalagi László fiamnak Academiákra, amit küldtettem” rubrikában öt év alatt (1768—1772 között) kifizetett summaként — mint láttuk — 6671 frt 53 den szerepel. A már említett kamarási méltóság megszerzéséért szintén nagy összegeket kell Bécsbe küldenie, majd 1776-ban „László fiam praetendált adósságainak lefizetésire” 400 dupla aranytól kell megválnia, ami 2048 frt-ot ér.

A Habsburg-birodalom örökös tartományaiába, közvetlenül pedig Bécsbe e szerint a példa szerint is igen nagy pénzüsszegek jutnak ki Erdélyből. Hadd idézzük eligazító mértékként, ahogy a bécsi útra 5370 frt-ot költő Toldalagi Lászlónak az előző két évi (1763 és 1764) jövedelme együttesen 5258 frt volt. Igaz, 1766-ban ez 5644 frt-ra rúgott; de így is két átlagos vagy egy dúsabb pénzhozamú esztendő minden egyes garasát a császárváros piacán költi el az erdélyi földesúr. Ez jelzi, sőt bizonyossá teszi, hogy miközben egyes életterületeken megnövekszik az udvarházak kereslete, igen nagy a külföldi piac versenyzőképessége, bevételt elvonó ereje is.

Erről tanúskodnak a leltárak, az összeírások.⁹⁶ 1748-ban a koronkai konskripció a Toldalagi házat így írja le: „Azon alsó palota felső padlása festékes virágos fenyődeszkából való. Cserefa gerendákra építve, de némely gerendái ob vetustatem megerötelenedvén, kellettett csápokkal megerősíteni. A mestergerenda mellett mindkétfelől és közepin vadnak három ablakai ón közé rakva, üvegből való, mind épek. Alsó padlása is deszkás, zöldmázos kályhából való avatag toldozott kemence, benne apró fogasocskák [...] és egy magas tisztességes pohárszék.” Az „úr házában” is egy zöldfestékes, virágos almárium a díszesebb bútor, s az egész leírás szinte üzenet a fejedelmi korból, a Toldalagiak oly jelentős

szolgálatának idejéből. Abból a családi felemelkedést megalapozó időszakból, amikor még a Maros völgyében lakozó kisebb nemescsaládok voltak Koronkára hivatalosak. A baráti körbeliek, a meghívottak a paraszti fazekasok zöldmázás kemencéinél melegedtek, és a mindent virágosra festő falusi mesterek famunkái vidámították, hangolták otthonosra a vendégeket fogadó szobákat.

Az 1781. esztendőben Toldalagi Lászlóné Wass Kata asszony halála hírére ismét összeírták a koronkai udvarház ingóságait. Festett láda, festett fiókos komód még akad ugyan, de igen sok immáron az újmódi, valóban státusszimbólumként is értékelhető bútor. Börös szék 18 darab van, s a börös, kartonos, posztós kanapé szintén jelzi, hogy a változó világban a Toldalagi család igény szintje is átalakult és megnövekedett. A leltárban ott találjuk a már felsorolt holicsei edényeket, az ónból valót — a bécsi vásárlásból való ékszerek mellett pedig más is igen nagy számban akad, sokasodott az ezüstnemű s a metszett üvegáru, dúsult az asztal- és ágyneműkészlet, nagy mennyiségű a külföldi portéka, és már bővebben fordul elő a gyári, manufaktúrabeli termék is a hosszú-hosszú felsorolás lapjain.

*

A szilárd következtetések megszövegezésének ideje, hitünk szerint, e kérdéskörben még nem érkezett el. Bizonyosnak látszó rendhagyó jelenségekkel, valamint a válságokozó és azt jelző tényezők egynémelyikével kapcsolatos értékelésünket elemzésünk rendjén már megfogalmaztuk. Tudván tudva azonban azt, hogy a különben is oly sokszínű és a gyorsuló ritmusban társadalmi rendszer váltására készülő erdélyi világban még összetettebbé váló viszonyok további részvizsgálatokat követelnek.

1978

AZ ERDÉLYI MANUFAKTÚRAIPAR MUNKÁSAIRÓL

1. A MANUFAKTÚRAIPAR HELYZETE ERDÉLYBEN

A XIX. század első felében, abban az időszakban, amellyel tanulmányunkban foglalkozunk, az ipar fejlődése világviszonylatban már túljutott a manufaktúrakorszakon. Az az iparfejlődési folyamat, amely már a XV. században kezdetét vette, akkor már elvezetett a gépi nagyipar kialakulásához.

Erdélyben — az 1848-as évet megelőző fel évszázadban — viszont még mindig a feudális termelési mód az uralkodó. Az iparban az elavult céhszabályokkal gúzsba kötött kisárutermelés az általános, a döntő túlsúlyban levő mezőgazdaságban pedig a földesúri—jobbágyi termelési viszonyok a meghatározóak. A török iga, majd a bécsi gazdaságpolitika következtében is megkésettbben és gyengébben jelentkezik tehát itt a kisárutermelésről a tőkés manufaktúrára való átmenet. Ezt a sajátosan nagy lemaradást elsősorban az erdélyi feudalizmus belső gyengesége, a középkor végi nehézkes fejlődés teszi indokolttá.

Az erdélyi fejedelemség megszűnését a nagybirtokos nemesség valamelyes gazdasági, hatalmi megerősödése követte. Erdély főurai a kincstári birtokok, fejedelmi váruradalmak jó részére rátették a kezüket, egy ideig — bérlet formájában — megszerezték az állam jelentős jövedelmi forrásait (vámokat, bányákat és így tovább), és a többi osztály, illetve réteg feletti uralmukat szintén megszilárdították.

A Habsburg-birodalom szerves részévé, legtávolabbi tartományává váló Erdély régi gazdasági kapcsolatai elsorvadtak. A XVIII. században az erdélyi városok gazdasági, politikai emelkedése akadályokba ütközött. A szász városok — bár az ő kereskedőrétegük is érezhetően gyengült — ősi polgári színezetű autonómiájukat még megóvhatták, és így későbbi fellendülésük alapja szilárdabb volt. A megyei területen fekvő gócpontok, Kolozsvár, Torda, Nagyenyed, Dés és más városok fejlődése azonban az anyagi életviszonyok terén megrekedt. A főrangú nemesség — a Bécs védőszárnyai alatt szaporodó bárói és grófi réteg — e városokban jelentős szerephez jutott, s ott jó időre elvágta a polgári fejlődés útját.

Az új jellegű polgári fejlődést gátolta az is, hogy a Moldvával és Havasalfölddel való érintkezést és általában a gazdasági összeköttetések további kiépülését szigorú határázár nehezítette meg. A kézműipar, a kereskedelem nem fejlődött olyan ütemben, mint ahogy az a középkori virágzása nyomán várható lett volna. Jó közlekedési utak hiányában a belső piac, következésképpen a földművelés is egészében a hajdani alacsony szinten vesztegelt. A régen világviszonylatban számottevő szerepet játszó erdélyi bányászat pedig csak igen lassan, nehézkesen indult meg a főleg államilag patronált fejlődés útján.

Ugyanakkor — s ez sem jelentéktelen tényező — a haladó szellemi áramlatok csíráit mindig oly mohón átvevő és a maga talaján kivirágoztató Erdélyt a bécsi kormányzat igyekezett szellemi tespedésre ítélni, és megkísérelte a külföldön szárnyra kapó eszméktől cenzúrával, az eszméket sújtó határázárral elszigetelni.

Mindez — és még sok más tényező — együttesen azt eredményezte, hogy a XIX. századot megelőzőleg Erdélyben a feudalizmus bomlása lassúbb volt, mint a kedvezőbb feltételek között, az új szerkezet kiépülése útján elinduló nyugati részeken.

Az iparfejlődést véve szemügyre, meg kell említenünk, hogy általában a Habsburg-birodalom iparfejlesztési törekvéseiben Erdély nem szerepel központi helyen, sőt igen elhanyagolt, és főként mint a nyugati részek ipari termékeinek elhelyezési piacával számolnak vele.

A XVIII. század végén készített iparstatisztikai felvétel¹ — hiányosságait figyelembe véve is — hű tükörképe a polgári világ felé haladó erdélyi fejlődés elmaradottságának. A szövőiparban egy manufaktúrát említ meg az összeírás, a nagyszebeni selyemszövő üzemet. Szamosújváron kordovánbőr-készítő manufaktúra, Erzsébetvároson jelentősebb gyertyagyártó vállalkozás, ugyanott, Kolozsváron és Nagyszebenben pedig nyersviasz-fehérítő vállalat dolgozik. A vasiparban a kincstári és magánhámorok, a vajdahunyadi kaszagyártás, a vegyiparban a salétrom- és lőpormalom, valamint egy kisebb higanyfeldolgozó műhely érdemes — a helyzetfelmérők szerint — említésre. A felvétel jelentősebb ipari vállalkozásként még hat üveghutát, hét papírmalmot és néhány hamuzsírhtutát sorol fel. Maga K. Karlovsky Endre — a jelentések feldolgozója — is úgy látja: „Az a kép, amelyet a törvényhatósági jelentések s a bizottsági vélemény tárnak elénk, nem a legrózsásabb színben tünteti fel Erdély múlt század végi ipari viszonyait. Mindenütt pangás, hiányzik a három éltető elem: nyersanyag, pénz és munkaerő.”²

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a XIX. századot megelőző időszakban Erdély ipara mit sem változott. A termelőerők fejlődésének a feudális vezető réteg és az osztrák elnyomó hosszasan tartósított uralma éppúgy nem tudott gátat vetni, mint ahogy nem tudták vámsorompóikkal a francia forradalom eszméinek terjedését megakadályozni.

A termelőeszközök fejlődése, a tőkefelhalmozás folyamata ugyanis a XVIII. század végén és a XIX. század elején — az osztrák kormányzat részéről fennálló korlátozás ellenére — viszonylag meggyorsult. Ennek egyik okát a Napóleon bevezette kontinentális zárlatban kell látnunk, amelyet, mint ismeretes, 1806-ban azért létesített, hogy a világkereskedelemben monopolisztikus helyzetet elfoglaló Angliát elzárja az európai szárazföldtől. Ennek következtében az Erdélyen is áthaladó, szárazföldi útra kényszerülő közel-keleti és gyarmataru-forgalom elősegítette mind a nagykereskedők, mind egyes nagybirtokosok tőkefelhalmozását. Általában a francia háborúk következtében megnövekedett kereslet, a kontinentális zárlat és a mind nagyobb méreteket öltő infláció pozitív hatást gyakorolt a tőkés jellegű ipar fejlődésére.

Ez a korszak ugyan nem tartott sokáig és nem változtatta meg gyökeresen a helyzetet, de mégis a fejlődés irányában hatott. Az 1811. és 1816. évi devalvációval a kedvező konjunktúra megszűnt. Ismét a nehézkes előhaladás vagy éppen a pangás évei következtek, míg ez a szakasz az 1825-ös túltermelési válság hatására mélypontjáig nem jutott.³ Ebben az időszakban a korábban keletkezett manufaktúrák egy része nehéz helyzetbe került, nem egy meg is szűnt. Az 1830-as évektől kezdve azonban ismét felélénkülés tapasztalható, amely a következő évtizedben már a társadalmi harcok előterébe állítja a holtpontról kimozduló iparfejlő-

dés kérdését is. Ez az az időszak, amikor a feudális viszonyokkal, a Habsburg-abszolutizmussal elégedetlen társadalmi erők *Erdély tőkés jellegű iparfejlesztésének ügyét politikai követeléseik sorába iktatják.*

A század közepére elért fejlődésről tudósít Johann Hintznek hivatalos statisztikai összeírás alapján készített tanulmánya is. Eszerint 1844-ben már a következő vállalatok voltak Erdélyben:

- 3 gyapot- és gyapjúfonó
- 1 len- és kenderfonó
- 1 posztófabrika
- 4 bőrfabrika
- 10 papírmalom
- 5 kőedényfabrika
- 7 üveghuta
- 56 vashámor
- 4 rézhámor
- 3 cukorfabrika
- 12 nagyobb szeszfőzde
- 17 ecetfabrika
- 1 viaszfabrika
- 1 kalap- és fileszövetfabrika
- 1 repceolajgyártó üzem
- 3 gyertyafabrika
- 8 kőszőrűkőfabrika
- 9 szitafabrika
- 14 törökveres festő fabrika
- 3 viaszfehérítő
- 85 pakrócfabrika (közte sok ványoló)
- 3 gyapjúmosó
- 3 puskapormalom

Hintz kiegészítésként megemlíti még két selyemüzemet, két nagyobb szabású tégláégetőt, s táblázatában felsorol 3042 malmot, 300 árpakása-és 969 fűrészmalmost is.⁴

Mondanunk sem kell, a hivatalos statisztika igen sok olyan kis műhelyt, jelentéktelenebb céhen kívüli vállalkozást is a manufaktúrák között sorol fel, amelyek valójában nem nevezhetők annak. Az egykorú statisztikusok természetesen nem tesznek különbséget a régi feudális és a már tőkés jellegű eláruló manufaktúrák között sem. Ha tehát mindezeket tekintetbe véve a valószerűbb nagyságrendbe illesztjük, kellő mértékben csökkentjük a több száz manufaktúrának nevezett vállalkozás számát, s azok köréből is különválasztjuk a bérmunkásokat foglalkoztató, nagyobb pénztőkével rendelkező, polgári személyek vezette vállalkozásokat, ez az eléggé nagy szám jóval kevesebbre apad le.

Mindezt tekintetbe véve is számottevő fejlődést kell azonban észlelnünk. A sajátos erdélyi körülmények között ugyanis a látszólag oly kevés is óriási jelentőségű volt. A XVIII. században még csak mutatóban találunk tőkés jellegű vagy legalábbis polgári személy kezén levő manufaktúrát. A középkorból átöröklött termelési technikával dolgozó huták, malmok válnak ki csupán a kézművesipar köréből, és ezek nagy része a feudális majorságbirtok termelési egységébe ágyazott földesúri vállalko-

zás. A XIX. század közepe táján már változott helyzettel találkozunk: a manufaktúraipar térhódítása érezhetővé válik; számuk megnő, jellegükben is változás áll be, kereteikben pedig mindinkább nő a bérmunkások foglalkoztatása, itt-ott pedig már megjelenik a gép.

Jellemző egyes, az erdélyi életbe új szint hozó ipari gócok kialakulása is. Brassóban például 1845-ben van két gyapotfonó, egy bőrgyártó, egy papiros- és kártyakészítő fabrika, két kőedény-manufaktúra, két rézhámor, két likőr- és „szeszgyár”, három ecetgyártó, három viaszfehérítő, egy „viaszgyár”, öt cserző és három gyapjúmosó vállalkozás. Nagyszebenben egy bőrgyártó, egy papír- és egy cukorgyártó manufaktúrát említenek, de van rézhámor, sztearingyertya-fabrika, szita-, nemez-, ecetgyártó vállalkozás is. A város határában egy puskapormalom található, a közeli Freck faluban papirosmalom és repceolajsajtoló van. Códon, Nagydisznódon híres textilipart találunk, és Orláton működik a legnagyobb erdélyi papírmanufaktúra és gyapotfonó.⁵

Az egyes manufaktúrákban a technika színvonala eléggé különböző. A gépek bevezetése terén a következő a helyzet. Igen sok vállalkozásban a „bevezető”, előkészítő műveletekre egyszerűbb gépi szerkezeteket használnak, amelyeket ősi módon vízikerekekkel hajtanak. A nyersanyagot zúzó, törő szerkezetek, a papírmalmok rongytépő gépei és így tovább még szintén a nép évszázadok óta kialakított, kimunkált eszközei. Részben helyi mesterek, részben külföldiek azonban fejlettebb szerszám- és munkagépeket is készítenek, és már idegenből is behoznak korszerű, összetettebb szerkezetű gépi eszközöket. Ioanovici Constantin zernyesti gyapjúfonó manufaktúrájának gépeit (bár az 1851-ben említett két darab finom fonógépe valószínűleg már külföldi) maga készíti. Az udvarhelyszéki királyi szövőmanufaktúra osztóváltói szintén a tulajdonosok gyártmányai, éppúgy, mint a csucsai „gyöngykásamalom” szemvágó gépe, amelyről Kővári megjegyzi, hogy páratlan „a két hazában”.⁶ A csáki-gorbói cukorfabrika viszont 1831-ben Bécsből hozat Thierry-reszelőt, amely óránként 10 mázsa répát dolgoz fel, és nehéz vaspreseket a cukornedv kisajtolására.⁷ A nagyszebeni cukorfabrikáról tudjuk, hogy 1840-ben az angol és német gyárakban tapasztalatokat szerzett Schramm gépeit veszi át, s egy „legújabb minta szerinti vassajtó”-t Londonból hozat.⁸ Orláton már géppapírt gyártanak⁹, és „rongyvágó masinát” külföldről hozatnak. Czell Frigyes brassói céhmester a brünni Knott-gépgvárból hoz fonógépet; Kővári említi, hogy Lasky kolozsvári „olajgyára” „tömör gépekkel” van fölszerelve; a nagyenyedi kollégium „cserépgyárában” a termelés „egész gyárilag nagyban gépekkel megyen”; a nagyszebeni sztearingyertya-fabrika „erőművei gőzösek” és így tovább.¹⁰

A fejlődés irányvonalára utal, hogy 1834-ben Ruszkicán — Erdély akkori határszélén —, 1840-ben pedig Kolozsváron alapítanak „gépgyárat”.¹¹ A ruszkicai üzemben, ahol vaseszközöket, edényeket, kályhákat stb. gyártanak, de emellett manufaktúrák, bányák számára is készítenek termelőeszközöket, számottevő gépi felszerelést találunk, amelyet 1836-ban id. Zeyk János így ír le: „...a vasműhelyek tárába lépünk. Egy tágas terem rakva gépelekkel, melyeket egy, a terem alatti vízkerek szíjajknál fogva hajt. Gyönyörű itt látni a vasnak bámulandó munkáltatását, különösen a fűrőgépegy figyelmet von magára, mely a vastag vasakat is és hidegen egyszerre átfúrja kívánat szerént; s még

szebb az eszterga, melyben a vas, mint csont vagy fa, minden műnek alája kényszerül.”¹² Rajka Péter kolozsvári „gépgyára” pedig már nemcsak vető- és cséplőgépet képes elkészíteni, hanem saját találmányú seiyemlekerő és „matolláló” gépeket a kolozsvári selyemfilanda számára.¹³

Rajka mellett egyre-másra tűnnek fel gépkonstruáló és feltaláló szakemberek, olyanok, mint az említett zernyesti Ioanovici Constantin, a csucsai Gampe Márton, a nagyszebeni Schneller, aki gőzkocsi elkészítésén dolgozik, Gábor Áron — 1848 legendás tüzére, ágyúöntője —, aki aratógép szerkesztésével foglalkozik, vagy olyan, mint Debreczeni Márton, aki a bámulatos technikai újítások egész sorát vezeti be az erdélyi bánya- és kohótechnikába.

A gőzgép mint meghajtószerkezet még nem hódította meg az erdélyi ipart, de a bányatechnikában már szerephez jutott. Zalatnán ugyanis több évi tárgyalás, tervezés után 1838-ban már üzembe helyezték Erdély első, 14 lóerős gőzgéjét.¹⁴

A más, kedvezőbb feltételek között fejlődő és a történeti Erdéllyel szomszédos bánági területen a bányaiipar gépesítése már sokkal nagyobb méretű, A bányászatban, kohászatban és vasfeldolgozásban bevezetett széles körű technikai újítások leírását mellőzve, így csupán Resica példáját említjük meg.¹⁵ Itt 1845-ben határozták el egy új kavaró- és hengermű-huta felállítását, a nagyolvasztó kibővítését és átalakítását, s tervezik a nagyobb gépműhely berendezését. A kavaró- és hengermű-huta 1846-ban részben el is készül. Itt a meghajtóerőt már gőzgép szolgáltatja. A lemez- és alakvas-hengersorokat három (100, 45 és 16 — összesen 161 lóerejű) gőzgép tartja üzemben. Legelőször itt alkalmazzák a gőzkalapácsot. Összesen négy gőzkalapács felállítását tervezték: a legnagyobb 5320 kg, kettő 1860 kg és a legkisebb is 500 kg súlyú volt. A gépi berendezéshez tartozott még három körfűrész, egy lemezvágó olló, négy fűrőgép, egy gyalu, egy köszörűkö és egy vízszivattyú. Amikor 1846-ban a kavaró és hengerművek készen voltak, úgyhogy 2 hengersort, 2 gőzkalapácsot, 8 kavaró- és hegesztőkemencét elhelyezhettek, rögtön üzembe is állították. Mihalik írja, hogy ezekben az években Resicán „szakítottak a múlt elavult rendszerével, és az új technika terére léptek”¹⁶.

A manufaktúrák vízikereke mellett megjelenik tehát — bár egyelőre csak egyetlen kincstári bányauzemben — a gőzgép, a történeti Erdéllyel szomszédos bánági területeken pedig már a gőzkalapács is, jelezve azt az átalakulást, amely felé az iparfejlődés halad.

Bármennyire szembetűnök is azok a jelenségek, amelyek a manufaktúraipar kiszélesedésére, a termelési technikában jelentkező új elemekre utalnak, egészében véve s főként a Habsburg-birodalom kereteiben nézve, az erdélyi állapotok elmaradottsága letagadhatatlan. Kővári László könyvének a manufaktúrákról szóló fejezetét így kezdi: „Sóhaj-tással kell megnyitnunk a jelen cikket. Ha valahol, itt nem titkolhatjuk szegénységünket.”¹⁷ Az Erdélyi Híradó cikkírója megállapítja, hogy „iparunk a régi s hagyományképpen leszállított formák békőiből kibontakozni és a külföld óriási haladásával csak némi versenyre is kelni a nálunk honos pangás miatt eddig alig törekvők”, bár azt is észreveszi, hogy „közelebről csakugyan a fejlődés jelenségei kezdenek mutatkozni”,

és örvendetesnek tartja „ekkor a stagnáció után” iparunk „mozgásba indulását”.¹⁸

Valójában míg a monarchia manufaktúráinak száma eléri a 8190-et, Erdélyben ugyanazon statisztikákban alig 300-at találunk. Ugyanakkor az örökös tartományokbéliek méreteikben és munkáslétszámukban egyenként is túlhaladják az erdélyi vállalkozásokat. Ezt a helyzetet más vonalon a manufaktúraipar termelésének egy lakosra eső értéke is kifejti. Míg például 1845-ben Erdélyben ez 7 forint, Alsó-Ausztriában 77 forintot tesz ki. A szövőipar termelésének értéke Erdélyben a kétmilliót ha eléri, míg az osztrák tartományoké hatvanmillióra rúg. A Habsburg-birodalomban 337 gőzgép volt üzemben 7733 lóerővel, míg a történeti Erdély területén csupán egyet említ a statisztika, a zalatnai kincstári üzemekben levőt.¹⁹

Az osztrák ipar versenyével a fejletlen erdélyi ipar a belső piacon igen nehezen vehette fel a versenyt. A legerősebb iparvidéknek, a szász városoknak és a különböző (például üveget, papírt termelő) földesúri manufaktúráknak Moldva és Havasalföld (általában a török birodalom) felé kínálkozott jobb kiviteli áruehelyezési lehetőség. A dunai piacok meghódítása különben az osztrák birodalomnak már ekkor sajátos célkitűzése.

Az Erdély, Moldva és Havasalföld közötti kereskedelmi kapcsolat már csak ezért is eléggé lendületessé vált a XIX. század végén. „A dunai fejedelemségekben több van 100 brassói kereskedési telepnél — olvashatjuk a Hetilapban —, Moldovában pedig van: Galacban 10, Foksánban 8, Bertádban 6... stb.” Az erdélyi nagykereskedők „Galac, Bukarest és Jászvásárral szakadatlan összeköttetésben állván, [...] tetemes kereskedést űznek a dunai fejedelemségekkel”²⁰.

A fejedelemségekben azonban ugyanaz a folyamat ment végbe a belső iparfejlődés vonalán, mint Erdélyben. A Nemzeti Társalkodó 1840-ben megállapítja, hogy „...csak húsz év előtti állásokhoz képest óriási lépteket tettek”²¹. 1847-ben a Hetilap is a havasalföldi „vállalkozói szellem ébredéséről” ír, s beszámol tervekről, ottani manufaktúra-alapításokról.²²

A havasalföldi, moldvai iparfejlődés mellé az itt mind erőteljesebbé váló külföldi verseny is társul. A „Dunán — írják Erdélyben — ki nem dolgozott anyagokat szintúgy, mint szükséges gyár- s kézműveket a mieinknél sokkal tökéletesebbeket [...] kapnak”²³. A szász iparosok eljutnak annak a megállapításához, hogy az „óriási léptekkel haladó modern európai gyár- és kézműipar mögött” hátramaradtak és „a versenyt ki nem állhatják”. A Brassai Iparegyesület, amelyben céhmesterek és manufaktúratulajdonosok együtt vannak, embereiket kiküldik a fejedelemségekbe, hogy kikémleljék a helyzetet. Jelentésükből kitűnik, hogy a német, orosz, osztrák és más külföldi manufaktúra- és gyáripari áru versenyét komoly veszedelemnek tartják.²⁴

A manufaktúraipar helyzetét néhány vonásban elemezve²⁵ megállapíthatjuk tehát, hogy a XIX. század első felében ezen a vonalon számottevő fejlődés tapasztalható. Amennyiben azt vizsgáljuk, honnan indult el s rövid fél évszázad alatt hova jutott, ha tekintetbe vesszük az élelénkséget, amely az iparfejlesztést jellemzi, azt, hogy a haladó erők egyik fő kérdése az iparszabadság, s követeléseik sorában a század derekán már

ott szerepelnek a tőkés ipari fejlődés legfőbb problémái, nem hunyhadtunk szemet a széles körű változás láttán. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a nyugat-európai haladottabb országokhoz, a monarchia privilegizált osztrák, cseh tartományaihoz viszonyítva Erdély elmaradottsága továbbra is igen számottevő. Ezek azok a fő jellemvonások, amelyek a maguk rendjén természetesen meghatározzák a manufaktúraiparban dolgozó munkások számát, helyzetét is.

A továbbiakban azokra a forrásokra utalunk, ahonnan a manufaktúra a munkásait felszívja, elemezzük számukat, bérviszonyaikat, s néhány adattal helyzetük vázolását is megkíséreljük.

2. HONNAN REKRUTÁLÓDNAK A MANUFAKTÚRAIPAR MUNKÁSAI?

A manufaktúraipar munkásairól szólva, mindenekelőtt azt kell megvizsgálunk, honnan rekrutálódtak, milyen forrásokból szívhatta fel őket a kialakuló manufaktúra. Tudnunk kell, hogy ekkor Erdélyben a jövedelmi forrásaiktól megfosztott emberek rétege megnövekedett. Ez a folyamat természetesen már korábban kezdetét vette, de az 1848-as forradalmi esztendő megelőző időszakban vált mind erőteljesebbé.

Bizonyítja ezt a foglalkozás nélküliek rétegének növekedése. A kóborlókról, vagabundusokról, csavargókról, mesterség vagy kötelezettség nélkül lézengőkről, tolvajokról szóló határozatok száma az Erdélyre is vonatkozó birodalmi törvényhozásban, valamint a guberniumi rendelkezésekben igen nagy. A felvilágosult abszolútizmus korában már egyre több rendeletben intézkedik a császári udvar és az erdélyi főkormányzók azokról, akik az országban mindenütt mint „koldusok és keringők kóvályognak, akik büntetésre méltó henyéléssel élnek”. E rendelkezésekben asszonyokról és gyermekekről is szó van, és arról szintén, hogy munkára kell fogni őket. Később maga az országgyűlés foglalkozik ezek kérdésével, s a főkormányzók szintén nemegyszer ad ki erre vonatkozó utasítást.

Az erdélyi ipar helyzetét vizsgáló bizottság 1795-ben javaslatai között a „mindkét nembeli munkakerülők és kolduló csavargók” összefogását említi, és úgy véli, hogy „az ilyen csavargó népség s a munkát kereső, de nem kapó szegénység foglalkoztatására állítsanak gyapjúfonó dologházakat”²⁶.

A XIX. század első felében egyrészt elméleteket gyártanak, a sajtóban cikkeket jelentetnek meg a koldusok, csavargók kérdéséről, másrészt viszont már létrehoznak olyan intézményeket, „dologházakat”, amelyekben az elfogottakat munkára kényszerítik.

1843-ban Krizbay Miklós cikket ír az Erdélyi Híradóba a *Koldulás ügye* címmel, s „önkéntes” és „kényszerített munkaházak” létesítését javasolja azzal az indokollással, hogy mind a „polgárok kényelme”, mind „vagyonsbiztonsága” igényli ezt.²⁷ A kolozsvári Nemes Jóltevő Asszonyi Egyesület — élén egy manufaktúra-tulajdonos főúri asszonnyal — létesít is egy ilyen intézetet a „dologtehető szegények” számára, 1832-ben pedig már egy második dologház felállítását tervezi.²⁸ Brassóban — az 1840-es években — egy városi tanácsos foglalkozik dologház létesítésé-

nek tervével. Itt azonban a céhek ebben az intézményben is versenytársat látva, erősen ellene szegülnek.²⁹

Az uralkodó osztályok másik, természetesen más tényezőktől is meghatározott módszere, amellyel a termelőeszközeiktől megfosztottak rétegét elszigetelni igyekeznek, a rabműhelyek, a börtönökben létrehozott dologházak. Ezek szaporodása szintén a nincstelenek számának megnövekedését sejteti. 1820-ban Arad megye alispánja Forrai Julianna bárónőnek — Arad egyik legnagyobb birtokosának — segítségét kéri, biztatva őt, hogy a rabok dolgoztatásának „védnökségét” vállalja. 1833-ban itt a rabokat posztókészítésre fogják, 1847-ben pedig a megyei főügyész készíttet velük pokrócokat és posztót.³⁰ A létalap nélküliek közül sokan „betyárságra” adják magukat, s e lázadókat a környék jobbágynépe segíti, támogatja. A megnövekedett számú elfogottak, a sok rab dolgoztatása mindinkább foglalkoztatja a hatóságokat.

1826-ban a kincstár közzéteszi a szamosújvári „börtön-fabrika” bérleti tervezetét. Ezt a Nagyszébenben már régen bérbe adott „börtön-fabrika” tapasztalatai alapján állították össze. A szerződéstervezetből tehát kiderül, hogyan képzelték el a szamosújvári rabok dolgoztatását, s az, hogy miként is dolgoztatták őket Szebenben. A tervezet bevezetőjében szerényen utal arra, hogy a rabok dolgoztatása révén a kincstárt nem terhelné egészében a rabok eltartása. Ezért létesítenék a börtönben: „a gubáknak való közönséges posztó, kétféle pokróc és kendervászon fabrikát”.

A kincstár elképzelése az, hogy az első bérlőnek igen kedvező feltételeket szabna, s így annak érdemes volna a börtönben üzemet felállítani. A bérlő két évig nem fizetne semmit, és a következő négy évben is csak a rabok eltartási költsége terhelné. A napi bér — s egyben egy rab eltartási díja — mindössze három és fél krajcár volna. Ilyen olcsón jutna a vállalkozó jelentős számú munkáshoz, hiszen már ekkor 378 rabot tartanak itt fogva, s „ígérik”, hogy „számuk még nőni” fog.³¹

A börtön-fabrikák, dologházak száma azonban elenyésző. Valójában csak egy kis hányadát szívják fel a „városszéli”, lakhelyét könnyen változtató szegénység erkölcsileg is legelesettebbjeinek. Időszaki munkára viszont lehet az ő köreiből is manufaktúra-napszámosokat verbuválni.

Erdélyben az úrbéresek földjeinek megcsonkítása, főleg azonban a községi és közlegelők, erdők eltiltása és a paraszti életlehetőség szűkítésének annyi más, sajátos módja³² együttesen hozzájárult ahhoz, hogy a földesúri birtokok területén is kialakuljon egy olyan réteg, amely kénytelen szolgásgót, napszámosmunkát vállalni.

Az 1848-at megelőző évszázadban Erdély lakosságának száma jelentős mértékben megnövekedett.³³ A számbelileg gyarapodó jobbágynépnek a telekosztódás rendjén is egyre összefüggő zsugorodó jobbágytelkén mind szűkebbé vált a létalapja. A földesúri áruterelés és pénzfelhalmozási törekvés viszont a legváltozatosabb módszerekkel tovább nehezítette a parasztság helyzetét. Itt csak szemléltetésként utalunk néhány erdélyi nagybirtok példájára.

Kornis Zsigmond egyes részjóságain mindinkább igyekszik piacra termelni, s ezzel együteműen már 1808-ban jelentős mértékű allódium-növeléshez kezd. Bálványosváralján a legerőszakosabb módszerekkel szerzi meg a leszegényedett kisnemesség földjeit. A falut ugyanakkor

felszólítja, hogy bárki bárhol akár irtás, akár foglалás, akár zálog révén földet bír, jelentse be, mert az allódium. Ilyen címen a szabad paraszti sorban élő darabontok földjeire is igényt tart, szolgáló embereitől pedig — akik nem tudnak igás napszámot tenni, ökörrrel robotolni, de viszonylag nagyobb jobbágytelkük van — a földeket veszi el.³⁴

A székelyföldi Mikó-birtokon — ahol már üvegszűr áll, és hamuzsír főzést folytatnak — a közerdők s főleg közlegelők elarblása ölt nagyobb méreteket. Hídvégnek Havad, Oltszemnek Törsök nevű közlegelőjét igyekeznek elfoglalni. A Sepsibodokon, Málnáson lakó szabad székelyek erdeit, legelőit, közföldjeit is prédájuknak tekintik, és nagy darabokat igyekeznek ezekből megszerezni.³⁵

A Bánffy család szilágysági és kalotaszegi birtokain a határosztály módszerével törekszik jobbágyai földjeit kisebbiteni. A család külön fizetett mérnököt és ügyvédet tart erre a célra. A bánffyhungyadi határosztály során (amely látszólag csupán a földesúri földek egy tagba egyesítését célozza) a parasztok megtagadják az újonnan kijelölt földek megművelését, mert az, ami a határosztály után az ő részükre kiméretett, jóval kevesebb annál, mint amit addig bírtak, s javarészt megművelhetetlen. Az irtásföldek elvétele szintén egyik módja a paraszti telek csonkításának. 1823-ban csak a Bánffy László birtokába eső területen nem kevesebb, mint 415 hold és 357 négyszögöl szántót és 54 hold 408 négyszögöl kaszálót jelölnek ki mint olyan irtásföldnek minősíthető jobbágybirtokot, amit kisajátíthatnak és allódiummá tehetnek.³⁶

A parasztság „kisajátítása”, életlehetőségeiben való megrövidítése a jobbágyosság egyes csoportjainak elszegényedéséhez, az úrbérések, zselérek egy részének elproletarizálódásához vezetett. Nemzedékek távlatában tehát kialakultak azok a feltételek, amelyek megnövelték azt a falusi életterületet, ahonnan könnyebben járható út nyílt a bérmunkás életforma felé.

Többségük természetesen nem hagyja, nem hagyhatja el a földesúri földeket, és a feudális keretek között igyekszik valamilyen életlehetőséget találni. Különböző munkaalkalmakat keresnek, a fejlettebb árutermelő nagybirtokon napszamosokként dolgoznak, sőt módosabb jobbágyokhoz is elszegődnek. A XIX. század első felében már nagyobb csoportokban mennek idénymunkára, mint például az aratásra elszegődő al- és felcsiki leányok. Igen jellemző, hogy ők már nem a szokásos 12-ed, 16-ed részért, hanem pénzberért vállalják az aratást.³⁷ Ezeket foglalkoztatnak bérmunkásként a tutajozásnál.³⁸ Végezetül közülük rekrutálódik a földesúri birtokokon létesített manufaktúrák szakképzetlen dolgozóinak, idénymunkásainak vagy napszamosainak egy része is.

Erdélyi adatok híján a szomszédos partiumi és bánági vállalkozók vélekedésére hivatkozunk, akik a parasztság e részének manufaktúramunkássá nevelését lehetőknek tartják, és a már alkalmazottak tevékenységével elégedettek. A déznai „vasgyárról” szóló jelentésben olvashatjuk, hogy „Jó munkást kapni s részint képezni a környékbeliekből éppen nem oly nehéz, s ezeknek nagyobb bért sem kellene adni, mint külföldön; hanem adassék a gyár célszerű elrendezése és jóféle erőművek mellett nekik alkalom folytonos munka által magukat képezni”³⁹. Eggenberger Lajos a Temesvár melletti vegyszerüzemében alkalmazott román és szerb munkásokról írja, hogy azok „igen tanulékony, használható

emberek”, akikből „jobb népvelés mellett fölötte erélyes gyármunkás-nép válnék”⁴⁰.

Elsősorban tehát a parasztság körében növekszik meg azok tábora, akiket alkalmissá vagy huzamosabban be lehet vonni az ipari termelésbe. Másodsorban a kézműipar, a kisáruterelés szolgáltató munkáskezeket az ipar számára. Az egyszerű áruterelés keretében ugyanis már kezdetét veszi a céhipar bomlási folyamata. Ennek eredményeként egyrészt gazdag, több legénnyel dolgozó céhmesterek, másrészt jövedelmi forrásaiktól megfosztott, önálló mesterré válni sohasem tudó céhlegények rétege alakul ki. Az osztrák s általában a külföldi ipar versenye is számtalan kisáruterelő tönkrejutását eredményezi. E két utóbbi kategóriához tartozók száma a XIX. század derekára eléggé számottevő mértékben nő meg.

Az Erdélyi Híradó írja: „a céhek (!) néhány választottnak számára biztosítván a kereseti jogot, számtalanokat koldusbotra juttatnak. Így magyarázhatni aztán, hogy egyes polgár hús-, sőt nyolcvanezer forintos jószágot hagy maga után, míg hús alig fedezheti mindennapi szükségseit.”⁴¹

Az erdélyi céhiparosoknak harcolniuk kell a céhen kívüli ipari vállalatok, a manufaktúrák ellen, ugyanakkor azonban a céhen belül is elkeseredett küzdelmet kell folytatniuk, „hogy megakadályozzák a versenyt”⁴². A brassói céhmesterekről tudjuk, hogy ha a négy évet segédként leszolgált legényről megtudják, hogy az ott szeretne letelepedni és önállósítani magát, elküldik, és „ha jószántából nem megy, még erőt is használni nem irtóznak”. Akivel ezt nem sikerül megtenniük, azt erkölcs-telen étellel vagy engedetlenséggel vádolják. Végző esetben pert akasztanak a nyakába, és azt „addig húzzák, míg mindenéből kipusztulva vagy elvándorolni kénytelen, vagy napszámoskodnia kell”⁴³.

A céhmesterek visszaéléseiről, a céhek — különösen a szászok — elzárkózásáról, a rokon vagy pártfogó nélküli céhlegények önálló mesterré válásának megakadályozásáról gyakran tesznek említést forrásaink.⁴⁴ Példaként itt csak Zöldi Sámuel szászrégeni szabólegény esetét említjük meg. Zöldi 1844 tavaszán bevégezte tanulási éveit, eleget tett vándorlási kötelezettségének, és a törvényszabta „remek-esztendjét” is kitöltötte. Fel akart szabadulni, és ekkor már csak „remek-munkájá”-nak beadása volt hátra. A céhmesterek Öt nap alatt három munka elkészítését bízták rá, amit természetesen nem tudott idejében elvégezni. A céh, anélkül hogy a bemutatott darabokat megvizsgálta volna, elutasította őt. Kénytelen volt tehát új remeket készíteni. Ezt már idejében meg tudta csinálni. Meg is vizsgálták, de merőben rossznak, használhatatlannak minősítették. Látva üldöztetését, a céhlegény hiteles tanúsítással, esketéssel bizonyította, hogy mind első, mind második munkájával a rendelők igen elégedettek voltak. Fellebbezését azonban a céh is és a helybeli városi tanács is elvetette. Panaszát akkor a megye főispánja elé terjesztette. A főispán ugyan kérte a tanács véleményét, amelyet azonban sohasem kapott meg, és ő sem sürgetett. Közben Zöldi, aki családos ember volt, hogy „háza népét fenntarthassa”, varrogatni kezdett. Ezzel azután a céh elérte célját, behajszolta a „kontárkodásába”, s a mesterek a városi hajdúkat maguk mellé véve, megrohanták a házát, munkaeszközeit s a nála levő szöveteket elkobozták, s őt magát megbüntették. A cikk írója maga is megjegyzi, hogy ideje véget vetni

annak, hogy a mesterek a legényeket mindenükből kipusztítsák, a legnagyobb szegénységre, nyomorúságra juttassák.⁴⁵

A céhbe bejutni, mesterré válni nem tudó céhlegények részben falura húzódnak ki, céhen kívül, „kontárként” próbálnak élni, vagy sok helyütt céhekbe is szerveződnek. Nagyobb részük azonban a városokban vagy örökös legényi sorban, vagy napszámoként tengeti életét. Brassó külvárosaiban például száz nő és szinte kétszáz főnyi nőtlen céhlegény kénytelen napszámoként egyik napról a másikra élni. A Bolgárszeg nevű külvárosban a pokrócszövő műhelyekben dolgoznak, napszámából, teherhordásból stb. élnek. Igen sokan a szomszéd fejedelemségekbe vándorolnak ki. Az elvándorlás végül is olyan méreteket ölt, hogy a főkormány-szék is kénytelen felfigyelni rá és 1842-ben rendeletben utasítani az erdélyi városi tanácsokat, hogy a legények céhbe vételét „egész erővel szorosán pártolni és előmozdítani” igyekezzenek. A guberniumi rendelet többek között megírja, hogy „sok ügyes mesterlegények a céhbe vételre nézve elejébe gördített több akadályok által arra kényszerítetnek, hogy Havasalföldre és Moldovába” költözzenek át. A több rendbeli panaszokból a gubernium úgy látja, hogy az „ők kiköltözések nagyobbára onnan származott, hogy ezen nagyfejedelemség szinte minden céhai (!) maga tagjai számát igen nagyon megszorítják, azt legkisebbre szállítani igyekeznek és evvel általános egyedárúságot gyakorolnak”⁴⁶.

A nagyobb számú segédet, bérért dolgozó legényt tartó céhmesterek 1848 előtt már mindinkább szemben találják magukat legényeik szervezkedésével és ellenállásával. A harc, amely a manufaktúramunkásokhoz néhol már eléggé hasonló sorban élő legények és mestereik között folyik, tükröződik a kolozsvári céhmesterek panaszából is, akik felháborítónak tartják, hogy legényeik „összeszövetkeznek”, külön gyűléseket tartanak stb.⁴⁷

A mesterek és legények viszonyának megváltozása, az ellentétek kiéleződése s annyi más jelenség világossá teszi azt, hogy a fokozódó verseny miatt igen nehéz helyzetbe jutó céhmesterek egyrészt minden erővel meggátolják újabb céhtagok — újabb versenytársak — jelentkezését, másrészt növelik legényeik munkaidejét, csökkentik a béreket, és mind szűkebbre fogják kosztjukat, ellátásukat is.⁴⁸

A kontárság vagy elvándorlás válaszutja előtt állók, a céhlegényi sorban nehezen és elkeseredetten élők szintén azok táborába tartoznak, akiből a havi- és napszámbéres manufaktúramunkások egy része rekrutálódik. Feltételezhetően az ő sorsukra jutnak többen a tönkrement kisárutermelők, a csődbe jutott kismesterek közül is.

Noha a termelőeszközöktől jórészt vagy teljesen megfosztottak száma mind a mezőgazdaságban, mind az iparban észrevehetően megnövekedett, a manufaktúrához külföldről is kellett munkásokat hozni. Ennek az az oka, hogy a fejlődő manufaktúraparnak nemcsak részfeladatokat végző, szakképzetlen munkásokra volt szüksége, hanem szakismeretekkel rendelkező, bizonyos termelési eljárásokat, gyártási technikát ismerő, esetleg egyszerűbb gépeket kezelni tudó „mesterekére is. Néhány ilyen szakmunkás majd minden üzemhez kellett, tömegesebben pedig ott, ahol valamelyik, Erdélyben mindaddig gyökeret verni nem tudó iparágban létesült manufaktúra. Gyakorlott, a termelésben jártas munkásokat ép-

pen ezért külföldről kellett betelepíteni. Arra a kérdésre keresve a választ: honnan tűntek fel Erdélyben a manufaktúrákban dolgozó munkások, utójára ezekről a külföldi munkásokról kell szólnunk.

A selyemfonás és -szövés például egyike azoknak az iparágaknak, amelyek Erdélyben későn honosodtak meg. Gallarati kapitány — az egyik számottevő szebeni manufaktúra tulajdonosa — írja 1800-ban kelt levelében, hogy vállalkozásához a „román fejedelemségekből” 10, magából Bukarestből még 5, Münchenből 6, Bécsből 16 s Lembergől 3 szakmunkást hívott be.⁴⁹ Egy, a Nemzeti Társalkodóban 1840-ben megjelent és a selyemtermeléssel foglalkozó cikkben olvashatjuk, hogy „a legnehezebb feladat [...] a fonólányok megszerzése. Ha gépelyt, matolát sat. meg is készítené ki-ki a költséget nem sajnálván, de hogy ki tekerje le, azt nem lehet az országban még eddig találni.” Megemlíti azt is, hogy Eszékről és Versecről ígérkeztek ugyan fonólányok az egyik tervezett manufaktúrához, de végül is még a megígért „nagy fizetésért” sem jöttek be.⁵⁰

Csákiigorbón a cukorfabrikához 1832-ben telepít Csáky Rozália „egy kis kolónia Metzzenzeifert”, „kik esmeretesek gyors és szorgalmatos munkásságukról”. Még 1847-ben is 24 telepese dolgozik az ő vállalkozásában.⁵¹

Batizra csempekályahagyártásra hozat D'André Ferenc idegen munkásokat, de találunk Erdélyben német papírmunkást, cseh, olasz üveg-fűvót, technikai újításokat meghonosító württembergieket s még francia telepeseket is. Néhol a huták, de különösen a bányák körül új falvak keletkeznek idegen telepesekből, másutt a földesúri manufaktúrák körül alakulnak ki kis lakótelepek, ahol nemegyszer cseh, német, olasz és más munkások élnek együtt.⁵²

Az Erdélybe bevándorló idegen munkások természetesen sokszor Öntudatosabbak, igényesebbek itteni társaiknál. Tömeges betelepítésük ellen nemegyszer tiltakoznak is az uralkodó osztály tagjai. 1846-ban Alsó-Fehér megye közgyűlése — egy körirat alapján — foglalkozik a württembergi telepések ügyével. A telepítésellenes érvek közül a leg súlyosabbnak az bizonyul, hogy amúgy is sok a zsellér, a bujtogató „proletár” elem, s ezek is csak soraikat szaporítanak. Ők egyes szakemberek, gépészek, technikusok, „jelesebb mesteremberek” betelepítésével tudnak csak megbékülni.⁵³

Bánffy Pál a szilágysági hamuzsírhutáknál igyekszik a „nehezen kezelhető »engedetlen« idegenek ismereteit” helyi elemekkel elsajátíttatni, akiket aztán ezer szállal magához láncolva korlátlanul kizsákmányolhat.⁵⁴ Hasonló törekvés más földesúri manufaktúra-tulajdonosoknál is megfigyelhető.

Erdélyben a XIX. század első felében már számottevő mértékben kialakult tehát azoknak a falusi és városi szegény vagy elszegényedett elemeknek a rétege, akik a manufaktúráknak munkáskezeket bocsáthatták rendelkezésére. A feudális termelési viszonyok azonban továbbra is akadályozták az új társadalmi réteg gyarapodását. A személyi függés például a zsellérek vonatkozásában, ha a jobbágyokénál kisebb mértékben is, de továbbra is fennállott s a céhlegények manufaktúrában dolgozását szintén minden erővel akadályozták az elavult céhszabályokra támaszkodó mesterek. Ahhoz, hogy a munkaerő a piacon áruvá váljék,

hogy a kibontakozóban levő tőkés jellegű ipar munkaerő-problémája megoldódjék, arra volt szükség, hogy felszámolják, megszüntessék a feudális termelési viszonyokat.

3. A „MUNKÁSOK” SZÁMA

Az eddigiekben az erdélyi manufaktúrákban dolgozó munkások eredetének kérdését vizsgáltuk. Azok számát megállapítani, akiket — a városi és falusi lakosok, idegen telepesek sorából — az erdélyi manufaktúraipar felszívott, ma még igen nehéz.

Kővári László csupán ennyit ír róluk: „Gyárosok [manufaktúra-munkások] száma a szó valódi értelmében nagyon csekély, minthogy nagyban üzött gyárunk alig egynéhány. Mégis, ha felszámítanók a három cukorgyár, 7 üvegsűr, 2 edénygyár, 18 papiromalom, 2 fonógyár stb. személyzetét, 1000-re könnyen rá menne családostól számítva.”⁵⁵ Johann Hintz pedig — osztrák hivatalos statisztika alapján — a meg nem nevezett foglalkozásúak, a fabrikában és manufaktúrában dolgozó munkások számát 1143-ban jelöli meg, ez esetben természetesen nem számítva családtagjaikat.⁵⁶

Bizonyos, hogy az erdélyi manufaktúrák munkáslétszáma nem nagy. Az 1840-es években például a szebeni gyertyafabrikában 25—32, a batizi kőedénygyártó vállalkozásban 60, az orlái papírmalomban 65 munkás dolgozott. A pamutszövő fabrikák 25—50 dolgot foglalkoztattak. Általában csak a legnagyobb vállalkozásokban érte el az állandó munkáslétszám a százat. Ugyanakkor igen sok a 10—20 vagy még annál is kevesebb munkást foglalkoztató céhen kívüli, manufaktúraként számon tartott ipari vállalat.

Jellemzőként még Nagyszeben és környéke statisztikai adatait idézhetjük.⁵⁷ Itt a XIX. század derekán a legnagyobb a munkáslétszám az orlái „papírgyárban”. E nagyobb szabású vállalkozás dolgozóinak száma 180. Ugyanakkor a nagyszebeni és frecki papírmalomé együttesen is csupán 42. Az orlái gyapotfonó 108, a nagyszebeni „stearingyertyagyár” 32, a répacukorgyártó vállalkozás 105 embert foglalkoztat. A kisebb puskapormalmok, hámorok, sör-, likörgyártó vállalatok, olajprések stb. 2—5—6—7—12 munkást alkalmaznak. Nagyszeben és környéke manufaktúráiban így összesen 539 munkást találunk, a malmokban és „fűrészek”-ben pedig 295 embert.

Egykorú lap számára készített helyzetkép szerint 1845-ben Brassó 25 manufaktúrájában és malmaiban ezer munkást dolgoztatnak.⁵⁸

A hivatalos statisztikákban nem említett vállalatok munkásainak létszámát is tekintetbe véve, úgy kell látnunk, hogy a manufaktúramunkások száma ha nem is igen nagy, de mégis jóval több ezernél. Különben nagyon nehéz e kérdés eldöntése, hiszen még hiányoznak a nélkülözhetetlen részletkutatások. Megnehezíti a tájékozódást az is, hogy az egykorú leírások és a hivatalos statisztikák más és más kritériumok alapján írják össze, ha egyáltalán szólanak róluk, az egyes manufaktúrák dolgozóit.

Mindenesetre sokkal nagyobb munkáslétszámról beszélhetünk akkor, ha nem az állandóan és csak kizárólag manufaktúramunkából élő embere-

két vesszük számba, hanem azokat is, akik időszakai, idénymunkásokként vállalnak bér munkát. Ez utóbbi réteg természetesen még nem ipari munkás. Időlegesen azonban az iparban, mégpedig a céhen kívüli iparban dolgozik, és munkaerejét pénzéért bocsátja áruba. A teljesség kedvéért róluk is meg kell emlékeznünk.

A földesúri birtokokon létesített manufaktúrák főként a nyersanyag előkészítésére gyakran alkalmaznak napszámosokat. Így a görgényi, bükszádi, csáki, gorbói vállalkozások is. A napszámosok foglalkoztatása a városi manufaktúrákban sem ritka jelenség. A kolozsvári cukorgyártó manufaktúrában például 1846-ban nem kevesebb, mint 92 napszámos végzi a répa szeletelését és főzését.⁵⁹

A brassói (toháni) legnagyobb gyapjúmosó vállalkozás, amely Németországon át Hollandiába is küld mintegy egymillió font mosott gyapjút, idénymunkásként 1500—2000 embert dolgoztat.⁶⁰ A brassói külvárosokban, kerületekben (Bolgárszeg, Deresty, Tömös) több mint 3000 embernek ad kenyeret az ipari, manufaktúrákbeli munkavállalás.⁶¹

Az eddig megismert néhány adat arra enged következtetni, hogy a manufaktúramunka ilyen vagy olyan formában szélesebb rétegeket érintett. Különösképpen vonatkozik ez a „házi munkásokra”.⁶² Hintz egykorú megállapítása szerint Brassóban 3450 ember foglalkozik általában iparral, azonban a kerületben is kevés olyan falu van, amely Brassó ipari tevékenységében részt ne venne.⁶³ Az „otthon-munka” a gyapotfeldolgozásban konkrétan is kimutatható. A Nemzeti Társalkodó cikkírója 1837-ben így ír: „Falukon ritka család, mely kirekesztőleg pamutfonással ne foglalkoznék, vagy mezei munkától üres idejét arra ne fordítaná. A kereskedők a feldolgozott pamutért fontszámra határozott bért fizetnek”. Majd egy utazási élményről beszél. Egy barcasági faluban látta, hogy a mezei munkáról nyáron hazajövő család apraja-nagyja, a 70 éves családapától a kis unokáig bérfonással foglalkozott: „...lehetek mintegy nyolcan a tágas lakban — írja —, némelyik egy zúgó kerék mellett, más motollával, mindenik pamutfeldolgozással elfoglalva”. Hasonló jelenségre a Székelyföld szomszédságában is van példa. Az akkor Mikó és Nemes családok birtokában levő Hídvég községben például „a lakosok szélitiben pamutfonással foglalkoznak”. Itt a tőkés jellegű házi munka oly mértékű, hogy Brassóból görög kereskedők ide helyezik át telephelyüket, s itt létesítenek pamutfestő üzemeket.⁶⁴

Az idénymunkások, időszakai napszámosok és házi dolgozók természetesen nem szerepelnek a hivatalos statisztikában. Valójában ők még nem is nevezhetők manufaktúramunkásoknak. Viszont időlegesen, részlegesen már az e csoportbeliek is napszámos vagy darabbéres dolgozói az iparnak, s bizonyosságai annak, hogy a manufaktúramunka egyre szélesebb rétegeket érint.

Sajátos, „átmeneti rétegeként” kell számon tartanunk a céhlegények egy részét is. Ők semmiképpen sem számíthatók a manufaktúramunkások közé. E kérdések tárgyalása során csupán az indokolja megemlétesü-
segédi sorsra kárhoztatott. Nem
önálló kistermelő tehát, hanem maga is bérért dolgozó, más iparos alkal-
mazottja. Nem ritkaság ugyanis a XIX. század derekán a 10—12 legény-
nyel dolgozó posztószövő,⁶⁵ Nagyszében és Brassó céhmesterei között a

sok segédet alkalmazó.⁶⁶ Kirmájer Krisztián kolozsvári ácsmester szintén sok legényt foglalkoztat, 25—30 alkalmazottal dolgozik.⁶⁷

E segédek, legények és a szó valódi értelmében vett manufaktúramunkások között nincs éles választóvonal. Példa erre a céhmesterek küzdelme, akik a legkülönbözőbb módszerekkel igyekeznek gátat vetni annak, hogy legényeik manufaktúrákhoz szegődjenek el, illetve megkísérlik visszaédesgetni őket. Így például a pociovalístei manufaktúra első mestere, a nagyszebeni illetőségű Wilhelm Franz 1796-ban titokban elhagyja a manufaktúrát, és Nagyszebenbe szövősegédként tér vissza.⁶⁸

Összegezve az eddigiekben érintett kérdéseket, megállapíthatjuk, hogy Erdélyben a manufaktúramunkások száma még eléggé kicsiny. Különösképpen szembeűnő ez, ha Erdély manufaktúrákban dolgozó lakóinak számát a Habsburg-birodalom fejlettebb tartományainak munkáslétszámával vetjük egybe. Erdélynek az élenjáró nyugati viszonyokhoz mért elmaradottságáról képet alkothatunk magunknak már csak abból is, ha példaként a linzi gyapjűszűvő üzemre gondolunk, amely még hanyatlása idején is egymagában 6000 munkást foglalkoztatott.⁶⁹

E megállapítás természetesen nem jelenti azt, hogy Erdély manufaktúraipari munkásságának a megnűvekedése, a század közepén megfigyelhető megdűzzadása lebecsűlhető volna. Őnmagában ítélve meg a munkáslétszám nűvekedését, azt számottevő tényként kell tekintetbe vennűnk, annál is inkább, mivel a napszamosok, idénymunkások, háziipari tevékenységet vállalók rétege szélesebb körűvé válik, több emberre terjesztve ki — ha időlegesen is — az ipari, a bérért végzett munka hatóságát.

Mindezt mint a fejlődés irányát mutató, a feudalizmus bomlását jelző tényt emlűjtűk. Ami magát a manufaktúramunkások számát illeti, ez még a bányászatban vagy céhiparban dolgozók számánál is jűval kisebb. A bányáknál alkalmazottak létszáma tízezeren felűl van, a céhiparban dolgozók kézműveseké pedig a XIX. század derekán ötven-hatvan-ezer fűre tehető.⁷⁰

A manufaktúrák, bányák, céhek dolgozóinak száma viszont egyűttesen is igen csekélynek bizonyul Erdély mezűgazdasági foglalkozásű népességének sokszázeges tűmegéhez viszonyítva. Mindez érhető, hiszen — a feudális viszonyok terhét hordozó erdélyi iparban — bármennyire észlelhetőek is az erűteljesebbé váló fejlődés jelei, ezek még nem képesek az egyes foglalkozási ágakban döntű változást előidűzni.

4. A MUNKAVISZONYOK SOKSZÍNűSÉGE

A XIX. század első felében Erdélyben még feudális termelésű viszonyok uralkodtak. A manufaktúramunkások kérdésének vizsgálata azonban azt a problémát is felveti, hogy ezen belül — a feudalizmus kereteiben — milyen mértékben alakultak már ki kapitalista jellegű viszonyok. Ezek kiformalódásának, kezdeti fejlődésének vizsgálata során pedig mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, milyen mértékben terjedt el a bėrmunka rendszere Erdélyben. Ma még nehéz feleletet adni arra a kérdésre, hogy a manufaktúraiparban mennyire széles körű a bėrmunka, és hogy mennyiben játszik még szerepet a jobbágyok robotmunkájának

felhasználása. A nélkülözhetetlen részlettanulmányok megírása előtt is megállapíthatjuk azonban, hogy a fejlődés irányvonalát a bérmunka mindinkább való terjedése jelzi, bár emellett még más — átmeneti — formák is fellelhetők.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a bérmunka már a XVIII. század folyamán, sőt az azt megelőző évszázadokban megtalálható Erdélyben. Ekkor azonban még igen kis körű, és az is jellemzi, hogy (a túlnyomó részben feudális birtokon létesült manufaktúrákban) a pénzber terményjuttatással vagy más természetbeni fizetéssel társul. Haller János például 1753-ban — a roskányi papírmalomban végzendő famunkáért — Koncz Mihály ácsmesternek havi 6 rénes forintot, két véka búzát és lakást ígért.⁷¹ 1758-ban az oprakercesorai papírmalom mestere és legényei havonta összesen 29 rénes forint fizetést kapnak és évente még 18 köből búzát.⁷² A roskányi papírmalom mesterének, akinek kötelessége a legények és inasok tanítása — úgy, hogy előttük semmit el ne titkoljon —, 1761-ben még több elemből összetevődő fizetést ígérnek. Először is kapna minden hónapra 12 rénes forintot és egy köből búzát s évente 2 hizlalt sertést vagy pedig 12 köből esős török búzát; emellett két szekér szénát, 20 veder sört, szállást és elegendő tűzifát.⁷³ A XVIII. század végén Gallarati kapitány viszont már csupán pénzberért kínál a külföldről toborzott munkásoknak, és selyemmanufaktúrája csődjének egyik okaként említi, hogy munkásait fizetni nem tudja.

A XIX. század első felében a pénzber mind általánosabbá válik. Különösképpen jellemző ez a polgári alapítású városi manufaktúrákra, de a szakmunkásokra általában is vonatkozik. A leggyakoribb két fizetési mód a havi és a napszámber.

A napszámber a városi ipari vállalkozásokban is eléggé általános. A kolozsvári cukorfabrika mérleget 1846-ban készíti el a gyártásvezető Schramm. A költségrovatban felsorolt tételek között első helyen találjuk a munkabért. A fabrika a cukorrépa-nyersanyagának mintegy felét maga termelte bérelt földjén, s itt havibéres legényeket és napszámosokat dot goztatott. Az utóbbiaknak 7318 munkanapot fizetett ki. A cukorrépa feldolgozásánál is felhasznált napszámosokat. 72 napra 6677 napszám árát fizette ki, összesen 1529 forintot; a finomítás munkájánál felhasznált 2487 napszámért pedig 739 forint 47 krajcárt adott.⁷⁴

Kolozsváron Tauffer Ferenc „szivargyarában” 1847-ben 20—24 váltóforint havibérért dolgozó lányokat találunk, ugyanakkor a szebeni gyerityagyártó részvénytársaság 25 munkása 50 krajcár napszámberért kap.⁷⁵

A Bánságban, Eggenberger Lajos Temesvár melletti vegyszerüzemében szintén bérmunkások dolgoztak. A vállalat költségvetéséből kitűnik, hogy a különböző képesítésű 20 szakmunkásnak — köztük két cseh, feltehetőleg jobban fizetett szakembernek — összesen 10400 forintot fizettek ki évi munkabér fejében.⁷⁰

A Krassó megyei tamásdi üveghuta idegenből jött bérmunkásai havibéresek, ugyanott azonban napszámosok is dolgoznak, akiknek 1830—1838 táján 24—30 krajcárt fizetnek napjára.⁷⁷

A földesúri birtokon létesült manufaktúrákban elkerülhetetlen a jobbágyi-obot igénybevétele ipari célokra is. Az sem érdektelen azonban, hogy a feudális földesúrhoz lazább szálakkal kötött zsellérek, nagyobb taglétszámú jobbágy családot fiataljai, a taxás vagy szabad paraszti lakó-

sok — pénzberért is dolgoznak. A jobbágycsaládok bérért dolgozó tagjai, a napszámért elszegődő zsellérek viszont még nem igazi bérmunkások, hiszen a bérmunkás egyik oly lényeges jellemző vonását, a munkaerővel való szabad rendelkezést hiába keressük náluk.

A batizi „köedénygyárban” például 20, 25, 30, 35 rénes forint havi-berért dolgoznak a „helybeli” román munkások, a Naláczai-birtok parasztjai. Az, hogy ezek jobbágyok voltak, kitűnik D’André Ferenc gyártásvezető leveléből, aki 1865-ben leírja, hogy 1845 előtt a vállalkozás „honfibiól teremtett gyári munkás” személyzetet, s azokat „minden önkényes megyei és udvari tisztek testi büntetés[é]től, közterühordozástól, újonc-állítástól” mentesíteni igyekezett. A levélből tehát kiderül, hogy jobbágyokról van szó, s az is, hogy miként igyekeztek a már betanított jobbágy-munkásokat biztosítani az üzem számára, ugyanakkor pedig még inkább hozzájuk kötötté s kihasználhatóvá tenni őket.⁷⁸

Csáky Rozália, a csákiigorbói cukorfabrika tulajdonosa szintén jobbágylegényeket vált meg a katonaságtól, és így is biztosítja vállalkozása számára a lekötözött dolgozókat. A havi- vagy napszámberes parasztmunkás itt szintén fellelhető. A répaásásnál napszámberes 1833-ban 15 krajcár bérért, napi három cipóért és pálinkáért dolgoznak. Mesterembereket is igénybe vesz, akiknek 50 krajcár napszámot ad. Költségjegyzékeiben havonta többször szerepel a „fabrika-munka” címen feljegyzett bérfizetés. (Ez az összeg általában 200 forint, és egy munkásnak így feltehetőleg kb. 20 forint havibér jut.)⁷⁹

Azt a jelenséget, hogy állandóan foglalkoztatott jobbágyokat pénzberért dolgoztatnak, könnyebben megérthetjük, ha arra gondolunk, hogy 1848 előtt nemcsak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is mind nyilvánvalóbbá válik „a kényszerített munka” elégtelensége.⁸⁰ Az árutermelésre áttérni kívánó földesurak egy része már akkor kénytelen felismerni, hogy a fejlettebb, jövedelmezőbb gazdálkodásra való áttérés útjában komoly akadályt jelent az elavult jobbágyi munka. „Elég erővel, igaz kedvvel és alkalmas időben véghezvitt munka” nélkül — írja Hetényi — a termelés elavult módszereit újakkal felváltani nem lehet.⁸¹ Kemény Dénes szerint a robotmunka a földesúrnak akkor már csak állandó gondot és nehézséget okoz: „Valjon jó kézi- és iga-eszközt hozott-é? Valjon elég serényen dolgozik-é? Valjon nem tesz-é kárt ügyetlensége által? Valjon nem pihen-é igen hosszan reggelizése, ebéde, osonyája idején? Valjon nem tölti-é igen ámolyogva pipáját? Valjon nem tekintetsértő, durcás-é magaviselete? Valjon van-é igazolható oka arra, hogy hajtván, néha elmaradjon? sat. sat. Ezen s ehhez hasonló kérdéseket minden munkanapon el kell valakinek ítélni úrbéri szolgáltatások körül: mert az úrbéresnek félszen kívül nem sok érdeke van másként tenni, mint amely módon nap lementét legkevesebb fáradsággal érheti el.”⁸² Többek véleménye már akkor az, hogy olyan szabad „munkafeltételek” megteremtése szükséges, amelyeket „nem lankasztanak el hűbéri viszonyok”, hiszen azok több kárt tesznek az úrbéresnek és a nemzetgazdaságnak, mint amennyi hasznot hajtának a földesúrnak.⁸³ Mind szembetűnőbbé válik tehát, hogy az uralkodó termelési viszonyok már nem képesek a termelőerők további fejlődését biztosítani.

Mennyivel inkább érvényesül ez a manufaktúraiparban, ahol az állandó bizonyos szakértelmet elsajátító munkás nélkülözhetetlen a tér-

melés folyamatosságának és termelékenységének biztosításához. Jellemző, hogy már 1830-ban, amikor egy cukorgyártó manufaktúra felállítását javasoló cikkíró azt írja: „a munka jobbágyokkal sokkal kevesebbe kerül, mint fogadott emberekkel”, a szerkesztő szükségesnek tartja megjegyezni: „Jaj annak a fabrikának, amelyet ilyen újmódi cubaiakra bízának, ha itt [ti. a cikkben] magáról a fabrikáról és nem csak a mezei munkáról van szó. De még a természetnél is jobb ehhez a répához állandó és nem kéntelen embereket venni fel gyalogbéres nevezet alatt.”⁸⁴

Természetesen a földesúri manufaktúrákban egyes szállítási, nyersanyag-előkészítési s más hasonló műveletekre előszeretettel igénybe veszik még a jobbágyok ingyenes munkáját, robotját is. A munkaerő-szükségletet a nagyobb birtokos üzemtulajdonosok gyakran pótolják tehát a feudális típusú manufaktúrákra oly jellemző jobbágy munkával.⁸⁵ A XIX. század derekán azonban a pénzér a sajátos átmeneti formákkal összefonódottan már Erdélyben is mind általánosabbá válik.

A sajátos formák, különleges viszonyok kialakulása Erdélyben a feudalizmus bomlása s a kapitalizmus születése idején éppen ezen a téren nem véletlenszerű. Lenin a manufaktúraszerűen szervezett orosz iparágak dolgozóiról írva megállapítja, hogy „Alapjában véve a munkások óriási többsége ezekben az iparokban — *bérmunkás*, jöllehet ez a viszony a manufaktúrákban sohasem ölt oly végleges és tiszta formát, mint a gyáriparban”⁸⁶. A függőségi viszony tarkaságára, bonyolultságára Erdélyben az egyes földesúri huták környékén letelepedő lakosok helyzete is például szolgálhat.

A tönkrement kisiparos, a nincstelen céhlegény a városi manufaktúrában munkába állva bérmunkássá válik. Számára új helyzetében feudális kötıtségek nincsenek. Azok a hutamunkások viszont, akik földesúri erdőkből irtott területen építik fel házaikat, kertelik el kis szántó- vagy kaszálóterületüket, bár nem jobbágyok, mégsem függetlenek a földesúrtól, annál kevésbé, mert csak egy vagy egy-két családtagnak a hutánál kapott fizetéséből az egész család megélni nem tud. Állatokat tartanak tehát, egy kis darabka földet művelnek. A szántásra-vetésre befogott terület azonban nem az övék, hanem a földesúré. Az a helyzet alakul ki, hogy a letelepüléskor szabad vagy a feudális személyi függéstől már szabaddá vált, csak munkaerejükkel rendelkező emberek — rövidesen — kettős kapcsolatba jutnak a földesúri manufaktúra-tulajdonossal. Egyrészt dolgoznak neki a manufaktúrában, és ezért pénzbért kapnak, másrészt a földesúr földjét használják, és ezért a szerződéses (szabadon költözködhető, úgynevezett taxás vagy „kontraktualista”) zsellérekhez hasonlóan pénztaxát fizetnek. Ők tehát a legtöbb esetben nem szolgáltatással, robottal, hanem „árendával”, bérrel, taxával adóznak a föld, a termelőeszköz tulajdonosának. Míg tehát egyrészt a földesúr munkaerejüket megvásárolja, és ezért bért fizet nekik, másrészt termelőeszközöket bocsát rendelkezésükre, s ezért már nem jobbágyi szolgáltatásokat kap, hanem ő maga is pénzt.

Nézzük meg a háromszéki Bükszád és Mikóújfalu környékén akkor még létező hatalmas erdőségbe betelepedett lakosok helyzetét.⁸⁷ Itt a telepesek — az 1700-as évek elején kezdett irtáson — az ott épített Mikó grófi üveghutában dolgoztak. Egy 1805-ből való feljegyzés szerint: „Pasuumokat kiváltképpen és igen kevés szántóföldet is kezdetek a lakosok

irtóztató és kimondhatatlan munkával ásni és csinálni.” Részben tehát ők is hutamunkások voltak, részben földesúri földön élő emberek, akik az irtásföldet „árenda mellett bírják, nem pedig robottázás után”. Megélhetésük alapja azonban a manufaktúra s az abban végzett bér munka. Kiderül ez a tulajdonos, özvegy Mikó Miklósné megállapításából is: „ma is, ha az huta nem volna, melyből véres verejtékű nagy munkájuk után pénzt kapnak, és marhákat nem tartanának, ehel is meghalának, [csak] szántás-vevéssel meg nem élének”.

Elsősorban tehát a bér munka, másodsorban az állattartás a létalapjuk, s csak harmadsorban az a kevés szántó, amely még kenyerüket sem termi meg, hiszen azt állandóan pénzért vásárolják Csík és Háromszék falvaiból. Ezek az igen nehéz körülmények között élő családok mindemellett még más foglalkozást is választanak, hogy valóban éhen ne haljanak. Egyesek például a hutában készült üveggel háznak, vándor „ablakosnak” csapnak fel, mások ölfát vágnak s piacra viszik és így tovább.

Ugyanez a helyzete a zalánpataki üvegcsúrnél a „Stiria és Csehországából” betelepített üvegmunkásoknak s a szintén odatelepedő úgynevezett blánásoknak, román famunkásoknak is, akik a földesúri erdőt szabadon irtották, ezért „csekély” taxát fizettek, alapjában véve azonban hutamunkából, bér munkából éltek.⁸⁸

A görgényi üvegsűr, kőedényfabrika és papírmalom körül lakó és elsősorban a manufaktúrákban dolgozó vagy a manufaktúrák szükségére végzett külső munkából élő lakosok helyzete szintén hasonló, azzal a különbséggel, hogy itt régebbi telepés szabad emberek, kisnemesek és szabad székelyek is élnek és dolgoznak az ipari vállalkozásokban taxát fizető vagy már minden feudális jellegű kötöttségtől mentes, idegenből szerződött, teljesen „szabad” szakmunkások mellett.⁸⁹ Akár szabad paraszt, akár taxás, akár szabad bér munka, egyedül a manufaktúrákban végzett munkából családját eltartani nem tudja. A bükszádiakhoz hasonlóan itt is igen sokféle foglalkozást folytatva, munkát vállalva élnek a telep lakói.

Példaként három görgényüvegcsúri fiatal legény helyzetét említenék meg. Ők „fosztogatónak”, szegénylegénynek csapnak fel, s egyetlen alkalommal el is indulnak ilyen kísérletet tenni. Elkeseredett s egyben gyerekes próbálkozásukon rajtavesztenek. A telep lakói a tanúváltáskor sok mindent elmondanak róluk: szorgalmuk és becsületességük, békés természetük mellett azt is, hogy mivel foglalkoznak, miből élnek. Megtudjuk, hogy Dobrán György napszámossággal, ölfavágással, a hutához szükséges hamuzsír főzéssel s -eladással, „több fabrikához megkívántató” munkával keresi kenyerét. Tehát elsősorban napszámos, és mennyiségre fizetett „otthon-munkás”. Vas Feri ölfavágással, gerendahordással, lúgfőzéssel, hamuzsír készítéssel, kocsiskodással foglalkozik, de esetenként juhászok mellé is elszegődik, és a falu csordáját is őrzi. Helyzete hasonló a Dobrán Györgyéhez, azzal a különbséggel, hogy pásztorkodásra is rá kell szánnia magát. Kuffner József az egyedüli, aki a manufaktúra belső munkájában vesz részt. Ő „gyerekségitől fogva az évegsűrbe nevedett” — először inaskodott, majd „üvegpucolással” foglalkozott. Mégis barátaival nemegyszer járt „hamvat égetni” s hamuzsírt készíteni az üveghutának.⁹⁰

A telep többi lakója szintén kénytelen állattartással, fuvarozással, napszámokodással foglalkozni; ők is járják — mint a bükszádiak — Moldva útjait, s papirost árulni még Bukarestbe is elmennek.⁹¹

Az úgynevezett taxás hutamunkások helyzete, a feudális társadalomban elfoglalt helyük már akkor vitára ad alkalmat. A kincstár azon a címen, hogy földesúri földön laknak, állatot tartanak, szeretné jobbágyokká minősíteni őket, hogy adójövedelmét így is szaporíthassa. 1817-ben a görgényieket igyekszik rászorítani a „natura adásra”, miután egyesek egy tehenet, mások jármos ökröt tartanak. A telepesek természetesen tiltakoznak, rámutatnak arra, hogy „semmi külső földdel nem bírnak”, jobbágytelkük tehát nincs, s állatokat azért tartanak, hogy a hutához fát, „kovakövet” (üvegnyersanyagot) fuvarozzanak, természetesen szállítási díjért és nem robotba.⁹² A kincstár a bükszádiakat is megkísérli jobbágyokként kezelni s e rétegből is adót kéréselni. A jobbágyi állapotot, az adót vállalni semmiképpen nem akaró üvegcsúri lakosok („azon üveget csináló mesteremberek”) szembeszállása még erőteljesebb: készek arra, hogy a bérelt lakóhelyüket és kis darabka földjeiket ott-hagyják és „idegen országba” költözzenek el.

A földesúri manufaktúratelepeken találunk tehát bér munkásokat, akiknek a földműveléstől, a feudális függőségtől való elszakadása még nem teljes, és nem egy esetben vitatott is.

A bérmunka lassú terjedése, átmeneti formák kialakulása, a függőségi viszony tarkasága, sokszínűsége jellemzi a manufaktúramunkások helyzetét Erdélyben a XIX. század első felében. A feudalizmus méhében már kialakulnak kapitalista jellegű formák, viszonyok, ezek azonban még nem egy esetben eltakartan vagy járulékosan jelentkeznek, és még nem terjedhetnek ki az iparúzó és általában a lakosság széles tömegeire, A termelés szűk keretei, a feudális termelési viszonyok gátjai útját állják ennek s ezáltal a tőkés jellegű ipar szabad fejlődésének is.

5. AZ ÉLETVISZONYOK

Annak a kérdésnek az elemzése, hogy milyen feltételek közepette, milyen folyamat eredményeként, milyen társadalmi rétegekből rekrutálódnak a manufaktúramunkások, azok az adatok, amelyek a manufaktúra-tulajdonosokhoz való viszonyukra, a függőség új és átmeneti formáira utalnak, alapvonásaiban már jelzik a helyzetüket is. Ezt a képet kell még néhány rendelkezésünkre álló adattal kiegészítenünk.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy bérük rendkívül különböző. Ez különben tipikus jelenség a manufaktúra születésének időszakában. Hiszen éppen ez, a kisárutermelés és gyáripar közötti átmeneti forma az, amely a „munkaerő rangsorát” kifejleszti és ezzel egyidejűleg a munkabér rangsorát is megteremti.⁹³

A tanult, gyakorlott, bonyolultabb és magasabb rendű feladatokat végző és a tanulatlan, egyszerű részműveletet végző munkások rangsora szintén már a XVIII. században kialakul. Oprakercisorán például 1788-ban a papírmalom mestere évi 159 rénes forintot keres, a 4 segéd 318-at, tehát egyenként a felét kapják annak az összegnek, amit a mester vesz

fel. A két kisegítő munkás évente 93 forint 18 krajcár bért kap, tehát ketten is alig valamivel többet, mint egy segéd.⁹⁴

A XIX. század első felében — éppen az iparfejlődés elmaradottságával társuló fellendülés következtében — az úgynevezett gyártásvezetők, jól képzett szakemberek fizetése igen magas. A munkafolyamat irányításával megbízott mesterek szintén nagyobb bért kapnak, mint a munkások, nem is szólva az egyszerű műveleteket végző szakképzetlen dolgozókról. Míg általában egy tanult vagy gyakorlott munkás bére a napi egy forintot és a napszámosoké az 50 krajcárt ha eléri, a kolozsmonostori papírmalom mesterének évi 720 rénes forint fizetést és még más juttatást is ígérnek.⁹³

A tanulatlan és egyszerűbb munkát végző dolgozók sorában a női és gyermekmunkásokat is ott találjuk. A női munkabérek Tauffer Ferenc kolozsvári szivarkészítő vállalatában elérik a férfi havibéresek fizetésének színvonalát. Az itt dolgozó lányok 20—24 forintot kapnak havonta. Másból általában gyengébben fizetik őket.⁹⁶

A gyermekmunka felhasználása szintén egyike azoknak a jellegzetes módszereknek, amelyekkel a manufaktúra-tulajdonosok megkísérlik a munkaerő olcsóbbá tételét. A manufaktúrát alapvetően jellemző munkamegosztás lehetővé teszi oly egyszerű részműveletek kialakítását, amelyeket gyermek is el tud végezni. A Vasárnapi Újság „gyárakról” értekező cikkírója a munkamegosztás haszna és előnyeként éppen azt említi, hogy „mivel az ily megosztott munkák közt kevés van nagyon bajos, ügyetlenebb munkásokat, sőt gyermekeket is munkára fordíthatni...” A cikkíró kénytelen ugyan elismerni, hogy a „gyenge korú gyermekeknek korukhoz és testalkatukhoz nem illő munkákra fordítása, még talán éjjel is, a leggyengítőbb és egész nemzedékeket megrontó kegyetlenség” — viszont erőnek erejével igyekszik bebizonyítani, hogy a kóborlást és koldulást csökkentve, a szülők keresetét szaporítva, a gyermekmunkának mégis nagy haszna van.⁹⁷ Egy másik munkatárs, aki *A gyári munka sorsa Amerikában* címmel ír a gyermekmunkáról, ezt a leghelyénvalóbbnak tartja, és a 12 órás munkanap sem háborítja fel.⁹⁸

A gyermekmunka problémája tehát ismeretes már Erdélyben is, és különösképpen a bányászatban, a fémfeldolgozó üzemekben elterjedt. A balánbányai, szentdomokosi vagy a ruszabányai, nagyági bányákban 7—8, 10—12 éves gyermekek pár krajcáros napszámberért kénytelenek követ törni, hordani, erejüket meghaladó munkát végezni.⁹⁹

A textilmanufaktúrákban szintén örömet alkalmaznak gyermekeket. Czell Frigyes — akkor még céhbe tartozó gyapjúszővő — a brünni Knott-féle gépgyárból vásárolt fonógépe mellett egy lánykát dolgoztatott.¹⁰⁰ Bedeus orlái gyapotfonodájában 8 férfi és 22 nő mellett 11 tizenégy éven aluli gyermek, Ioanovici Constantin zernyesti fonodájában pedig 7 férfi és 29 nő mellett 7 gyermek dolgozott.¹⁰¹

A batizi kőedényfabrika gyermekmunkásainak — kis román jobbágygyermekeknek — finom kék díszítései, amiket a kőedényekre festettek, a megmaradt darabokon ma is őrzik a „könnyű és gyors ujjak” kihasználásának, kizsákmányolásának emlékét.¹⁰²

A munkaerő olcsóbbá tétele természetes törekvése a manufaktúra-tulajdonosoknak. A szakmunkások jobb fizetését tehát úgy kísérlik meg ellensúlyozni, hogy előszeretettel veszik igénybe az olcsóbb női és gyer-

mekmunkát, szívesen adnak ki darabbérre egyes feladatokat, és igen általános az, hogy napszamosokat alkalmaznak, akiket ideiglenesen, a lehető legkisebb napibérért vonnak be a termelésbe és így tovább. Kővári László véleménye is az, hogy Erdélyre a „példátlan olcsó munkabér” jellemző.¹⁰³

Az a néhány adat, amely ma rendelkezésünkre áll, a manufaktúrában alkalmazott emberek életviszonyait igen súlyosnak mutatja. Lakásuk például Oprakercesorán, de sok más hutatelepen is, a manufaktúra mellett felállított, összetakolt, ideiglenes lakhely. Különösen nyomorúságos a nőtlen, fiatal munkások szálláshelye. Sok helyt — a turgenyevi novellákban szereplő orosz manufaktúramunkásokhoz hasonlóan — éjjel a hutában alszanak. A bükszádi üvegsűrben a kvarctörő házban, a poros, takarítatlan műhelyrészben volt a két „törőlegény” lakása. A hamuzsír-főző huták munkásai az erdőn éltek, a hamuégető hely melletti, ideiglenesen földbe vajt és valahogy befedett szállásokban, hurubákban pihentek. A munkaidő vagy napkeltétől napnyugtáig tartott, a jobbágy-munka idejéhez hasonlóan, vagy reggel hattól este nyolcig, a szokásos céhrendet követve. Ott viszont, ahol a munka egyes fázisai több órát igényelnek, mint például az öntésnél, a munkások természetesen az éjszakát is sokszor dolgozva töltik el. Petőfi Sándor erdélyi utazása alkalmával pünkösöd első napján keresi fel Zelestyét. Megcsodálja az ottani üveghutában folyó munkát, és leírja, hogy este „minden sötét volt, csak a hutából világított rám a pokoli tűz”¹⁰⁴.

A kialakuló tökéletes munkamegosztás megtöri, elkorcsosítja az embert. A különböző részmunkát végző, az egyszerűbb műveleteket, mozdulatokat szüntelen ismétlő emberek a legmostohább munkafeltételek között dolgoznak. A kolozsvári, nagyszebeni, csákiigorbói cukorgyártó manufaktúrában dolgozóknak a répa reszelésének, törésének és préselésének munkáját a maximálisra fokozott ütemben kell végezniük, különben — már egy kis megállás, pihenő miatt is — tönkremegy a nyersanyag. A cukorfinomítóknak állandó, nehéz, a „masszát” kavarási tevékenységüket undort keltő forró gőzben, levegőtlen helyiségben kell folytatniuk. De sokban hasonló feltételek között folyik a szövők, bőrgyártók, üvegfüvők és mások munkája is.¹⁰⁵ Vegyük még hozzá rossztápláltságukat, gyenge ételmezésüket, amelyet a mezőgazdaságban oly gyakori rossz termés s a korszakunkban még fel-fellépő, középkort idéző éhínség csak súlyosbít. A Bánffy család szilágysági hamuzsírhutáinak egyik tehetősebb telepese, Kunits Illés vallja: „nincsen mivel éljek, [...] nagyon szűkölködöm, és még a ruházatom is mind elszakadozott rólam a sok faemeléssel, és hamuégetéssel mind elpergelődött a testi ruhám, amelletts bocskorom sincsen, éppen majd meztelenségemmel sanyargattattak, elszegényedtek, majd-majdnémelyek fekete föld gyomrába enyésznek”¹⁰⁶

A munkásokkal való bánásmód időnkénti s több helyen is gyakorolt durva voltára csak egy példát említünk. A görgényi üvegsűrben dolgozó Schmidt kádárt még 1789-ben Bécsben jártakor hívta be Erdélybe és telepítette le Görgényszentimrére Bornemisza báró. Ettől kezdve a hutánál dolgozott mint konvenciók kádár. 1815-ben Finta Mihály — a vállalkozás bérlője — szintén megtartotta volna Schmidtet, de igen-igen alacsony bért kínált neki. Az idős kádár szabad ember lévén, nem volt

kénytelen elfogadni a bérlő diktálta feltételeket, ott akarta hagyni az üveghutát. Emiatt Finta állandóan üldözte, lovát elvette, hogy azzal szállítani s így élelmet szerezni ne tudjon. Végül „bosszújában — írja panaszlevelében a kádár — engemet öreg létemre rútol megkínzott, megvert”. Az egyik szemtanú beszéli el a vallatás során, hogy látta, hogyan kergette és érte utol egy üveges kertjében Finta a kádárt. Elmondja, hogy „ottan rútol az öklivel, tenerivel földig letaglotta”, s közben azt kiabálta: „mind öszverontom ma ezt a vén németet”¹⁰⁷.

A néhány adatban, forrásbeli jelzésekben itt-ott tükröződő embertelen életkörülmények, a hosszú munkanap, nyomorúságos bér és kegyetlen bánásmód feltételei között a manufaktúramunkások elkeseredettsége ellenálláshoz is elvezetett.¹⁰⁸ A feudalizmus keretében megkezdődő harcokról ma még keveset tudunk, azokat mindenesetre megnehezítette a munkások kicsiny száma, szétszórtsága, a szervezethez és az öntudathoz hiánya. Attól még igen távol vagyunk, hogy a munkásság „önmagáért való osztályá” alakuljon át. A manufaktúrák munkásainak harcáról, szervezkedésük első spontán megnyilatkozásairól azonban már ekkor hírt kapunk. A XVIII. század végén — 1792-ben — például a kolozsmonostori kamarai birtokon működő papirosmalom munkásai közösen harcolták ki a béremelést. Bérüket kevesellve — együtt a kincstári ökrök mellé alkalmazott béresekkel — kijelentették: „ha nem kapnak béremelést, nem hajlandók megmaradni”. A kincstári vállalatot a dolgozók harca végül is rákényszerítette a béremelésre. A kamarai felügyelőség, miután megvallotta, hogy „nem lehet hasonló munkásokat és hűséges napszámósokat olcsóbban kapni” — elhatározta a kedvezőbb bérek javaslatba hozását. Azt tanácsolta az erdélyi főkormányzónak, hogy emeljék fel a béreket. Ugyanakkor azonban, amikor a munkások harca engedelmények megtételére szorította őket, már azt tervezték, hogyan tehetik ezt az állapotot átmeneti jellegűvé, és hogyan tudnák mielőbb letörni a magasabb béreket. „Az erdélyi kincstári számvevőség — írja a harcot feldolgozó Mérei Gyula — javasolta ugyan a »béremelés megadását«, de nem egyszer s mindenkorra, hanem csak 1792-re, viszont az üzem gondnokának meg kell hagyni, hogy az év folyamán igyekezzék olcsóbb munkarőt beszerezni, és többet ne ígérjessen béremelést.”¹⁰⁹

Hasonló bérmozgalomról — bár ilyenek a XIX. század első felében is lennie kellett — egyelőre nem tudunk. A szervezkedés, ellenállás megtételére utal például a temesvári céhlegények mozgalma, az a tény, hogy bérük növekedéséért, életkörülményeik megjavításáért ekkor már a céhlegények máshol is és nem is egyszer harcot folytatnak. Az szintén jellemző, hogy az elégedetlen, forrongásra kész segédektől és bérmunkás elemektől hogyan igyekeznek megszabadulni. A brassói céhmesterek például egyetlen éjjel 86 embert fogatnak össze. Néhányat a kocsmából, nagyobb részüket azonban lakásukból, ágyukból verik fel és hurcolják el katonának. Nagy részük céhbe bejutni nem tudó, foglalkozás nélküli mesterlegény és napszámós.¹¹⁰

A Vasárnapi Újság munkatársa 1839-ben szemügyre véve a „gyárakénak az emberek „munkáló és dolgozó osztályához” való viszonyát, foglalkozik — külföldi példákra hivatkozva — a tőke és munka ellentétének kérdésével, s az előbbieket álláspontját védve igyekszik a sztrájkok káros voltát kimutatni. A cikkíró „bérzsaroló egyesületének nevezi a

munkások szervezkedéseit, s magát a sztrájkot így határozza meg: „a gyári munkások egybeállása [...] miszerint csoportosan egyezkedve megszűnjenek a munkától, nagyobb napibér kicsikarása végett”.¹¹¹ A probléma — ha egyelőre a külföldi tapasztalatok alapján is — tehát már foglalkoztatja az erdélyi „polgári” közvéleményt. Mind több és több cikk szól arról, hogy milyen hatással van a gép bevezetése, a gyárak létesítése a társadalomra. Ezekből az írásokból kitűnik a „proletáriátus elemektől” való félelem, az az aggodalom, amivel a bérmunkásság számának megnövekedésére gondolnak.

Ennek a jövődőt félősen kémlelő érzésnek valamelyest hazai alapon is kell nyugodnia. Erre utal például az az újsághír, amely arról tudósít, hogy 1840-ben — a kigyúló földesúri csűrőkhöz, asztagokhoz, kazlakhoz hasonlóan — lángot vet egy „nem megvetendő haszonnal” dolgozó bérlő belényesi papírmalma is. A tüzesetről szóló hír nem mondja meg, hogy kik a gyújtogatók, általában „gonosz kezekről” beszél. Nem kétséges azonban, hogy valamint a „virágzásban lévő papirosmalom” bérlőjének „haszna” a munkások fokozott kizsákmányolásából ered, úgy a bosszú is elbocsátott vagy a bánásmódtól elkeseredett munkások műve. Emellett szól az is, hogy a távoli erdők között magányosan álló malmot többen, három helyen gyújtották fel, és oly módszeresen pusztították el, hogy még a „vízben lévő kerekek” — a papírmalom hajtószerkezete — is elégett.¹¹²

A bányai munkássággal az élen, együtt a céhlegényekkel más irányú harcot is folytat Erdély most színre lépő ipari dolgozó népe. Tevékenyen támogatnak minden feudalizmusellenes akciót, felkelést, és 1848—1849-ben — bár kis létszámuk és fejletlenségük önálló fellépésüknek határt szab — ők adják a plebejus tömegek legharciasabb, legönfeláldozóbb elemeit; fegyvert gyártva, fegyverrel küzdve, a legönfeláldozóbban dolgozva és harcolva szolgálják a haladás ügyét: a forradalmat és szabadságharcot.

*

Az erdélyi iparfejlődés és a manufaktúraipari munkásság kérdéseit vizsgálva, nem feledkezhetünk meg arról, hogy Kelet-Európának ez a része is megkésve bontakozott ki a feudalizmus társadalmi rendszeréből. Erdély gazdasági életében még a francia forradalom győzelme után sem következett be döntő átalakulás. A polgári viszonyok előretörésének csírái, jelei megsokasodtak ugyan, de a Habsburg-abszolútizmus uralmi rendszere még elég erős volt ahhoz, hogy a társadalmi és nemzeti szabadságmozgalmakat korlátok közé szorítsa vagy elfojtsa.

A XIX. század első felében a tőkefelhalmozás ütemében ugyan időleges gyorsulás következik be, egészében azonban — a világban, sőt a Habsburg-birodalomban is elért szintekhez mérten — Erdély fejletlen, elmaradott és pénztelen. A gazdag kereskedők, a felesleget felhalmozni tudó céhiparosok rétege eléggé kicsiny. A földesurak pedig az esetek többségében nem heverő tőkájüknék keresnek elhelyezést, hanem éppen azért kezdenek ipari vállalkozásba, mert válságosra forduló pénzügyi helyzetük szorítja rá erre őket.

A gyáripar kezdeteinek szinte teljes hiánya, a manufaktúraipar viszonylag kis terjedelme nem követeli meg a parasztság tömegméretű el-

űzését a jobbágytelkekről. A parasztság rétegződése fokozódik ugyan, de nem látunk olyan erőteljes ipari forradalmi átalakulást, amely igényelné a gyors, lökésszerűen végbemenő földrablást és ennek eredményét: az iparban felhasználható nincstelenek tömegét.

A lassú, földcsönkítással, jogfosztásokkal, a terhek súlyosbodásával végbemenő folyamat következményeként megnövekszik ugyan az elszegényedett paraszti réteg munkaerő-kínálata, az út azonban, amelyet például a zselléri sorból a városi ipari vállalatig bárkinek is meg kell tennie, hosszú és sok akadállyal teli.

A XIX. század derekán azonban már számolni lehet az iparfejlesztéshez nélkülözhetetlen pénztőkének a minimumával. A kizárólagosan — sajátos átmeneti formában — pénzberért dolgozók rétege is megnövekszik. A bérmunka rendszere mind szélesebb körben figyelhető meg, bár a valóban ipari munkásként élő, havibéresként alkalmazott dolgozók száma még mindig igen csekély.

Az a fejlődés, az a haladás, amelyre az előbbieken elsősorban rá akartunk mutatni, önmagában jelentéktelennek tűnhet. Ahhoz az elmaradottsághoz viszonyítva azonban, amely még a XVIII. században is jellemzi Erdélyt, igen nagy.

Valójában itt az a sajátos helyzet következik be, hogy a gyáripar korszakát megelőző, azt előkészítő manufaktúrakorszak későn kezdődik meg, s még ki sem bontakozhatik, be sem érhet, máris elavulttá válik: a történelem a tőkés gyáripar kialakítását tűzi Erdély elé is időszerű feladatként.

Így a nyugati, szervezettebb, hosszabb múltra visszatekintő és megalapozottabb fejlődés eredményeit, a kész gépeket, a fejlettebb technikai eljárásokat és egyebeket Erdélyben szintén át lehet venni. Ez, ha kezdetben még kis körben is, de meggyorsítja az ipar átalakulásának ütemét, A forradalom és szabadságharc előtti évtizedekben így jut el Erdély ipara a rokkától a fonógépig, szövőgépig és a vízikerektől a gőzgépig. Mindez azonban nem okoz széles körű és döntő jellegű átalakulást, e folyamat nem jár együtt Erdély gazdasági elmaradottságának felszámolásával. Éppen ezért kerül a tőkés jellegű ipar, a gyáralapítások kérdése a politikai viták előterébe. Mind többen vallják, hogy Erdélyben a mezőgazdaság válságát, a piaci áruehelyezés nehézségeit, a tőkehiányt, a szegénységet csak az ipar fejlődése szüntetheti meg. Ugyanakkor sokan már azt is látják, hogy mindehhez szabaddá kell tenni az ipart, szabaddá kell tenni a jobbágyot, jogegyenlőséget kell biztosítani a polgárságnak, valamint a társadalom minden rétegének, és ki kell harcolni az osztrák uralommal szemben a függetlenséget.

Az 1848—49-es forradalom és szabadságharc feladata eltakarítani az útból a fejlődés akadályait s küzdeni azért, hogy Petőfi vágyai teljesedjenek: legyen bőség, jogból egyenlőség és ragyogjon a szellem nap-sugara.

[Vákát oldal]

A változáson munkáló emberek

GÁBOR ÁRON ÚTBAN A FORRADALOM FELÉ

1848. április 29-én ilyen sorokat rótt Gábor Imre nótárius Bereck jegyzőkönyvébe: „Főbíró atyánkfia előterjeszti, mely szerint a Franciaországban kezdődött s csaknem minden európai nemzetek[et] mozgalmakra indított események” hullámverése szülővárosukat is elérte. Majd „a nemzet jövőjébe mélyen ható életkérdések” megismerésének szükségességét valló nézeteket örökíti meg, valamint a bereckiek forradalmi hitvallását és állásfoglalását a *szabadság és testvériség* „nagyszerű” eszméje mellett.¹ Így köszönt be a népek tavasza — varázsos igéivel — a székely székek legtávolabbi zugaiba is. Miként készül, hogyan támad ez a régít omlasztó, gátakat sodró forradalmi áramlás? Próbálunk erre felelni, végigkövetve azokat a változásokat, amelyek egy emberi lélekben nemcsak önmagát, hanem osztályos társait — a határőrkatoná székelyeket — is jellemző módon végbementek. 1848 értelmét tehát az előző évtizedekben keressük, hiszen végső fokon az árvizet is elsősorban olvadásokkal, esőzésekkel magyarázzuk, nem pedig a töltések átszakadásával. Gábor Áron életét, sorsát pedig joggal jelképesnek érezzük, hisz önmagán túlmutatóvá teszi azt a székely társadalomhoz fűződése, kapcsolata korával és a benne munkáló erőkkal. A historikusnak nehéz elvégeznie a népesebb társadalmi alakulatok minden egyes vagy nagyon sok tagjára tekintő részletező, mélyre hatoló elemzést. Ezért vesszünk ez alkalommal mintát a tömegből, abban bizakodva, hogy az a sokaságot képviseli, az egésze érvényes mondanivalót hordoz, általános érvényű törvényszerűségeket látat.

Szükséges előjáróban arra is felhívunk a figyelmet, hogy az 1848 előtti társadalom az ilyenszerű kísérletekhez a mainál megfelelőbb társadalmi képletet kínál. A feudális rendszerben ugyanis igen szorosak voltak még azok a kötelékek, amelyek az embert lakóhelyéhez, családjához, foglalkozásához, egészében véve: társadalmi rendjéhez fűzték. A hagyományos, megkövült formákba, viszonylatokba, intézményekbe, a magatartást előíró szertartásrendekbe beleszületett ember a kész minták, modellek ismétlőjeként rendjéhez jobban kötődött, sorsába mélyebben beágyazódott, s így néprétegének mai utódjánál jobb reprezentánusa volt. Az életet kitaposott ösvényekre terelő, a kitörést tilalomfákkal elzáró világban éppen ezért egyénről és társadalomról igen-igen sokat elárul az, hogy ki milyen jövőről álmodik, milyen útját keresi a feltörésnek, miként és milyen eredménnyel lázad.

A KÖRNYEZET, A CSALÁD

Első teendők: megkeresni Gábor Áron helyét Erdély, közelebről a Székelyföld társadalmi környezetében. A köztudatban él egy Gábor Áron-kép az iskolázatlan, egyszerű parasztemberről. Legendának is ez a beállítás a legalkalmasabb, hiszen minél tanulatlanabb, „földszagúbb”,

minél hamisítatlanabbul népi, annál döbbenetesebb csodája a székely találékonyságnak, életrealitásnak, a paraszti talajból kivirágzó őserőnek. A jelképen, amelyet annyi ünnepi alkalommal felmutatnak majd, már a kortársak is munkáltak. Az Esti Lapok, amelyet Jókai Mór szerkeszt, több cikkben idézi 1849 tavaszán a háromszéki önvédelmi harc valóban lelkesítő példáját. Gábor Áron, e küzdelem leleményes ágyúöntője olyan emberként lép elénk, mint aki „keveset tanult”, ifjúkorában „közvitéz” volt, s miután „jubilált”, leszerelt katonaként „szerényházi körben maga szántotta, vetette, kapálta [!], aratta és csépelte azt, amiből élt”². Több mint fél évszázada írták le ezeket a sorokat is: „S ekkor előállott egy szálas termetű, *condrás székely*, s így szólott: — Lesz ágyú is, csinálók én!”³ Az idő teltével, az úri múltat dédelgető utókorban viszont már olyan jelzők is társultak nevéhez, mint a „nemesi család szülötte”, a „városi főjegyző fia”, és ha nem is mentés, de kaputos hőssé minősült a „condrás székely”.

A legenda mindig hordoz valamennyi valóságjelemt. Egyes vonások előtérbe állítása és felnagyítása viszont nagyon jól szolgálja a köztudatban a tévtan-születését; hiszen egyszerű falusi ember Gábor Áron, ha nem is jobbágy, édesapja pedig csakugyan földműves, miközben valóban főjegyző is. Éppen csak hogy a nép fiaként: szabad határőrkatoná székely, olyan, aki földesúri hatalom alá nem tartozik, függetlenségére büszke, a jobbágnál többre tartja magát, és pallérozottabb is földhöz kötött sors-társainál. Igaz, határőrkatonaként már nem a legfelső kategóriához tartozik, nem a hajdani primipilusokból (lófőkből) rekrutálódó huszárok közül való, hanem pixidarius származék: gyalogkatoná módjára szolgálja a Habsburg-birodalmat. Valójában tehát olyan szántóvető család tagja, mely az agrárius életformát kénytelen-kelletlen a „parasztkatoná” státussal ötvözi.

A „városi főjegyző”-ség óhatatlanul Bereckre kalauzol, mint ahogyan a szabad-, katonarendbéliség ténye is. A település igen kicsiny, falu is bőven akad nálánál népesebb. 1785-ben 44 házból áll, és 128 család, összesen 638 lélek lakja⁴ — döntő többségében szabad székely, határőrkatoná. A „város” 1541-béli rendtartása azt is elárulja, mennyire örködött Bereck szabad volta felett: „Akik — írják az ősök — székes helyekről megtelepedés végett városunkban jövének, azoknak hiteles bizonyító levelet kellek mutatniok arról, hogy igaz szabad személyek és semmi gyanúság nem férhet hozzájuk, mivel jobbágnak városunkban való lakas meg ne engedessék...” 1767. május 12-én tilalmat oldó határozatot hoz a „törzsökös” lakosság: a provincialistáknak — a széki hatóság alá tartozó jobbágyoknak — eszerint bizonyos feltételek mellett „az őfelsége Regia Contributiójának szaporodására nézve lakhelyek engedessenek”⁵.

A kis települést mezővárosi privilégiuma annyiban teszi sajátos jellegűvé, hogy joga és kötelessége — egy 1426. december 26-i keltezésű kiiályi rendelkezés előírása szerint — „a török földéről béhozandó kereskedésbéli portékákat illendő jutalomért elébb vecturázni...”⁶ Létét valójában a fuvaroskodás, az Ojtozi-szorosnál tartott őrszolgálat, a posta, a levelek, futárok Moldvába szállítása határozta meg. És jóllehet a hajdani kiváltságok java része veszendőbe ment, a bereckiek megélhetésének egyik legfőbb forrása továbbra is az Erdély és Moldva között

zajló áruforgalom maradt. Ezért volt nagy súlya Bereck életében a Szekerességi társaság-nak, a legjelentősebb céhszerű szervezetnek, amely féltékenyen őrizte kiváltságai sorából azt, hogy a Moldvából érkezett termékeket Brassóba csak az ő tagjai szállíthassák. Sőt arra is törekedett, hogy — a szomszédos települések szekereivel versengve — az Erdély és Moldva között lebonyolódó kereskedelem szállítói kiváltságát egymagának biztosíthassa.

A helység lakóiban — s ebben osztoznak a szabad székelység egészével — mélyen gyökerezik a ragaszkodás az önrendelkezéshez, az ősi szabadságjogokhoz, valamint a nagyobb mozgékonyság is; hiszen a katonai szolgálat és a fuvarozás kettős kényszere nagy területek bejárására kényszeríti őket. Többet látnak — és jegyzőkönyveik tanúsítják, hogy többet is értenek meg — a világból és a világ dolgaiból, mint a helyhez kötött életforma hagyományaiban élő jobbágy paraszt települések lakói.

A „városról” még sok elmondanivaló volna, sok olyan tény, adat, esemény és vélekedés, ami közelebbről érinti Gábor Áront; most csak azokat említjük, amelyek a Gábor család és Bereck kapcsolatrendjét érintik. A kis lakóházait, utcáit tekintve falujellegű település kormányzása városi mintára szerveződött. Az urbánus igazgatásnak megvoltak a hagyományos formái, amelyekhez gyaníthatólag a közeli Kézdivásárhely is mintákkal szolgálhatott. Bereck élén tehát nem a falusbíró és a hűtősök tanácsa állott, hanem a városi „főbíró és a szenátorok”, a „tanácsosok” testületé. A tanácsülési, ítélezési, levelezési, parancsmásolati jegyzőkönyvek vezetésére és a még adódó igen széles körű írásbeli teendők elvégzésére „főjegyzőt” és „vicensótáriust” is választottak. A magukat szabadnak tudó és a szélesebb látókör birtokosaként igen öntudatosan élő bereckiek között a vezető rétegbe feljutni már önmagában is jelentett valamit. A Gábor család több tagja pedig írástudó voltában, a városi ügyvitelhez szükséges tekintély, valamint értelmességi többlet birtokában vezető emberré emelkedhetett a berecki mikrokozmoszban.

Egy 1812. évi feljegyzés arról tudósít, hogy már Gábor József — a nagyapa — tagja a szenátorok testületének. 1814. április 4-én pedig a fiáról olvashatjuk a város protokollumában: „Magisztrátusunk között volt szenátor Gábor József atyánkfia, aki is elgyengült öregsége, betegeskedése miatt nem szolgálhatván, kimaradott, és helyébe Gábor István felvétellett...” A bereckiek a főkormányzók és a General Commando, a polgári és a katonai főhatóság hozzájárulását is kérik ehhez a határozatukhoz. A vezetőségben tehát a nagyapát az apa váltja fel, akit azután a jegyzői tisztség betöltésére is alkalmasnak talál a közösség. Majdnem három évtized elmúltával, 1842. szeptember 19-én mentik fel a nótáriusi hivatalból. „Rendes jegyző Gábor István és tanácsos Frenkó József atyánkfia — örökíti meg a végzést a Correspondentiale Protocollum — hosszas szolgálat jókban agg korukhoz képest kifáradván [...] elbocsátatnak.” 1843-ban még vitáznak a határozat fölött, hiszen a közszolgalatban valóban hosszú időt töltött Gábor István hivatalbéli gondok miatt elkedvetlenedett, fáradt és beteges is lehet — a következő évben, 1843. augusztus 13-án hunyt el —, de aggnak a még hatvan felé csak közeledő korban nem mondható. A városi tanácsosok rendjében ugyanabban az évben, 1843-ban felváltja a fia, Gábor Áron öccse, Imre, akit edes-

apjához hasonlóan a jegyzői — igaz, egyelőre csak vicenótáriusi — szerepre is alkalmasnak találnak. Gábor Imre hivatalba lépése azonban nem történik zökkenésmentesen: először azt kifogásolják, hogy „a tanácsosok között rokonai vannak”. S még azután, e kérdés megoldását követően is sok viszontagságot kell megélnie a Gáborok soron következő városvezetőjének, mert kiderül: a katonai parancsnokság úgy dönt, hogy „nevezett Gábor Imre továbbra is katonai szolgálat alatt fog megtartatni”. Ez viszont értelmetlenné tenné számára a terhes tisztség vállalását. Ezért a segítségére siető bereckiek a főkormányshéket kérik, hogy járjon közbe, hadd mentesüljön „ezen polgári hivatal folytatása ideje alatt” a határőri kötelezettségektől. E kérdés körül különben feltörnek azok az ellentétek is, amelyek a széki és a katonai vezetőséget egymással szembefeszülésre készítetik: a főkormányshék ugyanis a katonai parancsnokság engedelmé nélkül iktatta, eskette be hivatalába az új berecki jegyzőt, és amíg ez a sérelmi ügy nem rendeződik, Gábor Imre sem foglalhatja el tanácsosi székét. Rátermettségét viszont igazolja, hogy már 1847-ben a „város” képviselőjeként felkerül a megválasztandó országgyűlési követek listájára.⁷ Nos, ilyen a „város”, és ilyen helyet foglalnak el benne Gábor Áron ősei és testvéröccse.

A gazdasági javakat, a létalapot tekintve a család helyzete a széki székekbeli átlagoshoz közelítő. 1843. december 1-én a „II. székely határőr gyalogezred 11. százada” elkészíti az elhunyt Gábor István szenátor ingatlan javainak hivatalos német nyelvű összeírását.⁸ Az épületek felsorolásával kezdődő hagyatéki leltár elsőként említi a gyalogkatona Kerek család telkén épült két házat, egy csűr és két disznópaját. Értékét 615 forintra becsülik. Molnár István és József szomszédságában is van egy ház, amelyet 100 forintra értékelték. A szomszédos Lemhény községben szintén áll két üres csűr, amelyekhez a Gábor fiak jussot formálhatnak; egyikük 100, a másik 25 forintot ér. Épületek tehát bőven maradtak, jóllehet az egyik „öreg” ház és csűr eléggé romlott állapotban. Ott azonban, ahol a közerdőből termelhetnek ki szálfákat az építkezők, és ahol az atyafiság, a baráti kör szívesen segít, kalákázik az építkezőknek, könnyebb a fészekrakás. A gyermekei számára „idejében fedelet” biztosító apa még így is száz forintnyi adósságot hagy az örökösökre, amit Páskó Andrásról vett fel építkezési költségekre.

Szántófeldje egy átlagos jobbágyteleknyi ha volt a Gábor családnak. Az „ősi javak” sorában ugyanis 17 apróbb és egy-két nagyobbacska földdarabból (az egy és fél holdat egyik sem haladta meg, és a nyolcadholdasokból is volt három) tevődött össze a 22 és 1/4 köbölnyi szántóbirtok. Ebből is három parcella a lemhényi határba esett. Két köbölnyi, tehát nyolc vékányi vetőmagot számítva általában egy hold (1600 négyeszőgöles) szántóra, ez az említett ősi birtok 11 holdnyi szántóföldet jelentett és 854 forintot ért. Ehhez járult egy munkás élet folyamán még szerzett 3 és 3/4 köbölnyi, négy darabból álló szántó, amelyet 125 forintra becsültek.

Kaszálót hat helyen írnak össze Bereck határában (a két jobbacska a községi legelő mellett). Ezeken a szénafüveken négy terű és három boglya széna terem, és értéként 85 forintot jegyeznek be a leltárba az összeírók.

Összesen 1164 forintot érő mezőgazdasági terület s az épületekkel egyetemben 1904 forintnyi „vagyon” marad az özvegyre és az öt gyermekre. Még ezt is terheli azonban néhány krajcár híján 300 forint adósság.

1844. március 8-án a két nagyobb fiú, Áron (29 éves) és Imre (27 éves) kéri a katonai parancsnokságtól jogos örökösként való elismerését, természetesen a határőri szolgálat terheinek vállalása fejében (Dénes 23 évesként még nem teljes korú). A három, önálló gazdálkodásra és családalapításra érett fiúnak fejenként mintegy négy hold földből kellett volna létalapot teremtenie. Olyan vidéken, ahol a hegyek tövében a föld keveset terem, és ahol, miután a kétfordulós rendszer dívik, ez a négy hold valójában csak kettő, mert esztendőnként mint ugarhatár pihen a „birtok” fele része. A fiúörökösökre még kifizetésre váró adósság is hárult, valamint a két lány (Julianna 19 és Anna 11 éves) kiházításának a gondja. A „perefenum-adás” — az ősi székely jog szerint, amit a határőr-parancsnokság is szentesített — a fiúk gondja s becsületük mértéke is lévén, szintén számottevő terhet jelent. Ugyancsak a birtokkal járó teherként kell értékelnünk a katonai szolgálatot, a hetenkénti gyakorlatot, „execirozást”, táborozást, őrszolgálatot, a közmunkák véget nem érő áradatát a katonai építmények körül, s a tűzifa-szállítást, valamint más közszolgáltatásokat. Elvesztegetett munkanapokkal is fizetniük kellett tehát a Gábor fiúknak a szűkös, valójában teljesen elégtelen létalapéért, amelyet szabad emberi státusuk fenntartása és katonai kötelezettségeik hordozása bázisaként az örökségi ügyeket intéző századparancsnokság végül is átengedett nekik.

Jellegzetesen határőrkatona-székely állapot és a szegénység, valamint a szolgálat kettős szorításában sanyarú jövődőt kínáló sors ez. Gábor Dénes sohasem is alapít családot. Gábor Imre viszont a szűk helyi lehetőségeket, a valamikori mezővárosi privilégiumot elnyert ősök hagyatékát használja fel, és a tanácsosi-jegyzői funkció megszerzésével menekül ki a katonai szolgálat börtönéből. A nótáriusi fizetés oly kicsi (1840-ben évi 8 forint és 16 krajcár), hogy a bereckiek is úgy vélik: fel kellene emelni. Együtt jár azonban ezzel a már említett mentesség, adózási kedvezmény és az, amit írásbeli munkákért a lakosságtól fizetségként kap a jegyző. A nagyon célratörő, kemény és értelmes Gábor Imre tehát a feudális rendszeren belül találja meg azt a kis részt, amelyen sorsa elrendeltettségéből menekülhet, azt a picinyke funkciót, amely a maga kis közösségében első helyre állítja, és a további családi felemelkedés alapja is lehet. (1848 után Gábor Imre a polgármesteri cím viselője, 1864-ben országgyűlési követként ír városának Nagyszebenből; öt fia közül csak egy marad meg az ősi birtokon gazdálkodónak; egyikük jogot végez és Háromszéken alispáni tisztet tölt be, és a többi fiú is járásbíró, postafőnök, postatiszt, tehát az állami hivatalnokok rendjébe feljutó.⁹)

És aki többre termett, aki nagyobb képességeket hordoz, merészebb vágyak megszállottja, mint amilyen Áron is és a hozzá hasonló, de a névtelenségben nyom nélkül eltűnők sokasága — azok számára milyen tiltó sorompókat, bilincseket tart készen a feudális Habsburg-birodalom, s mi az, amit lehetőségként az 1848-as forradalom megcsillogtat? Erről kell a továbbiakban szót ejtenünk.

AZ ISKOLA ÚTJÁN

Gábor Áron számára, miként képességekkel áldott, értelmes és a szellemi foglalatosság öröme vágyakozó sorstársai számára is, már kikapósított útként kínálkozott az iskola, a tanulás útja. Se szeri, se száma az olyan kortársi vélekedéseknek, amelyek a háromszékiek iskolázottságának, tanultságának talán túlzón is zengő, de mindenképpen sokatmondó dicséretei. Van olyan, az 1700-as évekből való írás, amely azt állítja, hogy „Háromszéken alig volt, aki olvasni és írni ne tudott volna”¹⁰. A XVIII. századról, annak is első feléről vallja Kovásznai Sándor: „Elég az, hogy abban az időben a háromszéki népesebb fa[lukon] [...] igen derék tanító oskolamestereket [tartotta]nak annyira, hogy a poesisig, sőt még feljebb is tanították [az] ifjúságot, amelynek lehet főképpen tulajdonítani, hogy mind külső, [mind] belső állapotban oly sok tanult emberek származtak a [széke]lyek közül. Mert otthon kevés költiséggel úgy elémentek [a ta]nulásban, hogy aztán a kollégyomokba menvén, igen kevés [idő a]latt deákságot értek, úgyhogy ebben a sékulumban többire minfdenütt) Erdélyben falukon, városokon papok, profeszszorok, híres pró[ká]torok a székely nemzetből származtak.”¹¹ Újfalvy Sándor pedig — már a reformkor krónikásaként — csodálja a székely székek sok írni-olvasni tudó emberét; és ő is elmondja, hogy „a székely gyermekei neveléséért mindent elkövet. Már születésekor előre papot, mestert, ügyvédet, tisztartót, praefectust, orvost s katonatisztet lát benne”, és azt is felfedezi, hogy a tanult székely fiatalok „előntik Erdély megyéit s városait mint gazdatisztek, haszonbérlok, ügyvédek, orvosok, mérnökök, bányászok, lelkészek és tanárok; és ott családot alapítván, egytől egyig jó élhető állapotra vergődnek”¹².

Mezővárosi kiváltságai folytán Bereck még ősbibb és megalapozottabb iskoláztatási hagyományok öre. 1813. április 24-én, a Gábor Áron születését megelőző évben, a bereciek már olyan iskola felállításán buzgólkodnak, amelyben gyermekeik német, latin és magyar nyelven írni-olvasni tanulhassanak. Segítségért a főkormányshékhez fordulnak. Kérelmüket 1815-ben megismétlik, s ugyanabban az évben a katonai hatóságok pártfogásáért is esedeznek: „Az nemes Regiment Comandót instáljuk, hogy iskolánk számára rendeljen könyveket, légyen pátronusa; s az közelebb lévő falvakból is rendelje ide tanítani az arra való gyermekeket.” Miután azonban báró Purczell János ezredes 1811-ben már indítványozta a szomszédos Kézdivásárhely számára katonai tanintézet felállítását, és még az sem valósulhatott meg, hiszen a devalvációnak, a pénz leértékelésének súlyos éveiben vagyunk, az 1813-as esztendőben pedig a francia háborúk kötik le nemcsak a Habsburgokat, hanem a székely ezredeket is, 1817-ben végül Kézdivásárhelyen születik meg ama nevezetes katonai iskola végső terve; és itt építik meg 1823-ig, olyan társadalmi mozgalmat kavarva, amelynek során módosabb székely határőrök a Gábor István egész birtokának becsértékét meghaladó összegeket is adományoznak, a környékbeli falvak anyaggal, munkával segítenek, Kúrösi Csoma Sándor is 100 aranyat ad, s így épül meg végül a városnak a százezer forintnál is többet érő tanintézete.¹³ Van tehát a közelben katonai nevelde, ha a berecieknek nem is sikerül iskolájukat magasabb fokú intézménnyé, kollégiummá fejleszteni.

Gábor Áronnak az elemi szintű tanultságot feltehetőleg otthon kellett megszereznie. Tizenkét éves koráig járja minden katonagyerek a falusi iskola osztályait. A parancsnokság vigyázza az elemi oktatás rendes menetét; így gondol már 1776-ban Kiss Mihály óbester is a határőrgyerekekkel, és a II. székely gyalogezred hatáskörében elrendeli, hogy a századparancsnokok „gyakorta utána lássanak a falusi mestereknek, hogy kötelességek szerint a gyermekeket a vallás dolgaiba, úgy az írás és olvasásra szorgalmasan tanítsák”¹⁴.

Van tehát hagyománya a falusi tanítók ellenőrzésének és annak is, hogy kötelezzék a gyermekeket a betűvetés elsajátítására. 1825. augusztus 25-én jegyzik be a berecki jegyzőkönyvbe a következő Compagnia Comando-parancsolatot: „Minden faluban iskola állíttassék fel, és a szülek a gyermekeiket 7 esztendő korától elkezdve egész 12 esztendőig hogy az iskolában jártassák, a legkeményebben parancsoltatik.”

Hét és tizenkét éves kora között tehát feltehetőleg Berecken tanul Gábor Áron, és szintén csak következtetni tudunk arra — különböző megfontolások alapján —, hogy a kantai, Kézdivásárhely melletti ferences nevelőintézetben kezdi meg 1827-ben a deákéletet. Rendkívül sokat jelent ez a lépés. Az apa, Gábor István bizonyára úgy dönt, hogy az értelmiségi pályák valamelyikén kell majd a család legidősebb fiúgyermekének életlehetőséget találnia. A keretből való kitörés, az eleve elrendeltetett sorsból való szabadulás kísérlete kezdetét veszi.”

Ennek során — a következő lépésként — 1828-ban a ferencesek csíksomlyói iskolájába íratják be Gábor Áront.¹⁵ Ekkor már a második grammatikai osztályba jár, ahol a 31 tanuló közösségében az élen állók közé kerül. 1829-ben a grammatika harmadik osztályában eminensként jeleskedik. Következik még az 1830-as esztendő, amelyben a humaniorák első osztályának tanulója. Ekkor már öccse, a szintén kiváló tanuló Imre is iskolatársa. 1831-ben azonban anélkül, hogy középfokú tanulmányait befejezhetné, Gábor Áron kénytelen búcsút mondani Csíksomlyónak. Az első félévben még ugyan ott szerepel a névsorban, de neve után bejegyzik: „Deseruit Scholas mense Februar, alias Classis 1-mae.”¹⁶

Miért kellett odahagynia az iskolát, milyen akadályok állták útját, hiszen igen jó tanulóként már rövidesen felsőbb tanintézetek felé indulhatott volna el? Nagy Sándor szerint: „...amidőn innen [Csíksomlyóról] felsőbb iskolába akart menni, főleg technikai és gépészeti hajlamának s tehetségeinek kielégítése és kifejlesztése végett, a székelyekre nehezült határőri szigorú osztrák katonai kormány megtagadta az engedélyt, s katonai úgynevezett »*numerus alá*« vétetve, beosztatott a *második székely gyalogezredbe* mint tényleges (activus) határőr”¹⁷. Ugyanezt mondja — általánosságban jellemezve a helyzetet — a berecki protokollum is: „*a mü gyermeinket az hadi szolgálat 18 esztendő korokon túl tanulni nemigen engedi*”. A kolozsvári unitárius kollégiumban tanuló húszéves Bölöni Farkas Sándor — hasonló helyzetben — a keserű kérdésbe foglalt ítéletet is kimondja: „hogy nekem itt kelle születnem, ne legyen már szabad egyébre születettnek nézni magam!”¹⁸

A Habsburg-hatalom jelképe, a kétfejű sas, a kettős iskolapolitika szimbóluma is lehetne. Hasonlóképpen az osztálytársadalmak mindenkori elnyomóihoz, azokat a társadalmi rétegeket, osztályokat, amelyeknek meg-

határozott szűk munkaterületet szántak a gazdasági-társadalmi szerkezetben, a funkció jobb betöltése érdekében alacsony fokon szívesen iskoláztatták; azt azonban már nem vették jó néven, ha felsőbb tanintézetek végzettjeiként magasabb szintekre törtek fel, vagy pedig ha rendjük kiművelt köveiként eljutottak a szellemi élet különböző posztjaira.

1848 forrongó tavaszi napjaiban együtt volt Jakab Elek Klapka Györggyel, s így idézte fel később az akkor elhangzott és Gábor Áron helyzetére oly találó szavakat: „Elbeszeltük az elaprózott birtokú, jobbágytalan székelységnek ősi törvényei ellenére adó alá vetését, nemesi szabadságaitól megfosztatása indokolt panaszait: »hogy [...] sem birtokának nem szabad rendelkezési jogú ura, mert mihelyt a határórség kötelékébe jut, maga kényszerített katona addig, míg szolgálatra képtelenné válik, *fiát helyette jókor ezredbe sorozva a felsőbb tanintézetektől elzárják* [kiemelés I.I.], személyét a polgári törvények s hatóságok alól elvonják, katonai rendeletek alá vetve, aktuális örök birtokát ideiglenes hasznélvezeti birtoklássá változtatják. Ez egy folyton vérző nyílt seb a derék nép élet-organizmusán»¹⁹.

A kötöttségek világának, a határórségbe sorozott székelyek rabságának szimbólumává vált, hogy a fiatalokat minden erővel meggátolni igyekeztek, nehogy felsőbb iskolába iratkozzanak, vagy éppen külföldi egyetemre kijussanak — és így kiszabadulhassanak a General Commando karmaiból.²⁰ Holott éppen a Gábor család példája mutatja: az öröklés rendjén mindinkább elaprózódó, sok helyen amúgy is szűken termő szántóföld már nem elégséges alapja az „ingyen-katonáskodásnak”. Amikor a bereciek a szolgáltni beállókát összeírják, a már földtelen, munkaerejét bérbébe adó „agrárproletár-határőr” listát is elkészítik. Ahol az ősi jussból, a családi birtokból megélni nehéz, a katonai terhek pedig igen-igen súlyosak, ott szükségképpen olyan erők lépnek működésbe, amelyek más életformák felé térítik a fiatalokat.

A határórkatonarendszerben — a feudális termelési viszonyok elöregedett, széthullásra ítélt korszakában — az erdélyi életben való megkapaszkodás már sokak számára túl nagy erőfeszítéssel járt, s miután a jobb sorsnak a reménye sem ködlött fel előttük, úgy is megfogalmazhatnók, hogy „kiléptek” a számukra sanyarúnak bizonyuló vagy ígérkező sorsból, ők voltak azok, akiket gyakran kellett volna a berecki öröknek az ojtózi átjáró táján is foglyul ejteniük, mivel a szökevények száma „naponta szaporodik”. Az önfelszabadításnak ez a formája — a Kárpáton túlra vándorlás — természetesen nem lehetett elfogadható megoldás azok számára, akik nem csupán a rabságból és szegénységből akartak menekedni, hanem úgy érezték: volna tennivalójuk szülőföldjükön, népükért; nem volt kiút azok számára, akik nemcsak menekülni akartak, hanem alkotni, teremteni, önmagukat megvalósítani. Az ilyenek viszonylag szabadabb értelmiségi életterületek felé áramlottak, és ott útjuk óhatatlanul a néppel való egygyéforrás s a forradalmárság felé vezetett. Az étellel, a fennálló termelési viszonyokkal való kemény küzdelem, a társadalmi szerkezet alapvető törvényeinek megismerése és a megváltoztatásukra törekedés azt a gondolatot is megérlette, hogy az egyéni útkezesés, akár a feudális rendszer keretén belül, akár annak határain túl — nem megoldás. Megszületett tehát az a felismerés, hogy csak közös-

ségben, a forradalmárok és szabadságharcosok egységében teremthetik meg az az erő, amely az egyéni életnek megfelelőbb lehetőségeket kínáló új társadalmat teremt.

A KATONAI PÁLYÁN

A berecki jegyzőkönyvek bőven szólnak a határőrkatonai szolgálatról. Ezek az adatok Gábor Áron életére szintén vonatkoznak, hiszen az iskola útjáról visszatérítettekkel neki is a székely „gyalogrendi” életformát kell élnie. A „gránic gyalogok” — az 1830-as években — októbertől márciusig havonként négy egymást követő napon vagy a helybéli gyakorlópajta, -csűr fedele alatt, vagy ott, ahová az ezredparancsnok rendelte őket, egyéni kiképzésben részesültek. Kísérleteztek azzal is, hogy a hét végén, vasárnap „egzerciroztassák” az embereket. Tavasszal, de ősszel is egyhetes fegyvergyakorlaton találkoztak a tábori és tartalék zászlóaljakkal. A gyalogezredek évente egyszer együttes hadgyakorlatot is tartottak. Az „egzercirozás”, az „adjusztálás”, a „kimasírozás” sok idejét rabolta el a berecki katonarendieknek, viszont — ezt el kell mondanunk, mert sokan vélik úgy, hogy Gábor Áron is négy évre „elment” katonának — szülőföldjüket csak rövidebb időszakokra kellett elhagyniuk. Gazdaságukat azonban annál gyakrabban, mert az említett szolgálat mellett rájuk hárult a határőrzés gondja, valamint a közmunkák végeérhetetlen sokasága, a fuvarozás, a tiszti épületek, katonai létesítmények építése, javítása, az útcsinálás, az ölfavágás és -hordás és így tovább. A bereckiek különben évente 172 öl tűzifát szállítottak be a tisztségnek, s hetente hol egyszer, hol kétszer adtak „tehénhúst az ojtózi officiumnak”.

Mindezekhez járult az, hogy a maguk költségén, saját ruházatukban kellett katonáskodniuk. Panaszojják is 1843-ban a bereckiek, hogy „magok véres verejtéke s birtokaik elidegenítésével” voltak kénytelenek „katonai köntöseiket megszerezni”.

A katonasorsról, annak súlyos voltáról leghívebben vall, ahogyan 1848-ban megszüntetéséről vélekedtek. 1848. augusztus 3-án ugyanis nagyon boldogan hirdetik a bereckiek, hogy „azon közfal, mely eddig a katona és nem-katona között fennállott, le van rombolva”, és most már igen öntudatosan figyelmeztetik a századparancsnokságot, hogy általános honvédelmi rendszer „van napirenden, ne bajoskodjanak” azzal: ki fogja „a régi törvénytelen terheket prestálni”.

1848-ig azonban még jó néhány esztendőnek kell eltelnie. 1831 után Gábor Áron nem viseli nyugton a gyalogrendi állapotot, megkísérli a második kitörést; helyesebben most már a feljutást, hiszen míg az iskola útján más életterületre kíván átmenekülni, ez alkalommal a neki kijelölt szférában, a katonai pályán igyekszik műszaki ismeretekhez jutni és magasabb katonai rendfokozatot elérni.

A kitöréshez oly módon nyílik egy kis rés a gyalogkatona határőr számára, hogy az ezredeből hagyományos módon — mint ahogyan azt Benigni is elmondja²¹ — egy tiszt vezetésével minden esztendőben négyheti tűzérési gyakorlatra vittek néhány székelyt, századonként talán egy embert vagy ezredenként tizenkettőt. „Szokásban lévén ezredénél — írja Nagy Sándor, a forradalom idején Gábor Áron hadsegéde és igen

értékes életrajzi adatainak közrebocsátója —, miszerint évenként, egy-pár hétre, 12 fegyverviselő küldessék Gyulafehérvár várába, az ágyúk mechanikai kezelésének elsajátítása végett: felvétetett a kinevezettek közé. Innen nem tudni minő magánpártfogás útján, vagy inkább saját benső vágyaitól ösztönözten Pestre, onnan Bécsbe ment, ahol a »Genie-Corps«-nál mint műkedvelő látogatta a műtani leckéket, észlelgette az agyúöntés, ércelegyítés mesterségét, arról jegyzeteket tett s az ezekre vonatkozó *kézikönyveket magának megszerezte.*²² Nagy Sándor úgy véli, hogy Pestre és Bécsbe az asztaloscéhbeliek szokásos vándorlegényi útján jutott el, és „megízeltve a magasabb műtudományok forrását, még lángolóbbá vált szenvedélye azután, s nem elégíthetve ki azt”, vergődött es „szenvedett égető szomjat”²³. Ebből az emlékanyagból úgy lép elő Gábor Áron, mint aki mesterlegényként valósággal beszökik a tudományokról előadók termeibe, és könyveket, szakmunkákat szerezve, „ön-maga fejlesztő ki tehetségét”. Tanúságot tesz Nagy Sándor arról is, hogy a német nyelvű tüzérségi szakkönyvek élete végéig féltett kincsei voltak, és nagy bánatot okozott neki pusztulásuk a kézdivásárhelyi ágyúgyártó műhely feldúlásakor.²⁴

A katonai műszaki tudományokba való behatolás e kísérletéről Jakab Elek a következőket mondja el visszaemlékezéseiben. Ő is úgy tudja, hogy századából sikerült Gábor Áronnak a tüzérséget tanulókhöz eljuttatnia. Új és egyben az eddigieknek ellentmondó viszont az a közlése, hogy „1840-ben ismét szolgálatra jelentkezett, de most Pestre a cs. kir. 5-ik tüzérezredhez. Itt bő alkalma nyílt a német nyelv teljes megtanulására, vegyészeti, technikai s tüzérségi ismeretei gyarapítására; úgy látszik, ekkor szerezte meg ezen szakművet, melyet haláláig kézikönyvül használt (Handbuch für k.k. österreichische Artillerie-Offiziere stb. von Karl Freiherrn von Smola stb. Wien 1839); a benne levő jegyzetek mutatják, mily talpraesetten fordították ő és társai a legnehezebb német műszavakat. Két évet töltött itt, s 1842-ben, október 14-én visszament szülőföldjére, miután azon kívánságát, hogy cs. kir. tüzér hadtesthez (Bombardier-Corps) fölvétessék, el nem érhetette; most öccse, Gábor Imre helyett soroztatta be magát s szolgált 1845-ig mint főkaplár.”²⁵

Akármikor és akárhogyan is történt, megkísérelte tehát, hogy első-sorban a határőrség keretein belül sajátítsa el a tüzérmesterséget. Majd vándorló mesterlegényként vagy az utóbbi idézett információ szerint (a II. székely gyalogezred 11. századából a birodalmi hadsereg tüzérezredébe kérve felvételét) valóban hivatásos tüzéerkatonaként Pesten vagy Pesten és Bécsben is tanulta, felszívta mindazt, ami oly mélyen érdekelte. Új életpályára azonban itt sem található, hiszen „tehetségéhez mért hatáskört kívívni nem tudott”, s végül is mindaz, amit a katonai pályán megszerezhetett, az a titulus volt, amellyel 1842-ben illeték — mikor tüzoltásban részt vett bajtársai nevében beszédet mondott: „alpatantyús”²⁶, és az a cím, amelyet neve alá 1847. december 14-én ő írt: „nyug. kaplár”²⁷.

Valaha a feudális rendszer virágzó szakaszában a felső, katonai és egyben nemesi vezető rétegbe még utat nyitottak annak, akit képességei és cselekedetei erre méltóvá tettek. Az előregedett társadalmi rend bomlásának idején azonban a megmerevedett rendi kategóriák, a születési előjogok uralma, valamint a bécsi birodalmi politika különbségtévése

folytán már szilárdabbakká lettek a válaszfalak, a feljutást elzáró akadályok; igaz, hevesebbé vált az alulról jövők ostroma is. Ezért volt, ha nem is lehetetlen, de igen-igen nehéz a katonai pályán magasabbra emelkednie annak, aki székely határőr család szülötte volt.

A „germanizáló rendszer” igyekezett a Székelyföldre idegenből rekrutálni a tiszteket, akiknek az ellenségességéről, önkényeskedéséről számos tanúság maradt reánk. Itt csak a Bereckhez oly közeli Kézdivásárhelyről mondjuk el példaként, hogy ott a századvég polgárai még igen jól emlékeztek arra a határőrségbeli kapitányra, aki egy „balul felelő” városi ifjút halálra botoztatott; aki a város egyik tekintélyes polgárát, mert az egy ízben elfeledte a „szokásos bélpecsenye elküldését”, huszonöt bottal gyógyította ki a feledékenységből. A köztudatban tehát még évtizedek múltán is élt annak az emléke, hogy „a legszentebb jogokat is lábbal tiporta a féktelen szoldateszka, s minden panasz s minden feljajdulás börtönnel és bottal toroltatott meg”²⁸.

Az ilyen módon élő és ilyen szellemiségű tisztí rétegben valóban nem volt helye Gábor Áronnak. Ugyanakkor azonban még ebben a kormányzathoz hű, a Metternich-rendszernek engedelmességgel szolgáló külön világban is új szelek kezdtek fújdogálni; itt is több jel mutatott arra, hogy a Habsburg-hűség és az elnémetesítés lelkeket, tudatokat formáló intézményeiben, a katonai iskolákban szintén hódító útra indult a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméje. 1841 körül, mint ahogyan arról Jakab Elek beszámolt: „váratlanul azon hírrel lepték meg az erdélyi hírlapok az olvasó világot, hogy a kézdivásárhelyi és csíkszeredai katonanövendék ifjai, az ezredbeli altisztek, hadapródok s ifjú tanártisztek magyar olvasó társaságot alkottak, magyar hírlapokat és könyveket olvastak, a nemzeti költők hazafias dalait szavalják, a politikai eseményekről beszélgetnek, szóval: a nemzeti irodalom és politikai élet terjedő világa elhatott a csíkszeredai várba, [...] elhatott a kézdivásárhelyi katonai intézetbe, sőt az úgynevezett egész székely Gränzbe”²⁹. Ebben a körben, amelyben a francia forradalom történetében nevelkedtek az új társadalomra és szabad, független országra sóvárgók, megvolt, de üresen maradt a Gábor Áron helye. Őneki nem adatott meg az sem, hogy a műszaki értelmiségbe, bár tüzerként, foglalkozásából megélni tudó katonaként bejutva, az új szellemű bajtársak közösségében formálódjék, emelkedjék.

A jövődöbéli forradalmár, az ágyúöntő és a tüzértiszt azonban mégis ezekben a kudarcokkal teli években végezte az önformálás iskolájában az egymást követő osztályokat. Első nekirugaszkodása béreként iskolai végbizonyítványt ugyan nem, de Csíksomlyón igen jó alapot szerzett, tanultabbá, szakismeretekben gazdagabbá vált. Később csodálatos tudásvágy űzi, hajtja ismereteket kínáló előadásokra, teszi könyvekbe temetkező, sőt szerelmesedő emberré, s formálja arra a társadalmi szerepre, amelyet később betölt. A rá emlékezők szerint meg is döbbsenti hazavándorlása során a hortobágyi puszták népét: hogyan lehet valaki egy személyben, ruháját tekintve, katona, könyvei okán pedig pap?

Gábor Áront a majdnem egy és fél évtizedes katonai pálya sok mindenre megtanítja; többek között arra is, hogy mit jelent az „osztrák szellem”, milyen valójában az alattvalóit társadalmi osztálya, nemzeti-sége szerint dajkáló vagy mostohán kezelő központi hatalom. Az ítélet,

amit e társadalomról mond, egyéni keserűségtől átitatott, de éppen szubjektivitása, átéltsége következtében a valóságot tükröző: „*Nem, sohasem fogja Magyarországon a katonát elévinni az ész, jellem és derékság — állapítja meg Gábor Áron —, hanem a németség, a servilizmus és protectio.*”³⁰

AZ IPAR, A TECHNIKA ÚTJAIN

Gábor Áron szülőhelye nem a legjobb feltételeket kínálja annak, aki a mezőgazdaságot választaná élethivatásul. „Bereck városa közönségének — írják 1848-ban —, az eredeti letelepedéskor, részére a hideg, magos s hegylancokkal kapcsolt terméketlen havasok” jutottak. 1816-os írásaikból azt tudhatjuk meg, hogy a krumpli és a szénatermés közepes volt, a búza „majd semmit sem termett”, a rozs egy kalangya alig egy vékát adott, törökbúzát nem is termesztettek „az áer mostohasága miatt”, gyümölcs semmi sem termett, „az hideg elvévén virágját”. A szél s az eső is sok kárt tett a különben igen kicsiny szántóhatárban. A „gabonát termő szűk hely” miatt inkább a marhatenyésztés, az állattartás az, amibe reményeiket vethetik. Gábor István hagyatéki leltárában — mint láttuk — több csűr is szerepel, s ha istállót nem is tüntetnek fel az összeírók, az a külterjes állattenyésztés akkor még szokásos formáit tekintve nem csodálható; az adósságok listáján szereplő, a „vásárra vitt” állatokból maradt 4 forint 50 krajcár tartozás viszont arra utal, hogy a családban megfelelő súlyt és szerepet kell tulajdonítanunk ennek a termelési ágának is. A határszéli havasbirtokban levő, valamikor tágas berecki legelőhelyek azonban a katonai parancsnokság foglalásai miatt „egészen megszűkültek”. 1838-ban a tanácsbeliek elmondják, hogy tőlük a marhatenyésztésre használt ősi havasokat elvették, közerdeik pedig „a szörnyű nagy mértékben megkívántató faizás miatt” igen megpusztultak.

A városi jogállapot vázolása során már szólottunk arról, hogy ilyen körülmények között a szekeresség, a fuvarozás nagyon szükséges foglalatossággá vált. Még érdekesebb azonban, hogy ez a kis határszéli település éppen a XIX. század első felében ipari termelésben is nekilendülést mutat. Valójában céhekkkel teli kézműves göccá ekkor sem válik, de jövendőt ígérő csírák sarjadnak benne. A jegyzőkönyvekben különböző peres ügyek, közösségi gondok kapcsán mind gyakrabban szerepelnek a „Társaságok”, valójában a céhek. Berecken az 1848-as esztendő megelőző évtizedekben a szekereseké mellett a fazekasok, a csizmadiák, az asztalosok társaságát említik a leggyakrabban. Jellemző, hogy 1843-ban úgy döntenek: a helybéli tímárok gyengék lévén, idegeneket is bebocsátanak a városba; 1847-ben pedig már „tímár társaságról” írnak. A céh intézménye, a feudális kézműipar igazából akkor kezd itt fejlődésnek indulni és Berecknek valóságos városi jövendőt ígérni, amikor már más tőkés jellegű ipari formákat igényel a rohanó élet és az iparosodó világgal való versengés. Mégis figyelmet érdemlő ez a jelenség: hisz gazdasági lendületével az iparteremtés felé való tájékozódást jelzi.

A bereciek maguk nem kereskedők, de állandó kapcsolatban állnak a kalmárkodó városokkal, így Brassóval, sőt moldvai településekkel is.

A vám közelsége, az Ojtozi-szoros áruforgalmi jelentősége Bereckre is kihat. Brassóból kereskedők kívánnak itt árulerakodó jogot szerezni, „magazinumokat” építeni, sőt még olyan is akad, aki berecki polgárjogot kér a település kiváltságainak jobb kihasználása végett.

Az ipari létesítmények közül 1846-ban is említi a protokollum, hogy „vagnak posztó- és csergeványoló malmok, fűrészmalomok” az Ojtoz vizén inneni határban; részben Bereck város allodiális javai, amelyeket árendátoroknak ad át, részben egyéni vállalkozók tulajdonai.

A fejlődést, az új termelőmód születését megelőző felbolydulást, korszerű gazdasági formák felbukkanását pedig leginkább az példázza, hogy közvetlenül a forradalom előtt egy kereskedő-tőkés nyit meg ipari vállalatot a Luptyán-patak melléki vasérvonalat kihasználására Bereck és Sósmező határában. A berecki jegyzőkönyvekben az 1845—46-os években igen sokszor említik is a „Nica testvérek” bányáját, vasverőjét.³¹

Bereck ily módon épül tehát bele az erdélyi gazdasági életbe, tükrözve kicsinyke részként az egészet; jelképezve elmaradottságot, kibontakozásképtelenséget, de a jó lehetőségeket, sőt az indulást, a fejlődési kezdeteket is.

Gábor Áron a kismesterek körében keresi a megoldást az egzisztenciális gondokra. A mezővárosi joggal élő település asztalosmestere lesz. Huszonhárom éves, amikor 1837. július 15-én keltezett nyugta tanúsítja, hogy koporsó- és keresztfakészítésért 6 forintot „Gábor Áron asztalos” felvett. 1839-ben őrmesterének készít íróasztalt és „kasztent”, Berecknek pedig istállót épít, 1845-ben ugyancsak a szülővárosban kántori ház terven dolgozik, „tékát” fest, szárazmalmot épít.³² Valójában eléggé széles skálán kell a fával dolgoznia: épületeket tervez, ácsmunkát végez, felhúzza az istállót, házat, szárazmalmot, majd finom, szép formájú bútorokat alkot, a kézművesmunka remekeit készíti. Mindez önmagában a famegmunkálás területén is meglehetősen sokoldalúságot kíván. Időközben még katona és feltehetőleg tüzér is, sőt — a sepsiszentgyörgyi szó hagyomány szerint — a Kiss család Olt utcai harangöntő műhelyében segédként dolgozik, és a Várgödörben 1840-ben öntött szemerjai harang elkészítésében mint „kovácslegény” vesz részt Kiss Péter mester mellett.

Az otthoniak Gábor Áront egyszerűen „asztalosának nevezik jegyzőkönyveikben, és ehhez fokozatosan tapad hozzá a „mester” címzés — jelezve meggyökeresedését a kézművesi állapotba. Hogy e rétegbe tartozónak érzi magát és osztályos társaival mélyen szolidáris, azt a század parancsnokságához, „kormány”-ához intézett, 1847-ben keltezett kéréséből is megállapíthatjuk. Kantai birtokosnál, Jancsó Elemérnél kap szállást „Kirilovits Sigmond, alias Aradi” nevű lakatosmester („egy esmerthen becsületes mesterember”), akinek a nevében házigazdájára 25 váltó forintot kér kölcsön: Gábor Áron azonnal küldi a kért összeget. Az „izzadsággal gyűjtött s szegény mester-társam felsegállítására” küldött pénzt kéri vissza, mert „mestertársa” nem kapta meg.³³

Asztalos tehát, akit 1848 első időszakában társai is gyakran „meister uram”-nak neveznek. A családi birtokocská a másik két testvér kezén marad; itt feltehetőleg a meg nem nősülő Dénes dolgozik, és az igen határozott, törekvő és gondos Imre a gazda. Erre utal az is, hogy a család ügyeit mindig ő intézi. 1845. április 12-én a berecki városi vezetőség jegyzőkönyvébe rótt sorokból kiviláglik, hogy Hosszú Judit, Gá-

bor Áron édesanyja is elhagyja a családi közösséget és férjhez megy: „Tanácsos Gábor Imre, a fia szóbeli kérelmét az iránt terjesztvén elő, hogy Gábor István özvegye férjhezmenetelével amely pityókás kertbe levő osztályos város ugaracskája tovább a férjhezmentet nem illetvén, adatnék neki birtokába.” A kérést jogosnak ítélték, s „által is adatott” a város közös krumpliföldjéből a „*Gábor család*” illető parcella; ugyanígy döntöttek június 14-én a hasonló birtokjogi helyzetű „kender-ugar” felett is.

Azt, hogy a családi gazdaságból a reá eső kis részt Gábor Áron nem vette ki, ugyancsak 1845-beli irat tanúsítja. Az említett évben, április 12-én „Nemes Bereck városi tanácsos Gábor Imre úr” és „testvérbátyja, Gábor Áron” együtt keveredtek határvitába gyalogkatoná Kerekes Andrással és Antallal. A berecki főbíró, Fejér János, az egyik hivatalos iratban Imrét és Áront közös birtokosként említi: „...kegyelmetek [a Kerekes testvérek] az atyjokról öröklött közhatárkertjeiket az exponensek [a Gábor testvérek] jószága bütüjéről lebontogatván, ezt el nem tűrhette, több rendbéli barátságos és törvényes felszólításokra fel nem állították, hanem még a közhatárt is zavarba hozni mesterkedtek.”³⁴ Mindezek alapján úgy véljük, hogy Gábor Áronnak nemcsak saját gazdasága, hanem külön családi háza, saját háztartása sem volt, hiszen amikor „otthon volt, felnőtt kora óta rendszeren Imre családjánál tartózkodott”³⁵.

Valójában tehát asztalosként sem él a maga „rezidenciájában”, amit az is tanúsít, hogy környékbeli birtokosoknál, szomszédos helységeken vállal munkát, és nagyon sok iparostársához hasonlóan — a visszaemlékezők szerint — Moldvában is gyakran tartózkodik. Ahhoz, hogy fűrő-faragó, jövő-menő emberként élni tudjon, nagyobb mozgási szabadságra volt szüksége. Említettük, hogy 1847-ben neve után címként, rangként az „asztalos” és a „nyugalmozott káplár” szerepel. Életére emlékező kortárs is feljegyezte, hogy felszabadított, jubiláltatott. Nincsenek még biztos ítéletalkotáshoz támpontul szolgáló adataink, de úgy véljük, hogy feltevésként azt is leírhatjuk: Gábor Áron — felhasználva rosszabbodó lelkiállapotát és talán mások támogatását is — elérte, hogy a határorkonosság valamelyik tartalék zászlóaljához vagy a végleg nyugállományba helyezett sorába kerüljön.

Az 1848-as forradalmat megelőző években Erdély gazdasági életében sok, a régi, elavult termelési viszonyokat robbantó elemet találunk. A társadalom már telített az olyanokkal, akik igénylik az újat, sürgetik a változást, akiket az iparfejlődés ügye vonz magához. A vállalkozások szaporodása, gazdasági társulatok életre keltése, a manufaktúrák alapításának lendülete, a kezdeményezésre ösztökélő szellem terjedése természetesen a technikai kérdések iránt oly fogékony Gábor Áronra is hatással van. Élénken érdekli a Székelyföld iparosodásának sorsa³⁶ és még közelebbről a gépek, a szerkezetek, mindaz, ami technika néven ekkor jelenik meg Erdélyben s teszi meg hódító útjain első lépéseit. A feltaláló, a gépszerkesztő státusában láthatja meg Gábor Áron a számára kínálkozó harmadik lehetőséget.

Nézzük meg, miként írnak erről a kísérletező, találmányokkal bajlódó emberről az emléket megörökítő. Jakab Elek szerint: „Mint minden székely ember, ő is születettnek látszott a fűrásra-faragásra és ipa-

rosságra; még ifjúkorában megtanulta az asztalosságot, remekelt, a vidéken első mesterré vált; megtanulta az esztergályozást, fafaragási többféle műnemeket; 1845[-ben] a katonai koncentráláskor egy nagy fa-ágyút készített, melyhez csudára járt a nép; vasabroncsokkal volt összeszorítva, lövés végett oldala mellé kis rézmozsarat illesztett, s ez tette az ágyúszolgálatot; készített 1½ lábnyi rézágyút egyházi és lakodalmi ünnepélyekre; talált fel egy sajátságos alkotású szekeret, mely egy ember lábnyomása által a szekeret rajta ülő négy ember súlyával továbbite volna, annak mintája s kicsiben szerkezete is megvolt már, gépszerkezetehez azonban kovácsolt acél és réz keltvén, ennek megszerzésére anyagi ereje nem volt, s így az csak eszmének maradt; a katonai serháznak épített egy szárazmalmot, mely sokáig fennállott; *készített egy aratógépet, mely 12 ember dolgát végezte el* [kiemelés I. I.]; templomokban és községi építkezéseknél is technikai tudományának és ügyes kezének számtalan emléket hagyta fenn.³⁷ Életének erről a vetületéről Nagy Sándor szintén hasonló módon számol be: „...ő leginkább asztalos iparcikkek készítésével kereste kenyerét, de amellet más, gépminták és találmányokkal, saját szerkezetű malmok és más gépek modelljeivel foglalkozott, s mivel azok inkább eszközök és anyagi mód hiányai miatt nem váltak be gyakorlataknak, mint megannyi nagy felfedezővel: a kor- és lakótársai, sőt rokonai is gúnyolódtak vele. Mindez mélyen elkedvetlenítette, s meghasonulva embertársaival, sőt önmagával is, nyughatatlan szenvedélyétől üzelve el-elrándult a közel fekvő s csak a keleti Kárpáthavasok által elválasztott szomszéd iparszegény Duna-fejedelemségekbe szórakozni és kenyeret keresni.”³⁸

Sokan átvették Nagy Sándortól a kudarcokba belefáradt, zárkózottá, elmagányosodottá, sőt hír szerint eszelőssé vált ember képét. Az a mód azonban, ahogyan hirtelen nagyobb fényben megvilágosodottan 1848—49-ben él és cselekszik, arról tanúskodik, hogy önérzetét, önértéktudatát súlyosabb károsodás sohasem érte. Igaz, a szerepkör, amibe leszorult, a „mániákus” ezermesteré, a „különcé”, azoké az embereké, akikből olyan sok termett éppen az 1848-at megelőző fél évszázadban, abban az időszakban, amikor megnövekszik ugyan az érdeklődés a szakember, a technikai jártasságú feltaláló iránt, azonban még mindig nem alakulnak ki a számukra alkalmas működési területek, kibontakozást is kínáló feltételek. Jellemző, hogy a nagyszebeni Schneller szintén ezermesterként gőzkocsi elkészítésével bajoskodik, Bodor Péter magánjáró szekeret tervez, Rajka Péter pedig — mielőtt bécsi tanulmányútra mehetne — hasonló „mániákusként” abban leli örömét, hogy hol furcsa zeneszerszámot, hol nagy kezűgyességet kívánó kis kézimalmot szerkeszt, sőt kétezer apró, csaknem búzaszemnyi fadarabkából biliárdpálcát is.³⁹

Gábor Áron egyéni élete így, immár harmadízben, ismét a társadalomilag tipikus kudarcok felé sodródott. Először az iskola útján a feudális szerkezet viszonylag szabadabb területeire juthatott volna el, másodsor a katonai pályán kijelölt sorsa keretein belül törhetett volna magasabbra, és végül most harmadszor a hűbéri rendszer méhében fejlődő s a polgári viszonyok kibontakozásával kecsegtető ipari forradalom gátakat elsodró hullámain emelkedhetett volna fel; kísérletei azonban sorra hiúsultak meg, és benne — 1848 tanúsítja — mindinkább érlelődött annak tudata, hogy a viszonyokat kell megváltoztatni. Természetes tehát, hogy

ő, aki egyéni életfolyásában sűrítve érezhette egy széles népréteg elnyomatottságát, keserűségét, sanyarú sorsát, szomorú jövőtlenségét: vállalta a küzdelmet a földesúri kizsákmányolás és a metternichi önkényuralom ellen.

*

Vannak sorsok, amelyek látszólag szürke, mindennapos küzdelemben, munkában, helytállásban növekszenek hősvé. Vannak emberek, akik néhány hónapba sűrítve élnek végig valóságos, csonkaságában is teljes, jelképpé váló életüket; így élt Gábor Áron is: 1848 őszétől 1849 nyaráig. Ennyi idő is elég volt azonban ahhoz, hogy képességei kibontakozhassanak, hogy tettei naggyá nővessék; hiszen 1848 őszén nemcsak a végre cselekvési lehetőséghez jutó feltaláló, a gyakorlati műszaki ismereteit, elképzeléseit megvalósítani tudó technikus, a vezetésre képes kemény katona kapta meg helyét, hanem az idegen elnyomás terheit mind nehezebben viselő határőr székelyek egyik legtudatosabb képviselője is. Élete azért is válhat szimbólumává a forradalomnak, mert tanúsítja, milyen mélységben és mennyire feltartóztathatatlanul készülnek egyszerű emberekben azok az erők, amelyek történelmet formálnak; vagy azt, hogy milyen a súlya azoknak a hagyományoknak, amelyek egyéneket és népeket — Gábor Áron és a Székelyföld esetében — tanultságra, mesterségbeli kiválóságra serkentenek. Amikor „*a történelem*” lehetőségeket kínál, amikor kérdez, gyakran már időt sem ad a felkészülésre; a készből, a felhalmozottból kell elegendőt nyújtani, kielégítő választ adni. Ilyen felelet a legendákba joggal beépült két szó: „Lesz ágyú!”

1974

A BERECKIEK MOLDVAI KAPCSOLATAIRÓL A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

A román és magyar nyelvű jószándékú történeti irodalomban sok szó esett immáron a magyar és román parasztság sodró erejű együttes felkeléseiről. A forradalmi osztályok közös mozgalmával, harcaival és a két nép jelentős történeti személyiségeinek baráti kapcsolataival szintén több tanulmány foglalkozott. Kevesebb azonban az olyan természetű vizsgálódás, amely a történeti élet *mindennapjaiban* szövődő kapcsolatok szálait fejteli fel.

Noha a berecki viszonyokkal Gábor Áron életrajza kapcsán foglalkoztunk, lépten-nyomon találkoztunk az évtizedeket átfogó mindennapos egymásrautaltság kisebb-nagyobb súlyú jeleivel. A következőkben ezekről a jelenségekről, a gazdasági élet területén kialakuló és a hétköznapok rendjén kovácsolódnó román—székely kapcsolatok példáiról kívánunk néhány szót szólni.

*

Mindenekelőtt utalnunk kell arra, hogy a népi érintkezés szálai ezen a területen mélyen a középkorba nyúlnak vissza; hiszen Bereck, az Ojtozi-szoros erdélyi végpontjaként, Moldva és Erdély gazdasági vérkeringésének egyik fő ütőere mentén, számottevő átmenőforgalmi gócpont volt a XIX. századot megelőző időszakban is.

Annak ellenére, hogy Bereck még 1848 előtt is falujellegű, nagybárá szalmatető házákból álló település volt, városnak nevezhette magát, városi joggal élt. Mezővárosi privilégiumai Moldvával, a moldvai átjáróhely biztosításával függték össze. Bereck őrséget tartott, küldeményeket, postát szállított, futárokat vitt Moldvába. Pecsétjében és egyben a „végváros” címerében a levelet tartó kéz ennek a postaszolgáltatnak a jelképe.¹ A székely határőrség felállítását követően, 1764 után azonban Bereck régi kiváltságainak jó része is veszendőbe ment, és a bereckiek az Ojtozi-szorosot ekkor már a második székely határőrezred katonáiként őrizték.²

Megélhetésüknek viszont továbbra is egyik legfőbb forrása maradt az Erdély és Moldva között lebonyolódó áruforgalom.³ Mellékkeresetre annál is inkább rászorult a berecki nép, mivel szántóföldje nem tartozott a legtermékenyebbek közé. Ők maguk panasztartották, hogy a szél, az eső, a hideg csekély határukat majd mindig tönkretesz, állattartásuk alapját, havasaikat a határőrtsztek bitorolják, és ezért főleg „szekeresséssel, fuvarral” próbálják az „elszenvedhetetlen szükségét” enyhíteni.⁴ Bereckről szólva, Kövári is említést tesz erről: „Az *Ojtozi-szoros* összeköti Brassót, Szebent Moldvával, itt kell minden erről jövő árunak Moldvába jutnia. [...] E vonalnál Bereck városának még a királyok idejéből azon kiváltsága vagy, hogy az ott átvonuló portékákat bizonyos távolságra egyedül ők szállíthatják, honnan az egész helység fuvaros.”³

Az áruszállításból élő bereckieket külön szervezet, a „Szekerességi társaság” fogja egybe. Ez a város legerősebb, legjelentősebb céhszerű szervezete, amely minden kérdésben tagjai sajátos érdekeinek megfelelően hallatja szavát. A Szekerességi társaság vezetői gyakran hivatkoznak

fontosságukra, a város életében játszott szerepükre, és céhszerű zártságukat féltékenyen őrzik. Időnként számba veszik azokat, akik fuvarozásból élnek, és — mint 1838-ban is — kizárják a „nem őstörsökösöket”.⁶ A tagjaik jogait és kötelességeit, valamint a fuvarozás módját előíró szabályokat szigorúan ellenőrzik. Olyan határszéli területen, ahol az osztrák vámhatóságok kijátszása — a csempészség — életmód és inkább erény, mint bűn, a Szekerességi társaság egyik tagját éppen csempészséért zárják ki. A szekerességi jogot csak három év múltán kapja vissza, és még 12 ezüstitforint bírságot is kell fizetnie.⁷

Az említett áruszállítási kiváltság szerint csupán a bereckiek szállíthattak Brassóba olyan árukat, amelyek az Ojtozi-szoroson át Moldvából érkeztek.⁸ Ez az előjog természetesen könnyebbé tette helyzetüket, bár a szállítási díjszabással nemegyszer elégedetlenek voltak. 1816-ban is keveslik a bért, és arra kéri a főkormányzékot, hogy a moldvai áruk fuvardíját az Ojtoz—Brassó közötti útszakaszon 2 forintra emeljék fel.⁹ A Szekerességi társaság tagjainak nagy többsége azonban nemcsak ezt az útszakaszt járja, hanem a határon is átszekerезik, és — a korábbi századokban oly jól megismert útvonalakon — egész Iași-ig szállítják Erdély kivitelre szánt termékeit. A brassói kereskedők árucikkeinek Moldvába fuvarozását annyira igyekeznek kezükben tartani, hogy 1848 tavaszán Háromszék közgyűlése kénytelen foglalkozni azzal a panasszal, amely szerint a bereckiek „*a moldvai fuvarozástól*” másokat elrekesztenek. A bereckiek erre a vádra azt válaszolják, hogy a brassói kereskedők mindenkor szabadon fogadtak szekereset, s nemcsak *kizárólagosan* bereckiek szállították a brassói portékát Moldvába. Szerintük a kivitt termékek nagyobb részét a barcasági szászok fuvarozták az ojtozi vámig, onnan pedig többnyire a moldvai grozești-iek vitték tovább.¹⁰

Az ojtozi vám Moldva felőli részén lakó grozești-iek valóban részt vettek a két terület árucserforgalmának lebonyolításában. A bereckiek hagyományos foglalkozását azonban ők sem sajátíthatták ki; legfeljebb — mint 1843-ban is — igyekeztek akadályokat gördíteni útjukba, előnyökre szert tenni a két fuvaros település versenyében.¹¹

Bereck lakóinak számottevő része élt tehát az Erdély és Moldva közt folyó kereskedelemről. Szekeresekként állandóan járták Moldva útjait, nemegyszer azonban maguk is kereskedtek, vásárolt árut, berecki terméket kínáltak eladásra a falvakban és a vásárhelyek piacain.¹² Értethető módon megkísérelték támogatni a két terület közötti árucserforgalom könnyebbé tételét is. 1838-ban például a főkormányzéknek számoltak be arról, hogy az erdélyi állattenyésztés fejlődése érdekében mit tartanak szükségesnek; a feliratukban — sok okos gyakorlati tanács mellett — azt is javasolták, hogy szorgalmazni kell a moldvai állatbehozatalt. Szükségesnek látták továbbá, hogy a Moldvából Erdélybe „behajthatandó mindenféle barmok 30-ad vámját”, ha lehet, töröljék el, s ha nem, bár „szállítsák alább”¹³.

A XIX. század első felében Erdély ipara fejlődésnek indult. Az osztrák iparral azonban a belső piacon nem vehette fel a versenyt. Jó áruehelyezési lehetőség kínálkozott viszont a keleti piacokon s többek között Moldvában is. E piacok biztosítása azonban nagymértékben függött a jó és olcsó szállítási lehetőségektől. Ismeretes, hogy Széchenyi István vasútépítési terveiben a Galacig vivő vasútvonal az Ojtozi-szoro-

son haladt volna át. Ennek az útvonalnak a kiépítését sürgették 1851-ben a brassói román kereskedők is, és bizonygatták, hogy a dunai gőzhajók által lebonyolított forgalommal csak úgy vehetik fel a versenyt, ha az ojtozi, valamint a tömösi út jobbá válik.¹⁴ Az ojtozi út jelentőségét 1848 előtt is látják a brassói Gremiul Levantin kereskedőtársaság tagjai, hiszen csak ők nem kevesebb mint egymillió forintnyi forgalmat bonyolítanak le Moldvával és Havasalfölddel. E társaság tagjainak többsége legalább annyi időt tölt moldvai vásárhelyeken levő üzleteiben és raktáraiban, mint amennyit Brassóban időz.¹⁵ A Brassóban megtelepedő moldvai kereskedők vagy a több mint száz moldvai és havasalföldi kereskedőtelepet fenntartó brassói kalmárok is szoros kapcsolatban állanak a berecki lakosokkal. A fejlődésnek induló kis székely mezővároskában a XIX. század első felében árulerakatok, „magazinok” épülnek, és nem egy román kereskedő igyekszik berecki polgárjogot szerezni. 1815-ben a tanács úgy határoz, hogy „egy görög kereskedőt bevesznek” a városba, és döntésükhöz a főkormányzék hozzájárulását kéri.¹⁶ 1839-ben azonban visszautasítják „Baksa Konsztantin brassai kereskedő” kérését. Ő gabonátároló raktárak építésére kér helyet a várostól. Feltehetőleg itt akarja őrizni a Moldvából behozott gabonát mindaddig, míg Erdély különböző részein a vevőket megtalálja. Ezzel azonban esetleg feleslegessé válna az áru Brassóba szállítása, és a berecki fuvarosok elesnének kiváltásos fuvarozási lehetőségüktől. Valószínűleg ezért utasítják vissza Baksa kérését, sőt úgy határoznak, hogy a már meglévő berecki „magazinjait” is „pusztítsa” el.¹⁷

A Moldva és Erdély közötti gazdasági összeköttetés hívja életre Bereck és Sósmező határában az 1848 előtt születő, de tiszavirág-életű vashámorokat is. A vállalkozó Gheorghe I. Nica egyike azoknak a román kereskedőknek, akik állandó kapcsolatban állanak a bereckiekkel. Különben igen tevékeny és tekintélyes ember. Ő az első és hosszú ideig egyetlen román Brassó város tanácsában. Kereskedelmi iskola, nyomda alapítását kezdeményezi, támogatja Gheorghe Barițiu, az ő házából indul el útjára a Gazeta Transilvaniei. 1805 és 1815 között Nica is Iași-ban él, és csak 1816-tól kezdve dolgozik Brassóban a „Nichifor Nica exportcég” vezető tagjaként. Az 1820-as évektől Moldvába és Havasalföldre az ő kereskedőháza szállítja a katonai felszerelési tárgyakat, a barcasági Prázmár községben gyertyagyártó, majd hamuzsírőző üzemet alapít, és az 1840-es években kezd érdeklődni a Bereck határában fekvő, Lupțyán-patak melléki vasércvonulat kihasználása iránt.¹⁸ A berecki jegyzőkönyvekben az 1845—46-os években igen sokszor említik a „Nica testvérek” bányáját, vasverőjét. Elkészül az igen részletes szerződéstervezet is. Ennek a megállapodásnak azonban ellene mond több mint száz berecki lakos. A főkormányzéknel tesznek panaszt a tanács és a vállalkozó ellen, és el is érik, hogy elrendelik: Nica ne építsen. Az ellentétek valahogy mégis megoldódnak, és Gheorghe I. Nica megkezdhetette a munkát, hiszen 1848-ban már a negyedévi bérleti összeg elengedését kérte a bereckiektől. Az üzem lerakata Tîrgu-Ocnán volt, annak bizonyosságként, hogy az egész vállalkozás a moldvai piac szükségleteinek a kielégítését célozta.¹⁹

A moldvaiak és bereckiek összeköttetések köre — mint láttuk — eléggé kiterjedt. A kapcsolatok területe, a gazdasági élet 1848 előtti

fokozódó élénksége, pezsgése következtében egyre tágabbá válik. Ez az érintkezés azonban nem egy vonatkozásban túlnő a gazdasági javak forgalma előidézte összeshövdöttségen, a szükségszerű határmenti egymásrautaltságon. A szoros együttélésnek is megteremtődnek a kedvező feltételei. Mindenekelőtt Sósmező példáját kell említenünk. Ez a falu ugyanis éppúgy moldvai lakosokból feltöltődő új település, mint ahogy annyi és annyi hasonló falu telik meg Moldvában kivándorló székelyekkel. Bereck a sósmezeiek „földesurává” is válna, ha a határoni vezetőség közbe nem lépne. 1769-ben ugyanis az osztrák tisztek elfoglalják Bereck havasbirtokainak jó részét, és a saját kezelésbe vett, az úgynevezett revindikált havasokhoz csatolják. Ezen a területen, a sós forrásai nyomán Sósmezőnek nevezett berecki határrészen telepedett meg mintegy száz család; olyan pástorkodó, fuvarozó, csempészettel foglalkozó emberek, akik a határhoz tartoznak mint földesurának évi haszonbért fizetnek. A házigazda szerepkört azonban a bereckiek igényelték, és hosszas pereskedéssel igyekeztek bebizonyítani, hogy a sósmezeiek árendája őket illeti. 1813-ban végre az ő javukra dőlt el a per, de úgy látszik, a döntésnek nem tudtak érvényt szerezni, mert még 1825-ben is a második székely gyalogezred tisztjei rendelkeztek Sósmezőn, és 1848-ig birtokolták a települést és határát.²⁰

A sósmezeiek kapcsolata a bereckiekkel természetesen állandó jellegű volt, és az élet minden területére kiterjedt. A pereskedés következtében azonban — különösen 1848 nyarán, majd őszén — sikerül az ellenforradalmár határőrtiszteknek éket verni a bereckiek és sósmezeiek közé. Annál zavartalanabb a Bereck városába költöző moldvai és havasalföldi lakosokkal kialakuló viszony. Berecket a határhoz tartozó összeírások, de az egykorú feljegyzések is szabad székely katonarendi helységként tartják nyilván.²¹ A városban azonban provincialisták, határhoz tartozó vezetés alá nem tartozó jobbágyrendű lakosok is élnek. „1767-ben Maj. 12-én a magistratus igyekezete által azon is megegyesült az városi közönség — olvasható az 1829-ben kiadott Constitutiókban —, hogy némely provincialistáknak bizonyos conditiók alatt az öfelsége Regia contributiójának szaporodására nézve lakhelyek engedtesse.”²² A megtelepedő provincialisták java részének nem volt földbirtoka, és nem is foglalkozott földműveléssel. Többségük pástorkodott, vagy maga is nyájtulajdonos volt, illetve tehetősebb juhsgazdákat szolgált.²³

E lakosok helyzetét a bereckiek így vázolták: „Az mű városunkban megtelepedett contribuenseknek semminemű felkelhetetlen birodalmok nincsen sem erdőn, sem mezőn, sem ben[n] a városon, úgy hogy béres házokban lakván, házbért fizetnek, némelyeknek soha sem[m]i marhájok egyszer se jó az ausztriai birodalomba, másoké ha kijön is, egész esztendő által csak három hónapot legtöbbet ülnek ezen [...] haza határában, s ek[k]or is az nemes székely regementek által [...] az többet ígérés által és más birtokos possessor uraktól nagy summa pénzeken árendált havasokon legeltetik nyájaikat, nem lévén sem[m]i örökségek sem taxás vagy árendás helyek...” A főkormányshékhöz intézett soraikban szintén azt írják: „adózóink sem[m]i colonicaturát nem folytatva, csupán a juhnyájtartásból élnek, mely oeconomiajójoknak természete szerint telbe ők mindég, nyárba is töb[b]nyire Moldvába tartózkodván nyájaik mellett”, az év kilenc hónapját a határon túl töltik.²⁴

Az erdélyiek moldvai pásztorkodása ismeretes formája a két terület népi, gazdasági kapcsolatainak. Méreteire jellemző, hogy az adótabellák 1828-ban majdnem egymilliónyi „vándor juhok” tartanak nyilván. Ez a szám 1843-ban 705 000-re csökken, mégis ez az állattenyésztési mód igen jelentős marad a XIX. század második felében is.²⁵

A berecki juhtartó gazdák (akiknek „száma naponként a szomszéd Moldva és [Havasalföldről] szaporodik...”²⁶) igen nagy becsben állanak a berecki tanács előtt. Gondjuk van arra, hogy a betelepedéstől számított öt évig tartó teljes adómentességükben senki se háborgassa őket. Olyan esetekben, amikor a főkörmányszék a Moldvában telelő „nagyobb marháik” után adót szeretne kivetni rájuk, a városi tanácstagok megrázó erővel írják le mostoha sorsukat, elhagyatottságukat, s kérik, hogy adóval, katonafogdosással ne terheljék őket. Érvelésük során elmondják, hogy telkük, házuk nem lévén, a taxás helyen lakó asszonyok — míg férjeik a nyáj mellett Moldvában tartózkodnak — a „tehetetlenségnek s legnagyobb szigorúságnak özönében küszködnek”²⁷.

Ez a helyzetkép természetesen nem érvényes a juhosgazda-feleségek mindenikére. A nagyobb nyájtulajdonosok hozzátartozói nem élnek ilyen nehéz sorban. Igen jellemző azonban a bereckiek csak katonarendi, csak határórt magában foglaló tanácsára az a jószándékú pártfogási készség, az a lelkeség, amellyel általában oltalmazzák őket és helyzetükön könnyíteni törekednek. A segítségnyújtásra 1813-ban és 1814-ben valóban igen nagy szükség van. A cári hatóságok ugyanis — a határvonal kiigazítását követően — nem engedik visszatérni a Pruton túl levő mintegy 40 juhnyáját, köztük igen sok berecki juhász nyáját. A tanács több ízben is közbenjár a főkörmányszéknél, sürgeti, hogy a város lakóinak érdekeit védelmezze és a Pruton túlról való hazatérésük érdekében tegyen valamit. Szomorúan állapítják meg, hogy 1813-ban 17 gazda szökött át Moldvába a sanyarú helyzet miatt, majd 1814-ben ismét 24-en lépték át útlevelel nélkül a határt.²⁸

Nem ismerjük eléggé azokat az érdekeket, amelyek a berecki tanácsot a juhtartó gazdák fokozott védelmére sarkallják. Abban az esetben, ha a moldvaiak mind elhagynák a várost, odaveszne „az évi harmadfél ezer forintból álló berecki adó”²⁹. Ez azonban a kincstárnak az évi adóösszegét kisebbitené, neki okozna kárt. Bereck városának — egyebek mellett — a legelőbér elmaradása ütne rést az „alodiális cassáján”; hiányozna a város csak juhlegelőként használható területeinek nyári legeltetési díja.³⁰

*

A berecki székely fuvarosok kapcsolatai a brassói román kereskedőkkel, a moldvai vásárhelyekkel, piacokkal, valamint a helybeli — általaikat Moldvában teletető — román lakosokkal szükségszerűvé teszi, hogy a román nyelvet jól megismerjék. Mindenesetre jellemző, hogy olyan esetekben, amikor a szomszéd terület földesuraival — főleg a Moldva és Erdély közötti határvonal bizonytalansága miatt — vitáznak, a berecki tanács román nyelvű levelekben közli velük észrevételeit.

A szoros Moldva felőli részén, a völgy kiszélesedésénél fekvő és részben magyar lakosságú Grozești egyik birtokosával, Alecu Aslannal, akinek Comănești-ben is van gazdasága, különösképpen jó, baráti kap-

csolatokat építettek ki a bereciek. A két nép összeköttetése rendjén a személyes vonatkozásoknak minden bizonnyal széles köre alakult ki, anélkül, hogy arról számottevő levéltári emléanyagunk maradt volna. Valami kevés írásos nyoma van viszont annak a jószomszédi kapcsolatnak, amely Alecu Aslan és a bereciek között szövődött. A barátság szála az 1842-es esztendőben erősebbekké, tartósabbakká sodródtak. Ekkor ugyanis — miként 1824-ben és 1839-ben — ismét tüzet fogott és elhamvadt Bereck városának majd kétharmad része. A nagyobbára szalmazatos házak könnyen meggyulladtak, és elégett 195 gyalog-, 45 lovas-katona és 26 provincialista lakóháza. A város épületeivel, a malmokkal, istállókkal egyetemben 574 épület vált a lángok martalékává. A város lakói, az „égettek” ínséges, nehéz napok elé néztek. Ekkor sietett segítségükre Alecu Aslan. Erről tudósít a bereciei tanács leveleskönyvébe feljegyzett kérés, amelyet ők a főkormányzékhez küldöttek. A kérésből megtudható, hogy „...moldvai Bakai [bákói] kerület iszpravnikja [főispán] Áleku Ászlám úr tegnapi napon [1842. aug. 22-én] szemeivel látván [a júl. 22-i tűz okozta pusztulást és ínséget] honnunkhozi ragaszkodásának s szeretetének bebizonyítására a szerencsétlenek közt vallás és nemzetiség különböztetése nélkül” való kiosztásra 300 véka török-búzáat ígért. Alecu Aslan számára ez a gabonamennyiség feltehetőleg nem jelent igen nagy anyagi áldozatot; segítsége azonban önzetlen, őszinte jószándékból fakad, a károsultaknak meg hasznukra válik, és jellemző, hogy a szomszédos bojárnak még arra is van gondja, hogy a vám se terhelje a berecieket, vállalja, hogy megfizeti és maga szállítja át a határon ezt a jó néhány szekérnyi gabonát. A bereciek éppen arra kérik a főkormányzékot, hogy e szállítmányt legalább vámmal „ne taxálja”, és ha a moldvai lakosok közül mások is „hasonló indulattal” viseltetnek, azok gabonája szintén vámentesen jöhessen be az Ojtozi-szoroson.³¹

Grozești legnagyobb birtokosa, Dimitrie Cantacuzino szintén állandó összeköttetésben áll a bereciekkel, és ha alkalom kínálkozik, barátságának ő is kész tanújelét adni. 1848 tavaszán például végképpen félbeszakadnak az ojtozi útépités munkálatai, ami a bereciek számára komoly gondot, anyagi hátramaradást okoz. Ekkor siet segítségükre Dimitrie Cantacuzino, aki 500 forintot ad az útépités céljaira.³²

Azok az anyagi érdekek, amelyek a moldvaiak és székelyek együttélésének szilárd alapját jelentik, azok a termelési különbségek, amelyek egymásra utalják őket és a bereciei határőr katonát Cantacuzino herceggel — adott esetben — azonos érdekűvé teszik, bizonyára az említett szép gesztusokat is befolyásolják. Mégsem véletlen, hogy éppen azok a román földesurak, akik a határszéli székelyekkel a legjobb viszonyban vannak, akik barátságuknak többször tanújelét adják, 1848 tavaszán, a moldvai forradalmi események idején és azt követően is, Mihail Sturdza ellenfelei. Nem a megkövült feudális reakció táborát erősítik tehát, hanem azokkal állanak egy sorban, akik reformokat, változásokat akarnak és jó hazafiakként készek a haladás ügye mellé állni. 1848. március végén Mihail Sturdza már megtöri a népre eléggé támaszkodni nem merő reformer-párt erejét. A vezetőket elfogják, külföldre száműzik, sokan pedig idegenbe menekülnek. E menekültek egy csoportja Bukovinában verődik össze, és forradalmi bizottságot szervez.³³

Ez a bizottság a moldvaiakkal is felveszi a kapcsolatot, és a bukovinai határszélre utazó három moldvai között ott találjuk Alecu Aslant is. A iași-i bizottság előtt pedig beszámol a közös fellépés és együttműködés tervéről.³⁴

Grozești e mozgalomban szintén nevezetes szerephez jut. A fejedelmi székhelytől távol, közel a határhoz, itt gyülekeznek, tanácskoznak a moldvai mozgalom résztvevői. Júniusban már az a hír járja, hogy Alecu Aslant elfogták, de ezt éppen Dimitrie Cantacuzino cáfolja meg.³⁵ Mindketten veszélyben forognak azonban, és Alecu Aslan ekkor a berecki városi tanácshoz fordul segítségért.

A berecki lakosok 1848. június 17-én rögtönítélő törvényszék felállítását kéri a zavarkeltők megfékezésére.³⁶ A kereskedelmi forgalom a rendkívüli viszonyok miatt megakadt. A kapcsolatokat időlegesen még természeti csapás is megnehezíti. A sósmezeieket a császári tisztek bujtogatják; hiába kérnek tehát segítséget tőlük július 27-én a bereckiek, ők az osztrák katonákkal, a „papokkal tartottak conferentiát”, és a bereckiekre még csak „rájuk se tekintettek, nem is feleltek” kérdéseikre.³⁷

Ilyen körülmények közepette írja a berecki tanács pártfogó folyamodványát a főkormányshoz³⁸ és kér támogatást régi barátja, Alecu Aslan részére. A kérvényben a következőket olvashatjuk: „A közelébről Moldva és Havasalföld között fellobbant mozgalmak következtében herceg Sturdza moldva[i] vajda az állítólag mozgalmakat előidézett bojárokat száműzni intézvén, s ottan [...] földönfutóvá levőnek, s miután látják, hogy a török pártfogolása [...] rájuk nézve elegendő személyes bátorságot nem nyújt, menedéket abba tanáltak, hogy ha magyar pártfogolás alá vétetnek és jeleni veszélyes égedelmes helyekből ide beutazásra útlevelet nyerhetnek — mivégre több szóbeli könyörgésök után komaneszi [Comănești] bojár Gyika Aleku Aszlán főtiszt s több veszélybe forgók az alázottal ide fogott irat szerint újították meg kérésöket biztosok által. Minthogy a veszély, mely őket naponkint terhesebb fellegekkel fenyegeti [...] nemcsak vagyonaiktól fosztja meg — hanem személyük is az őszi hideg és már valójában havas hegyeken lelheték fel menedéköket, tanácsunkot [...] szánalomra méltó kötelességében riasztotta fel arra, mely szerint a felséges királyi Főkormányshéknél részükre könyörgött útlevel megnyerhetése iránt előlegesen is kérdést tenni bátorkodjék.”³⁹ Szánakozó, együttérző magatartásukkal, segítőkészségükkel állanak most Alecu Aslan és társai mellé, anélkül azonban, hogy közbenjárásukat teljes siker koronázná.

Dimitrie Cantacuzinónak ugyanis sikerül búvóhelyéről több felkelővel egyetemben Erdélyen át Havasalföldre jutnia. A fejedelem emberei grozești-i házát verik fel a „felkelők” iratai után kutatva, és szigorúan őrzik a határt, hogy esetleges visszatérésekor elfoghassák.⁴⁰ Alecu Aslant viszont őrizetbe veszik, és november 27-én felesége kérésére sem hajlandók — a vizsgálat lefolytáig — szabadon bocsátani.⁴¹

Közben Aslannak feltehetőleg sikerült megmenekednie az ítélettől és az őrizetből — miután 1849 februárjában a források tanúsága szerint ismét elfogják. Ekkor vesztí el különben feleségét is, akit csupán szuronyok között kísérhet sírjához.⁴²

Moldvai román és erdélyi magyar emberi sorsok összefonódása több ismeretes, haladó személyiség esetében is nyomon követhető. Történetük ismeretesebb lévén, órájuk csupán utalva zárjuk le annak a néhány adaléknak az ismertetését, amelyek fényt vetnek moldvaiak és székelyek sűrű érintkezésére, sok szállal való egybeszövődöttségére még egy olyan kis település életének színterén is, mint amilyen Bereck „városa”.

1958

NÉPI MOZGALMAK HÁROMSZÉKEN

1848 tavaszán és nyarán Háromszéken is nagyot mozdult előre a világ; őszire pedig beérett az, amit — tudván, hogy nincs — csodának nem nevezhetünk, de csodálatosnak joggal minősíthetünk: Háromszék önvédelmi harca. Erre a 125 évvel ezelőtti eseményre szeretnők emlékeztetni az olvasókat, felidézve a népi erők társadalmi küzdelmeinek néhány formáját és egy-két ritkábban említett jelenséget a szövetségbe forrottak erőfeszítéseinek széles területéről.

1. Az a *népi egység*, amely megtorpanásra, majd visszavonulásra tudta kényszeríteni a császári csapatokat, *csak osztályharcban valósulhatott meg*. Aki tehát a forradalmi változásokra vágyakozók szövetségét nyomozza, annak először az egymásnak feszülő társadalmi osztályokat, rétegeket kell szemügyre vennie.

Tudjuk, hogy ebben a rendkívül kuszáit erővonalakkal tarkázott szerkezeti rendben a társadalmi csoport súlya nem azonos számbeli arányával. Mégis, a megértés felé vezető úton egyik irány jelzőként a rétegződésről vallomást tevő számok kínálkoznak.

Kövári László 1829-es statisztikája szerint Háromszék népessége így oszlik meg¹:

Pap	Nemes	Honoratior	Polgár	Paraszt	Összesen
125	4150	121	125	83511	88032

(Az osztrák összeírásokban: értelmiségi, nemes, tisztviselő, kereskedő-iparos, földműves elnevezés szerepel a fentiek helyett.) A táblázat tanúsítja, hogy alapvetően paraszti ez a társadalom, hiszen a földművesek mellett — még ha talán nem is teljes és így a valóságosnál kisebb — eltörpül a polgári-értelmiségi rétegek aránya. Az agrárius csoporton belül — az 1821-es adóajstrom adatai szerint² — 6559 jobbágycsalád és 748 szellérfamilia jelzi, hogy az úrbéri viszonyok milyen mélyen beleépítődtek a háromszékiek hajdan szabad világába. Mellettük a legnépesebb kategória a határőrkatonáké, akiknek rendjéhez 1830-ban 5—6000 család tartozik.³ A különböző időpontokból való adatok természetesen nem alkalmasak a vitathatatlan érvényű arányszámok kiszámításához, ahhoz azonban elégségesek, hogy megállapíthassuk: a két legszámosabb társadalmi csoport *a jobbágyoké és a határőrkatonáké*. Nem jelentéktelen az armalistáké, a kismemeseké sem, és növekvő a kézműveseké, az értelmiségieké is.

Ők együttesen: a „nép”, és közülük elsősorban a jobbágyok azok, akik a már avulttá vált, belső ösztönző erőit elvesztett társadalmi szerkezetet alapjaiban támadják; a hűbéri jellegű termelési viszonyok felbontását, szabad emberi státust és földtulajdont akarnak. A határőrök az 1764 óta viselt katonai terhek megszűnését, tehát szintén a felszabadulást áhítják. Az idegen elnyomás, az önkényuralom lerázása, a nemzeti függetlenség kivívása pedig az említettekhez kapcsolt és azoktól meghatározott szinten döntő fontosságú kívánalomként jelentkezett.

A sokrétű népi érdekek és célok a háromszékiek 1848. április 11-én tartott közgyűlésén már felszínre kerülnek. A *Háromszéki hírek* szerzője

az Erdélyi Híradóban arról számol be, hogy a forradalmi „események hatása székely honunkban is felvillanyozá a kedélyeket. Élénk mozgalmakat látunk városokon, falukon; de nem felbőszülés és elkeseredés, hanem többnyire öröm és fellelkesülés mozgalmait.” Majd a jobbágyi, zselléri rétegről szólván, azt állítja, hogy „A közrend Eldorádóról képezeleg, s némi kommunizmusi álmokba ringattatik el rosszakaró bujtogatók által. Már nyilván beszéli: »eddig mi voltunk jobbágyok, már [ezután] földesuraink lesznek...«⁴ A székgyűlés résztvevői az úrbéri kibontakozás, a közteherviselés, a jogi, vallási egyenlőség mellett foglaltak állást, és az erdélyi országgyűléstől várták s arra is hagyták a kérdés rendezését.

A határőrkatonákról cikkírónk azt közli, hogy „A nemes székely vitézi rend már nemcsak reményű, de legméltóbb joggal hiszi, miként a megváltás ideje eljött, s ő törvényszerűtlen igája alól menekülni; s ez elég öröm neki.” Valójában már ekkor orvosolták sok széki, igazgatási vonatkozású sérelmüket, és megválasztották körükből Berde Mózeszt rendes és Hankó Dánielt pótkövetként. Jóllehet a határőrök — akik ekkor már személyesen és nem csupán falvankénti megbízottjaik által vettek részt a közgyűlésen — jobban örültek volna az azonnali intézkedésnek, és sok régi, keserű tapasztalat nyomán joggal féltek attól, hogy csupán ígérekkel maradnak.

Bíró Sándor naplójában leírja, hogy az alsócsernátoni, szeptember 15-i népgyűlés után: „A hazament egyének mindenféle mozgalmakat idéztek elő, [...] örömmel ragadta fel a nép a szabadság hangját, s azt a maga részére úgy értelmezte, hogy többé nem kell katonáskodni, adót fizetni, úrdolgára menni, s a telek, ahol lakik, a sajátja lesz; azért a birtokos rend a hírnökök iránt bosszús kezdett lenni, azokat kigúnyolta, de a nép az úrdolgát megkezdte eltagadni.”⁵

Az állami, a széki szinten tovább folyik a küzdelem, s ezt már nem is követjük nyomon; az ismeretlenebb életterületről, a falvak népe körében folyó harcról villantunk fel egy-két képet.

2. A faluközösség keretein belül a földesurak, a „possessor”-ok erdő-, legelő-, kaszálófogaló buzgalma, amely éppen a tőkés jellegű viszonyok érlelődése időszakában növekedett, a jobbágyot, a zsellért, a gyalog- és huszárkatonát, az egyházhelyi nemest egyaránt sújtotta. A közös birtoklás hagyományait földfoglalással bomlasztók ellen együttesen is lépett fel a „kommunitás”, a falu. Báró Apor Lázárt május 2-án tudósítja jószágigazgatója a határőrkatonák fenyegető magatartásáról; Apor András és József erdőt és kaszálót ad a falusiaknak: a jobbágyoknak és határőröknek. Esztelneken a Szacsvai család ellen lázonganak — együtt úrbéresek és katonarendiek —, majd május 10-én fegyveres támadást indítanak, és a rég vitatott kaszálóterület átadására szorítják rá a földesurat.⁶ Június 17-én a kászonyjakabfalviak a szentlélekiekkel egyetemben régi erdőhatárvita okán Kézdivásárhely városára támadnak; ahogyan a tanúk vallották: „Kászonyjakabfalva felől a nép omolva omlott, mint a csillag, azon szókkal: öljük meg a vargákat.”⁷ Mikes Benedek erdejét a zabolaiak akarják „visszafoglalni”, az angyalosiak a falu csordajáró helyét követelik vissza Salamon Sándortól, az ozsdolaiak Nemes Ábrahám Avas nevű erdejét igénylik, Uzon, Kökök, Aldoboly, Ilyefalva és

Szotyor a Tompa János birtokában lévő pálpataki rész erőszakos birtokbavételével akarják helyreállítani az igazságot.⁸

A földesurak viszont, számolva a százados termelési viszonyok immáron óhatatlan pusztulásával, megkísérlik telkeikből kivetni a jobbágyokat, zselléreket, hiszen várható, majd pedig a jobbágyfelszabadító törvény nyomán június elején már bizonyossá is válik, hogy a birtokonbelüliség döntő fontosságú kritérium. („A helységek polgárai, eddigi jobbágyok és zsellérek, azon telkek és földek használatában, melyek kezekben találtak, bárminő természetűek legyenek is azok, nem fognak bíróság közbejötté nélkül háborgattatni...”) Ehhez járul az az ismeretes körülmény, hogy a székely örökséget sajátos, majorsági jellegű földnek minősítették, s így a székely jobbágyok és zsellérek egy jelentős része kirekedt a földhözjuttatásból. A mozgalmak elsősorban e probléma körül lángoltak fel, hiszen a székely zsellér sem volt arra bírható, hogy vita, harc nélkül kiadja kezéből a birtokolt földet.

A volt nemesség és a frissiben polgárjogot szerzett jobbágyok, zsellérek közötti ellentétekre jellemző a nyújtódi Dudás János esete. A tanúvallomás szerint: „...a mai napon, midőn kaszánkot vernék az ügynevezett »urak helyén«, hozzánk jövéen Dombi Balázs úr: vizet inni kére. Aközben odajöve Dudás János, s azzal szólítá meg a tisztelt urat: akarja-e az uniót? — Mire ismét monda a tisztelt úr: akarom. — Kérdé tovább: hát a testvérei akarják-é? — Mire ismét monda: hogyne. — Dudás János pedig tovább folytatván szavait, mondá nekünk: gyere haza, Pista, és írassunk, mert most ideje megorvosolni a bajt, mivel ma is az urak összeültek és írnak ellenünk, fel akarnak adni; s majd egy csomó vasas németeket hoznak reánk, kikkel levágnak. De mü előzzük meg, és ha íratásunk nem használ, lesz vérontás Nyújtódon; megvállik, hova bűnak.”⁹

A nemzetőrség felállítása, a toborzás során is megmutatkozik a nemességellenes hangulat. A sepsiszentgyörgyiek június 29-én abba is hagyják az összeírást, mert az a hír terjed el, hogy „a volt nemesség akarná magok helyett katonákat állítani...” Augusztus elején pedig erőszakkal is beiratják magukat, „főképp a majorságtelken lakók, azon számításból, hogy a birtokokban lévő jusshoz igényt formálhassanak”¹⁰.

A kurialista zsellérekre panaszol 1848. augusztus 6-án Illyés Sámuel alsóvoláli „nemes személy”. Elmondja: az ellen a rendelkezés ellen, hogy az árendát vagy taxát fizetniük kell, „sokan kitortek, mert azon órától fogva, mióta a publikáció megesett Csernátonba, [némelyik] még jó szóba sem kívánt földesurával állani, mint példának okáért Altörján lakó Bartók Samu, ki is velem [korábban] önkéntes árendációs egyezményre lépett...” Szolgálatot sem tesz, ugyanúgy, mint ahogyan a „Felsőtörján lakó Farkas Ferenc nevű zsellér sem”.¹¹

Augusztus 28-án az esztelneki volt úrbéresek nevében Földi János és Lengyel József írja: „Az országgyűlés öfelsége kegyelmes megegyezése hozzájárultával megszüntette a dézsmát, robotot, s kevés kivétellel minden úrbéri szolgálatokat, s az ezt tárgyazó törvények közhírré tétele után minden ebbeli keletkezhető aggodalmak, vizzálykodások és törvénytelen követelések eltávolítása végett [megjelent] az királyi főkormány-szék Szentiván hava 17-én tartott üléséből költ azon határozata, miszerint *a volt jobbágyok, zsellérek úrbéri javaikon tulajdonjogot gyakorolhatnak.*” — Miután jogaik felől ilyen pontos és alapos ismeretekkel ren-

delkeznek, felháborodottan panaszozzák, hogy esztelneki Szacsvai Károly „megintette” őket, hogy zselléri telkeikből kitakarodjanak. Kérik, hogy a szék tiltsa el a földesurakat az ilyenszerű követelésektől, mert „számtalan úrbéres-telkekkel hasonló cselekvésmódot fognak eredményezni — s következőleg: *iszonyú csendzavart...*”¹² (Kiemelés — I.I.)

3. Jellemző a bonyolult viszonyokra, hogy a haladó erők a határőrkatonák felszabadítását akarták is, de félték is tőle. Wesselényi Miklós Zsibórol 1848. május 10-én intéz ilyen sorokat „a nemes székely nemzethez”: „Világért sincs most annak ideje, hogy most tegyétek le fegyvereitöket, sohasem volt arra nagyobb szükségötök, nektek, a honnak s királynak, mint most; s nem letenni kell most a fegyvert, hanem ha nem lenne, szerezni kellene azt; mert csak fegyverrel s engedelmesség által eszközölhetitek most, s eszközlenditek is bizonyosan a székely nemzet dicsőségét s boldogságát.”¹³

Kellenek is a türelemre buzdító igék, mert a határőrökkel már próbálgatják az egyenlőséget a jobbágyok, de a katonák a nemesek egyenlőségre törekedésében csak fenntartással reménykednek. Jellemző az a mód is, ahogyan Lisznyón és másutt is a nemzetörségbe szívesen lépnek be a határör székelyek, hogy ott a nemesekkel egyetemben gyakorlatozva a rég óhajtott egyenlőséget izlelgethessék.

Sok mindenre fényt vet az a gyakran idézett uzoni eset, amikor április végén a katonai parancsnokság tervei alapján a határöröket és fegyverzetüket alattomos módon ki akarták vonni a székéből; a megcsalást, az ármánykodást leleplező forradalmi vezetök — Gál Dani, Németh László — valóban a nép ügyévé tették a fegyveres erő megörszését. Arra, hogy a tudatokban milyen módon gyűrözt tovább ez az ügy, jellemző Henter Sándor nagyajtai bírónak a szék királybírójához intézett, május 24-én keltezett levele: „Ezen nemes szék több helységek képviselői és birtokosai által szólítottam föl, miszerént az Uzonban letartóztatott és Szentgyörgyre békelyeztetett, onnan Brassóba vitett fegyverek visszazállítását és a nemzet között kiosztását a méltóságos főkirálybíró úr hatos közbevetése által eszközölni kérem; — minekutána a szász nemzet bujtogató, ármányos tette a székely nemzetnek is tudomására esett, [...]azon kedvetlen és félreértett nyilatkozatot idézvén elő, miszerint a fegyvereknek Brassóba lett letétele csak a nemesség alattomos ténye, a szászokkal kezét fogva, a székelység pusztulására kigondolt tett...”¹⁴ Főhadparancsnokság, szászság és nemesség ellenséges összefogásától tartva is tömörítödik, egységesül tehát a valóban forradalmár vezetök katalizátori szerepét is jótékonyan érzékelö háromszéki nép.

A határörség eltörléséről a képviselőház nyilatkozik, majd az agyagfalvi eskü szövegében is benne foglaltatik: „az erdélyi General-Kommandótól semmi rendeletet el nem fogadok” — mégis valójában fennáll a régi szerkezet, és mind jobbágyi, zselléri, mind katonai vonatkozásban igazak a gyűlés jegyzökönyvébe írott szavak: „a székely nemzet kivívott új szabadságának (*mindamellert is, hogy részére semmit sem nyert*) [kiemelés — I.I.] öszintén örvend, és annak védelmére segédkezet nyújt”¹⁵.

4. Az, aki csupán a régi, romantikus módon értelmezett népi egyseget keresi, már Agyagfalva előtt is találhat példákat rá; az pedig, aki

csak érdekellentéteket vesz számba, olyan erővel fellépő, oly súlyos társadalmi harcra utaló jelenségeket leltározhat fel, hogy minden forradalmi szövetségbe vetett hitet elvetendőnek vél. Mondottuk már előljáróban is, hogy a belső harc, az ellentétek ismerete nélkül érthetetlen a kikovácsolódó egység; hiszen éppen ebben a küzdelemben válik mind világosabbá az egyenlőségi eszme gyakorlati megvalósulásának lehetősége. Abban a társadalomban, amelyben a régi egyenlőség megbomlása, a feudális osztályrétegződés Habsburg-határőrszervezettel súlyosbított formájában állította szembe egymással a népesség külön érdekű csoportjait, amelyeket a feudális hierarchia megkövült rendekbe kényszerített, az egymásmellettség, az egyenjogúság, a privilégiumok veszte nem kis jelentőségű. A zalániai jegyzőkönyvébe nehézkes paraszti írással rótták be április 15-én a jobbágy-határorkatona lakosság határozatát: „minthogy eddig a tekintetes urak határt nem őrzöttek, tehát mától fogva tartoznak, mint más szántóvető emberek határt őrzeni...”¹⁶ A rendi tagozódásra, a jogok és kötelezettségek kivételt nem ismerő rendszerére mér csapást ez a faluszéki határozat, amelyet sok más hasonló apró, jelentéktelennek tűnő és mégis új életet ígérő szabad közösségi elhatározás követ.

Arra is gondolnunk kellett a levéltári anyag lapozgatása, emlékirók sorainak olvasása közben, hogy a szabadság, egyenlőség és függetlenség eszméinek sodró ereje szintén számottevő mértékben munkált a népi összefogás létrejöttén. Ezeknek az eszméknek jó népszerűsítői voltak az értelmiségiek, a fiatalok, a diákok, az alsó papság, a jogászai műveltségű tisztviselők, valamint sokan a „korszellemtől megfertőzött” szabadelvű kis- és középnemesek közül. Ezek a forradalmi harcra kész, radikális férfiak bizalmat tudtak ébreszteni. Azok, akik elképzeléseiket, vágyaikat megvalósulni még nem látták — hittek bennük, jogorvoslásért hozzájuk folyamodtak. Az idős kézdiszéki alkirálybíró Cseh Ignác 1849. január 19-én lemondó levelet fogalmaz, és abban olyasmit is elmond önmagáról, ami még sok, néphez közel álló széki tisztre jellemző, s valami új, demokratikus eljárásmodot is felvillant: „...beszéltem a néppel gyakran, mégpedig honnyában felkeresve [kiemelés — I.I.] akkor, mikor mások a nép dühét kerülték és rettegték, és a szabadság eszméjét ferdén felfogókat, semmi hatalmat nem ösmérőket szelídebb értelmezéssel visszavezettem a törvény korlátjai közé — és Isten úgy adta, hogy a nép indulatjának annyi hánykódásai között is semmi kitörés székemben nem történt...”¹⁷

Erről a léghőrről tudósít Jakab Elek, amikor a háromszéki nép önrendelkező gyűléseiről emlékezik: „A kormánybiztos [Berde Mózsa] időnként népgyűlést hívott egybe, mindent nyílt tanácskozásban beszéltek meg és végeztek el, hozzászólhatott mindenki, ezáltal egyetemessé, mindnyájokévé lett a védelem ügye, és ez erkölcsi szolidaritásba hozta az összes népet.”¹⁸ Talán ez magyarázza, hogy amikor az agyagfalvi gyűlésen nyújtódi „közpolgár Német János földesura, Kőnczei Károly által eddigi birtokából szándékolt kitétetését” panaszolja¹⁹, az ő ügyét Berde Múzsához utasítják, és ezt a megoldást — jóllehet a jobbágykérdés általános felvetésének elodázását is jelenti — egyelőre beletörődőn fogadják e! a „közpolgár”-ok.

Sokatmondó az is, hogy báró Puchner, az osztrák katonai főparancsnok 1848. október elején, amikor az agyagfalvi gyűléstől akarja visszatartani, majd november közepén, amikor megadásra szólítja fel a háromszékieket — a „nemesség” ellen uszítja a népet. A nemesi széki vezetőség és a katonai parancsnokság régi ellentéteinek vonalán halad, s úgy véli, a „divide et impera” oly sokáig hatékony fegyverének éle még nem csorbult ki. Csak azzal nem számol, hogy azok a „hamis lelkű” papok és jogászok, szabadelvű nemesek, akiknek a lelke szerinte: „régóta forradalmi cselszövegetek gyűlhelye s izgatási ármányok gyúkeble...”²⁰ — éppen e kárhoztatott tulajdonságaik miatt váltak a nép bizalmára érdeemesekké.

Az 1848-as forradalmi mozgalmakat megelőző időszakban sokan hirdették a társadalmi erők összefogásának szükségességét; írtak, szöveltek arról, hogy a különböző osztályoknak, rétegeknek egyaránt létérdeke a feudális viszonyok felbontása és az együttes fellépés a kibontakozást gátló, az anyagi fejlődést visszafogó idegen uralommal szemben. Valójában az „érdekegység” szükségessége több-kevesebb sarkalló erővel felfedhető a székelly jobbágy, a zsellér, a határőrkatona, a szabadelvű nemes vagy az értelmiségi nézeteiben. A General Commando ellenséges magatartása, az agyagfalvi gyűlés után pedig a megszállással való fenyegetőzése még inkább megvilágította az azonos sorsra ítéeltséget, erősítette az egycélúság-tudatot, és — ha időlegesen is — háttérbe szorította a rendi helyzetből fakadó sajátos érdekeket és érdekellentéteket. Megvalósult tehát a forradalmi egység azon a szinten, amely szükségesnek minősült a Habsburg-hatalommal, a régi szerkezet őrizőivel, a szabadság ellenségeivel szemben, az emberibb életfeltételekért való küzdelem már ezen a szövetségen belül folyt tovább — mondhatnók: napjainkig.

5. Az egycélúság-tudat erősítésére való törekvés a 48-as forradalom háromszéki eseményei rendjén kezdettől fogva jelen van.

A háromszéki önvédelmi harc Igazgató Választmánya arra hívja fel a lakosságot, hogy „az apró magány érdekeit félretévén, munkáljanak azon, hogy az osztályokba elkülönözött nemzetet hazánk veszedelme központosítsa...”²¹ Rendkívül világos megfogalmazása ez a kívülről jövő támadással, veszélyeztetettséggel szembeni védekezés idejére kimondott, belső fegyvernyugovásnak. Úgy véljük, ez tette lehetővé mindenekelőtt a fegyveres harcot, amelyet a szék lakossága nem keresett, de el sem kerülhetett. Ennek a hősi küzdelemnek sok krónikása van, ez alkalommal ezért nem szólunk róla; mivel azonban tanúsítani szeretnők, hogy az egységesülő arcvonal milyen hatalmas népi erőket szabadított fel, a szakirodalomban is kevesebb figyelemre méltott köznapi dolgokra: a hadműveletek anyagi alapjainak biztosítására, a katonai szervezettség és igazgatás megteremtésére terelnék a szót.

„Hogy mit tett és tesz ma is a lelkes maroknyi nép — olvashatjuk 1849-ben az Esti Lapokban —, arról [...] senkinek fogalma sincs, mit eddig a hírlapok közöltek, az csak árnyéka a valónak. E maroknyi nép inkább meghalni akart, mint szabadságát eladni. [...] Megtámadtatva minden oldalról, elhagyatva mindentől, megfosztva, elrekesztve minden segédeszközöktől, pénz nélkül teremtenie kellett mindent...”²² Nos, mi az, amit a forradalmi egységbe kapcsolódott népnek teremtenie kellett?

Mindenekelőtt azt kell elmondanunk, hogy a szervezés, a demokratikusan központosított igazgatás Háromszéken november 11-én jutott el jelentősebb állomáshoz. Ekkor „a honvédelmi bizottmány” egy héttagú választmányt is életre keltett, amelynek élén polgári vezetőként Berde Mózes, katonai irányítóként Dobay Károly ezredes állott. „Élelmi biztosokul” Demeter Józsefet és Mihály Józsefet nevezték ki. (Az előbbiről jegyezték fel: „ő a kenyérre, az élelemre gondolt, s hogy hiányt nem szenvedett a honvéd és lova: az az ő nagy érdeme...”²³)

A *háromszéki hadiipar* megszervezése ismeretes. Híre már akkor oly nagy, hogy 1849. május 4-én Brassóból röppen fel a híradás: „Itt a brassói gyárosok leginkább félnek a jövőre a Kézdivásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön épülhető gyárak keletkezésétől.”²⁴ Bözödi György arról is meggyőzi az olvasót, hogy a valóságban még annál is nagyobb volt a székelyföldi ágyú- és lőszergyártás jelentősége, mint ahogyan eddigi ismereteink alapján hittük.²⁵ Erről a kérdéstről, ismeretesebb lévén, szintén nem kell bővebben szótanunk, csak az 1848-as periódusból elevenítünk fel egy-két ismeretlen hadiipari vonatkozású mozzanatot.

Gábor Áron december 30-án Alsócsernáton, Volál, Gidófalva, Étfalva, Kovászna, Zágon és Bodza megígért harangjait kéri Berde Mózsától: „különbön füstöt vet igyekeztem” — írja. Ebben a levelében ugyanakkor a *szénszállítást* is sürgeti. Rövidesen pedig azt jegyzi be a zalániai nótáriusa a falu protokollumába, hogy „derék atyánkfia Gábor Áron” számára ők is égettek szenet, és el is szállították.²⁶

A salétrom és lőpor készítésének külön bizottmánya van Kézdivásárhelyen. Ennek egyik jelentése (december 10-én keltezett) így hangzik: „Több számbéli sürgetést kapván a salétrom és lőpor készítettése iránt, minden erejét megfeszítette bizottmányunk, hogy rendeltetésében hanyagság ne történjen, de az alkalmas egyének föltalálása s a szükséges anyagok, edények s gépek beszerzése időt foglalt el. Azonban ernyedetlen fáradozásunk jó részint győzött elannyira, hogy a salétromgyárból a legelső kivétel 160 font igen jó salétromot vettünk bé. A lőporkészítéshez pedig a megkívántató külüket elkészítettük, rendbe szedtük, s naponként több-több mennyiségben készülend kipróbált jóságú lőpor. Ennek könnyítésére célszerűnek találtuk a depsi malomnál levő kásátöröt lefoglalni; kipróbáltuk, és igen jónak találtatott, s ezután a lőporkészítés könnyítettik, annyival inkább, mert a segédek is naponként szoknak és tanulnak belé.”²⁷

A golyógyártáshoz önt is felhasználtak. A „nemzeti gyűlés” november 28-án elhatározta, „hogy ónos neműek és önből öntött órapondusok szedegessenek be golyóbisoknak”. Zalán, Bodok, Sepsiszentkirály siet eleget tenni a felhívásnak, majd mindenik háromszéki falu nyomukba lép. Jellemző, hogy a futásfalviak még 46 font „érc”-et is összegyűjtenek az ön mellett, a szentlélekiek 12 darab ércgolyót, az almásiak 12 „ágyúgolyóbist” és 50 apró óngolyót. A kézdivásárhelyi „honvédi bizottmány” pedig az ojtózi harmincad hivatalnál levő ónkészletet „azon öt mázsa ónnal egyetemben — mely [...] golyóbisokban van”, forradalmi határozottsággal foglalja le.²⁸

6. Az önvédelmi harcban nemcsak a romantikus „harangtelefon” vészjelző rendszere működött, hanem az ember- és anyagmozgatást ké-

sedelem nélkül lebonyolító szekeres-szervezet, valamint a gyors intézkedést lehetővé tevő postarend is. Falvanként állandóan négy lovas embernek kellett készen állania, hogy a futárszolgálatban hiba ne essék.

Lovakra a huszároknak, tüzéreknek is szükségük volt. A „Kossuth Lovagok” számára szeptember közepén még 50—110 ezüstforintért vásároltak huszárlovakat; később azonban már a falvak állítottak ki katonáik számára hátasokat. Igen sokat kellett hadianyagot, élelmet fuvarozniuk, és ez szintén igénybe vette a szék falvainak állatállományát. Igaz, hogy az embereket is. Igen jellemző a Kormányzó Hivatalhoz intézett, december 11-én Szotyorban keltezett tudósítás, amely szerint: „...miután ezen sepsiszéki helységekre[n] a mostani táborba szállás alkalmával a nemzetőrök közé nemcsak a 18 és 50 év közöttiek”, hanem a fiatalabbak és öregebbek is bevonultattak, és miként Szacsván, Rétyen is „az otthon maradt[ak] csonkák, bénák, öregek”, s miután a falvakban „férfiak nem maradnak, a közigazgatási rendeletek, falusi őrt állások, fuvaroztatások stb. léznek teljesíthetetlenek...”²⁹

A táborba szálltak élelmezéséről, az állatok takarmányozásáról szintén gondoskodnia kell a hadműveletek szervezőinek. Mindenekelőtt pontosan összeírják, falvanként és személyenként ki mennyi élelemmel szolgálta az önvédelmi harcot (kiemelik, hogy Szárazpatak 200 porció zabot és szénát küldött), majd kérik, hogy a nagyobb falvak „bár két marhát, a kisebbek egyet adjanak a honvédek és Kossuthok élelmezésére, mert ezen elszánt harcos ifjak, kik harmadnap óta életre-halálra küzdenek a törvényhatóság és falvak s népei oltalmáért: nem éhezhetnek”. December 5-én pedig Demeter József úgy intézkedik, hogy „mindenik közönység maga tartsa nemzetőreit”, és csak a „honvédek, a Kossuth és székely lovasok tartassanak központi élelmezésből...”, és felhívja például a kézdívásárhelyieket, hogy szíveskedjenek a „kenyérnek való liszt vagy kész kenyér, hús árja], széna, zab, só s egyéb szükségeseket rögtönösen hozzám beküldeni. Nem felejtvéni ki a pálinkát.”³⁰

A nemzetőrök hazulról való ellátása egyes helyeken, így Peselneken és Szárazpatakon felszínre hozta a nagyobb számú szegénység és a birtokosok között meglévő feszültségeket. A peselneki „gyalogszeresek” nem mind fogadták el az élelmet, sőt vissza is küldötték. „Bizottmányunk gondolkodott a birtoktalanokról kenyér felől — írják a peselnekiek —, süttettünk és el is küldöttük; s úgy minden kenyér mellé egy-egy font húst — [...] mű itthon is előhívtuk feleségeiket, hogy akinek kenyér kell, hadd adnók; némelyek közülök elvették, mások meg rút szóval (mondották), hogy mit csináljanak a kenyeriknek.” Az ellentétek birtokos és birtoktalan között a harc idején is fel-felbukkannak, és az osztályokat, rétegeket összefogó falusi vezetőséghez kell apellálnia az érlelmi biztosnak, Pótsa Farkasnak, hogy a földtelen nemzetőrök ügyében eljárjanak.³¹

A „népfelkelés” katonáinak, a „táborbéli seregnek” a ruházzkodásáról is gondoskodni kellett. A sepsiszentgyörgyi s másutt levő raktárakba nemcsak élelem gyűlt, hanem sok-sok paraszti, katonai öltözetet pótló ruhadarab. A kézdipolyániak például 9 zekét, 9 harisnyát, 9 csizmát és 20—20 inget és lábravalót küldtek be. Szentlélekről „az önkéntesek számára” adtak 19 inget, 17 lábravalót, 5 harisnyát, 4 cedelét, 2 pár csizmát; az almásiak 5 harisnyát, 5 cedelét, 5 pár csizmát, 10 inget, 10 lábra,-

valót hoztak be a központi „magazinumba”. A felsorolást természetesen még sokáig folytathatnók.

A pénz, a hadi vállalkozások e nélkülözhetetlen eleme szintén a nép ajándéka. A természetbeni szolgáltatással, az önellátással ki nem elégíthető szükségletek számára anyagi alapot kellett teremteni, és a szék falvai, lakossága sok ízben gyűjtött, felajánlott kisebb-nagyobb összegeket a „honvédelmi pénztár” számára. A polyániak egy ízben 233, a márkosfalviak pedig 316 forintot adnak a „Haza felsegállítására”. A módosabb kézdívasárhelyi kereskedők 100—200, 500—600, 1000—1500 forintos sumákat bocsátanak a vezetők rendelkezésére.

Végezetül hadd álljon itt a laborfalvi nótárius jegyzéke a „táborzásra tett költségekről”, arról szóló tanúságként, hogy milyen sokféle önkéntesen vállalt szolgáltatással segítette egy-egy falu az önvédelmi harcot, öt napig ők látnak el 40 Mátyás-huszárt, és lovaiknak 200 porció szénát és zabot adnak. Egy napig a 80 főből álló árkoszi századot látják vendégül. A honvédeknek kenyeret sütnek, és küldenek nekik 50 font sertéshúst, majd a „Székely Tábor” számára két mázsa húsért 30 forintot s 50 kenyeret, és „birtokaránylagos rovattal” is beszednek a falu népétől 79 véka lisztet. Fuvarozniuk is sokat kell; anyagot szállítanak, tisztségviselőket visznek, és három falubeli futár, három lóval, egy ízben nyolc napig teljesít szolgálatot, s szintén a futárok számára utal ki a community 40 porció zabot és szénát. A Mátyás-huszárok pakkszekereihez ígás ökröket adnak. Az önkénteseknek küldnek: 4 harisnyát, 2 zekét, 2 bundát, 2 lajbit, 15 lábravalót és 16 inget. Végül a Labor völgyébe megszállott tábornak 310 öl fát szállítanak.³²

7. A háromszéki önvédelmi harc sok vonatkozása még várja krónikását.³³ Így azok a nehézségek is, amelyek jóval nagyobbak voltak, mint amilyenek leküzdésük után az utódok képzeletében megjelennek. Csupán az élelmezési gondokra utalva említjük meg, hogy Háromszéknek nem voltak számottevő tartalékai, sőt több tájegysége máskor is vásárolta a kenyérnekvalót. Macskási Antal leírja, hogy ők, akik a népet tábortüzeknél lelkesítették, elsősorban azért ösztönözték Brassó megtámadására Dobay ezredest, „hogy a már élelméből kifogyott székely aszszonyokat mentsük fel a táborba télvíz idején nagy hóban a tüzeknél elkovártélyozott férjeik élelmezéséért”³⁴ — hiszen, s ez nem feledhető, háromszéki télben kellett a csapatoknak őrt állaniuk.

A fegyveres ellenállás elhatározása már önmagában sem volt egyszerű dolog. A november 28-i népgyűlést megelőzőleg a választmány arra biztatta a falvakat, hogy fontolják meg a community gyűlésében, hogy akarják-e vagy sem a harcot. A zaláni faluvezetők pedig arra sarkallták a népet, hogy a békességet válassza. A népgyűlésre menő követeket a már említett leirat kétkedést sugárzó hatására békepártiként küldték Szentgyörgyre, és ugyanakkor a meghódolást is előkészítették. A falu protokollumába feljegyezték a következő határozatot: „...a gyűlésbe megjelenjenek [a követek], és falunk boldogságát eszközölgék, a békességet kövessék [...] továbbá azt is határozá közönségünk, hogy ha az ellenség közelítene felénk — kitől Isten őrizzen —, e tárgyban készíttessék egy kérelemlevél, és azt a falu előljárói kötelesek lésznek elejikke vinni és beadni egy fejér szép lóval.”³⁵ A népgyűlés erőt su-

gáرزó hangulata azután szétfoszlatja kételyeiket. Az önvédelmi harcban teljes mértékben részt vesz és munkában, anyagiakban szintén hihetetlenül sokat nyújt a forradalmi küzdelemnek ez a kis erdőalji falu.

A társadalmi ellentétek, amelyek a szabadságért folyó küzdelemben, az együttes fenyegetettségben csitulnak ugyan, de meg nem szűntek — a nagyon nehéz decemberi hónapban is felszínre kerültek. Ilyen okok miatt is bomlik itt-ott a fegyelem. Tóth Samu százados Csernátonból írja, hogy sok szökött katona járkal az utakon, sokat vissza tud téríteni a táborba, de van ellenálló, s olyanok is akadnak, akik a Szépmezőn szélednek el. A már említett igen erős osztályharcban jogokért küzdő szárazpatakiak közül az aldobolyi 10. nemzetőri századból nyolcán szöktek el, s az ünnepekre a többi is készült haza.³⁶ Súlyom hadnagynak ez a jelentése december 21-én íródott, és mint ismeretes, december végén már felkeresték a háromszékiek követői a fegyverszünet megkötése végett a General Commandót.

Az árnyakat is láttatva, amelyek világítóvá teszik a fényeket, válik élettélivé, emberivé és csodálhatóvá ez a forradalmi küzdelem. Így válik lehetővé, hogy az egység valóságos eggyéforrás legyen, amely éppen ezért az említett egyezkedésben is tiszteletet parancsoló tudott maradni, nem is szólva azoknak a harci akarataról, akik a „békepontok”-at sohasem fogadták el, és 1849-ben fejlesztették még számottevőbbé a szék hadiiparát. 1849. június 17-én joggal írhatta tehát a kézdivásárhelyi Székely Hírmondó: „A nép [...] mely szinte a semmiből is tud hadi eszközöket előteremteni, bizony-bizony mondom, érdemes a szabadságra és a jóllétei kútforrásai birtoklására.”³⁷

1974

1849-ES SZÉKELY HADILAPOK

Életünk lényegéhez tartozik, hogy hagyományokba születünk bele. Ezeket megismerve, tanulva, átvéve válunk emberré. Világunkat emberi életre alkalmasabbá formálva, alakítva — új hagyományokat teremtve — nemesedünk *forradalmárokká*. Olyanokká, mint 1848-as időkbeli elődeink, akik meghallották a hívást, átérték az övéikért, népükért cselekvés örömét, akik érezték a célok és élmények másokkal való közösségét, akik a köz javára törekedésben, az ajándékozó forradalmi emberségben becsülhették gazdag, a haladásnak gondolatokat és tetteket áldozó önmagukat. Az ő világukba vezetnek el a sajtótörténetünk ritkaságai közé tartozó nélapok, a forradalmi hadilapok, a székely székek első újságjai.

NÉHÁNY „ANYAKÖNYVI” ADAT

A hadilapok családjában legjelentősebb az elsőszülött, az 1848. december 28-án megjelent kolozsvári Honvéd, amelyet 1849. április 16-án a Brassói Lap követ. Május 27-én Csíkszeredában indul a Hadi Lap, és a Kézdivásárhelyen június 7-én színre lépő Székely Hírmondó zárja a sort.¹

A Hadi Lapnak május 27-e és július 2-a között hét száma jelent meg. Az első címe alatt a következő hirdetés olvasható: „Megjelenik minden héten egyszer, félíven, hétfőn, s ha a szabadság lelkes harcosai előfizetésük által oly részvétet tanúsítanak lapunk iránt, hogy a költség fedezve lesz: megjelenik hetenként kétszer, hétfőn és csütörtökön. Ára új-évig 2 Rf pengő. Előfizetheti a szerkesztőségénél, minden fő és al térparancsnokságnál, városi és falusi bírónál, jegyzőknél, bizottmányoknál, papoknál és postahivataloknál.” Június 14-től valóban már két ízben kaphatják meg a lapot olvasói, mint ahogy a homlokhirdetés is elárulja: „Magos pártolásra találván lapunk honunk lelkes fiai és leányinál, hetenként kétszer adjuk, mikor csak a hadgyakorlat engedi.” önmagáról utolsó oldalán még azt vallja meg a Hadi Lap, hogy Bíró Sándor szerkeszti, és: „Nyomatik a Csík Somjói Zárda betűivel.” Melléklapja, a Csíki Gyutacs [Zünder] 1849. június 4—14-e között jelent meg. Három számot Bíró Sándor és Simó Mózsza szerkesztett, közülük kettő ismeretes csupán.²

A Székely Hírmondónak június 7-e és 17-e között négy száma jelent meg. A szerkesztő Fogarasi János a lapcím után közli: „Megjelenik hetenként kétszer, vasárnap és csütörtökön. Félévi ára 2 ft ezüstben. Előfizetheti helyben szerkesztőségénél, egyebütt a postahivataloknál. Hirdetések közöltetnek egy hasábsor 2 pengő kr díjért.”

A csíkszeredai és a kézdivásárhelyi újság feltehetőleg 200—300 példányban jelent meg, mégis mindkét lap ritkaságszámba menő, hiszen a forradalom és szabadságharc után tomboló önkényuralom idején — Lukács József szerint — a haditörvényszéktől és a börtöntől „való rettenetes következtében legtöbben önszántukból megsemmisítették az esetleg odáig megőrzött bármilyen honvédújságot”.

A MEGSZÜLETÉS KÖRÜLMÉNYEI

A forradalom idején működni kezdtek azok az erők, amelyek a feudális viszonyok közepette a kötöttségek, az elnyomás rendszerében felszínre törni nem tudtak. Az évtizedek során halmozódó, lefojtott energiák szabaddá válásával egy-egy település is az élre szökkent. Kézdivásárhely például, amely céhipari talajból növesztett hadiipart, mezővároskából teremtett hősi forradalmi harci központot. Joggal írták június 10-én a Székely Hírmondóban:

„[...] az Erdélyre nehezedett vésznapokban ez volt azon szent hely, melyet a politikai bálványimádók fanatizált bérencei megszentelteleníteni nem bírtak [...] midőn egész Erdély Háromszéken kívül el volt veszve; ekkor emelkedik fel saját rettenthetetlenségében, mint Vezuv katlanjából felgomolygó füstfelleg, ekkor ragadja meg merészen az isteni tulajdonok közül a teremtést, és légyen szavára lőpor, ágyú- és gyutacsgyárok állanak elé, melyek addig reá nézve merőben terra incogniták voltak...”

Ugyanaz a teremtő akarát lendíti fel a csíkszentdomokosi réztermelő hadiüzem tevékenységét, s ennek nyomán 1849 tavaszán már Csíkszereda is készül arra, hogy hadfelszerelési, hadianyaggyártási központtá váljék. Március végén Gál Sándor terveiben a szeredai szervezőbázis a megálmodott új ágyúgyár telephelye; és vannak rá adataink, hogy Gábor Áron vállalkozik a várban elhelyezendő ágyúöntő kemence elkészítésére. A szükséges anyagokat már igyekeznek is beszerezni.³

A születő szabadság légkörében van valami növekedést serkentő, lehetőségeket valóra váltó, ami nemcsak a hadiiparban érlel csodálatos fejlődést, hanem a székely szabad sajtót, a hírlapirodalmat is kivirágoztatja.

A lapok megszületéséhez kellett még az a Bem képviselte forradalmiság is, amely a székely székek kedvező társadalmi feltételeit, a lakosság katonai erényeit, anyagmegmunkáló rátermettségét és szellemi erőit értő és szerető módon állította a harc szolgálatába. Ismeretes, hogy Bem — maga is könyvet író ember — már régen megkötötte a szellem és a fegyver frigyét. Tudta, milyen nagy jelentőségű a tudatokban világosságot teremtő emberi szó, és ezért született tábori nyomdáján nemcsak hadiparancs, hanem a forradalom és szabadságharc értelmét magyarázó, a népek megbékélését, az összefogás szükségességét igénylő röpirat, kiáltvány is; olyan ígéket, igaz és szép szavakat állítva ágyúütegei mellé csatasorba, mint ezek: „Magyarok, szászok és románok, nyújtsatok egymásnak testvérileg kezet, távoztassatok minden nemzeti gyűlölséget, és boldogok lesztek.” Ezért hívja életre a kolozsvári Honvéd című újságot, majd a Brassói Lapot, és ezért virágozhatnak ki az ő környezetében Cezar Bolliac ugyancsak Brassóban szerkesztett Espatriatul című lapja; hozzá tartozik a szász forradalmár Anton Kurz, és végül mellette érzi jól magát Petőfi Sándor — mindnyájan jelképeiként a népek testvériségének, a szellem és forradalom egyéforrásának.

A tiszta forradalmiság éltető levegőjében születtek meg tehát a székely hadilapok. Gyakorlati jelentőségük sem volt csekély. Bem apó ugyanis nemcsak vezére és valóban „előljárója” volt a székelyeknek, hanem kiváló taktikus is. A mozgó háborúban vele együtt száguldó táborigyűlést nem szerkesztethetett, be kellett érnie a táborigyűléssel. A szükséglet azonban megvolt, kellett a tájékoztató, a harcoló sajtó-

orgánumok, és így születtek meg azok a viszonylag nyugodtabb, biztosabb helyzetű központokban (Kolozsvárott, Brassóban) és ott, ahol a népi erő-tartalékra szilárdabb védelmi állást építhetett a hadvezetés (mint Kézdivásárhelyt, Csíkszeredában).

A NYOMDÁK

1849. április 29-én jelenik meg egy kis nyomtatvány, amely hírül adja, hogy „Csíki ezredes Gál Sándor úr rendeletéből, felsőbb engedelem és jóváhagyás reményében hírlapot indítunk meg mű is Hadi Lap cím alatt”⁴. A csíkszeredai lapindítás azért is könnyebb, mert megvan hozzá a Kájoni-nyomda hagyatéka: annak kézisajtója és századokat látott betűi. „A csíksomlyói zárdában — olvashatjuk a Történelmi Lapokban — egy eddigelé csakis imakönyvek készítésére használt ócska kopott nyomda állott, melyben vásott betűket egyetlen barát szedegető nagy későre.”⁵ A nyomdáról többen írnak, s Lukács József elmondja, hogy a ferences barátok „meg is szenvedtek Bem lapjáért. A szabadságharcot követő üldözések idején megkínózták őket, s nyomdájukat elvették.”

Kézdivásárhelyen nyomda nem volt; teremteni sem tudtak úgy, mint ágyúöntő műhelyt, ezért már 1849 februárjában nyomdát kértek Bem Józseftől. A kérést március 21-én Brassóban ismétlik meg: „Bem tábornok, akinek egyrészt hadsegédje, Teleki Sándor, másrészt pedig az őt Besztercén felkereső kézdivásárhelyi küldöttség révén már februártól tudomása volt a kézdivásárhelyiek nyomdaalapítási tervéről, mindenképpen csak helyeselhetette ezt a tervet. Hiszen ő maga már hadjáratának kezdetétől fogva felhasználta a nyomtatott szó erejét [...]. A kézdivásárhelyiek nyomda iránti kérésére Bem most a Nagyszebenben maradt saját táborigazgatóját ajándékozta a városnak”⁶ — írja Árvay József. Betűket, nyomdafelszerelést Gött János ajánl fel a városnak, és ő küld két szakembert is: a lipcsei August Nagelt és Szabó Mihály nyomólegényt. Május elején már meg is kezdte működését a vásárhelyiek első nyomdája. Az 1849. június 7-én megjelent első szám vezércikkében írja a Székely Hírmondó szerkesztője:

„[...] a múlt s főleg téli hónapok alatt egyedül Háromszék lelkes fiai által az osztrák zsoldosok [...] ellen küzdött viadaloknak — mik az erdélyi időszaki sajtónak akkori erőszakos elnémíttatása miatt még eddig köztudatra nem juthatának — közlésével fogunk leghűbb adatok után kedveskedni. Tennünk ezt a hála is parancsolja, mert ama csaták, székely szabadságunk amaz elszánt dicső harcai valának e nyomdának, melyen lapunk születik, megszerzői. És különösen Kézdivásárhely, mely honvédelmi tekintetben annyit áldozott, amennyinél népességéhez képest egy város sem többet, hű küzdelmei jutalmául nyeré Erdély szabadítójától, Bem altábornagy úrtól e nyomdát.”

Így áll tehát a születő szabad székely sajtó szolgálatában az ősi hagyományokat megtestesítő csíksomlyói és a harctereket megjárt táborigazgató.

A SZERKESZTŐK

A csíkszeredai Hadi Lap szerkesztője, Bíró Sándor százados a székelyföldi újságírás első és egyben legromantikusabb egyénisége. Udvarhelyszéken, Felsőboldogasszonyfalván született, Udvarhely városában tanult, s kevés ideig tanított is, majd Háromszéken, Rétyen lelkészkedett, egy évtizeden át vágyakozva arra, hogy népet szolgálva nevet szerezzen magának. Írt újságcikket, kiadta szónoklatait, népszerű könyvet írt a mértékletességről *Pálinkatan* címmel.⁷ 1848 forrongó tavasz végi, nyár eleji napjaiban — ekkor 32 éves — cselekvő részese a társadalmi harcoknak, és lelkes, sikeres szervezőként válik ismertté. A miniszterelnökhöz június 4-én írott levele alapján Jakab Elek így örökíti meg néhány cselekedetét: „ő a nemesség egy része ellenzése dacára, kezét fogva Székely István honfitársával, május 28-án csak saját falujában 160 úrbéresből, néhány nemes és három [határőr] katonai egyénből katonailag szervezett s a haza védelmére saját nemzeti lobogója alatt magát hittel kötelezett székely nemzetőrséget alkotott”⁸.

Gál Sándor és Klapka György székelyföldi kiküldetése további mozgósító cselekedetekre lelkesítette. Felkereste a miniszteri biztosokat, és — mint Jakab Elek írja — biztosította őket arról, hogy „600 főből álló kis falujából egy század önkéntessel maga meg fog jelenni a szegedi táborban. Hazatértevel a népet fölszólította, szava oly meleg részvétre s akkora visszhangra talált, hogy 12—13 éves bátor székely ifjak és 60—65 éves öregek készek voltak vállalkozni az elmenésre.”

Bíró Sándor részt vett Háromszék önvédelmi harcában, majd tudva, hogy a szabadság „megvédésére katona kell, ő tehát pályájáról ünnepélyesen lelépett, Csíkba ment, Gál Sándor ezredesnél jelentette magát, s katona lett” — amint feltehetőleg ő maga írja.⁹ Itt örömmel fogadták, s a Gyimesi-szoros védelmére rendelt századhoz helyezték kapitánynak. Gál Sándor ezenkívül sokféle munkában hasznát vette. Kemény G. Gábor szerint például Gál „sajtófőnöke” volt, de a kutatás azt is kiderítette róla, hogy február végén tagja volt a hermányi bányát vizsgáló bizottságnak, és lelkesen írt Németh László kormánybiztosnak a szentdomokosi és hermányi ágyúgyártás és lőporkészítés lehetőségeiről.¹⁰

A Történelmi Lapok idézett számában (lásd a 9. sz. jegyzetet) olvasható, hogyan kapott szállást Bíró a csíksomlyói zárdában:

„Jobb lakhelye B[író] S[ándor]nak nem lehetett volna ennél. Ő, Gállal egyetértve, a nyomdát megvizsgálta, s egyes-egyedül Simó őrmester segédírnoksága mellett hírlapot kezdett szerkeszteni. [A Hadi Lap] csakis éjszaka szerkesztődhetett, mert a szerkesztőnek nappal katonai gyakorlaton kellett lenni, századja élme és ruházatjárói gondoskodni s az őrségi pontos szolgálatra felügyelni; csak az éjnek némely óráiban történhetett meg tehát a szerkesztés.”

A cári csapatok elől 1849 augusztusában parancs szerint Kolozsvár felé vonult vissza, majd megsebesült; a fegyverletétel után az önkényuralom elől rejtőzködve, sokáig álneven élt. Még részt vett a közéleti harcokban, és 1877-ben Monostorszegen halt meg.

Jakab Elek azt írja róla, hogy demokrata gondolkodású és kissé egzaltált. Kuskó István a nagy idők nagy emberének tartja, olyannak, akit a kor teremtett, akiben a vezetői képesség sokoldalúsággal párosul,

aki bátor és erélyes katona, és kiválik mint „népvezér”. Úgy véljük, rászolgált a jelzőkre, amelyekhez csak annyit fűznénk hozzá, hogy őszinte híve volt a forradalmi küzdelemnek, kereste a módját a népszolgálatnak — és tény az is, hogy önmegvalósító ambícióval párosult lelkesedése a jözságon, a mérsékleten sokszor túllendítette.

Vázlatos, hiányjelekkel teli sorok ezek, melyekkel egyelőre csak utalni kívánunk arra, milyen is volt az az ember, aki Csíksomlyón forradalmi hagyományt teremtett az újságírásnak.

Fogarasi Jánosról viszonylag keveset tudunk. A Székely Hírmondó szerkesztőjéről a Kolozsvárt 1848-ben kiadott *Új és ó Naptár* mondja el, hogy Bürkösi P. Fogarasi János Vízakna városának királybírója. Ott volt az agyagfalvi gyűlésen; mint Vízakna küldöttje üdvözölte a nemzetgyűlést, és hitet tett a szabadságharc ügye mellett.¹¹ Rövidesen családjával együtt Zágónba kellett menekülnie. „1849 áprilisában Kézdivásárhelyre költözött át, ahol aztán Csiszér Mózes nyomdabérlő kérésére elvállalta a Székely Hírmondó szerkesztését. Szerkesztői tevékenysége miatta szabadságharc leveretése után rögtön letartóztatták. 1850. április 29-én még mindig letartóztatásban volt, de később vagy a börtönből, vagy esetleg ideiglenes szabadlábra helyezése után megszökött, mert 1853 novemberében személyleírás alapján körözték. További sorsáról nincsenek adataink” — írja róla Árvay József.¹²

A két szerkesztő mellett kevés munkatársa van a lapoknak, s azok sem hivatásos toliforgatók. Általában a forradalom hívei, és a nép között élő emberek; a szükségletek teszik őket időlegesen írással is foglalatosskodókká.

TOLLHARC

A Hadi Lap első számának beköszöntő vezércikkében olvashatjuk: „Mi hírlapot szerkesztünk Csíkban [...] Hargita és Gyimes vadrózsái között. És az önök kebelét bámulat döbbsenti meg ugyebár e merész vállalatlan?” A lap célját taglalva a szerkesztő mindenekelőtt a világszabadság eszméjét, az elnyomott népek testvériségét felvető gondolatokat formálgatja. Elmondja, hogy a Hadi Lap Kelet- és Délkelet-Európa tágabb térségének lakóihoz is szól:

„[...] Varsó, Csernovic, Pétervár, Jasi, Bukarest s Konstantinápoly sötét ege felé is; mert célja lapunknak fényt, sőt derűt sugározni ott, hol sötét az égív a nép fölött; szolgálai álmából ébreszteni a népet, melynek hátán gögös zsarnok ostora pattog, és eltörni a vasbékót, szétépíteni a rabláncot, mely embernek — bármelyik résziben a világnak — lábain csörg.”

A testvérlapban, a Székely Hírmondó első számában szintén a világszabadság harcosaként írja Szabó János:

„Maholnap a népek és a nemzetek az egyenlőség, szabadság, testvériség szent zászlója alatt összeolvadandók, és az önkormányzat biztos karjain [...] felemelkedendők. Ez az emberiség elrendeltetése.”

Ezt a gondolatot egészíti ki, a forradalmi nemzetköziséget a nemzetivel ötvözve, a lap második számában Sámuel Miklós: „E kor saját-

lagos törekvése a nemzetiségek kifejlesztése, a nemzeti önállás és a képviseleti rendszer.”

A világszabadság és a nemzeti függetlenség eszméje a Székely Hírmondó indulásakor már a vezércikkben is első helyen áll, összeolvadva egy másik, szintén kettős vonatkozású gondolattal: azzal, hogy harcolni kell a nép, a szabadság ellenségeivel, s így kell egységet teremteni. Eről tanúskodnak a következő sorok:

„Korunk a küzdelem, a szabadság nemes harcának kora, s míg ebben székely földünk fegyveres fiai elszánt lelkesedéssel igaz ügyünkért csatára kelnek, e szent ügy mellett nekünk is [...] tollal vívünk kell. Tehát tollharc! Igen, mégpedig élet-halálra, minden ármány, gonoszság, képmutatás és önkény ördögi szörnyei ellen, kik az ínség és közelenyomatás napjait szeretnék újból visszavarázsolni [...]. Toli harc az értelmiség ellenségei ellen, hogy a vakító hályog, mit ők a nép szemére erőszakolni szeretnének, soha uralkodó járványbajjá ne fajulhasson. Tollharc a kísértő csábítók ellen, kik sátánravaszággal az egyenetlenség, pártoskodás és árulás konkolyát akarnák az egyetértés, összetartás és honfiúi hűség, szabadság, egyenlőség és testvériség vetette tiszta búzája közé hinteni.”

A Hadi Lap első számának vezércikkírója is a népért lelkesedik, az úri önkényt gyűlöli, s ezért eleve vitába száll azokkal, akik részéről fejcsóváló bizalmatlanságot és gúnyt vár. Elmondja: ne féltsék a lapot, hiszen papírja vastag, mint a csíki vászon, amelyből készült, betűi pedig avatagok, mint a falak, melyek között nyomják. A plebejusi, a népi indulat kergeti a szerkesztő tollára ezeket a sorokat:

„[...] kik még most is csak a kvekkert és frakkot meg a tarka dolmányt ítélgetik, és nem az embert, [...] kik még most is csak a dolgok kérgén rágódnak, belsőjükbe bénézni nem képesek — azok e durva papirosú lapot ne olvassák. A puskatusra s kardra nem termett piskóta markú úrfi potyolat ujjocskáit megsérti a csíki papirosból készült hadi lap.”

Az eszmei kérdéseket boncolgató cikkek, a programadó elvi fejtegetések száma általában kevés, az azonban, ami a beköszöntő írásokból és minden — híreket értelmező, értékelő — sorból sugárzik, az a néphez tartozás, a forradalom ügyének szolgálata. Ilyen értelemben is néplap tehát a Hadi Lap és a Székely Hírmondó. Az 1848-as lapok sorában pedig — hitünk szerint — a radikálisabbak, a baloldalisabbak között van a helyük.

HÍRKÖZLÉS ÉS PROPAGANDA

A hadisajtó célkitűzései között jelentős helyen szerepel a felvilágosító tevékenység, a lakosság és a katonaság tájékoztatása a harctéri eseményekről, valamint a külpolitikai hírekről.¹³ A Hadi Lap ilyen természetű anyagát értékelve, Nagy Sándor, a háromszéki önvédelmi harc krónikása, Gábor Áron hadsegédje úgy látja, hogy Bíró Sándor hazafias buzgalmában „sok kósza hírt való gyanánt közöl; csatáinkat, veszteségeinket nagyítva, szépítve festi”¹⁴. Kristóf György — a filológus tudósi posztjáról — még sommásabban ítélkezik a lapról: „hírei nem megbíz-

ható naivságok”. Igaz, hozzáfűzi, hogy mindez olyan lelki táplálék, amely a népben, a tömegekben „a lelkesedést, a szabadságharc mellett kitaratást fokozni nagyon is alkalmas”¹⁵. A Székely Hírmondóról hasonló megállapításokat tehetne az ítélező utókor.

Úgy véljük, igaztalan volna a történelmi események hűségese, de gyarló krónikásaként „értékelní” ezeket a néplapokat. Éppen így történetieden lenne feladatteljesítésüket a sajtószolgálat mai fejlettségi szintjéről, az időbeli távlat adta fölény álláspontjáról bírálni és elmarasztalni. A múltbéli élet helyzeteket, viszonyokat érlelt, és a kérészeltű, néhány hetes székely hadilapok abból az *életérzésből* őriznek és közvetítenek a mának valamit, amelyet a történelmi mozgásrend keltett az emberekben. Ezek az újságok nemcsak a közvélemény alakítói voltak, hanem elemei, tükrözói is a vélekedéseknek, a közhangulatnak.

Így tehát ahhoz, hogy megértőbben kapcsolódjunk e lapok íróihoz és olvasóihoz, mindenekelőtt át kell éreznünk a félelmet, amelyet bennük a forradalom ügyének veszélyeztetettsége keltett. A cári önkényuralom ugyanis már május elején kiáltványban jelenti be, hogy Ausztria segítségére siet — a Hadi Lap megjelenését pedig egy héttel túegelőzi a cár és a császár találkozója, s egy héttel a Székely Hírmondó megjelenése után már támadnak is Paszkievics fő erői.

A Hadi Lap június 11-i számában már ilyen sorok jelennek meg: „Jósika Jánost [...] Puchner Galíciába küldötte volt segítségért, és ő hazája ellen magos örömmel vállalta el e kötelességet. Visszaérkezett május 20-án Foksin városába; de erőt nem hozott; nagy szomorán lesütött fővel járt a piacon.” E moldvainak mondott hírt egy itáliai hír követi: „A francia tábor Ferrarába állomásoz. Radecki fölszólította a francia tábornok Oudinotot, hogy mikor hagyná el Olaszont? de ő azt felelte, míg a tökéletes csend helyre nem áll, addig nem megy el. Célja ezen tábornoknak az, hogy mihelyt a muszka betörne magyar bon határraira, ő is. nyomuljon rögtön a muszka birodalom megtámadására.” A Székely Hírmondó június 7-én brassói német nyelvű hírforrásra hivatkozva közli, hogy Bem tábornok még május 18-án Újorsován meglátogatta „Osman Bég basát”. Ez alkalommal „Bem a bársonyvánkoson fogott helyet a basa mellett, ki magas szikár férfi, violaszín s fekete sinórral kihányt átilában”. Így tette meg Bem az első nyilvános lépést, amely a magas porta barátságát biztosítja. Ugyanabban a lapszámban színes képekben elevenednek meg azok a tárgyalások, amelyek sorár az angol kormány megbízottja követeli, hogy a román fejedelemségekből vonuljanak vissza a cári csapatok; s kész a következtetés: „Kétségén kívülinek látszik, miszerint Angolhon [...] oltalma alá veendi” a forradalmat és szabadságharcot.

Az angol segítségben való reménykedés — úgy tűnik — még inkább a népi hiedelmek, szinte a mesék és a balladák világához vezérel el. hiszen mint a legkisebb királyfinak, a Hadi Lap szerint a forradalom híveinek is három feltételt kell teljesíteniük: be kell venniük Buda várát, biztosítaniuk kell a vámmentes árucserforgalmat, és végül királynak kell választaniuk az angol királynő valamelyik fiát. A lép szerint: „Kossuth az utolsó föltételt merejében megtagadta. Parancsolt, és a vár rögtön bevevődött, a szabad kereskedés megengedtetett — s ezen két feltétel mellett is megígérhetett” a segítség.

A csíkszeredai lap utolsó, július 2-án megjelent számának az orosz csapatok előnyomulása ellenére is bizakodó harctéri hírei reménykedésről tanúskodnak. Sajnos ezek a tudósítások sem megalapozottak, hiszen ezen a napon a kökösi csatában elesik Gábor Áron, s ez már a forradalmi székely erő széthullását jelzi.

Mindaz, ami e tudósításokból az 1849-es esztendő nyarának közhangulatára fényt vet, még akkor is érdekkeltő és páratlan történeti dokumentum, ha tudjuk, hogy a forradalmi külpolitikai vezetés túlságosan bízott a nagyhatalmak ellentéteiben, s maga is nemegyszer illúziókat melengetve kísérelte meg az angol vagy francia segítség megnyerését. Holott rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy a francia kormánytól nem lehetett segítséget remélni, és Anglia sem a népszabadság védelmezője, hanem az európai reakció támasza: az a szikla, amelyen — Marx szavaival — megtörnek a forradalmak hullámai.

Sok hírnek tehát, amely ma már gyermetegnek, folklorisztikusnak tűnhet, van bizonyos alapja: a felső körök illúziói, amelyek azután a közvélekedésben megszínesednek, megtelnek a népi képzeletből fakadó, de valóságizű elemekkel, s mindinkább telítődnek olyan tartalommal is, amely kitalálásnak, ferdítésnek hathat — meggyőződésünk szerint azonban mindez a végpusztulástól rettegő, önmagát ámító közérzet kivételése. Szép álmokba kapaszkodás, amely a kitartáshoz hitet kölcsönöz; olyan hírközlési mód, amely maga is kapva kap minden erőt adó híresztelésen. Hiszi tehát a szerkesztő is, s így igazként közvetíti a bátorítást váró, az oly sok áldozat, oly sok erőfeszítés végső kudarcától rettegő nép felé. S még valamire kell emlékeznünk: az 1848-as forradalom a mi tájainkon a hosszúra nyúló feudalizmusnak és jellegzetes hűbérrendi társadalmi szerkezetének hivatott végét vetni. A csíkszéki, a kézdiszéki székely közember tehát ebben az újkorba átnyúló „középkorias” világban még kissé a csodavárás földjén élt. Sorsa olyan sanyarú jövővel volt terhes, hogy talán érthető a biztatásra való ráéhezettsége. A hagyományos paraszti társadalmakban keletkező képzelet formálgatta „*külpolitikai hiedelemvilág*” — mert volt ilyen, bár a történelemben nem esett szó róla — ezen a talajon virágzott a legbujábban. Írásbeli lecsapódása, igaz, alig van, de éppen ezek a mi „naiv”, „dilettáns” hadilapjaink értékelhetők úgy is, mint e jelenségcsoport forrásai és bizonyítékai.

MUTATÓ A MÚLTBELI VALÓSÁGBÓL

Hasznos volna arról vitázni: mit ér a nép számára súlyosan válságos helyzetben a reményt élesztgető illúzió. Ez alkalommal azonban csak feltáratlan múltbeli tájakon kívántunk kalandozni s jelezni azt, ami elsőként ötlük a szemünkbe. Ezek közé tartozik a társadalmi kérdések iránt nagyra növekedett érdeklődés és az ebből a hadilapjaink írásaiban, riportszerű beszámolóiban is tükröződő történeti valóság.

Forradalmi hadilapokról lévén szó, természetes, hogy a katona lelkesítése, hősiességének dicsérete állandó téma. Kemény G. Gábor említett tanulmányában (lásd az 1. sz. jegyzetet) külön fejezetet szentel az úr—paraszt viszonyoknak, az osztályharc katonaságbeli változatának, a tiszt és közkatona közötti kapcsolatnak. Azt már idéztük, hogy a csík-

szeredai újság nem lelkesedik a piskótamarkú úrfiakért. Utolsó számában, július 2-án veti fel a Hadi Lap — Vályi aláírású, párbeszédes formájú cikkében — azt a kérdést, hogy szabad-e a honvédet botozni. A felelet:

„Éppen senkinek. És innen mindazok az őrnagyok, századosok, kik a törvényt áthágják, álladalmi bünt követnek el [...]. A honvédeket arról édesgetők zászlóink alá, hogy nincs bot. És midőn mi mégis ellenkezőt teszünk, naponta őket megcsaljuk, s a törvényt is megrontva olymit teszünk mi, [a]mi sat. [!] Például felhozhatnám a keserű súrlódást, mely legközelebről történt a beszercebörgői táborba.”

Társadalmi feszültségről tehát a harcoló egységeknél is szó lehet. A Székely Hírmondó június 17-i számában Sámuel Miklós Háromszék önvédelmi harcáról ír. Ennek a keretében mondja el:

„A forradalom csak a kedélyeket rázta át, mint villanyszikra érintése, különben Erdélyben minden a régi lábon állott. És ez nagy hiba vala [...] A kormányzónak [Teleki József] rendkívüli esetben joga volt hongyülést hívni, és mégis, bár az ő rendszer lassan mozgó gépének rugói széttörtettek, a király székvárosából elűzetett, s nyílt demonstrációk harsányon követelték a hongyülés megnyitását, az csak a forradalom kitörése után két hó múlva történt meg.”

Úgy véljük, ezek a történelmi menet közben kiformalódó keserű szavak éppolyan helytálló ítékezést közvetítenek, mint azok, amelyekben Vay Miklós kormánybiztosról mondja el kárhozzátólag a cikkíró, hogy Erdély viszonyait nem ismerte, s „a székelység szellemét ki nem fürkészte”. Ugyancsak a Székely Hírmondóban — a 3. számban — említik a még megoldatlan székely jobbágy—zsellér kérdést is, azzal az ígérettel ugyan, hogy az országgyűlés első teendői közé iktatta „a nem úrbéri természetű jobbágyviszonyok felszabadítását”.

A felvetődő problémákra nem minden esetben javasolhatnak megoldást; az orvoslás módja bonyolultabb, mintsem hogy azt éppen a hadilapok jelölhessék ki. A már említett radikális demokratizmusra jellemző azonban, hogy a megegyezésre kész „békepartí” és a forradalmi erők közötti feszültséget érzékelve, a köztársaság híveihez csatlakoznak, és várják a még gondot okozó gócok felszámolását. A Hadi Lap június 15-i számában jelenik meg a *Respublicai gondolatok* című cikk; ebben világosan megmondják, hogy az ország forradalmi és a kormány is, tehát: „Most nincs, de lesz respublica, és mihelyt meglesz, legott a sebek megkönnyülnek és a panaszok elnémulnak.”

Sokatmondó az is, ahogyan e lapok a katonáskodó közemberekért lelkesednek. A csíkszeredai lap szerkesztője jó ismerője például az utászegységeknek, és *Utász csapatunkhoz* című írásában ilyenképpen szól róluk:

„Önök 17—18 éves gyenge korú bajnokok megtörték homlokát Erdély alpeeseinek, és meredek gránitsziklák ércoldalain vágtak kényelmes utakat [...]. Hazámnak hű fia! ne resteld bevándorolni Gimes szoros hegyláncait, és látni fogsz ijesztő meredek sziklaoldalakon utászcsákányokkal vésett gyönyörű ágyúutakat; és látni fogsz a Tatros vize jobb és bal partjain alákanyargó 12 szirthomlokzatokon utászásó, -lapát s -csákány által művészileg remekelt oly 12 ágyútelepeket s fedező sáncolatokat, melyekből örök diadal mosolyg alá [...].”

Jóllehet a székely néplapok érthető módon elkeseredett hangon beszélnek a cári intervencióról, az orosz katona számára még sajnálkozó szavakat is találnak. Rendkívül értékes kordokumentumok azok a sorok például, amelyekben a Hadi Lap számol be június 11-én a Gyimesi-passzus táján kelletlenül ögyelgőkről:

„És a pallisádok megett láték két [...] kozákat, csüggeteg fővel és hüveljébe dugott karddal felénk átkukucsálgatni; és láték két muszkát állani fegyvertelenül, sarkig érő zekekaputban, rossz csizmában a vámkapu mellett [...]. Vásároltam én is egy fél kupa bort, a kaput kinyitattam, a küszöbre fölálltam, a muszkákat odaintettem, vállait tapogattam és borral kínáltam. Lelkes fijatal utászaink ágyútalpakat készítvén a szirttetőkön, kérdezték a muszka katonák, mit csinálnak azok a gyermekek ott fönn. A harmincados azt felelte: »melegágyat«, melybe majd ugorkát ültetünk.”

Frissek, a valóság hangulatát híven közvetítik azok az írások, amelyekben megelevenedik a Gyimesi-passzus tájéka, ahol székely határőr fraternizál a furcsa öltözetű, szomorkásan lézengő kozákokkal. A vámnál „a kapu rostéljzaton” keresztül a moldvai kereskedőtől „nádmézet, kovát, fűgét, török pujszkát és bort” vásárló székely katonákról is életteli képet őriz a csiki lap — és az csak természetes, hogy „a vásárló 20—30 legénység roppant háromszoros éljent kiáltott” a boltosra, amikor az a forradalom hívének bizonyult, és kijelentette: „Az österreich császár trekut.”

Az utolsó nagy forradalmi erőfeszítésekre, a küzdelem végső heteire felkészülő népről szintén rendkívül becses adatokat tárol mindkét lap. A hadi készülődés során a kézdivásárhelyi ágyútelepről hiteles tudósítást közöl a Székely Hírmondó június 10-én. Végezetül ebből idézünk néhány sort:

„Ma — június 8-án — egy fontos villámszórónak születésén valánk jelen, egy hatfontos ágyúnak. Anyjának, az olvasztókatlanak méhében láttuk füst és láng kínok között a durva ércdarabokat tűztéjjé olvadva, mint égő vulkán lefojtott mérget, minden pillanatban vad sustorgás és izzó hullámtajtékratban kirontással fenyegetődve forrongani és dühöngeni, de a porcelánagyag téglakebel repedés nélkül dacolt a bel[se]ljében őrző tüzárnak, s a szülészsegédek hosszú nyelű vas műszerekkel folytatták az operációt, mely a szülhetést elősegítse. És most megjött a perc, melyben a világra rohanás órája ütött, és megnyílt a vézuvöböl, s nagy szülöttünknek a számára készen lévő alakbölcsőben éltet adandó lávafolyam lángveres habzásban forrott ki, tűzcseppjeit a földbe ástott idomítóban csorogtatván [...]. És e tűzhabokat [...] szerettük volna a népszabadság gyilkosainak hős vért szomjuzó torkába folyasztani.”

A csíkszeredai és kézdivásárhelyi első lapszámok sok mindennek köszönhetően értékes történeti források. E forradalmi néplapoknak „nem vélin a papírja”, stílusa is fogyatékoságokkal teli, s hírszolgálatá sem annyira a *valódit*, mint inkább az *igazat* — a forradalmat, a szabadság ügyét — kívánta szolgálni. Igénytelen formában, de tiszta hazafiságot, forradalmi emberséget sugározva sorakoznak fel székely hadi néplapjaink is az 1848—1849-es hősi küzdelem rangosabb szellemi hagyományai és jelentősebb forrásai mellé. Ezért idéztük fel emléküket.

A GÉPGYÁRTÓ RAJKA PÉTER

Az anyagi művelődést, a termelőerőket bemutató, elemző história keretében gyakran csak a tárgyak, a munkaeszközök egyre tökéletesedő sora vonul fel a fejlődés tanúja-tükrözőjeként. S mert valóban az eredmény, a megvalósulás a lényeges, érthető, hogy elszűrül vagy éppen homályba borul az eszközteremtő folyamat; holott a társadalmi struktúra elemeinek bonyolult összefüggésrendjében kell olyan konstellációnak adódnia, amely kedvező feltételeket kínál az új megszületéséhez. A lehetőségek valóra váltásában, az élettelen tárgyak társadalmi tényezőkké formálásában pedig nagy-nagy szerep jut az embereknek; azoknak, akik meghallói a kor sürgető kívánalmainak, akik a társadalmi tapasztalat korszerű summázói és új erők felszabadítóiként munkálnak életünk gazdagításán. E gondolatoknak megfelelően szólunk a következőkben a mezőgazdasági gépekről, az ipari forradalom nyomán változó agrárius viszonyokról és elsősorban a gépkonstruáló szakemberről, Rajka Péterről.¹

MAROSVÁSÁRHELYI INDULÁS, BÉCSI FELKÉSZÜLÉS

Rajka Péter életútjának Marosvásárhely az első stációja. Ez a város a XVIII. század végére már szállást tud adni a Nyelvművelő Társaságnak, otthonává válik a Királyi Táblának, és gazdasági téren is előbbre lép. Erről vallanak Aranka György 1804-ben papírra vetett sorai: „Csak ezelőtt 57 esztendővel, mikor elébb szerencsém volt ez várost megemélni — milyen volt ennek ábrázatja? Ha akkori gazdáink ma előjöhéne — meg nem esmernék a magok telkeket. Felöltöztette a békesség itt és szerte a hazában a faluknak hegyeit szőlőkkel, faluit házokkal, csűrökkel, istállókkel; a várost pedig palatákkal, és selyemruha fedi az ő népeit. Bétöltötte a gazdagság és ellepte a fényesség a mi földünknek lakosságait!”² Borosnyai Lukáts János 1836. évi városképében a régi és az új Vásárhelyt összehasonlítva írja, hogy hajdan:

Csak annyi kőház volt, amennyit rakhattak
Csak a fazakasak, s ezek tapasztattak.
Most, ki néz piacunk észak ház sorára,
Emelheti szemit magos palotára...
Piacunknak ezek a magosb díszei,
De többek a házok két emeletjei,
Melyeknek aljai tömve portékákkal,
Áruló boltokkal, sok című jel-fákkal.³

Piaca kövel kirakott, s a tanácsház mögött még sorban állanak a céhek árusító színjei. Lakóinak számajeléri a nyolcezetet, és jóllehet a kereskedők a tehetősebbek (1812—14-ben a 29 kereskedő család fizeti a legtöbb adót)⁴, a céhbéli mesteremberek száma is növekvő; közben új iparágak művelői szintén otthonra találnak a városban.

Ehhez az utóbbi társadalmi csoporthoz tartozik az apa, Rajka Péter, aki puskaműves, céhének előjárója. Ő maga maroszentgyörgyi paraszti foglalatosságú szülők köréből emelkedik városi polgárrá. A Rajka famí-

lia háza (elől földszintes és hátul emeletes, amelyet az 1940-es években bontottak le) a valamikori Kálvária utcában állott. Itt teltek el az ifjabb Rajka Péter gyermekévei. Születésének időpontját tévesen tették az 1808-as esztendőre, a helyes dátum: 1807. február 11.⁵ Az iparúzó polgárcsalád az értelmiségi státusz felé irányítja a fiút, aki a helybeli református kollégium növendéke, majd 1829-ben a királyi ítélőtábla írnoikai sorába lép, és hivatalnoki létformában él mintegy hat éven át.

Több jel mutat azonban arra, hogy a gyermekként apja műhelyében gépmintákat, gépeket készítő Rajka nem leli helyét a neki szánt életpályán. Annyi nagy jogász egyéniséget felnevelő városában őt úgy ismerik meg a vásárhelyiek, mint „gépelyekhez”, mechanikai szerkezetekhez értő embert. Jellemző módon a híres-nevezetes Bodor-kút megjavításának lehetőségéről is csak akkor mondanak le véglegesen, amikor azt Rajka Péter sem tudta újra megszólaltatni. Az Erdélyi Híradóban 1837 őszén megjelent, szülővárosában írott tudósítás szintén az anyag formálásában való kiválóságáért említi, elmondván, hogy talentumát gyermekésztől fogva nemcsak kimutatta, „hanem szünetlen munkával is fejlesztvén, s a mathezist, phisicai, chemikai leckék hallgatásával szerzett ismeretekkel párosítva, a mai napig is mindenben haladva annyira ment, hogy nemcsak minden muzsikai szerszámokat, hanem majd mindenféle mestermívet pontosan s csinosan, jó ízléssel meg tud készíteni; [...] amidőn ezen készsége tökéletesítésére Bécsbe szándékozik, ha isten a szerencsés kezdetnek kívánt véget ad, hazánk egy ritka mechanikust várhat. Ezen célja elérésére igen szép és jó guitárokot is készített, melyek közül némelyek végetlen strófos kolcsúak, amelyeneket igen csinosan hegedüre is fel tud tenni. Van nála szép kézi malom kis mása s több egyebek is. Munkásságbeli állhatatosságának próbája egy biliárdpálca, melyet kétezer különféle apró, csaknem búzaszemnyi fából úgy rakott mosaik-módra öszve, hogy a sok különböző egy erős — s az idő változásaitól csaknem független — egész.”⁶

Különcködő ifjú ember tehát Rajka, aki mechanikai, kézügyességi gyakorlatokra, játékokra vesztegeti idejét. Azon az úton halad, hogy az olyan „ezermester”-eknek a sorába lépjen, akiket éppen amiatt övez a mindennapiságból kiemelkedőnek járó fejcsóváló elismerés, mert az erdélyi társadalom megkövült feudális szerkezete nem nyújt teret a gép-tervezőknek és nem serkenti alkotásra, nem támogatja megfelelő anyagi feltételekkel a műszaki értelmiségieket. Ugyanakkor azonban a közvetlen környezet, a szülőváros — céhiparát fejlesztve, módosodva, a szellemi élet kiválóságainak otthont nyújtva — a műszaki fejlődés igényét is megszüli, hozzásegít a szaktudáshoz, és közvetíti a reformkor — polgári jövőt idéző — gépimádatát.

Az Erdélyi Híradó tudósítása Rajka matematikai tanultságára utal. A mostoha sors azáltal válik ajándékosztóvá Rajkához, hogy Bolyai Farkast a középfokú oktatásban rekeszti meg, és ő ifjú tudósok akadémiai szintű oktatása helyett a kollégiumban és a tanári szállásán nevel, formál vásárhelyi fiatalokat,⁷ akiknek jósorsában Rajka Péter is osztozik. Tanul tőle matematikát, fizikát, vegytant, és azt is neki köszönheti, hogy a pótcselekvésként kiélt műszaki foglalatosságát élethivatássá avathatja. Bécs magasabb szintű főiskolájára készülhet, éppen mert „Bolyai Farkas felismerte benne a tehetséget, és ennek megfelelő más életpálya válasz-

tására ösztönözte”, mivel sohasem tudott belenyugodni abba, hogy a kiváló technikai képességekkel rendelkező tanítványa mint kancellista, aktákat gyártson.⁸ Tanára segítségével jut hozzá, feltehetőleg, valamelyes ösztöndíjhoz és a szegény sorsú erdélyi diák másik segítő eszközához: a mentorsághoz. A marosvásárhelyi tékaalapító kancellár unokája, az akkor tizenhét éves Teleki Samu mellé kerül nevelő- és tanulóúrnaként. Vele együtt utazik Bécsbe⁹ és végzi el 1836—1839 között a műegyetemet.

Életének e második színterét már erősebb fények ragyogják be. A családi hagyomány szerint — Teleki Samu révén — rövidesen az előkelő világ szalonjaiban is megfordulhat. Tanulni és tapasztalni sokat lehet Bécsben, hiszen ha az osztrák főváros a tőkés jellegű gyáripárteremtésében mögötte is marad nyugatibb versenytársainak, már nem csupán a céhműhelyek zárt, kisszerű világát őrzi, hanem a gyáralapításra is mind nagyobb a kedve. Bécsben azonban az értelem szintén nagyobb próbát vállal, s a siker ugyancsak többet jelent, mint Erdélyben. A kortársi méltatásban a tanulóéveket e szavakkal jellemzik: „mint a polytechnikum egyik legszorgalmasabb tanulója, már akkor figyelmet ébresztett ritka találékonyságú eszével, ügyességével és gyakorlottságával a gépészethez tartozó kézművességek minden ágaiban”¹⁰.

Tanulmányai befejeztével, 1839-ben, Waldeck hercegnő a jeles matematikus és fizikus báró Andreas Ettingshausen¹¹ figyelmébe ajánlja Rajkát. Ettingshausen — megszemlélve az erdélyi diák „egy kézművét” — „az ifjú embernek azon esetben, ha Bécsben marad, szép állást ígért”¹². A manufaktúrákat fejlesztő, gyáripárt telepítő ipari gócpontban, a hatalmas birodalom centrumában megkísérti tehát Rajka Pétert a bőségben, a hatalom birtokosainak dédelgetésében élés lehetősége, biztonsága és a felködlő hírnév csábítása. Minde ezért csak gépeket kell gyártania, valójában tehát ki kell bontakoztatnia tehetségét, meg kell valósítania önmagát, kedvére való alkotásokban keltve életre álmait.

A választás dilemmája azért lehetett mégis kínzó, mert a másik oldalon a szülőföldhöz való hűség s az a szemlélet növesztette a vonzást, amely a gép-alkotó létben csak úgy látott értelmet, ha azt a köz javára áldozzák, ha az a nép felemelkedését, a haladás előmozdítását munkálja. Rajka döntése: minden ajánlatot visszautasít, „hazájának óhajt szolgálatot tenni” — mondja —, és „hazafiúi kötelességének” tartja, hogy Erdélybe visszatérjen. Feljegyezték: a „jó német tanár megmosolyogta Rajka jövődó terveit, s figyelmeztette, hogy meg fogja bánni, hogy ez ajánlatot nem fogadja el, s hogy egy olyan országban akarja kezdeni az életet, hol a gépek használatát még nem ismerik”¹³. Ezzel ér véget a bécsi közzjáték, a felsőfokú elméleti felkészülés és az életet vezérlő értékrend kikovácsolódásának korszaka. Mert a döntésben — az önkényuralom nyugalma helyett a küzdelmes szabadságra szavazásban — ez is benne foglaltatik.

A REFORMKORI, KOLOZSVÁRI „DERÉK GÉPÉSZ”

A „szolgálat” színteréül Kolozsvár kínálkozik. A reformeszmék fészében, a szellemi és politikai küzdelem centrumában, a tőkés ipárépítésének szerény kísérleti telepén szeretné Rajka Péter megvalósítani álmát: a gépgyártó fabrikál. Az induláshoz szükséges szerény tőke azonban

csak lassan gyűl, és Rajkának először másoknál kell munkát vállalnia. Ennek az életszakasznak a gondjaira Bolyai Farkas 1840. június 5-én írt leveléből következtethetünk. A vigasznak szánt, de a tanítvány keserűségét visszhangzó sorokból megtudjuk: mestere örvend, hogy Rajkának „bizonyos kenyere van”; majd hozzáfűzi: „nekünk szegénylegényekül a Miatyánkban kért mindennapi kenyeret csak valamiféle napszámmal lehet megszerezni, az nálunk csak Ideálnak maradván, hogy szenvedély szerinti munkánkat megfizessék, tehát csak az a kérdés, hogy több időkre kösse-e le magát bizonyosért, vagy bizonytalanságban képzelt szabadon várja naponként az újabb rövid köteleket? Ezen apró függések, mint a szűnyogok, balhák, alkalmasabbak egy szembe álló ellenségnél. S a nem vásárra dolgozónak becese itt mikor lesz, s ki fizetheti s fizeti meg? S akármely tűzszárnyakat is a végin a földre lehúzó mindennapi gondok a szabadság arany egében is elárasztanak.”¹⁴ Rajka ismét a „bizonytalan” életformát választja: és sikerül is 1840-ben a Felső-Szén utcában megnyitnia gépműhelyét, amelyet a kor haladó sajtója később oly büszkén emleget és nemegyszer „gépgyár”-nak nevez.

Gelléri Mór így írja le Erdély első mezőgazdasági gépgyártó vállalkozását: „Gyára egy szerény épület volt, szerény és kezdetleges berendezéssel. A vasöntőde fúvóját emberi kéz hajtotta, mégpedig pénz- és időpazarlás mellett 12 ember felváltva, négyenként dolgozva majdnem 24 órán át. Ekkora erő természetesen nem mutathatott fel nagy eredményt. E kis gyár különben nemcsak gazdasági gépgyár volt, hanem egy univerzális gyár; innen származott a tulajdonos »ezermester« elnevezése is.”¹⁵ A szűkkörű technikai lehetőségeket biztosító műhely valóban nehezen tudott a szakosodás útjára lépni. Tulajdonosa kénytelen volt bármilyen munkát, feladatot vállalni. „Ezermester”-kedve igazítja „tökéletesre” például 1843-ban a kolozsvári Redoute fedelén levő torony óráját; és ugyanabban az évben a Monostor-kapui toronyóra megjavításával is megbízzák, majd ugyancsak ő ígéri, hogy újat készít.¹⁶

1845-ben Rajka Péter — „a bécsi összművészet (politechnika) egyetemében tanult erőművész” — termékeit ajánlva elmondja, hogy műhelyében mindenféle „fa-, vas-, esztergályos és sárgarézből művek készíttetnek”. Vállalja tizedes mérlegek, „vaspléh” kemencék, fa- és vascsavarvágók, „esztergák”, mérnöki eszközök s műszerek készítését is. Alkalomszerűleg a manufaktúraipar számára gyárt termelőeszközt. Saját találmányai például azok a selyemgombolyító gépek, a „régieknél sokkal célszerűbben használható selyemmatollá”-k, amelyek már 1842 óta jó eredménnyel működnek a kolozsvári „selyemfilandá”-ban.¹⁷

A szakosodásra, a mezőgazdasági gépek gyártására irányuló törekedés azonban állandó jellemzője marad. Kezdetből fogva készít vaskéket a legváltozatosabb célokra; így például irtóéket (három vagy öt vassal), töltőtőgető ekét (mozdítható kormányokkal), kertásásra való ekét is, a nevezetessé váló váltóékéi mellett. Termékei közé tartozik a kétsoros vetőgép, „mely törökbúza- s répavetésre az eddigieknél célszerűbben használható”; a szecskavágó, „mellyel egy óra alatt 2 ember segítségével 250 véka 1/3 hüvelyk hosszúságú szecskát lehet vágni; a törökbúzafejtő gép, mely a szemet a csuszától tökéletesen elválasztja s 2 ember segítségével 10 óra alatt 100 véka szemet fejt”; a burgonyaszéletelő, a ka-

pálogép stb. Külön kell említenünk cséplőgépét, amely a Seidl-félének javított formájú változata.¹⁸

Az árugazdaságra áttérő, a mezőgazdasági termelés technikájának színvonalát korszerűsítő birtokosok immáron helybeli géptervezőtől is beszerezhetik a növénytermesztést forradalmasító eszközöket. Az évszázados formákból kitörni vágyó Wesselényi Miklós és kiváló gazdaságvezetője, Kelemen Benjámín él is ezzel a lehetőséggel. 1844-ben például arról ír Wesselényinek, hogy Rajka kétféle szecs kavagót készít: „A kisebből, ha kettőt vesz, az ember annyit vághat, mint a naggyal, és ezzel csak egy ember, amazzal három dolgozik”. 1846-ban pedig Wesselényi Miklós a következő sorokat rója Wesselényi Ferencnek: „Rajkának íratok egy szecs kavagóért, melyre nagy szükségem van.”¹⁹

A feudalizmus szerkezeti rendjében azonban nehezen teremődnek meg a tőkés jellegű mezőgazdaság formái. A gépek, amelyek — Lenin szerint²⁰ — éppen ennek a folyamatnak a serkentő, előmozdító erői, még igen szűk felvevő piacra számíthatnak. Nincsen tehát bővében a vásárló, és joggal írhatja Kővári László: „Gépelyek dolgában vékonyan állunk. Legügyesebb gazdáinknál akad még itt-ott egy szecs kavagó; úgyhogy derék gépészünk, Rajka Péter úrnak Kolozsvárt, minden érdemei elismerése dacára is, 10—12 egyénre terjedő gyárában alig van mit dolgoztatnia.”²¹ A kereslet tehát nem elégséges ösztönző erő, és 1843-ban az a hír járja, hogy Rajka, „ezen nagyon jeles gépész hazánkfia, illő gyámolítás hiányától kényszerítette Erdélytől búcsút venni s Istentől nyert s maga igyekezetével s áldozataival kiképzett talentumát nagyobb színpadon kamatoztatni szándékozik.”²²

A föld művelőit a fejlett termelőeszközök alkalmazásában a tőkefelhalmozás folyamatának elmaradott volta, a tőkehiány gátolja. Az erdélyi birtokosoknak, a módosabb paraszti rétegeknek a kereslet szűk volta és a befektetésekben, vállalkozói módra kockáztatható tőke elégtelensége éppen úgy fő gondja, mint a helyi gépgyártó iparnak. Rajkának „nincs műveiben heverhető tőkepénze”, és ennek egyes következményeit már a kortársak is észlelik. 1845-ben írják róla: „Egyszer jó reménység fejében, minden erejét összeszedve számos mesterlegényeket fogad, anyagokat gyűjt egybe, több eszközöket és erőműveket készített; de pénze csakhamar elfogy, legényeit kénytelen elbocsátani, és pénze hónapokig hever a készen lévő, de vevőkre nem talált művekben. Máskor a megrendelések egymást érik, de azokat föl nem vállalhatja, mert legényeit már elbocsátotta, újakat egykönnyen összeszerezni nem lehet, a megrendelők pedig várni nem akarnak. Ilyen szerencsétlen szélpontok között oscillál a pénz és pártfogás nélküli legjobb erőművész is.”²³

A termelő és a fogyasztó, a vállalkozó és a szabad munkaerő kapcsolatrendszerének évszázados szerkezeti rendjét kell felbomlasztani, tőkére alapozódó új viszonyokat kell tehát kialakítani. Az új igényekre még a kereskedelem sincs felkészülve, és bármennyire „univerzális” jellegű Rajka műhelye, sokszor szorul rá olyan gyártmányokra, amelyeket nem vagy csak lassan, nehézkesen szállít az áruközvetítő szervezet. Hadd idézzünk néhány sort Rajkának az egyik megrendelőjéhez írott leveléből: „Nagy nyughatatlanságak között vagyak, mivel a triebre illendő aroncsvasat egész Kolozsvárt nem kaphatok; a kereskedő ma s holnappal

biztat, de mind ez ideig még nem érkezett meg — s ezen okból bizanyas üdöt nem határozhatok...”²⁴

A feudalizmus zárt, tilalmakkal körülbástyázott erődökbe, céhekbe tömörítette az iparúzókat. Az, aki manufaktúrát, fabrikát kívánt alapítani és a céhek szabályrendjétől független, tőkés jellegű vállalkozói szervezetben akart dolgozni, szükségszerűen ütközött bele a régi, privilegiált iparosok ellenállásába. Jellemző módon hiába sürgeti 1837-ben, 1840-ben a városi tanácsot Szábel Menyhért, majd Szábel Boldizsár gazdag kereskedő polgár, hogy bőrgyár létesítésére adják már ki az engedélyt; az erős tímártestület ellenállása következtében tervük meghiúsul. A példák szaporíthatók volnának, de meg kell elégednünk a Rajkát közvetlenül érintővel. 1844-ben „a nemes lakatos, puszkacsináló és üveges egyesült céh” határozatot hoz: „Miszerint ha közülünk akármelyik mesterember Rajkától eljött legénynek munkát adna, az általunk meghatározott 12 forint 30 krajcár büntetés[t] rajta rögtön a nemes céh felvehesse.”²⁵ A következő évben visszatérnek ugyan erre a Rajkától a képzett munkaerőt valójában elzáró határozatra, s a jegyzőkönyvi bejegyzést is törlik; az ellenséges érzület, a fabrika elleni harcnak ez a formája azonban teljesen a későbbiekben sem enyészik el.

Ahhoz, hogy Rajka úrrá lehessen a nehézségeken, mindenekelőtt a pénztelenség kötelekeiből szeretne kibontakozni. Ő maga írja: „hazámnak az erőművészi pályán nem kis szolgálatot tehetnék, ha a mostoha sors akaratom s ismereteim működését a vagyontalanság bilincseivel szűk korlátok közé nem szorítaná. Hazám iránti forró szeretetem ösztönze e zsarnok dacára is minden mostoha körülményekkel megküzdennem”.²⁶ Ennek a harcnak szintén szükségszerű formája az egyleti úton szövetkezett haladó erők igénybevétele. Jellegzetesen reformkori az a mód, ahogyan Rajka a „részvényes gépgyár társaságot” elképzei és szükségességét a köz érdekeivel magyarázza. 1845. július 29-én tárgyalja az Erdélyi Gazdasági Egylet Rajka Péter beadványát, amelyben elmondja: „Növekedő szükségseink, állapotunk javítása, a polgáriasodás kívánatai egyenlően hatalmasan követelik eddigelé egyetlen keresetmódunknak a ifmezőjgazdaságnak felvirágoztatását.”²⁷ Érvelésében szerephez jut tehát a gép megnövekedett jelentősége és a helyi gépgyártás hasznossága is; hiszen — szerinte — igen-igen költséges messziről, például pesti gépgyárból hozatni súlyos, nagy térfogatú eszközöket; a látatlanba rendelés csálóka dolog, szerencsejáték; a javítás pedig nehézkes vagy éppen lehetetlen, távoli lévén a gép készítője. Az Erdélyi Gazdasági Egylet — a terv szerint — öt éven át támogatná a vállalkozást azzal, hogy előmozdítaná tagjai sorában 3 ezüsterforintos, névre szóló részvényeknek a megvásárlását. Ezek valójában kamatmentes kölcsönnek tekinthetők, vagy még inkább előlegnek, amivel — esetleg kipótolva — gépet, eszközt, szerszámot vásárolhat majd a részvényes Rajka műhelyében. Osztalékról, nyereség-részesedésről, a részvénytársaság oly lényeges tartozékáról szó sem esik, és nem is eshetik, hiszen közügyről van szó. Így érzi, tudja ezt Nagy Samu is, aki mérnök, s 15 forintot adományoz közcélra, megszabva: ebből 3 forintot egy Rajka-részvény megvásárlására fordítsanak.²⁸

Az aláírások azonban nem nagyon gyűltek, s az erdélyi módra elgondolt tőkés jellegű iparteremtés kudarcot vallott. Így a szegénység, a küszködés végig kísérője az 1840—48 közötti életszakasznak. Mégis szép

évek ezek, hiszen akad siker is, a nehézségek ellenére csak gyökeret ereszt egy addig sohasem volt intézmény, és megalkotóját a társadalom legjavának megbecsülése övezi. Sokan szeretik, harcostársuknak tekintik, „zseniális eróművésznek”, „derék gépészünknek” titulálják, és számítnak rá, a gépészetet jelölve ki ráeső frontszakasként. Itt-ott győzelmek is születnek, bizonyítva, hogy tud értéket alkotva-adva megfelelni a bizalomnak. Az Iparegyesület például ünnepélyes hangú levélben értesíti 1845-ben Kolozsvár város tanácsát, hogy az iparmű-kiállításon Rajka szecskavágója tiszteletdíjat és köszönő oklevelet érdemelt ki. Ezt az átíratot a város vezetősége Rajka jelenlétében olvassa fel, és a sikerrel mind a sajtót, mind az iparosok testületeit értesíti.²⁹

Az Erdélyi Gazdasági Egyesület több ízben is támogatására méltónak ítélte Rajka Pétert, és 1844-ben a legjobb ekének kijáró címet az ő munkája nyerte el. „A Bach Vilmos eszméje után — olvashatjuk — Rajka, derék eróművészünk által némi csekély módosítással készült eke legkevesebb vonóerőt követelt, s körülbelül ugyanolyan földben, ugyanoly mély és széles szántás mellett 80, sőt 100 fonttal is kevesebb vonóerőt igényelt a Zugmeyer-féle ekénél.”³⁰ Az egyesület versenyein máskor is díjat nyer ekéivel, vagy pedig együtt ül a bíráló bizottságban Kelemen Benjáminnal; és a közgyűlés a külföldi minta-cséplőgép megrendeléséről is lemond, hallván, hogy Teleki Domokos amúgy is szándékozik egy ilyen gépet készíttetni Rajkával.³¹

Így éri meg az 1848-as esztendő, amelyben az iparfejlődést gúzsba kötő önkényuralom, valamint a kibontakozást gátló feudális termelési viszonyok szétzúzására tesz javaslatot a történelem. Rajka Péter szavazatára természetesen szintén számítani lehet. A ráosztott szerep kedvére való. A kolozsvári fegyvergyár igazgatójává nevezik ugyanis ki, és itt talán rövid ideig Gábor Áronnal együtt dolgozik. A forradalom leverése után örülnie kell, hogy a győzedelmes császári parancsnokság megelégszik 340 forint „hadisarc” kirovásával.³²

Vannak történeti-társadalmi folyamatszakaszok, amelyekben az adott szociális struktúra harcra készítő feltételeket kínál, s így kedvez az egyéniség kibontakozásának, az alkotó embernek. Rajka életének reformkori időszaka ilyen. Neki is éreznie kell az egész társadalomra ránehezülő gyötrő elmaradottságot, a szellem szabad kibontakozását korlátozó önkény súlyát. Mindezt azonban a széles rétegekkel együtt érzi, és velük, a néppel együtt indulhat harcba. Az úttöréssel, a haladásért vállalt cselekvéssel megnövekedhet az ember, sorsa pedig a közösséggel való egyéforrottságban értelemmel telítődhet, de a nehézség, a küszködés és kudarc is sokasodottan válhatik az élet velejárójává. Az újítónak — ez esetben a gépgyártó feltalálónak — számolnia kell a régi szerkezet ellenállásával, szembe kell néznie a még nem ébredők közönyével és a régít védelmezők szembefeszülésével. Nemcsak alkotnia kell tehát, hanem küzdenie az alkotás feltételeit jobban biztosító viszonyokért. Ezért nagyobb ezekben a történeti szakaszokban az erők pazarlása, gyakoribb a megtorpanás, a torzóban maradt életmű és a kudarcoktól megtört ember tragikus hullása; de ezért nagy — s ez a döntő — az egycélúak egymáshoz sodródása, erős az összefogás és erőt adó a közös célokért lelkesülés öröme. *Rajka Péter életének a reformkar a nagy szakasza*, amikor lát-

szólag a legtöbb a nehézség, mostoha az újíto sorsa, élethelyzete, de ebben a harcban megnövekszik, példát sugározóvá válik „a régivel” bírózó „derék gépész”.

SIKER ÉS TENGŐDÉS

Rajka még javakorbéli, alkotóerejének teljében levő férfi, amikor — a forradalom leverése ellenére — megvalósul a polgári társadalom. Ennek a termelőmódnak a keretei között tevékenykedik dologtevő, gépgyártó életének további háromnegyedében. Olyan világban, amelyben a forradalmi romantika fényeitől, melegétől megfosztottan árnyékosabbá hűvösödik, haszonelvűvé szürkül a világ. Igaz, ki is tágul; a lehetőségek megnönek, és a tőkés rend piacán, az ártermelők vásárán harcba indulhat az úttörő, az elsőnek vállalkozó is. Sajnálatos módon azonban sem Rajka, sem műhelye nem vív alkalmas vagy éppen előnyös fegyverzettel ebben a küzdelemben. Erről is szükséges néhány szót ejtenünk a következőkben.

Mindenekelőtt számításba kell vennünk, hogy a mezőgazdasági gépek iránti kereslet megnő, hiszen például az ingyen jobbágyrobotját veszített földesúrnak létérdeke a fejlettebb technikai eszközök munkába állítása. A parasztság gazdaságaiban is nagyobb szükség volna korszerűbb mezőgazdasági felszerelésre. A kibontakozó erdélyi kapitalizmus azonban nemcsak az önkényuralom terhét viseli, hanem az átmeneti kor nehézségeivel szintén igen súlyos küzdelemre kényszerül. A tőkefelhalmozás alacsony szintje és más tényezők is gátolják a fejlődést; hiszen Erdélyt továbbra is arra kárhoztatták, hogy a nyersanyagforrás és a Habsburg-birodalom ipari termékeinek felvevő piaca szerepkörét vállalja. Jellemző tehát, hogy bár sokasodik a gépvásárlók száma, nő a kereslet, a feudális maradványokkal teli, válságos helyzetű erdélyi földművelés gépfelvevő képessége továbbra is igen kicsire méretezett. Sokatmondó, hogy egy negyedszázaddal a forradalom után, 1874-ben a faekék aránya még mindig 98%-os; a vasekék száma összesen 3967 darab. A vetőgépek száma 396; arató- és kaszálógépből 72-t számláltak össze. A cséplőgépek megsokasodtak ugyan, de így is csak 131 van belőlük, és a „gőzcséplő” sem több 28-nál.³³

A kínálat viszont igen gyorsan fejlődik. 1854-ben már megalakul Kolozsváron az Erdélyi Gazdasági Egylet géphozató és gépészeti szakosztálya, amely Bécsből, Londonból rendel, állít ki és árusít mezőgazdasági gépeket. Ugyanakkor például a kolozsvári kereskedők is szívesen vállalják a külföldi gyárak képviselőit; a hetvenes években pedig a Vidacs és Farkas pesti cég lerakatot, a Marshall Sons és társa, a Clayton és Shuttleworth, valamint más gyárak is ügynökségeket létesítenek Kolozsváron. A hatvanas években Gubicz pesti gépgyártó már ugyancsak e városba kíván leköltözni, Jankó Vince pedig meg is nyitja gyárát, ugyanazt termelve, mint Rajka.³⁴ Nagy János — az Erdélyi Gazdasági Egylet titkára — „hiteles” adatok alapján a következő „gépbehozatali” helyzetképet rajzolja meg az 1858. esztendőre: a kolozsvári kereskedők és az EGE géphozató szakosztálya, valamint Rajka az erdélyi mezőgazdaságnak 26500 forint értékű gépet szállítottak. Feltételezve, hogy „Erdély

más útvonalain ezen más mennyiségnek felét hozták be, tehát ekkor, 1858-ban Erdélyben forgalom- és használatba jött 39750 frt árú [mező]-gazdasági gép³⁵. Ebből azonban Rajka Péter részesedése — ugyancsak a titkár szerint — csupán 2500 forint értéket képvisel.

A piac szűk és a kínálat egyre bővül. Rajka versenyképessé csak úgy válhatna, ha a gépi nagyiparra alapozva a gyártást olcsóbbá tevő korszerű technikát honosítaná meg. Az ő iparvállalatának műszaki színvonala azonban hovatovább mind elavultabbá válik. Az a sajátos helyzet következik be, hogy míg 1848 előtt, a céhes mesterekkel szemben ő a műszaki haladás úttörője, addig a forradalom után már régiessé és versenyképtelenné váló termelési formának, kisüzemnek a tulajdonosa, és így lényegében egy túlhaladott fokozat képviselője.

A „gyár” 1861. évbéli leírása tanúsítja, hogy ha ködösen is, de a kortársak szintén érzékelték ezt az utóbbi jellegzetességet: „ne gondolják gazdatársaim, hogy ez [a gyár] nagyszerű épületek összege, mely egy negyedrészt várost foglal el, hol a száz tűzhely mellett százak forognak és dologznak; hol a gőzkatlanok s a gőzerő hajtotta csoda műgépek és eszközök zaja elnyomja a beszélők hangját, s a sok gyalu, fűró stb., mintha egy csodás titkos erő adna nekik életet, mozgást, magokra látszanak dolgozni; nem, az emberi ész és mestersége bámulatos termékeire itt nem találunk; a Rajka úr gyára egy szerény épület, s ami benne van, mintha primitív állapotban volna és nem is gyanítaná, hogy a víz gőze minő erőt és gyors mozgást fejt ki. A gyár magas helyen fekszik, távol a folyótól, minélfogva meg van fosztva azon előnytől, hogy gyár-munkájában vízerőt használhasson.”³⁰ 1869-ben pedig így számolnak be róla: „Gyári felszerelményei inkább a szűkkörűség jellegét viselik magukon, s ki ezt látja, alig ismerné fel bennök a műhelyt, mely Erdélynek mondhatni legjobb gazdasági gépeit állítja ki. A főépület egy nagy helyiségből áll, hol a szükséghez képest 6—8 asztalost, 4—6 lakatost, 2—3 fa- és vasesztergályost, 2 kerekest látunk elfoglalva, s ehhez van ragasztva a két tűzű kovácműhely. Öntödéjében egy nagyobb és egy kisebb olvasztókemence áll, melyek 30—40 mázsa öntvényt szolgáltatnak egy nap alatt, de 1—2 formázó legény dolgozván mellette, csak 3—5 hétben egyszer hozatnak működésbe. Ez alig 20 munkásból álló személyzet évenként 8—10 ezer frt értékű gépet állít elő, mely az erdélyi szükségletnek egyhatodát vagy nyolcadát fedezi...”³⁷ A termelés értéke — változatlan műszaki szint mellett — növekszik ugyan 1861-gyel összehasonlítva, az erdélyi gépigénynek azonban változatlanul ugyanakkora hányadát elégítik ki a Rajka-termelvények.

Maguknak a termelt eszközöknek a bemutatása előtt még be kell számolnunk arról, hogy miként sikerült 1848—49 után egyáltalán újra megkapaszkodnia a kis műhelynek és gazdájának a vállalkozói státuszban. A forradalmat követő időben csak lassan bontakozhatott ki ismét a géptervezés és -gyártás. Rajkát ekkori botorkáló léptei elviszik valamikori pártfogóját támogatni, s egy jóbaráttal kóborolva, a szegénységből való menekedés útját keresni. Mikó Imrének köszönhető — a családi feljegyzések szerint —, hogy Rajkát a diadalmaskodó és bosszút forraló önkényuralom nem büntette súlyos fogsággal. A forradalmi események és a felesége halála következtében búskomorrá váló Mikót, akit környezete a megőrüléstől féltett, a hálás Rajka naponta felkereste, és tech-

nikai problémák kidolgozásával, együttes fúrás-faragással sikerült is az élet, majd a közügyek iránti érdeklődését felkeltenie. 1850 tavaszán és nyarán pedig Debreczeni Mártonnal — a híres bányamérnökkel — járta Kolozsvár és vidéke határait, hegyeit, völgyeit, geológiai kutatásokat végezve. Céljuk olvasztótégelyhez, vas és acél olvasztásához alkalmas, tűzálló agyag felfedezése volt. „Katlant” is készítettek, s vagy 70-féle vegyítéssel kísérleteztek, együtt dolgoztak, felhasználva Debreczeni új rendszerű „centrifugál fúvó”-ját is. (Nem érdektelen, hogy Rajka a talált tűzálló agyagból az 1855. évi párizsi kiállításra is küldött mintát, ami iránt igen érdeklődtek: „Nagy mennyiségben találtak-e? és hol? messze-e a várostól? és lehet-e szekérral exportálni”)³⁸

Rajka a közügyektől sem vonult vissza. Amikor megalakult a Kolozsvári Kereskedelmi és Iparkamara, elnökévé Dietrich Sámuel „vasárus”-t jelölték, a másodelnöki tisztséget pedig Rajka Péter töltötte be az 1851—1857 közötti években.³⁹

Időközben a gépgyártó műhely felőlti forradalom előtti arculatát, és kereteiben, különösen a kezdeti években, ismét az „univerzális” jelleg uralkodik. Mindent termelni kell benne, amit rendelnek, és az ezermes-terkedő korszak sok eleme visszatér. Jellemző, hogy 1854-ben Kolozsvár városa a Redoute és a ferencesek számára dolgoztatva, Rajkára osztja ki — háromévi szavatosságot igényelve — az órákészítés feladatát. A gyulafehérvári székesegyház számára szintén készít toronyórát („melynek legkisebb szegét is ő fogja előállítani”), gyárt önműködő olajozót, tűzifecskendőt, a „kolozsvári lyceum” nyomdája vele készítet egy kézi sajtót, de gyári felszerelést, malomberendezést is szállít. Javítást vállal, és igen jellemző a következő újsághír: „Rajka Pétert [...] azon kitüntetés érte, hogy a vasúti angol mérnökök csekély javítani valót bízván rá s munkáját kitűnőnek találván: csakhamar néhány száz forintnyi megrendelést tettek nála.”⁴⁰

Amikor 1857-ben sor kerül az „Első Erdélyi Országos Kiállítás”-ra, a „zseniális Rajka Péter” („a derék gépész, aki annyi viszontagság és akadály közt gépgyári vállalatát iparunk és gazdaságunk kiszámíthatatlan előnyére állandóan fenntartja”) igen sokféle termékét mutatja be a közönségnek. Szerepelnek itt „házi gazdaságra tartozó készülékek”, kávéőrlő nagyobb vendéglők számára, csavarmetsző készülék, valamint egy lengő és egy közönséges sudarmérleg. Két tizedes mérlege közül az egyik „egy mázsa, a második 15 mázsa teherig használható”, s mindkettőt szerkezeti javítások és „feltűnő érzékenység” jellemzi. A mezőgazdasági eszközök sorában pedig ott találhatók a következő Rajka-gépek: szecskevágók („egy nagyobbféle, lóerőre és egy kisebbféle, egykésű, kézre”), törökbúzafejtő, kézi cséplő, szórórosta és végül az igen kiváló váltókeke.⁴¹

Szecskevágójáról ő maga írja: „a legegyszerűbb géppel is úgy járhatunk [...] évekig készíjtük s használjuk, s akkor jövünk rá, hogyan lehetne oda módosítani, hogy a kívánt feladatnak valóban megfeleljen; [...] okom van hinni, hogy az erdélyi gazdaközönség kezén annyira általánossá vált szecskevágó gépet a tökéletesedés néhány fokán előbb vinni szerencsés valék. Mint aki megszoktam terv- és okszerűen dolgozni, hosszas fürkészet s a gazdák gyakorlaton alapuló panaszai után közelebbről e nemben oly gépet álltíték elő, amely a következő tulajdonokkal valóban bír: 1) Egyformán vág szalmát, szénát és törökbúzákórét; s ezt

anélkül, hogy legkisebb gondot is kellene fordítani arra, minő renddel rakja bele az ember a vágandó anyagot; a levágott részek mindig egyformák. [...] 2) Kevés módosítással ugyanazon gépen háromféle hosszúságú szecskát vágthatni. [...] 3) A gép oly könnyen kezelhető, hogy egy ember egész nap dolgozhatik vele anélkül, hogy magát legkevésbé is megerőltetné, s munkájának eredménye naponként 100—150 véka szecska.⁷⁴²

Szülőekéje és -kapája⁴³ francia minta után készült; ez esetben az eredeti működése során észlelhető hibát sikeresen kiküszöbölve elérte, hogy a kis kapák párhuzamosra állíthatókká váltak, erősen állottak, ki nem tágtak, s az akadályok előtt el nem fordultak.

Borsajtójával kapcsolatosan — amely szintén ismertté válik — írják róla: „nemcsak utánzó mesterember, [...] hanem gondolkozni is szeret, és sokakat kijavít, megigazít, a cél és szükség szerint, sőt újdonságokkal is képes szolgálni, melyek nagyobb eredménnyel dolgoznak.”⁴⁴ Kukoricamorzsolói, rostái, arató- és vetőgépei szintén állandóan módosultak, és ekéinél is igyekezett minél szilárdabb szerkezetet kikísérletezni s elérni, hogy a munka a szántás minél könnyebbé váljék.

„Tán sehol sincs a tökéletesítésnek oly végtelen láncolata, mint a gépészetben”⁴⁵ — írja, s ez a hit sarkallja a gépipar határtalan fejlődési lehetőségeinek — bár szerény feltételek közötti — minél nagyobb mértékű kihasználására. Valójában a kísérletezés, a géptervezés tölti be az életét, és gépszeretetére példa, hogy az idegenből behozott gépek — tehát versenytársainak gyártmányai — mellé kész díjmentesen kezelőt betanítani, nehogy a hozzá nem értés miatt ezek az értékes szerkezetek tönkremenjenek. Emberileg azonban érthető, hogy egy-egy drága külföldi gép hibáit, rossz konstrukcióját látva, kifejezésre juttatja — enyhe csúfondárosággal, látszólagos öngúnyal — gépészi, tervezői fölényét, jogos önértéktudatát. Egy ízben például neki kell megjavítania egy Angliából hozatott szárazmalmot, amely nem kevesebb, mint 1600 forintba került. A vizsgálódás, a kísérletezés után „nem maradt egyéb hátra — írja — nékem, igénytelen erdélyi gépészek, mint szabadságot venni magamnak az egész gépezet kiszámítását vizsgálat alá venni”⁴⁶. Az eredmény: az angol gépgyártók sem a kerekek fordulatszámát, sem a két szíjdob átmérőjét nem számították ki helyesen, a hajtómű és a munkavégző szerkezet mozgásritmusa nem arányos.

Önmagával szemben hasonlóképpen magas mércét állító igényessége nem engedi — anyagi károsodásával nem számolva —, hogy a becsületére nem váló gép elhagyja műhelyét. Unokája, Rajka Géza történész feljegyzéseiből idézzük: „Állandóan arra törekedett, hogy technikai készségének és elméleti tudásának felhasználásával a felmerült problémák minél tökéletesebb megoldását találja meg. E problémák még éjjel sem hagyták nyugodni, s nemezszer megtörtént, hogy a már munkában levő gépet vagy gépeket, amelyeket még tökéletesíthetőbbnek gondolt, megsemmisítette, csak hogy a keze alól kikerült szerkezet minél jobban megfeleljen céljának.”

Az, akinek az „erőművészet”, a „gépészet” az életnek értelmet adó hivatás, a jó gép gyártása pedig becsület dolga, annak a munkás csak tanítványa, munkatársa lehet, olyan ember, aki a tervek valóra váltásában segíti, akinek szakmai tudásától függő a gépesítettebb jövő. Mű-

helye ezért iskolává válik. A „nemesebb műipar” tanulmányozására hozzá küldhetik a szülők gyermekeiket, mivel „tanítványainak nemcsak a gyakorlat, de az elmélet terén is utasításokat ad, s e végre vasárnaponként felolvasásokat szokott tartani a gépészet, számtan s több rokon tárgyakból”⁴⁷. Sokatmondó az a hírlapban közölt „vidéki levél”, amelyben a cikkíró beszámol arról, hogy Mezőszengyelen egy Száva Domokos nevű „kis mechanikusra” talált; majd így folytatja: „Gépészetre van kedve, s felkérjük Rajka urat, hogy fogadja melegen, s különös gondja s figyelme legyen iránta, mert műhelyébe kívánkozik.”⁴³ Mások büszkén hivatkoznak arra, hogy az ő tanítványaként nevelődtek vagy önála dolgoztak. Brezló Péter a Rajkánál szerzett tízéves tapasztalatra mint érdemre hivatkozva kéri: segíeyezték, hogy megtekinthesse a párizsi iparműkiállítás. Szathmári Ferenc „tehetséges ifjú gépész, a híres Bodor unokája”, aki Marosvásárhelyen kíván önálló gépműhelyt nyitni, hirdetésében hangsúlyozza, hogy hosszabb ideig Rajka Péternél volt munkavezető. A nevelési jószándék nemcsak az értékes, a tehetséges emberek felé sugárzik, hanem az emberi gyarlóságokkal terhelt munkások felé is, amit a következő rá emlékező sorok tanúsítanak: „Sohasem resteiltel valamely munkásának véleményét meghallgatni. [...] A szesz italok mértéktelen élvezetével visszaélő ember iránt [pedig] valódi szánalommal viseltetett, és ha ilyen munkásra akadt, igyekezett azt józan, becsületes életre ösztönözni; sőt nejevel együtt díjakat tűzött ki az iszákosság elhagyására. A díjak zsebórából vagy ruhaneműekből állottak. És fáradságukat siker koronázta.”⁴⁹

Előljáróban arról szölkünk, hogy a kevésbé gépesített „univerzális kisműhely” nem az a termelési szerkezeti forma, amely a kapitalista versengésben előnyösnek bizonyul. Az a vállalatvezető pedig, aki „vasárnapi iskolá”-jában Bolyai Farkasnál iskolázott fővel matematikára, műegyetemen tanult mechanikára oktat fiatal munkásokat, aki javíthatatlan jellemet nem ismerő derűlátással kíván embert, munkatársat formálni, tanítványt nevelni, aki számára a gép az embernek, a gyarapodó életnek szolgáló, mindenkoron tökéletesedésre kész csoda — az immáron olyan szemlélet hordozója, olyan magatartás megtestesítője, amely szintén csak akadály és nem lendítő ereje a megvagyonosodásnak. Annak, akiről kortársa vallja, hogy „nem anyagi érdekek és haszonlesés vezérelték”, aki akkor is a reformkor haladásba vetett hitű műszaki értelmisége, amikor az uralkodóvá váló új szerkezetben már a piac törvényei uralkodnak, az álmodónak, a „jobbítónak” a kizsákmányolásra és profitszerzésre alapozott tőkés ipar kemény versenyében szükségszerűen hátrányos helyzetbe kell jutnia, vagy talán éppen értékes voltát igazolón: alul kell maradnia, el kell buknia.

Jellemző módon, amikor ismét és ismét be kell látnia, hogy milyen jelentős tényező a tőke, újra társadalmi összefogás révén, egyleti úton kívánja azt megszerezni, mert nem tud megbékélni a gondolattal, hogy vagyonos emberek szolgálatába kell állnia. Benne még talpán áll az emberi világban hasznosan érvényesíthető értékrend: a közösséget szolgáló, alkotó, teremtőkészséggel megáldott embert kell a tőkének szolgálnia, s nem annak szolgálatot vállalnia a vagyon urainál. Ezért ír támogatást kérően 1857. március 22-én Mikó Imrének, hogy az Erdélyi Gazdasági Egylet segítségét megnyerje: „A legkeserűbb tapasztalás után

átlátni tanultam, hogy semmiből bajosan lesz valami, hogy a legjobb szándékkal, a legkitartóbb igyekezettel, a legnagyobb buzgalommal nem lehet az ipar terén haladni, ha [a] minden vállalatot rugóként mozgó eszköz és erő, a pénz hiányzik. Ennélfogva szándékom az ide mellékelt kérvényt a gazdasági egylet folyó hó 25-én tartandó közgyűlése elejébe hozni, hogy ezen az úton tegyek egy kísérletet, ha vajon nem nyerhetném-e meg a megkívántató segélyt úgy, hogy se másokat, se magamat meg ne terheljem. Ha e kérvény az egylet pártfogását megnyerheti, én meg vagyok mentve a nyomortól, mely oly nyomasztóan hat minden vállalomra, és az országnak meg van nyerve egy olyan intézet, mely már fennáll s azonnal működhetik...”⁵⁰

Egy év múlva az egylet közgyűlésén megszavazzák, hogy Rajkát pártolva igyekezzenek négyezer forintos kölcsönt részvényjegyzés útján biztosítani számára. 1869-ben — egy évtized múltán — azonban még mindig száz darab 200 forintos részvény eladására volna szükség ahhoz, hogy a tervezett „gépgyártárság” megalakulhasson.

Nem kívánjuk bővebben elemezni Rajka műhelyének a vásárlókkal való kapcsolatait. Azt azonban őt és a viszonyokat jellemzően el kell mondanunk, hogy amikor 1856-ban az Erdélyi Gazdasági Egylet géphozató társulatának pénztárnoka, Tisza László késedelmeskedéssel, pontatlansággal vádolta Rajkát, a Kolozsvári Közlöny szerkesztősége védelmére kelt: „aki tetemes tökepenzről nem rendelkezhetik, annak nincs anyagszere készletben, nem tarthat sok munkást, nem dolgozhatik előre, s ha sürgető megrendelést kap, a munkában lévöket kell félretennie s másfelé pontatlannak lennie, s mivel csak máról holnapra dolgozik: olcsó nem lehet, mert neki minden drágábbá kerül.”⁵¹ Majd arról ír, hogy mi minden szükséges a jól felszerelt gépgyárhoz, s felteszi a kérdést: „De szegény ember miként teremtsen ezt elő?” S a hosszas fejtegetést lezáró mondat is a töke megnövekedett szerepét panaszolja: „Elvégre is a szegénység nagy baj, sőt a mai világban nagy véték.” S kimondja azt is, hogy sokan elhagyták „a régi küzdőt”, a már régen igazat bizonyítva: „hogy honában senki sem próféta”.

Az elárultatottság, a magárahagyatottság érzése benne élhetett a Rajka család légkörében, hiszen az ifjúsági irodalomban szorgoskodó lány, Rajka Teréz, édesapját búcsúztató verséből először a köznek áldozott élet iránti tisztelet csendül ki, majd nagy-nagy sajnálat a jutalmatlanul maradt fáradozó iránt:

Nehéz volt az ő pályája,
Küzdelmek közt folyt munkája;
S mi lett érte jutalma?
Szép szó, némi elismerés,
Pár érem, de mindez kevés;
Több volt az ő buzgalma.

S a következő versszakban már vádolja is azokat, akiket édesapja mostohává váló sorsában vétkesnek ítél:

Ti urak, ti földes-gazdák,
Ti vettétek legtöbb hasznát
Hosszú élte folytában;

Kezet mégsem nyújtottatok,
Nem bántátok, ha elbukott
Küzdelmei harcában.⁵²

A tengődésre ítélt, sokaktól feledett Rajka így jutott el élete utolsó évtizedének küszöbéhez. 1866-ban azonban szülőföldje határain túl, a bécsi iparműkiállításon elismerik gépszerkesztő talentumát. A nehézségen, késlekedve és nemegyszer drágán szállító erdélyi gépész ekéje ugyanis a nagy seregszemlén — a legjobb hazai, európai és amerikai ekék versenyében — a legkiválóbbnak minősül. Ürmössy írja: „A nemzeti hiúságnak az jólesett, hogy az 1866-iki bécsi országos kiállítás alkalmával az összes ekekiállítókat leverte, még a félelmes amerikai ekék elől is elnyerte a díjat.”⁵³

Erről az ekéről a kolozsvári versenybizottság előzetes jelentésében a következőket olvashatjuk: „Ezen az ekén a gerendely meggörbítését tartja [a bizottság] a leglényegesebb és legelőnyösebb javításnak, azáltal ti., hogy a gerendelynek a vánkoston fekvő része a húzó vonal iránya szerint meggörbítettett, az van elérve, hogy a húzóerő mindég a dolgozó eke súlypontjára hat; minek az a következése: hogy a lapos vas akár csak daraszoljon vagy akármi mélyen szántson, a barázdából kiszökni vagy orrolni nem fog, hanem talpának egész hosszával mindég simán fogja megfeküdni a barázda fenekét.” Ezenkívül még „kemény gyepföldbe is kísérletek tétetvén”, megállapították, hogy „ezen eke szilárd szerkezete, egyarányú tiszta működése, egyszerű igazgathatása, biztos járása, könnyő vezetése” megfelel a hozzá fűzött várakozásnak.⁵⁴

A bécsi kiállításon aratott sikert nyomon követi a tőke fokozódó érdeklődése. Pénzestársak jelentkeznek, akik szeretnének hasznot húzni találmányaiból, tehetségét a maguk számára kívánják kamatoztatni. Rajka megkísérli függetlensége megóvását. Még néhány éven át egyedül próbálja vezetni üzemét. 1869-ben azonban már nem tud tovább ellenállni annak a gondolatnak, hogy végre gőzgép kerülhet műhelyébe, és társul egy ismerős kolozsvári családdal. A mezőgazdasági gépek árusításában régóta részt vállaló Dietrich kereskedőház tőkéje most már gyors átalakulást indít el. Egy 1871. évi újságcikk az 1869-es állapotokra utalva közli: „Mily különbség akkor és most között! Múlt évben a gyárépület tetemesen megnövekedett, s új év óta egy gőzgép kéményéből emelkedő füst kavargat fölötté.”⁵⁵ A korszerű 8 lóerős gépet 3000 forintért vásárolták, s Hamburg mellől (Ottensen — Altona közelében) került Kolozsvárra. A szemtanú azt is feljegyzti, hogy ez a gőzgép „egy nagy esztergát, gyalt, fúrot, egy fúvót az olvasztókemencéhez és egy körfűrész” hajt. A vállalkozásnak ekkor már 25 munkása van, s napszámosokat is foglalkoztat.

1871-ben tehát Rajka gépész műhelye már gőzgéppel és korszerű berendezéssel felszerelt kis gyárrá alakult át. Az új vállalkozás természetesen tőkés elvek szerint kívánt működni. A kevésbé tökéletes gépeket megsemmisítették, majd újabb, jobb terv szerint újraöntötték s összeállították. Rajka és a haszonnal számoló társak között az ellentétek, az egyenetlenségek elkerülhetetlenné váltak. Önállósága elvesztése, gyengülő egészségével súlyosbítva, nagy csapást jelentett Rajka számára. Hosszú, kemény küzdelemmel teli élete során most először ellankadt, munkakedvét elvesztette, „mivel — a rá emlékező szerint — olyan anyagi érdekek

nyomultak előtérbe, amelyek Rajka Péter magasztosabb szellemével nem értek össze⁵⁵.

Már-már el is feledten, 1876. április 28-án halt meg.⁵⁷

*

Miért idézi fel napjainkban az utódok közössége mind gyakrabban a technikatörténet nagyjainak emlékét? Azért, mert a tudományos-műszaki forradalom az előzmények feltárására is ösztönöz? Azért, mert az önmagát megvalósítani vágyó, az átlag fölé emelkedő ember sorsa mindig érdeklődést kelt? Vagy azért, mert ily módon a maga problémáival viaskodó utód erőt felszívóan töltekezhetik az önértéktudat nemzedékeket egybefűző jó érzésével? Mindezt latolgathatjuk, az azonban bizonyos, hogy akikben élő volt a szándék — népet szolgáló alkotással győzni a múltó idő felett —, azok jogosult igénylői a közösségi emlékezetnek, a történetírásnak.

1976

Jegyzetek

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- AcMN — Acta Musei Napocensis
 AkKvtár — Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Könyvtára
 Kolozsvár-Napocán
 ÁLvt — Állami Levéltár
 AnIC — Anuarul Institutului de Istorie, Cluj
 B — București, Bukarest
 Bánffy lvt — A Bánffy család nemzetségi levéltára a KvÁLvt-ban
 Benkő 1971 — Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*. Művelődéstörténeti dolgozatok. B 1971.
 Bereck lvt — Bereck város levéltára a SszgyÁLvt-ban
 Berlász 1941 — Berlász Jenő: *Az erdélyi úrbérrendezés problémái 1770—1780*. = Sz 75/1941.
 Bethlen lvt — Az iktári Bethlen család levéltára a KvÁLvt-ban
 Bíró 1943 — Bíró József: *Erdélyi kastélyok*. Bp 1943.
 B. Nagy 1970—B. Nagy Margit: *Reneszánsz és barokk Erdélyben*. B 1970.
 Bornemisza lvt — A Bornemisza család levéltára a KvÁLvt-ban
 Bogáts — Bogáts Dénes: *Háromszéki oklevél-szójegyzék*. Kvár 1943.
 Böződi — Böződi György: *Székely bánja*. 2. kiad. Kvár é.n. (1938)
 Bp — Budapest
 Céhiratok — Céhiratok gyűjteménye a KvÁLvt-ban
 CJH — *Corpus Juris Hungarici* — Magyar Törvénytár. Bp 1900.
 Corpus I. — *Corpus Statutorum Hungariae Municipalium*. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai. Szerk. Kolozsvári Sándor és Óvári Kelemen. Bp 1885.
 Cseh lvt — A Cseh család levéltára a SszgyÁLvt-ban
 Dósa — Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. I—III. Kvár 1861.
 EGE évlapjai — Az Erdélyi Gazdasági Egylet évlapjai. 2. f.
 EGE irattára — Az Erdélyi Gazdasági Egylet irattára a KvÁLvt-ban
 EKKt — A kolozsvár-napocai Egyetemi Könyvtár Kézirattára
 Ekv — Emlékkönyv
 Ekv Sszgy — *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára*. Sszgyörgy 1929.
 EM — Erdélyi Múzeum (folyóirat)
 EME — Erdélyi Múzeum-Egyesület
 Endes — Endes Miklós: *Csík-, Gyergyó-, Kászonszék (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig*. Bp 1938.
 EOkl — *Erdészeti Oklevéltár*. Szerk. Tagányi Károly. I—III. Bp 1896.
 Eperjessy — Eperjessy Géza: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és Dunántúlon 1680—1848*. Bp 1967.
 Eröss — Eröss József: *A székelyek története*. Kvhely 1913.
 Grimm — Josef A. Grimm: *Das Urbarialwesen in Siebenbürgen*. Wien 1863.
 Hintz — Johann Hintz: *Stand der Privat-Industrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844*. Archiv 2/1846.
 Hstadt — Hermannstadt
 Hszék lvt — Háromszék vármegye levéltára a SszgyÁLvt-ban
 Hszék Ekv — *Háromszék vármegye*. Emlékkönyv. Szerk. Potsa József. Sszgyörgy 1899.
 Ist Rom — *Istoria României*. I—IV. B 1960—1964.
 Jakab 1888 — Jakab Elek: *Kolozsvár története*. III. Bp 1888.

- Jakab—Szádeczky — Jakab Elek és Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp 1901.
- Jakó 1944 — Jakó Zsigmond: *A gyalui vártartomány urbáriumai*. Kvár 1944.
- Jakó 1956 — Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története*. (Adatok az erdélyi kapitalista erdőgazdálkodásnak és a nagybirtok ipari vállalkozásainak kezdeteiről) B 1956.
- Jósika lvt — A Jósika család hitbizományi levéltára a KvÁLvt-ban (L. még külön a Jósika család fenesi levéltárát.)
- Karlovszky — K. Karlovszky Endre: *Erdély ipara a XVIII-ik század végén*. — MGTsZle 3/1896.
- Kelemen 1977 — Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. Szerk. B. Nagy Margit. Kvár 1977.
- Kemény — Kemény Dénes: *Érdekegység*. I—II. Kézirat (1846) a KvÁLvt-ban.
- Kemény J. gyűjt — Kemény József gyűjteménye az Akad. Kvtárban
- KLEkv — *Kelemen Lajos Emlékkönyv*. B—Kvár 1957.
- Kornis lvt — A Kornis család levéltára a KvÁLvt-ban
- Kós 1972 — Kós Károly: *Népélet és néphagyomány*. Tíz tanulmány. B 1972.
- Kovách — Kovách Géza: *A zilahi céhek története*. B 1958.
- Kovách 1974 — Kovách Géza: *Răspîndirea meșteșugarilor în comuna comitatului Arad în secolele XVII—XIX*. Arad 1974.
- Kővári 1842 — *Kővári László: Székelyhonról*. Kvár 1842.
- Kővári 1847 — *Kővári László: Erdélyország statisztikája*. Kvár 1847.
- Kstadt — Kronstadt
- KvÁLvt — Állami Levéltár, Kolozsvár-Napoca
- Kvár — Kolozsvár
- Kvár lvt — Kolozsvár város levéltára a KvÁLvt-ban
- Kvhely — Kézdivásárhely
- Kvhely lvt — Kézdivásárhely város levéltára a SszgyÁLvt-ban
- Lenin: Kapit. — V. I. Lenin: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. Bp 1949.
- Makkai 1954 — *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631—1648)*. Szerk. Makkai László. Bp 1954.
- Marienburg — L. F. Marienburg: *Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. Hstadt 1813.
- Matskási lvt — A Matskási család levéltára a KvÁLvt-ban
- Mérei 1951 — Mérei Gyula: *Magyar iparfejlődés 1790—1848*. Bp 1951.
- MGTsZle — Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
- Mike gyűjt — Mike Sándor gyűjteménye a KvÁLvt-ban
- Mikó lvt — A Mikó család levéltára a KvÁLvt-ban
- MOL — Magyar Országos levéltár, Bp
- Mszék lvt — Marosszék levéltára a MvÁLvt-ban
- MvÁLvt — Állami Levéltár, Marosvásárhely
- Mvhely — Marosvásárhely
- Mvhely Téka — A marosvásárhelyi Teleki Téka kéziratára
- Nemes lvt — A Nemes család levéltára a KvÁLvt-ban
- Orbán — Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I—VI. Pest 1868—1873.
- Praesid — Bánffy lvt. Praesidialia. KvÁLvt.
- Profám — Bánffy lvt. Protocolla familiae comitum et liberum baronum Bánffy de Losoncz. KvÁLvt.
- Rettegi 1970 — Rettegi György: *Emlékezetre méltó dolgok*. (Jakó Zsigmond kiad.) B 1970.
- Siculi — Nagyajtai Kovács István irományai. Siculi. AkKvtár Kéziratár
- Skizze — J. H. Benigni von Mildeberg: *Statistische Skizze der Siebenbürgischen Militär-Gränze*. Hstadt 1934.
- SszgyÁLvt — Állami Levéltár, Sepsiszentgyörgy
- Sszgy lvt — Sepsiszentgyörgy levéltára a SszgyÁLvt-ban
- Sszgyörgy — Sepsiszentgyörgy

- StArtIst — *Studii și articole de istorie*
 Studia — Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Series Historia
 Sz — Századok
 Szádeczky 1908 — Szádeczky Lajos: *A székely határőrség szervezése 1762—64-ben.* Bp 1908.
 Szádeczky 1913 — Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a czéhek fejlődése Magyarországon (1307—1848).* I—II. Bp 1913.
 Szádeczky 1927 — Szádeczky Lajos: *A székely nemzet története és alkotmánya.* Bp 1927.
 SZOkI — Szabó Károly—Szádeczky Lajos—Barabás Samu: *Székely Oklevéltár.* I—VIII. Kvár 1872—1934.
 Tagányi — Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon.* Bp é. n. (1950) és MGTSzele 1/1894.
 Teleki 1877 — Teleki Domokos: *A székely határőrség története.* Bp 1877.
 Toldalagi lvt — A Toldalagi család levéltára a KvÁLvt-ban
 Torda vm lvt — Torda vármegye levéltára a KvÁLvt-ban
 Udvszék lvt — Udvarhelyszék levéltára a KvÁLvt-ban
 Újfalvy — *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai.* (Gyalui Farkas kiad.) Kvár 1941.
 Wesselényi lvt — A Wesselényi család levéltára a KvÁLvt-ban

SZABAD SZÉKELYEK ERDÉLY RENDI TÁRSADALMÁBAN

Megjelent jegyzetek nélkül a Korunk 27/1968. 503—510. lapján. Címe: *Szabad székelyek Erdély hűbéri társadalmában*. Ebben a kötetben ez az írás, miként a többi régebbi tanulmány is, több-kevesebb stiláris módosítással jelenik meg.

¹ Jancsó Benedek: *A székelyek. Történeti és néprajzi tanulmány*. Bp 1921. 21.

² Kővári 1842. — Böződi. — L. még Imreh István—Pataki József: *A székely parasztság történetének néhány kérdése*. — Korunk 23/1964. 1210—1214.

³ A társadalmi rétegződésre Csetri Elek és Imreh István munkája szolgáltatott adatokat. (Megjelent 1972-ben. Címe: *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfîrșitul orînduirii feudale 1767—1821.*: Populație și societate. Cluj 1972. Red. Șt. Pascu. 139—238.) Az 1703-as adóösszeírást Domokos Pál Péter közli: *Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása 1703-ban*. = Történeti Statisztikai Közlemények. 3/1959. 182—195. Utóbb teljesebb formában is megjelent: *Háromszék és Csík vármegye adóügyi összeírása, 1703*. Agrártörténeti Szemle 19/1977. 434—509.

⁴ Mszék lvt. nr. 77—82. Tabella Rectificationis.

⁵ A moldvai és havasalföldi viszonyokra I. D. Cantemir: *Descriptio Moldaviae*. B 1872. — I. C. Filitti: *Proprietatea solului în principatele române la 1864*. B 1907. — Radu Rosetti: *Pămîntul, sătenii și stăpînii în Moldova*. B 1907. — P. P. Panaitescu: *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova*. B 1964. — H. H. Stahl: *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*. I—III. B 1954, 1959, 1965. — Mikecs László: *Csángók*. Bp 1941.

⁶ Összes művei. I. 2. kiad. Bp 1963. 140.

⁷ Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban*. Kvár é. n. 379—430.

⁸ Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története*. IV. Bp 1885. 6.

⁹ D. Prodan: *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI—XVII*. = AnIIC 6/1963. 161—312. — Ua.: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. II. B 1968. 1—22. — Utólag megjelent még: D. Prodan, L. Ursuțiu, M. Ursuțiu: *Urbariile Făgărașului*. I—II. B 1970, 1976.

¹⁰ Jakó 1944.

¹¹ Szendrey István: *A bihari hajdúk pere a hajdú szabadságért*. Debrecen é. n. (1958) — L. még Szabó István: *A hajdúság kialakulása*. Debrecen 1956. — Utóbb megjelent: Rácz István: *A hajdúk a XVII. században*. Debrecen 1969. — Szendrey István: *Hajdú szabadságlevelek*. Debrecen 1971.

¹² Skizze. — Vö. C. B. Hietzinger: *Statistik der Militärgrenze der österreichischen Kaisertums*. I—III. Wien 1817—1823.

¹³ Eröss. — Részletesebben lásd a később megjelent *A rendtartó székely falu* c. kötetben (B 1973).

¹⁴ Fodor István: *A székely határőrezred tragédiája*. — Krónikás füzetek Mvhely 1937. 19—20. sz. 17—22. — Al. Neamțu: *Date noi despre răzvrătirea grănicerilor secui din anul 1779*. = Studia Fasc. 1. 1964. 93—102.

¹⁵ Teleki 1877. 223.

¹⁶ Hszék Ekv 44.

¹⁷ Benedek Elek: *Édes anyaföldem*. Bp 1920.

¹⁸ Mszék lvt. Közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok.

¹⁹ Fodor István: „*Jeddre ne!*” = Krónikás füzetek Mvhely é. n. 1. sz. 19—20. — Mszék lvt. Lustrák, homágiumok és katonai összeírások (1614—1849). — Benkő Károly: *Marosvásárhely Sz. K. Városa leírása*. Kézirat 1862. MvÁLvt 163.

²⁰ L. Utunk 6/1968.

²¹ Németh László Tamási Áronnal és Kodály Zoltánnal kapcsolatban szól a székely sajátosságokról (*A minőség forradalma*. III. Bp 1940. 129.).

²² Kővári 1842. 95—96.

FÖLDKÖZÖSSÉG ARANYOSSZÉKEN

Megjelent jegyzetek nélkül a Korunk 35/1976. 120—123. lapján.

¹ Tagányi.

² Az aranyosszéki földközösségre — s a főbb vonatkozásaiban itt is hasznosított anyagból — elsőként az ugyancsak Tagányi Károly szerkesztette EOKI-at idéznők.

³ L. ugyanott az 1640-beli, valamint az 1733-as tanúvallatást Aranyosszék közös erdejéről (I. 439—445, 674—696.); az 1699-es szabályrendelet (I. 621—622.), valamint az 1728-as statútum (I. 663—664.) szintén felbecsülhetetlen értékű forrása a közös birtoklásnak. Társul hozzájuk Aranyosszék jelentése a főkormánysszékhez az erdő megvásárlói (II. 812—814.) és az 1840. évbéli erdőrendtartás (III. 449—453.).

⁴ L. Tagányi Károly: *Az első foglalás szabályozása az aranyosszéki Bogáthon*. — MGtSzele 1/1894. 325—330. Az aranyosszéki szabályrendeletek gazdag gyűjteménye a Corpus is, amelynek I. kötetében az 1699 és 1788 közötti időszakra vonatkozólag található sok tudósítás. „A nemes aranyosszéki bogáthi szabad pusztának, vagyis praediumnak... szokásos törvénye”, amelyet 1827-es dátummal Koronka László adott ki, megjelent Lötsey Spiellemburg László könyvében: *A nemes székelly nemzetnek jussait világoztató némely darab levelek...* Mvhely 1837. — Aranyosszék konstitúcióira lásd még: MOL F. 46. Gub. Transylvanienum (in Politicus) ügyiratok. Nr 1487/1775. Itt tanulmányozható az 1699, 1718, 1722, 1728. évekbéli, valamint az 1775-ös konstitúció. — L. még: Orbán V. 124—127. — Szabó Károly: *A régi székelység*. Kvár 1890. 183.

⁵ Balázs Ferenc: *A Hurkajuki Társaság utat mutat*. = Erdélyi Fialok 4/1933. II. negyed. 41—46.

ŐSÖK ÉS ERKÖLCSÖK KERESZTÚR-FIÚSZÉKBEN

Megjelent: *A székellykeresztúri Múzeum Emlékkönyve. Tanulmányok, közlemények. 1971 október*. Csíkszereda 1974. Az 1972-es esztendőben a január és március hónapok közötti időszakban közölte a Hargita (Csíkszereda) c. lap is.

¹ Ezen a téren is a néprajz, a jogtörténet és a népi jogszokás kutatás, valamint a szociológia töri a parlagot a történettudománynak. Jellemző, hogy kezdeményezőként Tagányi Károlyt köszönhetjük (*A hazai élő jogszokások gyűjtéséről*. = Ethnographia 29/1918. 193. kk.). Az eredményeket jelzi például Romulus Vulcanescu könyve: *Etnologie juridică*. B 1970.

² Matskási lvt. XXXII/863. Rendszeretlen hivatali iratok. Forrásunk összefüggő jegyzőkönyvi anyag, ezért a továbbiakban külön nem hivatkozunk rá.

³ A „cirkálásról” különben már az Approbata Constitúciók is szólnak. L. Approb. Const. III. XLVI. cím (CJH 1540—1848 évi erdélyi törvények. 114—117.).

⁴ Az 1784—87. évi népszámlálás adatai alapján Keresztúr-fíúszékben a lakosság száma 16 350 főnyi volt (*Az első magyarországi népszámlálás. 1784—1787*. Bp 1960. 362—367.). — Ehhez az 1823-ig még növekvő lakosság számhoz viszonyítva a 163 megtárgyalt esetet, nagyon kis százalékarányhoz jutunk.

⁵ Jakab—Szádeczky 522—523.

⁶ Az 1791. évi. 26. törvénycikkben olvashatjuk: „Miótán eddigelé sem a közigazgatás szigorúságával, sem a földesurak iparkodásával nem volt kivihető, hogy a cigányok állandó lakhelyekre szorítkozzanak, sőt inkább a legtöbben manapság is kóbor módra bolyonganak és lopást meg rablást űznek...” CJH 525.

⁷ SzOkl IV. 300.

⁸ Corpus I. 136.

⁹ Corpus I. 133—134.

¹⁰ 1774. évi június 9-én keltezett főkormánysszéki rendelet a „zsványok” elfogatásáért: élve 50, halva 25 forint jutalmat ír elő. L. még CJH 117—126, 224.

¹¹ L. Approb. Const. III. R. XLIX. cím (CJH 127—128, 213.). A lappangókra, bujdosókra, kóborlókra, vagabundusokra igen sok rendelet is vonatkozik. 1779. augusztus 7-én elrendelik például a lappangóknak a lakhelyükre való visszavezetését.

¹² Az erdőrontást felpanaszoló falvak helyzetét 1808-ban így jellemzi Udvarhelyszék: I. (faluk, amelyek erdeik bizonyos részében irthatnak) Martonos; II. (falvak, amelyeknek erdejük van, de nem irthatnak) Siménfalva, Medesér, Kissolymos, Magyarzsákod, Bordos, Bözöd, Körispatak; III. (falvak, amelyeknek majdnem semmi erdejük nincs) Rugonfalva, Timafalva, Székelyszállás. L. EOkl III. 7—8. L. még Udvarhelyszék felterjesztett javaslatát az erdők védelméről 1800-ban: EOkl II. 754—756.

¹³ Más megyék is panaszojlik a „tálos és kalános” cigányok kártevéseit. EOkl II. 844, 846.

¹⁴ Imreh István és Pataki József: *Adatok Udvarhely szék állattartásához (1570—1610)*. = Aluta Sszgyörgy 1870. 175—177.

¹⁵ EOkI I. 50. II. 252—253, 261—262. stb.

¹⁶ Approb. Const. III. R. XLVIII. cím (CJH 127.).

¹⁸ Corpus I. 134—135.

¹⁹ Kővári 1847. 159.

HÁROMSZÉKI FALUTÖRVÉNYEK

Megjelent az Alutában (a sszgyörgyi múzeum évkönyvében) 1971-ben: *A székely falvak törvényeiről* címmel (223—233.). Előzőleg ezt a Sszgyörgyön elhangzott előadást közölte a Megyei Tükör jegyzetek nélkül *A háromszéki falutörvények* címmel, Kónya Ádám bevezető soraival (4/1971. 4—5.). Az itt közreadott dolgozat a két írásból egybeolvasztott és kiegészített anyagot tartalmazza.

¹ Imreh István: *Agrártörténetírás és a székely múlt megismerése*. — Aluta 1970. 157—167.

² SzOkI VIII. 318.

³ KvÁLvt. A szárhegyi Lázár család medgyesfalvi lvt Kilyéni Székely osztályában.

⁴ SzOkI VIII. 368.

⁵ Tagányi Károly: *Az első foglalás szabályozása az aranyosszéki Bogáthon*. = MGtSzele 1894, 325. és kk.

⁶ SzOkI VIII. 318—319, 387—389. (Zalán), 383—385. (Zágon), VII. 331—336. (Sze-merja); Corpus I. 123—125. (Szacsva), 351—353. (Peselnek), 406—407, 426—428. (Karatna), 428—432. (Peselnek), 447—448. (Karatna); EOkI I. 61—63, 364, 368, 369, 382. (Nagybacon, Bodos, Szárazajta, Középajta, Barót); Imreh István: *Székely falutörvények*. Kvár 1947. 1—40.; MGtSzele 1899. 81. (Kantafalva); Ethnographia 1969. 2. sz. (Lécfalva).

⁷ KvÁLvt. A szárhegyi Lázár család medgyesfalvi lvt Kilyéni Székely osztályában (Kilyén); Oklevélkivonatok és -másolatok. Kéziratok, A. 195. (Bölön), Kispál cs. lvt nr. 92, 110. (Uzon), Mikó lvt II. Reg. Fasc. VII. nr. 176. (Sepsibodok), uo. II. Reg. Fasc. IV. nr. 115. (Oltszem), SszgyÁLvt. Eresztevényi cs. lvt (Eresztevény), Mikó lvt I. Reg. Fasc. II. nr. 69.; Fasc. VIII. nr. 262.; Fasc. XII. nr. 300. (Hídvég), SszgyÁLvt. Közigazgatási iratok. Fasc. II. 8. (Szentiván és Laborfalva), uo. 1774. évi közigazgatási iratok. II. 8. Fasc. (Márkosfalva), uo. Tiszti Hivatal iratai II. 8. Fasc. (Martonfalva), uo. Miklósvárszék lvt 1775. évi közigazgatási iratok. II. 8. Faso. (Bölön, Nagybacon, Köpec, Miklósvár, Bodos, Nagyajta, Szárazajta, Középajta, Barót). Ugyanezekre a falvakra: MOL Gub. Trans, (in Politicis) 1775: 1487. Trócsányi Zsolt segítségével jutottunk hozzá a kilenc miklósvárszéki falutörvény másolatához, miután a sepsiszentgyörgyi levéltárban őrzött példányok meghibásodtak és legtöbbször közepén égett rész teszi olvashatatlaná. Papolc, Árkos, Szemerja, Oroszfalu, Ozsdola falutörvényei ugyancsak a SszgyÁLvt-ban találhatóak a megnevezett falvak falu jegyzőkönyveiben, az Arvay József gyűjtése nyomán megnövekedett állapotban. Magyarhermány statútumát Máthé János őrizte meg.

⁸ *Weisthümer*. Gesammelt von Jacob Grimm. I—VII. Göttingen 1840—1878. (A VII. k. összefoglaló).

⁹ Walther Eckermann és Hubert Mohr: *Einführung in des Studium der Geschichte*. Berlin 1969. II. kiad. 314.

¹⁰ Mikó lvt II. Reg. Fasc. VII. nr. 176. és Fasc. IV. nr. 115.

¹¹ SszgyÁLvt. Árkos község iratai. 8. sz. Árkos jegyzőkönyve 1824—1845.

¹² Corpus I. 351.

¹³ Mikó lvt. I. Reg. Fasc. II. nr. 69., Fasc. VIII. nr. 262., Fasc. XII. nr. 300.

¹⁴ SszgyÁLvt. Zalán község iratai. 2. sz. (Vass Béla megőrzésében.)

¹⁵ SszgyÁLvt. Árkosi falujegyzőkönyv nr. 12. 1766—1804. 22—23.

FÖLDESÚRI GAZDÁLKODÁS A SZÉKELYFÖLDÖN

Ez a tanulmány *Maiorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején* címmel könyv alakban jelent meg az Állami Közgazdasági és Jogi

Könyvkiadó (B) gondozásában, a *Gazdaságtörténeti tanulmányok* c. sorozat első köteteként, 1956-ban. Kötetünkben rövidített formában s néhol a szövegezésben is kisebb változtatásokkal közöljük.

¹ Györffy György: *A székely társadalom*: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp 1953. 104—116.

² Forrásként Grimm könyvének táblázatait használjuk (65—198.). Sajnos a felsorolás nem tünteti fel falunként a jobbágyok számát és úrbéri telki állományuk nagyságát, s így e forrást is csak korlátozott mértékben használhatjuk. Azokat a földesurakat, akiknek jobbágysai „székely örökségen”, allodiálisnak nyilvánított földön laktak, szintén nem sorolja fel a szerző.

³ Jakab—Szádeczky 528—529.

⁴ Benkő József írja: „Az első, akik fő népnek, 1751-dik esztendőől fogva pedig igen gyakran fő nemeknek is hívtak, a más két rendbeli székelyeknél hatalmasabbak és gazdagabbak.” Újabbban „a főbbek neve alatt a grófok, bárók és régibb familiákból származott székelyek is értetődnek...” (*Az Erdélyi ország nemesszékely nemzetnek képe*. Kvár 1806. 31.) — Kővári az erdélyi és székely főnemességgel kapcsolatosan a következőket írja: „Erdélyi embernek a legelső grófi diploma 1685-ben jött. [...] 1696-ban három diploma jött. [...] Aztán megindul az áradat. Úgyhogy [...] a forradalomig 38 grófi, 54 bárói diploma jött le. [...] A székelyeket, amellet hogy büszkéek voltak primori voltokra, a birtokarány is visszatartotta. [Ti. hogy grófi, bárói címet szerezzenek.] Mégis igénybe vették az Apor, Daniel, Henter, Szentkereszti báró s a Béli, Kálnoki, Lázár, Mikes, Mikó és Nemes grófi családok. Mít elősegített az, hogy a kilenc darabból álló Felső-Fejér megye pár foltja beszüggellett a Székelyföldre, s ezen területre bevitte a donációt.” (Kővári László: *A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére*. = EM 1901. XVIII. k. III. füzet. 127—128.)

⁵ Az 1809. évi összeírás, lustra alkalmával a háromszéki Gyulai, Thúri, Horváth, Daczó, Székely, Szörtsei, Gyárfás, Bernád, Damokos, Jankó, Kálnoki, Szentiványi, Geréb családok panaszozzák, hogy a primorokat az armalistákkal együtt írják össze. Kérik, hogy őket külön s ne az armalistákkal „falunként abc-rendben jegyezze fel”. (L. Genealógiai füzetek Kvár 10/1912. 77—79.)

⁶ Egy 1804. évbéli 8818. sz. főkörmányszéki leiratban olvashatjuk a következő, Háromszékhez intézett határozatot: „...az birtok nélkül való ármalistáknak a tárgyában [...] ők minden terhekét, amelyeket a birtokos nemesség colonussai által supportál, magok teljesítsenek.” (Siculi). Természetesen van két- vagy több jobbágyos armalista is, de pl. Udvarhelyszék 4—500 armalista 1805-ben még főrészt, natura stb. szolgáltatásra is kötelezett. (Uo. Udvarhelyszék 6209. számú válasza a főkörmányszéki rendelkezésre. L. ugyanott sajátos helyzetük jellemző vonásainak leírását is.) — Benkő József (*i. m.* 31.) a „főnépek” után következő kategóriaként említi az armalistákat, „kik közül sokan 1711-dik esztendőől fogva adófizetés alá húzattak, számláltattak”. Még azt is meg kell említenünk, hogy bár van közöttük a vármegyei területéről betelepült, java részük a XVII. század dereka óta megnevesített lófő és darabont rendű székelyek soraiból való.

⁷ Benkő Józsefnek (*i. m.* 57.) és a székely társadalommal foglalkozó annyi más egykorú szerzőnek azok a megállapításai, amelyek szerint a „közszékelyek”, „privilegiatus székelyek” a vármegyebeli armalista nemességekkel vagy általában a „nemességekkel” egyenlők, inkább e réteg igényét fejezik ki, mint valóságos helyzetét.

⁸ „Bogáts Dénes feljegyzései” c. gyűjtemény. (A „Continua Tábla jegyzőkönyvei” alapján.) SzgyÁLvt.

⁹ Mike gyűjt. Kéziratok. Egyveleg. V. k. L. „A székely Nemzetnek Régi Törvényei és Diploma szerént való állapottokról készült plánum.” KvÁLvt.

¹⁰ Szádeczky 1908. 814—826. — Szádeczky 1927. 340—341. — Eröss 123.

¹¹ Skizze 17. — Marienburg 1813-ban azt írja a székely határőrvidékről, hogy ott egy újabb számlálás szerint 13084 határőrkatona és 29 028 „provincialista”, széki igazgatás alá tartozó családot találtak, a nemeseket nem számítva. (Marienburg II. 149.)

¹² Skizze 20.

¹³ L. Teleki 1877. 208—209. — Sebess Dénes: *Magyar agrár-evolúciók*. Bp é. n. 242—245. Sebess Dénes írja, hogy a határőrségi szervezet az „erdélyi részekben a siculica hereditást használta fel [...] külön jogvidéket teremtett, külön dologjoggal, külön örökösödési joggal.” Bár következtetései tendenciózusak, helyesen utal az új birtokjogi rendnek a székely örökség régi megkötöttségével való kapcsolatára. A katonai funkciókat teljesítő székely „tisza örökségét” ugyanis már a megelőző idő-

szakban is elidegenítési tilalommal igyekeztek megőrizni. L. Dósa 501—502. — Balogh István: *Az ősi vagyon jogi védelme a régi székelyeknél*. Ekv Szzy 41—43. — Elekes Andor: *Szemelvények a székelyek jogtörténetéből*. Uo. 113—115.

¹⁴ Berlász 1941. 239—240.

¹⁵ L. a társadalmi helyzetre Böződi munkáját és a már jelzett forrásokat. — Statisztikai adatokra vonatkozóan az idézett művek mellett l. Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1720—21.* = Magyar Statisztikai Közlemények Új f. XII. k. 217. — Benkő József: *Transilvaniae Specialis Descriptio*. Liber Secundus. De Terra Siculorum. 1776. AkKvtár kézírattára A. 218. sz. A másolat kelte: 1844. — főleg 1722. és 1766. évi adatok. — Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Bp 1928. 136—137. — Csíkszék nemességének 1809-beli számára l. Endes 540—549.

¹⁶ Berlász 243.

¹⁷ Az inkriminált szöveg így hangzik: „Székely földön a tiszta majorságok közé értetik a székely örökség (siculica haereditas); ennél fogva, minthogy az adófizető és fegyvert viselő székelyek jóságai köztudat szerint többnyire tiszta székely örökségek, az ezekben lakó colonusokra azon mentesség, mely más úrbéresekre nézve e törvény nyomán rögtön életbe lép, csak azon esetben terjedhet ki, ha az említett adófizető és fegyvert viselő székely tulajdonosok az ezelőtti §-ban írt bíróságok előtt be nem bizonyíthatnák: hogy valamely telek és föld, mely colonusaik kezén van, majorság vagy székely örökség.” (Sándor József: *Okmánytár Erdély legújabb jogtörténelméhez. 1848—1865*. Kvár 1865. 20—21.) — Vö. még CJH 1540—1848. évi erdélyi törvények. 674. — Lényegében ugyanúgy tekintik a székely örökséget az 1846—47. évi erdélyi országgyűlés rendjei is. (L. uo. 636.) — E tanulmány megjelenése után az Igaz Szóban (1956 9. és 11. sz.) vita támadt Böződi György és a szerző között. Ennek köszönhetően vált ez a rész árnyaltabbá és az eredeti mondanivaló félreérthetlenebbé. — Újabbán Egyed Ákos írt a székely örökségről (*Háromszék 1848—1849*. B 1978. 19.).

¹⁸ Apor Károly: *A székely örökség történelmi és jogi szempontból*. Mvhely 1868. 27. — Apor azt a különbséget, amely az ő általa készített statisztikában szereplő 17731 szolgáló ember kezén levő telek és az egykori hírlapokban közölt 21337 telek között van, azzal magyarázza, hogy az utóbbi a székely városok lakóit is magába foglalja. (L. i. m. 28.) — A részadatok alapján közölt táblázat második oszlopának végösszege nem 17 731, hanem 17 725. Miután nem állapítható meg, hogy a szerző a részadatok vagy a végösszeg tekintetében tévedett — a táblázatot az eredetiehez híven közöltük.

¹⁹ Meg kell viszont említenünk azt a sajátos erdélyi gyakorlatot is, amely szerint úrbériséget, jobbágyföldet „majorsággá tenni minden földesúrnak szabad, csak hogy az adót az efféle földekről vagy maga fizesse, vagy a többi jobbágyaival fizettesse”. Kemény II. 55—56. — Vö. CJH 1540—1848. évi erdélyi törvények 71. (Approb. Const. III. R. 4. c.) Ezt a rendelkezést sem az 1769. évi ún. Bizonyos Punctumok, sem az úrbériség kérdéseivel foglalkozó 1791. évi országgyűlés nem törölte el.

²⁰ L. az 1823. évi 8447. sz. rendeletet, amelyben meghatározzák, hogy „az 1807-dik esztendőben augusztus 24-dik napjáról 2366. udvari szám alatt, költ és innen a mindjárt említett esztendőbeli 7113. gubernialis számmal jegyzett rendelkezésben kihirdetett azon kegyelmes udvari határozás, melynél fogva az paráncsoltatott, hogy a székely székekben a contributionális fundus állandóul való fedezéseire nem tartozó székely örökségeknek a contributio alól való kivettetésekre nézve az azelőtt fennállott szokás [...] maradjon meg.” (*Országgyűlés, Felsőes Udvar és a Királyi Fő Kormányzók által kiadott szabályok vagyis útmutató felsőbb rendeletek*.) III. kiad. Mvhely 1839. 18.

²¹ Az úrbér kérdését tárgyalva a székely székek földbirtokosai, megszerezni igyekeznék a colonicatorát, ezt úgy fogalmazták meg: a Székelyföldön colonicultura nincs, a parasztbirtok a földesúr elidegeníthetetlen tulajdona; következésképpen jobbágy, zsellér sincs, nem kell tehát úrbér. (Erdélyi Híradó 1842. 337, 343—344.) — 1848—49-ben pedig így érvelt — szintén a paraszti föld elsajátítása érdekében — a székely birtokos: „az ő zsellérrelke székely örökség, a székely örökség pedig curia, a curia pedig majorság, tehát a székely zsellér adja meg a curia utáni bért, tehát a székely zsellér szolgálja addigi urát”. (Honvéd 119. sz. 1849. máj. 16. 472—473.)

²² Honvéd 110. sz. 1849. máj. 5. 437—438. — 1849. máj. 25. 503, 504.

²³ Elekes Andor, i. m. 114—115.

²⁴ Jellemző az is, hogy 1848 őszén Háromszéken a vitás esetek felszínre kerülésekor egyes székli tisztek azt nézik csupán: milyen közterhet viselt, adót fizetett-e, földesúri szolgáltatásokkal terhelték-e, s ha igen, a jobbágy kezén levő földet colonicatorának, úrbéres földnek nyilvánították.— Az erdélyi úrbéri kapcsolatokból fennmaradt jog- és birtokviszonyok rendezéséről szóló 1871: LIII. tc. így intézkedik: „Úrbéri természetű birtoknak tekintendő s országos megváltás tárgyát képezi a Székelyföldön [...] mindazon telek és föld, amely az 1819—20-ik évi (Cziráky-féle) országos összeírással alkalmával adózó és szolgáló ember birtokában találtatván, mint úrbéri természetű birtok a most érintett összeírásba beiktatva lett, s amelytől az úrbéres azóta 1848. évig országos adót fizetni s földesúri szolgálmányokat teljesíteni tartozott.” Sebess Dénes és Börcsök Andor: *Erdélyrészi birtokrendezés*. Bp 1908. 362—363.

²⁵ A középkori Fehér, később Felső-Fehér megye magába foglalta az olyan faluszigeteket is, mint Szárazpatak, Karatna, Volál, Peselnek stb. E kilenc darabból összetett, nem egységes, nem összefüggő területet alkotó vármegyének részévé vált a székelyek letelepedésekor lakatlan Szék földje, amely korábban egy Fulkun nevű szász tulajdonos volt, továbbá a bálványosvári uradalomhoz tartozó Kézdiszékbe ékelt falvak, a XIV. században még Küküllő megyéhez tartozó Zsombor és Gerebenc (később Bükszád és Mikóújfalú) területe stb. A szigetszerűen szétszórt vármegye tehát azokat a területeket is felölelte, amelyek vagy már betelepültek, vagy királyi vár tartozékaiként eladományozhatók voltak. Hídvég és környéke, Zsombor és Gerebenc vidéke a mi szempontunkból azért is érdekes, mert a Mikó és Nemes családok őse, Akadás fia Bencenc e területeket szerzi meg adományként, s itt veti meg az egyik legősibb székely feudális nagybirtok — nemzetségi szállásterületbe ékelt, vagy azzal szomszédos — gócait. Zsombor és Gerebenc vidéke többször tartozott Háromszékhez már régebb is, végül 1848 után olvad be véglegesen e szék falvainak sorába. L. Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Bp 1939. 81—83. — Györffy, i.m. 111—112. — Orbán III. 25. — Hszék Ekv 6—7. — Ferenczi Sándor: *Az egykori Kászonszék régészete*. A kászoni székelyek letelepülése és eredete. Kvár 1938. 81—82.

²⁶ A Mikó család 1783-ban zalánpataki felhagyott üvegcsúre mellől telepítette ide szolgáló embereit. L. Hszék lvt Nr. 1928/1844. — Bogáts Dénes feljegyzései. — Mikó—Rhédey cs lvt I. Reg Fasc. IX. Nr. 265. — Orbán III. 28—29. — Újfalvy 320—325. — Kővári 1842. 56. Ő írja a fürdőről: „Előpatak nappal keleties város, hol a selyem és daróc, quacker és turbán, román és francia nyelv, drága öltözet s piszkos lak, és megfordítva, kényelem és koldulás, iátékházak előtt pipázó henyéség és a fát hátán hordó nyomor, kártyaasztaloni arany és sóhajtozó szolgaság egy napon találkoznak.”

²⁷ A későbbi Mikóújfalú — ez a Málnással szomszédos bükszádi üvegcsúri körüli település — hosszú időn át a kóborló, nincstelen emberek, „a termelőszközöktől megfosztott” parasztok menedéke volt. Természetesen itt húzódtak meg az előbbieket sorából kikerülő szegénylegények is. 1812-ben a gyergyószentmiklósi és csikszépvízi „örmény kereskedő communitás” kéri, hogy a Málnás és Tusnád közötti út mentén egy-egy puskalövésnyire „az erdő vágattassék le” a tolvajok miatt. 1812—1813-ban pedig, ugyancsak ezen okból, a főkormányshoz parancsára az egész szétszórt települést az út mellé költöztetik le s Mikóújfalúnak nevezik el. (Mikó lvt. A bükszádi üvegcsúrt tárgyzó levelek.)

²⁸ Benkő József: *Transilvaniae Specialis Descriptio*. 170—172. — Szádeczky 1908. 814—826. — Ignaz Lenk: *Siebenbürgens geographisch-, topographisch-, statistisch-Lexikon*. III. Wien 1839. 223.

²⁹ Benkő, i.m. 170—172. — Szádeczky 1908. 814—826.

³⁰ Lenk. i. m. IV. 460.

³¹ Ua. III. 25.

³² Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Bp 1949. 155, 159. — Marx írja, hogy a falusi földközösség „az egész középkor folyamán a népi szabadság és élet egyetlen tüzhelye volt” a feudális elnyomás alatt sínylődő társadalomban. (Idézi Molnár Erik a Tagányi Károly: *A földközösség története Magyarországon* c. munkához írott előszavában. 10.) — A földközösségre l. Varga János: *A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században*: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Bp 1952. 7—48. — A paraszti földközösségre l. Szabó István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp 1948. 267—310. (Később jelent meg ugyancsak Szabó István kiváló munkája: *A középkori magyar falu*. Bp 1966.)

³³ A továbbiakban külön hivatkozás nélkül felhasználjuk azokat a székely falutörvényeket, amelyek a SzOkl IV, V, VI, VII és VIII. kötetében jelentek meg; az EOkl-ban közölt adatokat, valamint a Corpus I-ben megjelent széki jogszabályokat és falurendtartásokat. L. még Connert János: *A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században*. Székelyudvarhely 1907. és Imreh István: *Székely falutörvények*. Kvár 1947. — A székely faluközösség kérdésének későbbi részletesebb feldolgozását indokolják azok a szintén felhasznált, igen nagybecsű faluközösségi jegyzőkönyvek, amelyekben nemcsak a falu törvényei tükröződnek elevenen és dokumentáltan, hanem a rendtartások érvényesülése, a gyakorlat is. L. a SzszgyÁlvt-ban őrzött és állandóan bővülő „Faluközösségi jegyzőkönyvek” sorozatot. (Idő múltával ebből az anyagból közöl egy részt Imreh István *A rendtárió székely falu* c. kötetében.) — Szabó István és Varga János említett tanulmányai mellett I. Wellmann Imre *A parasztság helyzete az 1767. évi úrbérendezés előtt* (Sz 1955) című írását (565—568.).

³⁴ Mikó lvt I. Reg. Fasc. V. Nr. 159.

³⁵ Uo. II. Reg. Fasc. IV. Nr. 115.

³⁶ Vö. Marienburg 183. „In Dörfern, wo ein Theil der Einwohner Grenzsoldaten sind, ist ein besonderer Richter für die Civilisten, und ein besonderer für die militärischen Einwohner.” — Zalában pl. a közügyeket két bíró, egy határörkatonna és egy jobbágy falusbíró vezetésével 6 katonna és 6 jobbágy hűtős intézi. A közerdőkre felügyelő erdőpásztorok szintén így oszlanak meg. A falu tízesekre van felosztva, élükön választott tízesvezetővel, aki ugyanúgy lehet határőr, mint provincialista.

³⁷ Hszék lvt Nr. 797/1820.

³⁸ Vö. a *Háromszéki falutörvények* c. írással e kötetben.

³⁹ Mikó lvt II. Reg. Fasc. VII. Nr. 176. „Bodoki Communitás Constitútiója.”

⁴⁰ Tagányi 37.

⁴¹ Kemény II. 183.

⁴² Tagányi 38—40.

⁴³ L. Mikó lvt II. Reg. Fasc. XIV. Nr. 510. — Nr. 505, 506. — Fasc. II. Nr. 131.

⁴⁴ CJH. 1540—1848. évi erdélyi törvények. 527. (Kiemelés tölem.) — L. az 1769. évi Bizonyos Punctumokban: „Amely helységben [...] némely erdők régi időktől a falukhoz tartoztanak közönségesen és azok által mostanig bíráttak is, azoknak birodalmában a faluk ezután is megtartassanak; fenn maradván ugyan csak a tulajdonság vagyis proprietás jussa a jószágok vagy domíniumok mellett.” (1769-dik esztendőbeli úrbéri felsőbb rendelés. Mvhely 1835. 12—13.) — EOkl III. 165—174. stb.

⁴⁵ Szabó István, *i. m.* 364—365.

⁴⁶ Egy 1817. évbeli perben hozott ítéletben így határozzák meg az antiqua sessiót: „Törvényé vált szokása hazánknak, hogy amely telkek emberi emlékezetre felhatólag hatvan esztendőktől fogva egyformán antiqua sessióknak tartattak, azok egész telkeknek vétessenek.” (Kilyéni Székely Mihály: *A nemes Székely Nemzetnek Constitútiója, privilégiumai és a jószág leszállását tárgy azó némely törvényes ítéletei*. Pest 1818. 257—258.) — Vö. EOkl I. 496. (Az Approbata Constitutio III. Rész 29. cím. 1. cikkelye a faluk birodalmának módjáról.) — Dósa II. 196—198.

⁴⁷ A harc a falu közhatárai feletti uralomért természetesen állandóan folyt. A határörkatonákat az első rendtartásokban, de későbbi rendeletekben is nemegyszer íntik, hogy a nemeseket s jobbágyaikat „semmiképpen ki ne rekesszék és következés szerint az ahhoz való jussit semmi módon csak magoknak ne tulajdonítsák”. (Szádeczky 1908. 594.) A földesurak hasonló — 1764 után mind gyakoribbá váló — kísérleteiről a későbbiek során részletesebben is beszámolunk.

⁴⁸ A főkörmányszék 1808-ban Háromszék tisztségének a közhatárok megosztásánál osztási kulcsként javasolja, hogy a „primoresék és nemesek” két részt, a „szabad székely” egy részt, a „nemeseknek colonussai” fél részt kapjanak. (Siculi. L. a 8406/1808-as számú főkörmányszéki leiratot.)

⁴⁹ Mikó lvt II. Reg. Fasc. IV. Nr. 100. — Fasc. VIII. Nr. 239. — Hszék lvt Nr. 7021808.

⁵⁰ Csak példaként említjük azt, hogy ahol dűlőutat az egynemű termelés miatt nem hagytak, az egyén csak akkor kezdetett termésének betakarításához, amikor a határ felszabadult és nem kellett szomszédjainak termésén átázolnia. A meghatározott időpontnál későbben sem foghatott az aratáshoz, hordáshoz, mivel a tarló-részek felszabadítások a csordának már el kellett hagynia addigi legelőhelyét; ráhajtották tehát az állatokat az ugarra, és a rendtartás ellen vétő, gabonáját lábon hagyó falutag terménye kíméletre nem számíthatott, és így tovább.

⁵¹ „Zaláni Communitás jegyzőkönyve. 1771—1787.” — „A zaláni Nemes Közön-ség törvényes Jedző könyve.” 1846—1852. stb. (A község irattárában.)

⁵² Mikó lvt II. Reg. Fasc. VIII. Nr. 256, 257, 259. — Fasc. IX. Nr. 262, 263, 283, 284, 285. stb. — Hszék lvt Nr. 149/1811, 173/1811, 390/811, 660/1811, 801/1811, 864/1811 stb.

⁵³ *Az erdélyi három nemzetekből álló rendeknek 1790-ik esztendőben... tartott közönséges gyűléseikben lett végzéseknak és foglalatosságoknak jegyző könyve.* Kvár 1791. 119, 121, 123—126. stb.

⁵⁴ Hszék lvt Nr. 278/1802. — Azt megelőzőleg attól fél Háromszék tisztsége, hogy a Zaránd megyei „közhírből lett zenebona” hírére támad fel a székely jobbágyság is. (Uo. Nr. 197/1801.)

⁵⁵ Itt az alfalusiak megtagadják a szolgálatot, s hirdetik, hogy a föld az övék lesz. Az alszolgabírói jelentésből kitűnik, hogy a katonák közül is többen vannak, akik a népet láztítják, s ígérik: megverik azt, aki a földesúrnak szolgál. (Szádeczky 1908. 857.)

⁵⁶ Hszék lvt Nr. 344/1795.

⁵⁷ Újfalvy 315.

⁵⁸ Egy fél századdal az 1848-as forradalom és szabadságharc után is „a volt huszár családok [...] elsőbbségnek érzik magukat a volt *gyalog* családoknál, s mindkettő többre tartja magát, még ha elszegényedett, elparlagiasodott is, mint a volt *jobbágyok*”. A cikkíró 1899-ben közli, hogy táncmulatságot a volt jobbágyok, katonák külön tartanak. Az öregek a két valamikori külön réteg összeházasodását akadályozzák, a templomban, úrvacsoraosztásnál első hely a katonát illeti stb. (Hszék Ekv 44.)

⁵⁹ Vö. Teleki 1877. 78, 87—88, 113, 115—116, 207—210. stb. — Szádeczky 1908. 470—476, 503—505, 576—582, 584—600, 641. — Szádeczky 1927. 351—356, 361, 362. — Eröss 124—144. — Hszék Ekv 29. — Mike gyűjt. Kéziratok. Egyveleg. V. köt. „A Székely nemzetről valók” 31—38. stb.

⁶⁰ Eröss 132.

⁶¹ Újfalvy 318.

⁶² Jakó 1944. XXXIX—XL.

⁶³ Makkai 1954. 69.

⁶⁴ „Az 1820-diki úrbér behozatalának kísérlete után — írja Wesselényi Miklós 1846-ban — országszerte nagyon elharapózott mindannak, mi az úrbéres kezén s használata alatt volt, részint rövid úton s különféle módokon, részint határosztályok általi megnyirése és csonkítása. Néhány évig tartott e működés élénkebben, aztán darabig szűnt, de az utóbbi években az úrbér létesülésének híre s közelgetése [...] ismételtette azokat s talán még nagyobb mértékben.” (Erdélyi Híradó 1846, 203. sz.)

⁶⁵ Engels: *A német parasztháború.* Bp 1949. 168.

⁶⁶ Szántó Imre: *A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei.* Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon. 1711—1790. Bp 1952. 221—223.

⁶⁷ Mikó lvt II. Reg. Fasc. VI. Nr. 174. — II. Reg. Fasc. I. Nr. 45. (A köből kb 776—800 négyszögöl, 2 köből kb egyenlő egy holddal, négy véka egyenlő egy köböllel.)

⁶⁸ A székelyföldi allodiális birtokrészt feltüntetető összeírásokban, főleg a hivatalos jellegű iratokban gyakran a zsellérek kezére adott „székely örökség” is a majorságbirtokot felölölő rovatba kerül. Itt azonban nem erről van szó: az összeírás belső családi célokat szolgál, s nagyon fontos lévén az, hogy az egyes parcellák mennyire értékesek, pontosabban leírják azokat. Így lehet megtudni azután azt, hogy a valóban földesúri kézen levő szántó egy része gyenge föld, amit külterjesen művelnek, kicsi a hozama, nemegyszer ugarnak hagyják, s ha mód van rá, jobbágyoknak, zsellérnek adják át megművelésre. Ez a terület tehát egyaránt lehet a majorság kiterjesztésének és a jobbágytelki állomány növelésének tartalékalapja. A XVIII. sz. elején még kétségtelenül az utóbbi szerepet tölti be, hiszen — mint a későbbiekben látni fogjuk — a jobbágyok, zsellérek számának növelése a birtokosoknak elsőrendű célkitűzése.

⁶⁹ SzOkl I. 53—57. Az oklevelek ezeknek a területeknek pontos határait is feltüntetik.

⁷⁰ *1769-dik esztendőben felsőbb rendelés.* Mvhely 1835. 11. (II. szakasz, 2. pont.)

⁷¹ Hszék lvt Nr. 858/1787. (Az 1786. jan. 23-án kelt rendeletet a főkörmányszék 1787 tavaszán 2498. számmal ellátva küldi meg Háromszéknek is.)

⁷² Uo. Nr. 721/1796.

⁷³ Mikó lvt I. Reg. Fasc. IV. Nr. 122.

⁷⁴ Uo. I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300.

⁷⁵ Uo. II. Reg. Fasc. V. Nr. 124. — Hszék lvt Nr. 631/1814. — Nr. 1542/1815.

⁷⁶ Mikó lvt I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300.

⁷⁷ Hszék lvt Nr. 410/1815.

⁷⁸ Mikó lvt I. Reg. Fasc. IX. Nr. 272.

⁷⁹ Uo. I. Reg. Fasc. X. Nr. 289. — L. 1769-dik esztendőbeli úrbéri felsőbb rendelkezés. 13. — CJH. 1540—1848. évi erdélyi törvények. 523—525. — Az irtásföld kérdésére I. Szabó, *i. m.* 375—381. — Egy 1828-ban keltezett főkörmányszéki leirat szintén gyakorinak mondja a határozatályok alkalmával elkövetett visszaéléseket, és ismétli az 1827. évi (9107. sz.) rendelkezés előírását: a jobbágyok mellé határozatálykor „fiscalis asistentia rendeltessék érdekeik védelmére”. (Hszék lvt Nr. 114/1828.)

⁸⁰ Mikó lvt II. Reg. Fasc. X. Nr. 289.

⁸¹ Nemes lvt. (Rendezetlen iratok. 1752. és 1834. évi összeírás.) Az említett Mikó- és Nemes-birtokokon, de a Séra, Apor, Imreh, Szacsvai stb. családok gazdagságában is rendkívül sok apró vétel-, csere-, zálogüzlettel találkozunk. Céljük a legtöbb esetben az, hogy a szétszórt, igen sok parcellából álló majorsági szántóterületet nagyobbá és egységesebbé tegyék, s ily módon jövedelmezőbbé változtassák a majorsági termelést.

⁸² Szabó, *i. m.* 192.

⁸³ A nyugati típusú fejlődés módjára vonatkozólag I. Marx: *A tőke*. I. Bp 1949. 774.

⁸⁴ 1914-ben a Székelyföld termőterülete művelési áganként így oszlott meg: szántó 22,7%, legelő 11,7%, rét 15,9%, erdő 48,0%, egyéb 1,7%. A korábbi és későbbi statisztikai felmérések is körülbelül ezt az arányt mutatják. Az erdő majdnem fele az összterületnek, és a legelő és rét is együttesen több a szántónál, amely egynegyedét sem teszi ki a termőterületnek.

⁸⁵ EOKI II. 772—773.

⁸⁶ A Havad nevű közlegelőért folyó harcra I. Mikó lvt I. Reg. Fasc. II. Nr. 37, 38, 39, 46, 53, 54. 63. — Fasc. V. Nr. 157, 159, 164, 166. — Fasc. VI. Nr. 187, 189, 190, 194, 254. — Fasc. VIII. Nr. 251, 252, 253, 254, 260 stb.

⁸⁷ Uo. I. Reg. Fasc. II. Nr. 39.

⁸⁸ Uo. I. Reg. Fasc. II. Nr. 37.

⁸⁹ Uo. I. Reg. Fasc. VII. Nr. 252.

⁹⁰ Uo. I. Reg. Fasc. V. Nr. 164.

⁹¹ Uo. I. Reg. Fasc. VIII. Nr. 254.

⁹² L. Taborsky Ottó: *Művelődéstörténeti adatok Ferenc király 1817-i erdélyi utazásához*: Domanovszky Emlékkönyv. Bp 1937. 562—576.

⁹³ Mikó lvt I. Reg. Fasc. VI. Nr. 194.

⁹⁴ Uo. I. Reg. Fasc. X. Nr. 281.

⁹⁵ Uo. I. Reg. Fasc. X. Nr. 274, 275, 281, 289.

⁹⁶ Uo. II. Reg. Fasc. VIII. Nr. 257, 259.

⁹⁷ Uo. II. Reg. Fasc. IX. Nr. 262, 263.

⁹⁸ Hszék lvt Nr. 1261/1787.

⁹⁹ Uo. Nr. 719/1787, 1261/1787.

¹⁰⁰ Nemes lvt (rendezetlen). — A század elején, 1728-ban is az volt a szokás, hogy „mindenik hídvégi possessor részére való jobbágy vitt fát belőle, mikor vihették”. Csupán a makkra járó külön földesúri sertécsorda miatt vitázott néha Nemes Ferenc és Mikó Ferenc. (Mikó lvt I. Reg. Fasc. I. Nr. 14.)

¹⁰¹ Mikó lvt I. Reg. Fasc. VII. Nr. 238. — Fasc. IV. Nr. 129. — Bár máshol a nemesi erdőközösség felbontását általában a nagyobb birtokosok sürgették, itt a kisebbek is kérték hivatalos felosztását, miután az erdőbérből, makkbérből és így tovább a Mikók és Nemesek állandóan kirekesztették őket, és az erdő használatát is gátolták. 1798—99-ben, 1830-ban, 1835-ben ismét és ismét szóba került az erdőosztály megindítása, bizottságok szálltak ki stb. Megegyezni azonban nem tudtak. A per a birtokosok között még 1865-ben is folyt. (Uo. I. Reg. Fasc. II. Nr. 56, 57. — Fasc. VII. Nr. 237, 244, 245 stb.)

¹⁰² A „Mikóianum”-ért folyó harcra I. Mikó lvt. I. Reg. Fasc. II. Nr. 43, 55. — Fasc. III. Nr. 96. — Fasc. IV. Nr. 121. — Fasc. VIII. Nr. 260. — Fasc. XI. Nr. 296.

¹⁰³ Mikó lvt I. Reg. Fasc. XI. Nr. 300.

- ¹⁰⁴ Uo. I. Reg. Fasc. II. Nr. 69.
- ¹⁰⁵ Uo. I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300.
- ¹⁰⁶ Uo. I. Reg. Fasc. X. Nr. 289. Előpatakon szintén osztatlan nemesi közbirtok volt az erdő. Itt a XIX. sz. elejéig „csak a hídvégi Mikó háznak volt [jussa] tetszése szerint foglalni”. A többi birtokos is érvényesíteni igyekezett azonban jogait. A harc a közös előpataki borvízjutakért is folyt. (Uo. I. Reg. Fasc. III. Nr. 2a8. — Fasc. XI. Nr. 294. — Hszék lvt Nr. 1928/1844.)
- ¹⁰⁷ Mikó lvt II. Reg. Fasc. IV. Nr. 115. — Hszék lvt Nr. 178/1836.
- ¹⁰⁸ L. SzOkl VIII. 318—319. (Zalán falva végeztése a falu jószágáról. 1581.) és 387—389. (Zalán falu törvénye. 1699.) — L. még A zaláni Communitás jegyzőkönyve (1771—1787). — A Zaláni Nemes Közönség Törvényes Jedző könyve (1846—1852). — A zaláni kétág katona befüggő erdőbirtokosság jegyzőkönyve (1844—1872). — A zaláni egyházközség Libellusa... (1736—1818).
- ¹⁰⁹ Mikó lvt II. Reg. Fasc. XIV, Nr. 515—517.
- ¹¹⁰ Uo. II. Reg. Fasc. VIII. Nr. 260.
- ¹¹¹ Uo. II. Reg. Fasc. VIII. Nr. 254.
- ¹¹² Uo. II. Reg. Fasc. VIII. Nr. 256. — Hszék lvt Nr. 149, 173, 390, 660, 801, 864/1841.
- ¹¹³ Mikó lvt II. Reg. Fasc. X. Nr. 309. — Fasc. II. Nr. 296, 297. — Fasc. V. Nr. 140. — A per még 1840-ben is folyt, mivel nem tudták könnyen eldönteni, „Mi legyen a Székelyföldön az osztály sinormértéke”. Várták a zágoni közhelyek felosztása érdekében indított per eldőlését, hogy az abban hozott ítélet alapján járjanak el.
- ¹¹⁴ Hszék lvt Nr. 2329/1825.
- ¹¹⁵ Kemény II. 207—209.
- ¹¹⁶ Az erdő felosztása kérdésében ugyanis a Székelyföldön sem alakult ki egységes álláspont. Sok földesúrnak volt „különös”, régi foglalásból származó külön erdeje is, amit nem akart megosztani, és sok kisebb birtokos nem is volt híve az erdőosztálynak, miután az csak kis részhez juttatta volna. E kérdéstről a székek hivatalos véleménye is eltérő volt. EOkl III. 2, 5.
- ¹¹⁷ L. Csíkszékben: Székhavasa, Marosszékben: Székhavasa, Háromszéken: Székerdeje, Aranyosszékben: Bogáth-puszta, továbbá Csíkban Negyedfélmege havasa, Bardóc filiális szék erdeje, s másutt 32 község, Kilenc falu erdeje stb. — Vö. Györffy, *i. m.* 109. — Szádeczky 1927. 27—28. — Vámszer Géza: *A székely vagyonság és földközösség*: EME Ekv. Kvár 1939. 55—62. — Elekes, *i. m.* 115—116. — Endes 493—495. — EOkl I. 343—346, 439—445.
- ¹¹⁸ Hszék lvt. 1836. évi tanúvallatás a Hatod-perben. (Árva József szíves készséggel átengedett másolatából.)
- ¹¹⁹ Hszék lvt Nr. 842/1796 és 237/1786.
- ¹²⁰ A hereci közföldre és az érte folyó harcra nézve lásd: Mikó lvt II. Reg. Fasc. II. Nr. 71—73. — Fasc. III. Nr. 88—90. — Fasc. IV. Nr. 97, 104. — Fasc. VIII. Nr. 254. — Hszék lvt Nr. 205/1794, 260/1796, 385/1796, 164/1797. — A Bodoki kétág katona közbirtokosság jegyzőkönyve stb.
- ¹²¹ Mikó lvt II. Reg. Fasc. II. Nr. 73.
- ¹²² Uo. II. Reg. Fasc. III. Nr. 89.
- ¹²³ Uo. II. Reg. Fasc. III. Nr. 90.
- ¹²⁴ Uo. II. Reg. Fasc. III. Nr. 89.
- ¹²⁵ Uo.
- ¹²⁶ Uo.
- ¹²⁷ Uo.
- ¹²⁹ Uo.
- ¹³⁰ Uo.
- ¹³¹ Uo.
- ¹³² Uo.
- ¹³³ Hszék lvt Nr. 566/1803. 1166/1808, 1266/1808, 526/1810, 622/1814, 917/1817, 1088/1817, 2329/1825. — A mindinkább ismertté és értékesé váló borvízforrás (később Matild-forrás) helyéért is harcolt a nyolc falu Bodok ellen. L. Hszék Ekv 230.
- ¹³⁴ L. a sepsibodoki volt „kétág katona közbirtokosság” jegyzőkönyvének 1877. évi bejegyzéseit; a közbirtokosság ladjában őrzött periratokat stb.
- ¹³⁵ A népességre vonatkozólag lásd Thirring Gusztáv: *Magyarország népessége II. József korában*. Bp 1938. 36. — Háromszék népsűrűségére l. még *i. m.* 18. és Ko-

vács Sándor: *Erdély népesedési viszonyai az újabb időben, különösen pedig 1864-ben.* — Statisztikai és Nemzetgazdasági Közlemények. Bp 1869. 280. — Berlász Jenő: *A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere.* — A Bécsi Történetkutató Intézet Évkönyve Bp 1939. 9. és 31. A jelentés Hadik András munkája. — Szádeczky 1927. 320—322. — András S. jelentését I. Mike gyűjt. Kéziratok. Egyveleg. V. k. 296.

¹³⁶ Mikó lvt I. Reg. Fasc. II. Nr. 38.

¹³⁷ Uo. I. Reg. Fasc. X. Nr. 275 és 281. — A belső telkek megítélésében természetesen változhatott az összeírók szempontja. Mégis — jobb híján — ez is érzékelteti a lakosság számának növekedését.

¹³⁹ Bogáts Dénes feljegyzései.

¹⁴⁰ Mikó lvt. „A bükszádi üvegcsúrt tárgyzó levelek.”

¹⁴¹ Uo. II. Reg. Fasc. IV. Nr. 111. — Az sem véletlen, hogy az egykorú statisztikai számításoknál gyakran nem 5, hanem 7 tagot számítanak egy székely családra.

¹⁴² Mikó lvt I. Reg. Fasc. II. Nr. 64, 65. — Fasc. III. Nr. 70, 71, 73, 83. — Fasc. IV. Nr. 111. — Fasc. IX. Nr. 264. — Fasc. VIII. Nr. 257. A XVIII. század első felében — s ezt is meg kell említenünk — a szökések száma sokkal nagyobb. 1738-ban pl. Mikó Ferenc oltszemi birtokán 13 szökött jobbágyot tartanak nyilván. Másan 21 jobbágytelek mellett 8-at stb. Még 1774-ben is Bodokról elszökött jobbágyként 16-ot sorolnak fel, és 5 jobbágyfiút, aki papnak vagy „tógás” diáknak ment el. Ezek java része távolabb is telepszik meg. Egyesek Moldvába, mások Abrudbányára, Tordára, Székre, Debrecenbe stb. szöknek. (Uo. II. Reg. Fasc. I. Nr. 43. — Fasc. II. Nr. 60. — Fasc. IV. Nr. 174.)

¹⁴³ Uo. I. Reg. Fasc. III. Nr. 71.

¹⁴⁴ Uo.

¹⁴⁵ Uo. II. Reg. Fasc. VIII. Nr. 258. — I. Reg. Fasc. X. 286. — II. Reg. Fasc. V. Nr. 120, 121. — Fasc. V. Nr. 135, 136. — II. Reg. Fasc. XIV. Nr. 451.

¹⁴⁶ *1769-ik esztendőbeli úrbéri felsőbb rendelés.* I. szakasz. I. art. 3—4. — Vö. Dósa II. 102—147. — Berlász 1941. 236—277, 344—362.

¹⁴⁷ Mikó lvt I. Reg. Fasc. I. Nr. 22. — A sepsiszentgyörgyi jobbágyok robotja ekkor másként van megszabva. Ezek minden második, illetőleg harmadik héten, dolgoznak az „udvarnak”.

¹⁴⁸ Uo. I. Reg. Fasc. VI. Nr. 194.

¹⁴⁹ Uo. — Érdekességként említjük meg, hogy Mikó Istvánnak mint főtisztnek, Felső-Fehér vármegye adminisztrátorának a régi szokás szerint „több strásákat” kell kapnia a falutól, amikor Hídvégre érkezik. A kirendelt strázsákat viszont a földesúr „dologra parancsolja”, az asszonyokat mosásra vagy más munkára.

¹⁵⁰ Uo. I. Reg. Fasc. III. Nr. 71.

¹⁵¹ Uo. I. Reg. Fasc. VI. Nr. 194.

¹⁵² Nemes lvt (rendezetlen).

¹⁵³ Mikó lvt II. Reg. Fasc. V. Nr. 136. A népi emlékezet Bodokon őrzi a Mikó „udvarnak” tett szolgálat mértékét. Emlékeznek a téli-nyári váltakozó robotra is, amit „hétszám” néven említenek. Azt is elmondják, hogy a hatökrös jobbágy két ökre állandóan az udvarnak tette a hétszámot, a „tenyeres” munkás pedig heti két napot tartozott dolgozni. Ezeket nevezik zselléreknek; s a „régiek” elbeszélései alapján úgy tudják, hogy ha a zsellérek nem mentek hétszámot tenni, a zsellérház ajtaját, ablakát leszedte az udvarbíró, s ki kellett költözniük. (Nákó József, Simon Károly, Kész László és mások közlése.)

¹⁵⁴ Marx: *A tőke.* 254—255.

¹⁵⁵ Mikó lvt II. Reg. Fasc. XV. Nr. 518.

¹⁵⁶ Engels: *A német parasztháború.* 168.

¹⁵⁷ A földesurak számára adott terményszolgáltatás a Mikó-birtokokon a földesúri, tiszti feljegyzésekben egyáltalán nem szerepel.

¹⁵⁸ Mikó lvt I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300.

¹⁵⁹ Hszék lvt Nr. 1122, 1137, 1631/1786.

¹⁶⁰ Uo. Nr. 797/1820.

¹⁶¹ Mikó lvt II. Reg. Fasc. XVIII. Nr. 554.

¹⁶² Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története (1790—1849).* Kézirat. Első rész. 92.

¹⁶³ Mikó lvt II. Reg. Fasc. XV. Nr. 518.

¹⁶⁴ Hszék lvt Nr. 737/1784. — A széki tisztség a támadás résztvevőit elfogatja, 5 jobbágyot 50—50 botütésre ítél, s egyiküket, Sinka Józsefet azonkívül kéthavi tömlőcre is.

¹⁶⁵ Kemény II. 215. — Vö. Hetényi János: *Erdélynek remélhető anyagi ki-fejlése a földbirtoki viszonyok célszerűbb rendezése által*. Kvár, Pest 1847. 66. — Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. B-[Lipcse] 1833. 226. — Vasárnapi Újság 1846. 645. sz. 603. stb.

¹⁶⁶ Sándor Pál: *Az agrárkérdés 1848 előtt*. — Társadalmi Szemle 1948. 1 sz. 17.

¹⁶⁷ Lenin: *Kapit.* 183—185.

¹⁶⁸ Marx, *i. m.* 805.

¹⁶⁹ Mikó lvt II. Reg. Fasc. I. Nr. 45. — Fasc. VI. Nr. 174.

¹⁷⁰ Vö. Jakó 1944. XLIII—XLVI. — D. Brodan: *Iobăgia în domeniul Băii de Arieș la 1770*. Cluj 1948. 22—27. — Berlász 1941. 354. — Az 1847. évi országgyűlésen pedig az I. osztályba tartozó szántóföldből egész teleknek 4—10 holdat, II. osztályból 6—12, III. osztályból 7—14 holdat vesznek. Ez azt jelenti, hogy pl. II. osztályú föld esetében kb. 12—24 köből tesz ki egy egész telket. (CJH. 1540—1848. évi erdélyi törvények. 640.)

¹⁷¹ E zselléreket külön is tüntetik fel, és a táblázatban sem szerepelnek.

¹⁷² Mikó lvt I. Reg. Fasc. VI. Nr. 183—184. — A kaszáló területét — az előbbieken is — azért nem említettük, mert nagyjából úgy oszlik meg, mint a szántóterület.

¹⁷³ Uo. I. Reg. Fasc. IV. Nr. 137. — Bodokon ma is emlékeznek a Mikó család mintegy 40 zsellérházára, amelyekben az 1848-as „felszabadulás” előtt a „szegénység” lakott, vagyis azok, akiknek alig vagy semmi földjük nem volt, ugyanakkor név szerint említik az 5 „hatókrös” módos jobbágycsaládot. Az országos összeírások részletes és megbízhatóbb számadatait nélkülözve csak ezekből az adatokból következtethetünk arra, hogy a XIX. század elején a rétegződési folyamat meggyorsult.

¹⁷⁴ Uo. II. Reg. Fasc. X. Nr. 309. (A bükszádi üvegcsúrt tárgyazó levelek) — Az egyiköblös szántó „négy vékás” földből tevődik össze.

¹⁷⁵ A taxa mennyiségének lemerése 1812-es bükszádi piaci árak hiányában nehéz. Tájékoztatásul megemlítjük, hogy 1811-ben pl. a berecki vámnál a búza köble 30 és 100 forint között, 1814-ben Sepsiszentgyörgyön pedig 11 és 17 forint között ingadozik. Inkább támaszkodhatunk azonban az 1814. évbeli áradatokra, mint az inflációs, devalvációt megelőző 1811. évbeliekre.

¹⁷⁶ Mikó lvt II. Reg. Fasc. XII. Nr. 369.

¹⁷⁷ Nemzeti Társalkodó 1839. 12. sz. 91—92., 14. sz. 106.

¹⁷⁸ Mikó lvt I. Reg. Fasc. V. Nr. 144, 146, 149, 173. — Fasc. XI. Nr. 300. stb. — Egykorú forrás közli, hogy a háromszéki, udvarhelyszéki asszonyok, akiknek számát nem állapították meg, kendert, lent és gyapotot szőnek és festenek. Ezeket árulják a városokon, valamint kész férfifehőneműt, kék kendőt és így tovább. (Hintz 433.)

¹⁷⁹ Hszék lvt Nr. 797/1820. — Földesurunk írja meg a széknek, hogy „milyen kaszaly tűzifák vagynak itten és majd hétfőn mennyi tűzifát hordanak Sepsiszentgyörgyre eladni...”, s mennyi kerekét készítenek és adnak el a közeli város piacán az oltszemiek.

¹⁸⁰ Uo. Nr. 1151/1838 Stb.

¹⁸¹ Skizze 18.

¹⁸² „A zaláni kétág katona befüggő erdőbirtokosság jegyzőkönyve.” 1844. jún. 30. I. bejegyzés.

¹⁸³ Mikó lvt II. Reg. Fasc. III. Nr. 89. — Fasc. IV. Nr. 91—105. — „A zaláni református egyházközség Libellusa...” 1736—1818.

¹⁸⁴ Országgyűlési iratok gyűjteménye. („Jegyzőkönyvi kivonat a Hitel tárgyában”) 1844. 1—3. — L. még Mike gyűjt. Kéziratok. „Rendszeres Bizottmányok munkálatai.” 1841—1843. IV. — Kemény J. gyűjt. Collectio maior. Mss. iuridic. Varia Tom. XI. — Vö. Jakó 1956. 8—10. és Ua. *Istoria manufacturilor de potasă din Valea Ungurului și Călin*. = Studii și cercetări științifice 1953. 3—4. sz. 349—350. — Wesselényi, *i. m.* 177—178. — Hodor Károly: *Doboka vármegye... esmeretése*. Kvár 1837. 353. — Erdélyi Híradó 1846. 171. sz. stb.

¹⁸⁵ Mikó lvt I. Reg. Fasc. III. Nr. 94. — Fasc. V. Nr. 149. — Fasc. XII. Nr. 303. — Bíró 1943. 75—76. és 96. — Orbán III. 56. és I. még az oltszemi lakosok közlését.

¹⁸⁶ Mikó lvt I. Reg. Fasc. XIII. Nr. 300. — I. Reg. Fasc. VI. Nr. 194. — II. Reg. Fasc. VIII. Nr. 227. — Nemes lvt. Gazdasági iratok (rendezetlen).

¹⁸⁷ Mikó lvt I. Reg. Fasc. V. Nr. 149.

¹⁸⁸ „A zaláni egyházközség Libellusa...” 1736—1818. („Az egyházi szolgák fizetésének rendi”)

¹⁸⁹ Mikó lvt I. Reg. Fasc. IV. Nr. 104. — Fasc. V. Nr. 154, 155, 168, 169, 174. — Fasc. VI. Nr. 193, 207. — Fasc. X. Nr. 288. — Fasc. XII. Nr. 300.

¹⁹⁰ Uo. I. Reg. Fasc. VII. Nr. 240. — Fasc. XII. Nr. 300. — A földesúrnak ilyenkor természetesen étellel, itallal kell kalákáit — a helyi szokás szerint — megvendégelnie. Egyesek azonban éppen azért tagadják meg a kalákába menést, mert nemegyszer elmarad még a szokásos megvendégelés is.

¹⁹¹ Uo. I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300. (L. Vegyes gazdasági iratok.)

¹⁹² Uo. II. Reg. Fasc. VII. Nr. 217. — Fasc. V. Nr. 128. — I. Reg. Fasc. XI. és XII. Nr. 300. — A cselédekkel való bánásmódról. I. Hszék lvt Nr. 1095/1811.

¹⁹³ Uo. I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300. — Az al- és felcsúki lányok aratásra is csoportosan szegődnek el, 12-ed, 16-od részért; jellemző azonban, hogy a XIX. sz. derekán már sokszor pénzért is. (Nemzeti Társalkodó 1840. 25. sz.)

¹⁹⁴ Mikó lvt II. Reg. Fasc. V. Nr. 123. — Ezt az erdőt a gróf a református egyháztól vásárolta. Az Avas szélit ugyanis a határőrkatona és jobbágyparaszrok régóta irtogatták, az erdőszéli tisztásokat felszántották. Az egyház éppen azért adta el, mert a szántójuk kiterjesztésére törekvő paraszttal szemben tehetetlen volt. Mikó Miklós után a hatóságok segítségével a már kész szántóvá tett földeket is birtokába vehette. Az egyháznak különben 1600 magyar forintot fizetett, amit 6%-os kamatra azonnal vissza is kért. 1811-ben viszont értékét veszített pénzben fizette meg a tartozást és kamatját is. Ezért fizetődött ki számára különösképpen a metzenseiferek félfogadása. (II. Reg. Fasc. IV. Nr. 118. — Fasc. V. Nr. 122, 125.)

¹⁹⁵ Uo. I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300.

¹⁹⁶ Uo. — Ez esetben építkezéstről van szó.

¹⁹⁷ Hszék lvt Nr. 1095/1811.

¹⁹⁸ L. Domanovszky Sándor: *József nádor élete és iratai*. I. Bp 1944. 2. rész. 352—353, 370—371, 380—384. — Gillemot Katalin: *Javaslatok a monarchia pénzügyeinek rendbehozására 1800 és 1811 között*: Domanovszky Emlékkönyv. Bp 1937. 199—226. — Vargha Gyula: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története*. Bp 1896. 48—58.

¹⁹⁹ A devalváció hírére bekövetkezett áreltolódásra csak egy példát emlíünk: „...Erdélyben pl. Nagyszeben kivételével mindenütt mindjárt ötszörösükre ugrottak az árak, s a torockói munkások a bérüket is ötszörös bankóban követelték...” (Domanovszky, *i. m.* I. k. 2. rész. 381.)

²⁰⁰ Faluközösségi jegyzőkönyvek. Sepsiszentkirály. „Regement parancsolatokról írott könyv. Mely készítettett in anno 1770 Augustusnak 27-dik napján.” SszgyÁlvt.

²⁰¹ Uo. Nr. 6141/1793.

²⁰² Hszék lvt Nr. 265/1794. — Ezt megelőzően 1778-ban a Tábla már foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy jöllehet a kaszások, aratók, szolgák és szolgálók bérét meghatározta — sokan mégis több bért és napszámot fizettek. (Uo. Nr. 495/1778.)

²⁰³ Uo. Nr. 574/1798.

²⁰⁴ Uo. Nr. 589/1797.

²⁰⁵ Uo. Nr. 1402, 1427, 1436/1804.

²⁰⁶ Marx, *i. m.* 797.

²⁰⁷ SszgyÁlvt. Kiss Miklós városi bíró feljegyzései. — A kimutatásban a napszámbevételeket minden hónap negyedik hetében rögzítették. — A XIX. sz. első két évtizedére vonatkozó adatok hiányoznak.

²⁰⁸ L. Csetri Elek készülő monográfiáját a Wesselényiek zsigódi uradalmában folyó gazdálkodásról (*A mezőgazdaság tőkés jellegű átalakulása a zsigódi Wesselényi-uradalomban. 1790—1848*) és sajtó alatt levő dolgozatát (*Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsigódi Wesselényi-uradalomban 1848 előtt*). Az utóbbi később megjelent a *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdetéről* c. kötetben (B 1956. 7—44.).

²⁰⁹ Újfalvy 71—74.

²¹⁰ Lenin: Kapit. 183.

²¹¹ Bodoki Mikó-levelek gyűjteménye. SszgyÁlvt. — A Mikó családra általában I. Kővári László: *A millenium századában Erdélyben kihalt főúri családok...* = EM 1901. XVIII. k. III. füzet. 319—322. — *Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum Egyesület félszázados ünnepére. 1859—1909*. Kvár 1909—1942. 225—243. stb.

²¹² Ez gátol meg bennünket abban is, hogy a továbbiakban a termelésről, piacra szállításról stb. biztos, hiánytalan és sokoldalú képet rajzolhassunk; a keltezés nélküli feljegyzések pedig nem egy esetben még a pontos dátumra való hivatkozást is megnehezítik.

²¹³ Mikó lvt I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300. (A továbbiakban főleg azokat a forrásokat idézzük, amelyek nem ebből az egy szám alatt összegyűjtött gazdasági iratcsomóból valók.)

²¹⁴ Bodoki Mikó-levelek gyűjteménye. SszgyÁlvt. (A királyi tábla összeírása az oltszemi, málnási és bodoki „gróf Mikó-féle praediumokról”.)

²¹⁵ Vö. Wellmann Imre: *Mezőgazdaságtörténetünk új útjai*: Domanovszky Em-lékkönyv. Bp 1937. 693—694.

²¹⁶ Mikó lvt I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300.

²¹⁷ Tagányi Károly: *A hármás nyomású rendszer behozatala Erdélyben.* = MGTszle 1894. 21.

²¹⁸ Milotai Ferenc: *Az erdélyi gazda.* I. Nagyenyed 1838. 138, 172.

²¹⁹ A jobbágyföldeken Erdély sok részében még rosszabb az arány. Bár hasonló termésátlagot is találunk nemegyszer, 1798-ban például Csókán 1:1,5, Budatelkén, Uralyon, Bálványosváralján 1:2,25, Fintaházán 1:3, Malomfalván 1:4, Maroskeresztúron 1:6, Bálványosváralján 1840-ben 1:3 az arány. (Rhédey lvt Fasc. VI. Nr. 3. — Kornis lvt 998. doboz.)

²²⁰ Mikó lvt II. Reg. Fasc. IV. Nr. 111.

²²¹ Uo. I. Reg. Fasc. XII. Nr. 300.

²²² Uo. I. Reg. Fasc. V. Nr. 143, 146. — I. Reg. Fasc. II. Nr. 38 stb. — A legelőbérlet, a juhsgazdák legelőkereslete olyankor válik gyakoribbá, amikor pl. a havasalföldi fejedelem nagyobb taxát szed az odahajtott állatok után. Maga a főkörmányszék is igyekszik idejében figyelmeztetni a juhászokat, hogy ilyen alkalmakkor inkább Moldvába és még tovább hajtsák állataikat. (Hszék lvt Nr. 622/1797.)

²²³ A földesúri juhászat kibővítését feltehetőleg ugyanaz az ok gátolja, ami általában leférkezi a majorsági termelés korszerűsítését: a tőkehiány. A fajjuhok ára ugyanis rendkívül magas. Egyetlen merinói kos ára 1806-ban 3641, 1810-ben 16250 és 1811-ben 30000 forint.

²²⁴ Lenin: *Az agrárkérdésről.* I. Bp 1950. 272.

²²⁵ Hintz 437. — Hetilap 1845. 46. sz. 739.

²²⁶ Bereck lvt. „Protocollum Relationum Magistratus Oppidi Beretz Anno 1810. Die 1-a Octobris.” Ezek az árak azért is figyelemre méltóak, mert a brassói gabonakereskedők itt is tárolnak Moldvából érkező, ritkább esetekben pedig oda szállítandó gabonát. — Vö. Kővári 1847. 244—284. — Belitzky János: *A magyar gabonakivitel története 1860-ig.* Bp 1932. 129—130. stb.

²²⁷ SszgyLvt. „Sepsiszentgyörgyi Városi Jegyzőkönyvek.” Kiss Miklós városi bíró feljegyzései. „Sepsiszentgyörgy mezővárossa piacán a gabonák és szarvasmarhák minémű áron vásároltattanak meg” című rovat, SszgyÁlvt. — Az árakat minden hónap negyedik hetének vasárnapján állapították meg. Az ökor ára a „legjobb minőségűre” vonatkozik. A sepsiszentgyörgyi piac áruforgalmára jellemző különben, hogy elsősorban a gabona, állat, takarmány árát rögzítették, de emellett feljegyezték a nyersbőr, faggyú, faáru és a legkülönbébb építkezési anyagok piaci árát is.

²²⁸ L. a „béerdülés” 1803. és 1822. évi taxáját feltüntetető kimutatást.

²²⁹ Mikó lvt I. Reg. Fasc. I. Nr. 22. — Fasc. IV. Nr. 129. — Fasc. V. Nr. 167. — Fasc. XII. Nr. 300.

²³⁰ Nemes lvt. (Rendezetlen gazdasági iratok.) — Mikó lvt I. Reg. Fasc. VIII. Nr. 268. — Fasc. XI, XII. Nr. 300. — Hszék lvt Nr. 165/1816, 225/1817, 1469/1817.

²³¹ Mikó lvt I. Reg. Fasc. IV. Nr. 105, 117, 119, 127. — Fasc. VIII. 260.

²³² Uo. II. Reg. Fasc. I. Nr. 45. stb. — Kővári 1847. 218. — Az üvegcsűr különben általánosan kedvelt ipari üzem a székelyföldi földesurak között. Az ismert csiki, főleg borszéki, továbbá a zalánpataki, bükszádi üvegutak mellett a sepsiszentiványi báró Henter család is építtetett a XVIII. sz. végén a Bodza nevű lisznyói erdőrészen egy üvegcsűrt, amelyet azonban Lisznyó község lerombolt és széthányt; állítólag Sepsiszentgyörgyön is lett volna a XIX. sz. közepe táján egy üvegputa. (Bogáts Dénes feljegyzései.)

A JELENBEN ÉLŐ MÚLT

Megjelent a *Társadalomtudomány és Politika* c. kiadványban (szerk. Jordáky Lajos) 1946 januárjában *Katonák, jobbágyok, jövevények* címmel. Ezt az 1941—1943 közötti vizsgálódást — jóllehet a kötet időbeli egységét megtöri — a Mikó-birtokon élő népesség további sorsáról szóló híradásként kívánjuk — rövidített formában — közölni.

ROBOTOLÓ JOBBÁGYNÉP A TOLDALAGI-BIRTOKON
(1789—1792)

A tanulmány megjelenési helye: *Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica*, Debrecen 1967, 71—100. Címe: *A jobbágmunkaerő felhasználása a Toldalagi-birtokon (1789—92)*. Román nyelven — bővebb változatban — a következő címmel jelent meg: *Contribuții la problema utilizării forței de muncă a iobagilor*. = AnIIC 1965. 127—172. Nem közöljük itt az adatokat részletező 22 statisztikai táblát. Ezekben a falvak és név szerinti részletezésekben jobbágyonként mutattuk be a teljesített robotnapokat, a munkaerő havonkénti és hetenkénti felhasználását. A részletesebb, szakszerűbb agrártörténeti vonatkozások iránt érdeklődőnek ezért a román nyelvű kiadást is figyelmebe ajánljuk.

¹ Évekkel első megjelenése előtti megírása után szereztünk csak tudomást Oláh József hasonló tárgyú tanulmányáról (*A robotmunka a sárospataki és regéd uradalomban a XIX. sz. első felében: Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. Szabó István. Bp. 1960). Így sem egybevételre, sem az összehasonlítást könnyebbé tevő közlési mód kialakítására nem kerülhetett sor.

² A tőkés jellegű viszonyok térhódítását természetesen nem csupán, sőt nem is elsősorban ezúton mérhetjük le, de ezúton is nyomon követhetjük. — E problémát illetőleg l. Pach Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XVI—XVII. században*. Bp. 1963. — A kisebb és közepes méretű feudális birtok túlsúlyban volt Erdélyben. Gyakoriságukra l. a jobbágytartók 1848-beli felsorolását: Grimm 65—198. — Statisztikai táblába foglalva:

1— 10	jobbágytelke	volt	2173	birtokosnak
10— 50	„	„	961	„
50— 100	„	„	230	„
100— 500	„	„	192	„
500—1000	„	„	30	„
1000-en felüli	„	„	21	„

³ Bethlen Ivt. Koronkai csomó. Rendezetlen iratok.

⁴ Toldalagi László (1748—1806) művelt, külföldet járt birtokos volt. Neve az 1776. évi göttingai egyetemi anyakönyvben is szerepel. Lásd Borzsák István: *Budai Ezsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei*. Bp. 1955. 192. A külföldi tanulmányait ab-bahagyni nem akaró Toldalagi Lászlót apja 1779-ben kelt végrendeletében ki is tagadta, „ha jó útra nem tér”. Toldalagi Ivt 10. cs. Fasc. 9. nr. 7—10. A 90-es években ellenzéki politikát folytatott Türi László oldalán, és belesodródott az „erdélyi jakobinus” szervezkedésbe. Lásd Trócsányi Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Bp. 1965. 22.

⁵ A robotjegyzőkönyvben különben az évet 12 hónapra s 52 hétre osztják. A hetek nem mindig igazodnak a naptári rendhez, noha azzal többé-kevésbé egyező beosztásúak. Az év egyáltalán nem vehető össze a naptári évvel. Nem januártól december végéig tart, hanem 1789. aug. 30-ával kezdődik és 1790. szept. 4-én fejeződik be. A következő „gazdasági év” 1790. szept. 5-ével veszi kezdetét és 1791. szept. 3-ával ér véget. Kisszólásra csak 1790—91-es adataink vannak. Mojas esetében más az időbeosztás. Ott 1790. ápr. 27-ével kezdődik az év, és 1791. ápr. 30-ig tart. A következő időszak pedig 1791. máj. elsejével indul, és 1792. máj. 5-ével zárul. Koronkára még vannak későbbi adatok is, de már pontatlanul, rendszertelenből feljegyzettek. Ezért csupán a két említett gazdasági év viszonyaival foglalkozunk.

⁶ Vö. Berlász Jenő: *A Mária Terézia-kori erdélyi kivándorlások szociális háttere*: Klebelsberg Intézet Évkönyve. Bp 1939. 24—25. és Makkai László: *Hadik András az erdélyi mezőgazdaságról*. = Agrártörténeti Szemle Bp 1957. 1—2. sz. 37—52.

⁷ Lásd Berlász Jenő: *Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században*. Bp 1958. 51. Lásd még az erdélyi robotviszonyokra: Şt. Meteş: *Situația economică a românilor din Țara Făgărașului*. Cluj 1935. XLI—LXVIII. — Szabó T. Attila: *A kalotaszegi nagybirtok jobbágyságának szolgáltatása és adózása (1640—1690)*. = EM 1940. 2—23. — C. Cimpianu: *Din trecutul satului Tăuți în perioada descompunerii feudalismului*. = Studii și cercetări științifice 1955. 1—2. sz. 181—198. — Jakó 1944. LXIII—LXIV. — Imreh István: *Majorsági gazdálkodás a Székelyföldön a feudalizmus bomlásának idején*. B 1956. 92—135. (L. e kötetben is.) — D. Prodan: *Toplița la 1785*. Cluj 1947. 3—13. — Ua.: *Iobăgia în domeniul Băii de Arieș*. Cluj 1948. 54—55. — Ua.: *Despre condițiile în care se făcea robota*. Studii și referate privind istoria României. I. B 1954. 841—857. — Ua.: *Munca iobăgească în comitatul Țirnavei la 1726*: KLEkv 524—531. — B. Surdu: *Urbariile domeniului Făgăraș*. = Revista Arhivelor 1958. 2. sz. 233—247. — Şt. Pascu—Tr. Gherman: *Urbanul satului Cetan din prima jumătate a secolului al XVIII-lea*. = AnIIC 1960. 173—174. — Csetri Elek: *Conscripțiile urbariale ale satului Chiochis din anii 1785 și 1820*. = AnIIC 1964. 245—247.

⁸ Az ígás és a gyalogszeres jobbágy kategóriákat a munkavégzésben nehéz megkülönböztetni. Mindkét réteghez tartozók szolgálnak kétkézi munkával, az ígátlanok is társulnak az ígával dolgozókhöz, s ilyen esetben az ő nevüknel az ígás munka szerepel.

⁹ Lenin: Kapit. 308.

¹⁰ Toldalagi lvt 6. cs. 1776—1815. (Missilis)

¹¹ 1804-ben például majdnem 600 veder bort vásároltak a jobbágyoktól és 200 vedernyit szabad székelyektől. Bánffy-rokonsági lvt. Koronkai cs. Rendezetlen. — Vö. Imreh István—Csetri Elek: *Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején*. = Studia 1962. Fasc. I. 49—50.

¹² Toldalagi lvt 10. cs. Fasc. 9. nr. 35.

¹³ Uo. nr. 15. — Bánffy-rokonsági lvt. Iktári Bethlen. III. R. CXLV. Fasc. 22. sz. — Szekér is csupán három található a majorsági központban, egy „bivaly”-és két „vasas talpú béres”-szekér.

¹⁴ Marosvásárhelyre például lécet, szőlőkarót, hordókötő abroncsot, favillákat, szekértengelyt, kerékfalat, boronát, szekér-, szánrudat s még kútgémnek való fát is szállítottak. Toldalagi lvt Fasc. 9. nr. 27/1785.

¹⁵ A nagyobb hordókat Besztercén készítette a Toldalagiaknak Stolz György kádármester. 1802. dec. 30-án 4 darab 340 vedres nagy hordót rendeltek tőle. Ezeket már vasabroncs fogta össze, és sokba is kerültek. A hordókhoz ekkor 9 mázsa és 91 font radnai vasat vettek 99 rénes forintért. Egy abroncsért 6 márvást, egy „sráfért” pedig egy köből tiszta búzát kellett fizetniük. Bánffy-rokonsági lvt. Koronkai cs. Rendezetlen.

¹⁶ Igen érdekes összehasonlításra ad alkalmat a Lenin idézett munkájának 317. oldalán közölt statisztika. Itt Lenin egy 1888-ban már munkásokat foglalkoztató oroszországi mezőgazdasági üzem átlagos munkaerő-igénybevételével veti össze a „Munkaperiódusnak azt az időszakot nevezik — írja Lenin —, amelynek folyamán a tennék a munka hatásának van alávetve; a termelési idő az az idő, amelynek folyamán a termék a termelésben marad, azt az időszakot is beleértve, amikor nincs alávetve a munka hatásának.” Lenin, *i. m.* 319.

¹⁸ Az aratás időszaka változó. Nemegyszer június végén, július elején kezdtek hozzá az aratáshoz. A betakarítási munkálatok egy része azonban gyakran maradt augusztusra. 1808-ban július 30-án írta a mojasi tiszt, hogy nem győzi kaszással az aratást, s napszámosokat kér. Toldalagi lvt 6. cs. 1776—1815. Missilis. — Az őszi gabonahordás pedig több ízben szeptember első napjaira maradt.

¹⁹ Toldalagi lvt 6. cs. 1776—1815. Missilis.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Miután Mojas adatai egy későbbi periódusba nyúlnak át, a mojasiak szőlőbeli robotjából csak az erre az időre vonatkozó 20 napot vettük át. A kisszőlősiekre vonatkozólag nincsenek adataink, az ő munkájuk ezért nem szerepel itt. 1790—91-ben a kádár-, ácstevékenységen kívül kapáltak, metszettek, karóztak és

kötöztek a majorsági szőlőkben. A szőlőkarókészítést és az irtást ez alkalommal itt kellett szerepeltetnünk, míg előző kimutatásainkban, táblázatainkban a mester-ségbeli, illetőleg erdőn végzett munka körébe soroltuk.

²³ Míg manapság ősszel csak könnyítő metszést végeznek, a XVIII. sz. végén az őszi metszés divott. Ugyanezt tanúsítja a korábbi, 1600. évbéli kolozsvári feljegyzés is. Eszerint, miután októberben véget ért a szőlőszedés, következik „a mec-cés és fedés”, ami a november 4. és 29. közötti időszakban zajlik le. (Kvár. lvt. Szám-adáskönyvek. Fasc. XII. 9. köteg. 79—90.) 1823-ban a Küküllő megyei Pipén őszi szőlőbeli munkákként a metszést, a fedést és a homlítást említik. (Toldalagi lvt. Rendezetlen.) — A vidék mai szőlőművelésével kapcsolatos felvilágosításokért és e fejezet átnézéséért Csávossy Györgynek és Benkő Samunak kell köszönetet mon-danom.

²⁴ Bánffy-rokonsági lvt Koronkai cs. nr. 24.

²⁵ Uo. nr. 25.

²⁶ Uo. nr. 22.

²⁷ A kötözéssel kapcsolatosan kell megemlítenünk, hogy április első felében a szőlőhajtás általában még nem éri el a megfelelő nagyságot ahhoz, hogy — a fo-galom mai értelmében vett módon — kötözni lehessen. A feljegyzés itt minden bizonnyal a *vesszők kötésére* utal. Ez viszont ismét a karikás művelést bizo-nyítja. — A már említett pipei munkaerő-megszabásban szintén a szőlőkikötésről beszélnek. — Igen sok forrás említi 1600 és 1848 között a karózás után vagy a karózással egyidőben a „hajtást” is március végi, áprilisi szőlőbeli munkaként.

²⁸ Ezt a korai és manapság szükségtelennek ítélt munkát (a levelezés ugyanis az asszimilációs felületet csökkenti) az tette szükségessé, hogy a munkálatok so-rában nem szerepelt a zöldválogatás és a hónaljzás, minek következtében a szőlő tényleg dúsabb lombozatú lehetett. Viszont kérdés, hogy ekkor a levelezés nem jelentett-e hónaljzást, vagy nem tartozott-e ez is hozzá a munkafolyamathoz.

²⁹ Lásd erre vonatkozólag Makkal László: *Paraszti és majorsági mezőgazda-sági termelés a XVII. században*. Bp—Gödöllő 1957. 23. — Az 1880-as évek pa-raszti szőlőtermesztésre lásd Kozma Ferenc: *A Székelyföld közigazdasági és közmű-velődési állapota*. Bp 1879. 199.

³⁰ Vö. Makkal, *i. m.* 23—24.

³¹ „A robotmunkaerő felhasználása termelési ágak és munkafajták szerint” címet viselő táblázatban a szőlőművelés rovata mind Koronka, mind Agárd eseté-ben valamivel kisebb végösszegű, a szántógazdaságé viszont valamivel nagyobb. Ez az eltérés abból adódik, hogy a fenti táblázatban például a szőlőkarókészítést már magához a szőlőműveléshez számítottuk és nem a „mesterség”-hez; a szántó-földi munkafajták egynemelyikét pedig itt a világosabb összehasonlítás kedvéért elhagytuk.

³² A levelezés elsősorban női munka. Bátran feltételezhetjük, hogy csak a met-szés, a karózás és a mélykapálás igényelt feltétlenül férfidolgot. A többi szőlő-munkát ezen a vidéken ma is lányok, asszonyok végzik, még ügyesebben, mint a férfiak. Ez ugyanakkor azt is sejtetni engedi, hogy miért vállalja és végzi úgy-ahogy lelkiismeretesen a szőlőmunkát a jobbágy. Hiszen ha a robotnapok egy ré-szét a jobbágycsalád nőtagjai teljesíthetik, a jobbágytelken hasznosítható férfi-munkanapok száma nő meg.

³³ Az itt közölt tanulmány egy tervezett nagyobb birtokmonográfia részlete. Igen sok, a felvetett kérdésekkel összefüggő problémát ezért nem elemeztünk e dol-gozat keretében. — Az allódiium területének meghatározása például föltétlenül szük-séges lett volna. *Sajnos a majorsági szántó, legelő, kaszáló, szőlő területének nagy-ságát az eddig tanulmányozott iratokból nem sikerült megállapítanunk. Így a munka termelékenységének kérdését, a termelési technika sok más vonatkozásával egyetemben nem tárgyalhattuk.*

HAVASGAZDA FÖLDESURAK ÉS FAKITERMELŐ PARASZTOK

Megjelent a *Studia* hasábjain (Fasc. 1. 1961. 65—75.) *A Kolozs megyei paraszti faipar kialakulásának történetéhez (1796—1848)* címmel. Román nyelvű változata: *Unele aspecte ale procesului acumulării primitive a capitalului în comitatul Cluj (1796—1848)*. = *Studia* 1962. nr. 1. 143—153.

¹ Ezen a téren az úttörő munkát Jakó Zsigmond végezte el. L. Jakó 1956. Bár a tanulmány a Bánffyak szilágysági erdeibe vezeti el az olvasót, a család erdőgazdálkodásának egészéről is képet nyújt, tájékoztatva a szakirodalom eddigi eredményeiről. — Az említett birtok szervezetére, gazdálkodására l. még Gheza Kovách: *Date privitoare la răpirea pămînturilor iobăgești din Transilvania pe moșiile familiei Bánffy.* = StArtIst 1956. 79—132.

² A bánffyhunyadi járás összes erdőterülete még 1896-ban is majdnem 100000 katasztrális holdat tett ki, amiből több mint 50000 hold volt a fenyves. L. Bedő Albert: *A magyar állam erdősegeinek gazdasági és kereskedelmi leírása.* II. Bp 1896. 450—460.

³ Jakó 1956. 15.

⁴ Az erdőhasználat XVIII. század végi általános korlátozására l. D. Prodan: *Iobăgia în domeniul Băii de Arieș la 1770.* Cluj 1948. 36.

⁵ Profam. 1796. febr. 17., ápr. 27., jún. 22.

⁶ Profam. 1808. jún. 18.

⁷ Uo. 1811. márc. 1. Ezt a megoldást a valkói és gyalui erdődominikumok kezelési módját rögzítő „planumok” is sugalmazhatták. A későbbi „instructio” összeállításánál ugyanis hivatkoznak ezekre.

⁸ L. Profam 1812. jún. 24. és Praesid 1814. máj. 20. („A gróf és Losonczi L. Bárány Bánffy Famíliá Kalotaszegi Inspectorá Szathmári Gábor Instructiója”).

⁹ Még 1839-ben is azt jelenti az inspektor, hogy „van úgyis annyiféle lopás-módjok, melyeken mindenkor rajtakapni nem lehet”. Praesid 23/1839.

¹⁰ Profam 1825. febr. 18.

¹¹ A csucsai felvigyázó, a strázsa „...néha élete kockáztatásával is [vigyázott]”, „mert igaz, hogy gyakran megtámadtatott, nevezetesen éjjelenként az alatomos tutajozóktól még kövel való ütések is szenvedett...” Praesid 7/1834

¹² Bánffy lvt. „A Méltóságos Gróf és Bárány Bánffy Famíliá 2. és 3. lineáját illető Kalotaszegi közös havasokból distraháltatott famateriálék Protocolluma.” 1829—1847. (A továbbiakban Famateriálék Protocolluma.)

¹³ Ercsei József: *Kalotaszeg rövid leírása.* Klny a Hon és Külföld 1842. évi 22. és 23. számából. 3.

¹⁴ Az idézett utasítás 33. pontja. A következőkben nem térünk ki a faedénygyártók, eszközkészítők kérdéseire — nem lévén elég terünk sajátos helyzetük ismertetésére.

¹⁵ Famateriálék Protocolluma. 1838—1847. évi számadások.

¹⁶ Uo. 1847. évi számadás.

¹⁷ Uo. 1829—1847. évi számadások.

¹⁸ „Az erdélyi országutak és folyóvizek leírása.” 1823. L. Udvari, kormányzséki rendeletek. KvÁLvt. Kéziratok. A. 195, 743. — Kővári 1847. 263—264. — Ercsei, i. m. 2—3. — Érdekességként idézzük, hogy Ercsei említi, miszerint Horea „volt az első, ki a Szekejón és S. Körözsön tutajozott” (i. m. 4.). — Horea csucsai tartózkodására l. D. Prodan: *Răscoala lui Horia în comitatele Cluj și Turda.* B 1938. 18—21.

¹⁹ Praesid 33, 34/1844.

²⁰ Praesid 107/1842, 141/1843.

²¹ Profam 1824. jan. 29—31., 1825. febr. 18. — Praesid 1847. évi „Família-gyűlési jegyzőkönyv” 24. tétel.

²² Praesid 49/1846.

²³ Praesid 1837. jan. 5-én tartott famíliagyűlés jegyzőkönyvének II. tétele.

²⁴ Praesid 15/1847.

²⁵ Praesid 100/1841.

²⁶ Praesid 119/1841, 25/1845, 43/1845.

CÉHBELI KÉZMŰVESEK, NÉPI MESTEREK ÉS VÁSÁRLÓKÖRŰK (1750—1830)

Itt jelenik meg első ízben. Megírását az e kötetbeli gazdaságtörténeti tematika teljesebbé tétele követelte meg.

mal sem a korai céhfejlődéssel, sem a reformkori viharosabb időszakokkal nem foglalkozunk.

² Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Bp 1975. 267—272.

³ Mérei 1951. 77. — Ua.: *Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Geioerbeentwicklung in Ungarn*. = *Studia Historica* 1960. nr. 30. 15.

⁴ Johann Hintz szerint (Hintz 427—428.) Erdélyben 1837-ben az iparral és kereskedelemmel foglalkozók száma a hivatalos statisztika alapján 47 727. Számításai szerint Erdélyben 32 lakosra jut egy iparral és kereskedelemmel foglalkozó, míg például Lombardiában 8:11 az arány. — Egy 1839. évi összeírás (Privat Industrie Fabriken und Gewerbe in Siebenbürgen im Jahre 1839) szerint a csak kézműiparral foglalkozók száma Erdélyben 43 953. (L. *Erdély ipari és foglalkozási statisztikája* 1839-ből.) = MGtSzle 6/1897, 365—371. Eperjessy Géza szerint a magyarországi átlag 1846-ban: 51 lakosra jut egy kézműves. (Eperjessy 37.) — L. még Friedrich Hann: *Statistischer Beitrag zur siebenbürgischen Uergewerbskunde mit vorzüglicher Rücksicht auf die Landwirtschaft*. — Archiv III. 1848. 34—35. (Ő különben 1833-ban 72390 lakost sorol az iparos-kereskedő kategóriába.) — Az 1777, 1830, 1846-os adatokra l. Eperjessy 74—75.

⁵ Acsády Ignác: *A magyar gazdasági élet 1720-ban*. = MGtSzle 1/1896. 58. — L. még Jakab III. 1888. 86. A századforduló pusztításai nyomán „Romlott Kolozsvár várososa”-nak is nevezik, Jakab Elek is idézi Csereit: „Kincses Kolozsvárból koldus Kolozsvár lőn...”

⁶ B. Nagy 1970. 234—235.

⁷ Eperjessy 33.

⁸ Gertrude Bardos: *Din viața meseriașilor timișoreni în secolul al XVIII-lea*. = *StArtIst* 3/1961. 102. — A céhszabályokra l. Szádeczky 1913. II. 313—314.

⁹ Sonja Jordan: *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik in Banat im 18. Jahrhundert*. München 1967. 29—30. — Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs*. 2. kiad. Wien 1961. 363. — Eckhart Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp 1922. 27—33, 227—241. Eperjessy 33. — Gyimesi, i. m. 178. (A legtöbb temesvári céh szabályzatát csak a XIX. sz. második felében jegyzik be, erősítik meg.)

¹⁰ Kovách 1974. — Eperjessy 212—213. — Szádeczky 1913. II. 243—244. — 1834-ben Arad szabad királyi városban már 26 céh működött és 11 mezővárosi és falusi céh is szolgált a kézműipart (Eperjessy 33—34.)

¹¹ Eperjessy 34. — Gyorokon különben 16, Kisjenőn 21 mesterséget számolnak össze 1819-ben. Pankotán 1821-ben 15-öt, Szentannán pedig 1817-ben 19-et.

¹² Kovách 1974. 11—25. — Ua.: *Ahol Dózsa és Horea hadai jártak*. B 1976. 159—164.

¹³ Kovách 1958. 21—23, 85—95.

¹⁴ L. Szabó I.: *A dévai csizmadia és tímár céh monográfiája*. Déva 1906. — N. Iorga: *Un oraș românesc în Ardeal. Condica Hațegului 1725—1848*. B 1941. — Basa Beniamin: *Breslele meșteșugărești din Hațeg*. = *StArtIst* 7/1965. 381—392. — Răduțiu Aurel: *Negustori și meșteșugari din Blaj în urbariul din 1772*. = *Revista Arhivelor* 9/1966. nr. 1. 295—306. — Ua.: *Negustori din Făgăraș la 1747*. = *Studia* 1905 nr 1 47—50. — Eugen Pavlescu: *Meșteșug și negoț la români din sudul Transilvaniei (sec. XVII—XIX)*. B 1970.

¹⁵ Pavlescu, i. m. 167.

¹⁶ Fodor István: *A céhek világából*. Mvhely 1938. 31. — L. még ifj. Biás István: *A marosvásárhelyi czéhek történetéből*. Mvhely 1902.

¹⁷ *Kézdivásárhely*. (Múzeummismertető. Szerk. Sylvester Lajos és Incze László. Sszgyörgy é. n.) — L. még Cserey Zoltán: *Istoria breslei cojocarilor din Tg. Secuiesc, la sfișitul sec. al XVIII-lea și la începutul sec. al XIX-lea*. = *Aluta* VI—VII. 1074—1975. 71—112. — Incze László: *Céhpecsétek és céhbehívóablák a kézdivásárhelyi múzeum gyűjteményében*. = *Uo.* 113—122. Jellemző, hogy 1848-ban már ez a város válhatott a hadiipar egyik székhelyévé, kiválva a száz városok aggodalmát, amelyek ettől az új versenytárstól iparuk piacait féltették.

¹⁸ Magdalena Bunta: *Contribuții la istoria destrămării breslelor din Cluj*. = *AcMN* 1/1964. 238.

¹⁹ Jakab 1888. 34. Ekkor már ványolójuk sem volt, és Gyaluban bérben végeztették el földesúri malomban ezt a munkát. A céhipar válságáról viszont az 1848-as forradalmi év előtt már sűrűn és igen támadólag cikkezik a kolozsvári sajtó. Vö. Musnay Ürmösy Lajos: *Erdély irányadó lapja (1830—40-es években)*. Kvár. 1907.

²⁰ Heinrich Herbert: *Das Zunftwesen in Hermannstadt zur Zeit Karls VI.* — Archiv. Neue Folge. 1897. 2. sz. 451. és Marienburg. 11.247 — L. még Johann Hintz: *Die Bevölkerungsverhältnisse in Hermannstädter Stuhl nach der Zählung im Jahre 1839.* = Archiv 1846. 392—421. (A kézművesek száma: 4160.) — Emil Sigerius: *Von alten Hermannstadt.* II. Hstadt 1923. 112—125. és Teutsch Friedrich: *Die Entwicklung des Gewerbes in Hermannstadt in den letzten 100 Jahren.* Hstadt 1890. 1—20.

²¹ Fr. Teutsch: *Geschichte der Siebenbürger Sachsen.* III. Hstadt 1910. 172. — Sárközi Zoltán: *Az erdélyi százok a nemzeti ébredés korában (1790—1848).* Bp 1963. 15—37. — Francisc Killyén: *Braşovul în preajma revoluţiei de la 1848.* StArtIst 1/1956. 177. — Kovách 1958. 56.

²² Marienburg 120—128. Eltérések az adatokban azért is lehetségesek, mert a céhen kívüli vagy a külvárosokbeli céhmestereket az egyes összeírók vagy szerzők különböző módon minősítik. Az 1798-as esztendőre a szűkebben vett Brassó belvárosabeli céhmesterek száma Marienburg szerint is csak 1227 főnyi (112—114.). Jellemző, hogy egy másik összefoglalóban 1841-ben 41 brassai céhet és 1309 iparost tüntetnek fel (*100 Jahre heimat- und volksverbundene Gewerbe-Vereinsarbeit in Kronstadt.* Kstadt 1941. 10.). — A város hanyatlásában is jólétet és gazdagságot s az erdélyi városok között számottevő „rangot” biztosító műipar dicséretére I. Nemzeti Társalkodó 1839. I. 12. sz. 90—91. Vö. Egyed Ákos: *Az utazás divatja.* B 1973. 69. — A későbbi állapotokra: Emil F. Tandler: *Die industrielle Entwicklung Siebenbürgens.* Kstadt 1909.

²³ Szabó T. Attila: *Levéltári adatok a dési fazekascéh történetéhez.* Kvár 1947. 4. (A továbbiakban: *Levéltári adatok.*) Vö. Ua.: *Dés története.* Szolnok-Doboka magyarsága. Kvár 1944. 160—161.

²⁴ Szász Károly: *Adatok a nagybányai kő- és fafaragók történetéhez.* KLEkv 567. — Carl Göllner ezt a folyamatot sommásan így jellemzi: „A XVIII. században megkezdődött a kézműipar hanyatlása.” (*Siebenbürgische Städte im Mittelalter.* B 1971. 68.)

²⁵ Részletesebben Al. Csetri — Şt. Imreh: *Aspecte ale situaţiei şi dezvoltării oraşelor din Transilvania (1786—1848).* — Studia 1966. Fasc. 2. 61—76.

²⁶ Az előzményekre I. Jakó Zsigmond: *Az otthon művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron.* KLEkv 393.

²⁷ A megnövekedett, igen kiterjedt forgalomra lásd N. G. V. Gologan: *Cercetări privitoare la trecutul comerţului românesc din Braşov.* B 1928. — Dumitru Z. Furnică: *Din istoria comerţului la români, mai ales băcănia.* Publicaţiune de documente inedite 1593—1855. B 1908. — A. Oţetea: *Casa de comerţ Haşi Constantin Pop din Sibiu şi rolul ei în dezvoltarea comerţului din Ţara Românească.* Comuni-cări şi articole de istorie B 1955. 29—44.

²⁸ Az erdélyi vásárok 1848 utáni, századforduló táji néprajzi — egyben gazdasági — jelentőségéről Kós Károly tanulmányai sokat elárulnak. A népeletben hagyományossá váló vásárok alapján véve hű tükrözői a korábbi századokbeli kezdeteknek is. L. *Tájak, falvak, hagyományok.* B 1976. 326—381. (A továbbiakban: *Tájak.*) — Ua.: *Népelet és néphagyomány.* B 1972. 9—51. (A továbbiakban Kós: *Népelet.*) — Duka János: *Margittai vásár.* Népismereti dolgozatok. B 1976. 125—130.

²⁹ G[ál] LJászló: *Az erdélyi diaeták és országos végzések foglalata.* Kvár 1838. 71.

³⁰ Közli Dávid József: *A Székelyföld írásban és képen.* Bp 1941. 281. Idézi: Nagy Jenő (*Kászoni székely népművészet.* B 1972. 267—268.). — Szárhegyen 1806-ban a szegődött szolga gazdáján követel még „egy szokmánt pénzbe vel in natura, sövegért 5 márvásokot, kesztyűt, egy lábravalót, egy pár bocskorszijat...” (A *rendtartó székely falu.* 168.)

³¹ *Statistik des Königsreichs Ungarn.* 2. kiad. I. 375—379. — Mérei 1951. 47.

³² Rettegi 1970. 90.

³³ Kelemen 1977. 88—89. — B. Nagy Margit: *Stílusok, művek, mesterek.* B 1977. 32—49. — Hoiffer Tamás és Fél Edit: *Magyar népművészet.* Bp 1975. 2. kiad. 34.

³⁴ Jakab 1888. 142—143. (A városi tanács 1735-beli általános árszabályzata.) — Koncz József: *Az 1744. évi erdélyi árszabás.* = MGtSzle 2/1895. 186—195. — Fodor, i. m. 91. (Az 1811-es marosvásárhelyi limitáció.) — Marienburg I. 120—128. (A brassai 1807-es árlista.)

³⁵ Részletesen vázolja ezt a folyamatot a zilahi céhek esetében Kovách Géza, már említett munkájában (*A mesterségek elterjedése a falvakban. A céhmesterek szétvándorlása.* 85—103.).

³⁶ A dési fazekasok például a Kecsehegyen akarnak agyagásó helyet béreim a közös földekből, amihez a tanács hozzájárulását is adja (Szabó T. Attila: *Levél-tári adatok*. 32—33.)

³⁷ Bunta, *i. m.* 252. — Kovách 1958. 86—87. — Különbben mindkét szerző a XIX. század második negyedében látja erőteljesebbnek ezt a folyamatot. — A kolozsvári szabómesterek is a város szomszédságában kerestek munkalehetőséget. KvÁLvt. A kolozsvári magyar szabócéh ltv.

³⁸ Vasile Bichigean: *Material documentar*. — Arhiva Someșană. Năsăud 1933. 205—206.

³⁹ Kós: *Népélet*. 169.

⁴⁰ Eperjessy 28.

⁴¹ Jakó 1956. 57.

⁴² Kovách 1958. 94—96. — Kovách 1974. 7.

⁴³ Imreh István: *A Koloss megyei paraszti faipar kialakulásának történetéhez (1796—1848)*. = *Studia* 1961. Fasc. I. 66, 68—70. — Bővebben lásd kötetünkben a *Havasgazda földesurak és fakitermelő parasztok* c. írást.

⁴⁴ Haáz Ferenc: *Udvarhelyszéki famesterségek*. Kvár 1942. 59. — Az udvarhelyszéki Szentgyörgyház- és Kápolnásfalu, valamint Zetelaka kiváltságokat is szerzett mint elsősorban faipari település, és zsendely-, valamint deszkaszállítóként már a XVII. században híressé vált.

⁴⁵ Karlovsky 249—250. — Czeglédi János: *Tutajozás a Maroson a múlt században*. = *Ethnographia* 1969. 212—234, 431—446, 537—556. — Gyergyóban már a XVII. század elején működtek vízfűrészek (*A gyergyói erdőipari fakitermelő és szállítóegység*. É. n. Tarisznyás Márton adatai.) — A XVIII. században a diétai artikulások között gyakran szerepelnek a tutajozással kapcsolatos határozatok (1691—1705-ben a malmok vámolása ellen; 1714-ben a Maroson csak egy poltúra vámot engedélyeznek egy tutaj után; 1723-ban pedig a gubernium is ellenőrzi azt, hogy a kamara Gyergyóban fűrészmalmokat állítson. L. G[ál] L[ászló], *i. m.* 20, 67, 78.) — 1811. jún. 21-én (5499. sz.) a gubernium rendeletben szabályozza ezt a tízezreket foglalkoztató népi munkakört. — L. még *A rendtartó székely falu* Az erdőt fogyasztó iparos c. fejezetét (122—126.).

⁴⁶ Tarisznyás Márton: *Gyergyó néprajzi megismerésének múltjából*. = Korunk Évkönyv 1979. 298. — L. még Palkó Attila: *Tutajozás a Maroson*. Uo. 202—212. és Garda Dezső: *Gyergyóremetei erdőmunkások tegnap és ma (Változó valóság* B 1978. 133—138.).

⁴⁷ Kós: *Népélet*. 11, 134—190. — Kós Károly, Szentimrei Judit, Nagy Jenő: *Szilágysági magyar népművészet*. B 1974. 58—102. — Végh Olivér: *A kalotaszegi fazekasság*. B 1977. — Mózes Teréz: *A körösrévi és báródi fazekasságról*: Népismereti dolgozatok. B 1976. 97—102. — Tófalvi Zoltán: *A korondi fazekasság*. = Korunk 11/1972. 1699—1707. — Gazda Klára: *Figurális kályhacsempék a sepsiszentgyörgyi múzeum gyűjteményében*. = *Aluta* 1969. 281—286. — Seres András: *Barcaújfalusi fazekasság*. = *Aluta* 1971. 379—390. — N. Dunăre: *Colecția de cahle a Muzeului Etnografic al Transilvaniei*. = *Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei* 1957—58. Cluj 1958. 157—175.

⁴⁸ Futó Mihály írja; „A textilipari termelés oroszlánrésze Mária Terézia alatt is változatlanul a háziipari, illetőleg kézművesipari keretek közt folyó termelésre esik, a súlya a Felvidéken s Erdélyben van, bár a bécsi gyarmatosító politika hatása alatt a Délvidéken is megindul a telepések körében a háziipari tevékenység...” (*A magyar gyáripar története*. I. Bp 1944. 60.) Vö. I. A. Demian: *Statistische Beschreibung der Militär-Gränze*. II. Wien 1807. 392. Ugyanott írja, hogy Erdélyből is vásárolnak a Bánságban textíliákat. — A textilipar birodalmi helyzetére I. Erich Zöllner: *Geschichte Österreichs*. 2. kiad. Wien 1961. 366—367.

⁴⁹ Pavlescu, *i. m.* 43. — A barcasági textilháziiparról szintén tudósít a későbbi, 1773-as, 1850-es éveket vizsgálva. A román asszonyok subát, pokrócot, posztót, vászonárukat nagy mennyiségben termelnek (42—43.).

⁵⁰ Általában I. I. Moga: *Die wirtschaftliche Entwicklung Siebenbürgens*. B 1943. 162. — Ua.: *Politica economică austriacă și comerțul Transilvaniei în veacul XVIII*. B 1938. 132—135. — Ua.: *Les Bergers „Margineni”*. B 1939. 11.

⁵¹ Bujor Surdu: *Liniile dezvoltării social-economice a Transilvaniei în secolul al XVIII-lea pînă la răscoala lui Horea*. = *AnIIC* 3/1960. 131.

⁵² Karlovsky 242. — Segesvár asszonyainak nagy részét is a gyapotfonás foglalkoztatja (Marienburg II. 262.)

⁵³ Futó, *i. m.* 93. — A székely falujegyzőkönyvek is jelzik ezt a népiipart, s azt is, hogy pl. a kereskedő, ez esetben Hadzsi Gidró Demeter Hídvégen, Árkoson létesít festődét.

⁵⁴ Marienburg I. 129. — Kővári 1847. 220. — Ugyanezt a folyamatot jelzi Maramaros viszonylatában Tancred Bănăţeanu. Ő írja, hogy a kereslet nyomán a népi mesterek teljesen a művészi mesterségre specializálódott falvakat alkottak (*Portul popular din regiunea Maramureş*. H. és é. n. 16.) — L. még Tancred Bănăţeanu: *Portul popular din Țara Oaşului*. B 1956.

⁵⁵ Csak a legújabb hazai magyar nyelvű irodalomból említünk néhányat. L. Faragó József, Nagy Jenő, Vámszer Géza: *Kalotaszegi magyar népviselet*. B 1977. — Kós Károly, Szentimrei Judit, Nagy Jenő: *Szilágysági magyar népművészet*. B 1974. — Uzok: *Kászoni székely népművészet*. B 1972.

⁵⁶ Viski Károly: *Székely szőnyeg*. Bp 1928. 2. — Elterjedtségére lásd Szabó T. Attila: *A festékes és társai*. — Ethnographia 1956. 1—2. sz. 99—108.; valamint *A szó és az ember* c. kötetében (B 1971. 101—121.) közölt tanulmányait. Vö. Vámszer Géza: *Adatok a csiki festékes tanulmányozásához*: Életforma és anyagi műveltség. B 1977. 38—54.

⁵⁷ Camil Mureşan — Ştefan Imreh: *Probleme de istorie socială și agrară în protocoalele satului Romos, 1805—1847*. = *Studia* 1970. Fasc. 2. 23. *Hasonló feldolgozás, tíz hagyatéki leltár nyomán: Pavol Horváth: Inventáre poddanských hospodárstiev z 18. a zo začiatku 19. storočia*: Šborník Slovenského Národného Múzea 1952—1960. Bratislava 1960. 151—159. — Általános értékelésként lásd Tárkány Szűcs Ernő: *Az európai jogi néprajz eredményei és feladatai*. = *Létünk, Újvidék* 1976. 3—4. sz. 86—107.

⁵⁸ *A rendtartó székely falu*. 292.

⁵⁹ *Profjam 1798. jan. 24. — 1821-ben a szilágynagyfalusi vásárvámot kell a hunyadihoz hasonlóan szabályozni*.

⁶⁰ Gheza Kovách: *Date privitoare la răpirea pământurilor iobăgești din Transilvania pe moșiile familiei Bánffy*. = *StArtIst* 1956. 110. — Végh, *i. m.* 17—18.

⁶¹ Eperjessy 33. — Ugyancsak az ő kutatásai nyomán vált ismeretessé az, hogy az 1761-ben, majd 1813-ban megállapított alakulási illeték, taksa a hivatalos 100—200 pengő forintnál jóval többre, 600—800 forintra is felemelkedett. Jellemző a már említett és 1828-ban céhbe egyesülni akaró 17 margittai kalaposmesternek az óvatossága, akik csak akkor merték kérésüket útnak indítani, amikor 569 forint és 45 krajcár volt a pénztárukban (27—28.).

⁶² Újfalvy 118—119, 178—179.

⁶³ Újfalvyhoz hasonlóan mások is szólanak. Berlász Jenő a XVIII. századra vonatkozólag általános érvényűnek tartja, hogy „A mivesemberek, az ősi szokást megtartva, mivükkel szolgáltak: a csizmadia csizmakészítéssel, a szabó, szűcs, kádár, tímár is a maga mesterségével. Hasonlóképpen fennmaradt a cigányok hagyományos szolgálatkötelezettsége, a vas- és rézműves munka.” (*Az erdélyi jobbágyság gazdasági helyzete a XVIII. században*. Bp 1958. 52.)

⁶⁴ Szabó T. Attila: *Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI—XIX. századból*. = *EM* 1947. 1—4. sz. 158—183. A következőkben az ő gyűjtéséből idézünk. L. még *Kalotaszegi mester- és foglalkozásnevek a XVII—XIX. századból*. = *Ethnographia* — *Népélet* 51/1940, 188—195. — B. Nagy 1970. 54.

⁶⁵ Bővebben lásd a kötetben közölt tanulmányban: *Havasgazda földesurak és fakitermelő parasztok*.

⁶⁶ B. Nagy 1970. 53. — A műhelyek, a munkavégző helyek a XIX. század elején is gyakoriak. A Hátszeg környéki főurak és nagybirtokosok házi szükségletükre városon is tarthatnak maguknál fazekast (Pavlescu, *i. m.* 128.).

⁶⁷ Szabó T. Attila adatsoraiból az szintén kitűnik, hogy voltak nemcsak a földesúr számára dolgozó mesterek; sokan közülük kizárólag a már említett paraszti felvevőpiacnak termeltek. 1791-ben például a backamadarasiakról jegyezték fel, hogy „A köznépre nézve itt található egy könnyű eszköze az életnek, a cseréppipacsinálás [...] két-háromszáz pipákból könnyű segédelmet csinálnak és szükségeket legotton kipótolják.” (*I. m.* 174.) — Szintén sajátos ipari munkakör, amely megélhetési forrássá válik, az üvegfestés. B. Nagy Margit írja: „a füzesmikolai és szamoshesdái román üvegfestők naiv remeklése már elképzelhetetlen festőjüknek a paraszti életformán belüli viszonylagos önállósulása nélkül” (*Stílusok, művek, mesterek*. B 1977. 116. — A továbbiakban B. Nagy: *Stílusok*).

⁶⁸ Jósika lvt Missilis. 1822. jan. 8.

⁶⁹ Fodor, *i. m.* 13—14. — Az 1813. évi központi céhszabályzat is engedélyezi az urasághoz szegődést.

⁷⁰ Kovách 1974. 56.

⁷¹ B. Nagy 1970. 188. — Egy 1765-ös Bánffy-összeírás szerint a Zentelkéről Bonchidára kerülő mesteremberek között olyan is van, akit „szürvégsinálásra tanítottak” (apja szilágynagyfalusi volt). L. Szabó T. Attila, *i. m.* 174.

⁷² L. Rettegi 1970. 42.

⁷³ L. Bölöni Farkas *Sándor naplója* (Az előszót írta Jancsó Elemér). B. 1971. 66.

⁷⁴ *Balítéletekről*. B-[Lipcse] 1833. 243. — Kemény Dénes is megírja, hogy „látók a fülig-adós Excellentiákat és Nagyságokat görsedezni a kereskedő 30—50 százalékos pénze után...” (Kemény I. 26.) — Hodor Károly szintén a méltóság polcain ülő, a fényűzés terhei alatt már-már leroskadókról ír (*Doboka vármegye... esmertetése*. Kvár 1837. 355.)

⁷⁵ Rettegi 1970. 94.

⁷⁶ Bánffy lvt. Koffer II. Fasc. 10. Consignatio 51, 115.

⁷⁷ B. Nagy 1970. 209.

⁷⁸ Ua., 203—210. — Uő.: *Unele aspecte din istoricul construirii palatului Bánffy din Cluj*. = Studii și cercetări de istoria artei 1959. 2. sz. 105—121. — L. még uő.: *Castelul din Hodod și unele considerații asupra arhitecturii barocului în Transilvania*. = Studii și cercetări de istoria artei 1966. 1. sz. 93—108. — Bíró 1943. 58—83. Ő írja, hogy a „XVIII. század vége felé mind nagyobb lendületet vesz az udvarházak építése s a következő száz év első tizedeiben is tart...” (73.)

⁷⁹ B. Nagy 1970. 85—150. — Bíró 1943. 84—108.

⁸⁰ Ua. 105.

⁸¹ Rettegi 1970. 94. — B. Nagy Margit: *Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták (XVI—XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak)*. B 1973 335, 379.

⁸² Toldalagi László (1717—1779) a Királyi Tábla bírója, 1744-ben alispán, 1758-ban kir. táblai ülnök és a ref. kollégium felügyelő gondnoka. L. Fodor István: *Akik százötven évvel ezelőtt szerepet vittek városunk társadalmi és kulturális életében. 1750—1800*. = Krónikás füzetek. 1939. 9. sz. 45. A Toldalagi család történetében számottevő szerepet játszó férfiú korának egyik ismert jogtudója, felelmetes pereskedő, kiváló gazda és szorgalmas, nevezetes építető. Bécesel megférfni igyekvő, de protestáns voltát vállaló és így teljes mértékben el nem fogadott alakja volt az erdélyi aulikus főúri társadalomnak. Nevezetessé vált kíméletlen vagyonszerző módszerei miatt — közvetlenül a Nyárad menti, valamint a koronkai szabad székelők elleni harca miatt is. (L. *Udvari... rendeletek*. 56—59. 1772. aug. 6. A koronkai szabad székelőknek és gróf Toldalagi Lászlónak válasza.)

⁸³ Toldalagi lvt Ab anno 1743 Gróf Toldalagi László Perceptioinak és Eroga-tioinak Specificatioja. Fasc. 11. nr. 80.

⁸⁴ Luidor János, akit kőművespallérként említ a költséglista, francia eredetű tervező építész (megh. 1764). A marosvásárhelyi rokokó Toldalagi-palotát is ő tervezi, és hihetőleg szintén az ő elképzeléseit őrzi a sajnálatos módon meg nem épülő koronkai barokk kastély terve. (L. Bíró 1943. 67—68, 71—72, 110.)

⁸⁵ A marosvásárhelyi mesterekről szólva, Bíró József elmondja, hogy „az idevaló mesterek játsszák a főszerepet; tervező építész azonban csak egyet ismerünk itt a században, az említett Luidor Jánost, aki a Toldalagi grófok szolgálatában tevékenykedett.” (*I. m.* 71.) Szerinte tizenhárom évig készül a csöpp vásárhelyi „Toldalagi-palota”. (*I. m.* 19.) A rendkívül szép épület tervéért és munkájáért különben 80 forintot kapott.

⁸⁶ Schmidt is Erdély-szerte ismert tervező, híres vásárhelyi építőmester. (B. Nagy: *Stilusok*. 33—39, 145.)

⁸⁷ Schuchbauerre (kb. 1719—1789) és szerepére vonatkozólag l. Bíró 1943. 20, 88, 104. Ő írja, hogy a szobrász 12 évi elmaradt béréért Toldalagit a gubernium előtt fogja perbe. A kolozsvári mestereket számba vevő B. Nagy Margit szerint 1740-ben említik először Kolozsváron, ahova Budáról költözik át, és 1774-ben 6 aranyforintért panaszolja be munkaadóját (B. Nagy 1970. 321—322.) — L. még Kelemen 1977. 107, 208.

⁸⁸ A Göttingában nevelődött magyar diákok névsorában 1776-ban is szerepel egy „Ladislau Toldalagi L. Baro de Nagy-Ertse, Transylvanus”. L. Borzsák István: *Budai Ézsaiás és klasszika-filológiai kezdetei*. Bp 1955. 192.

⁸⁹ Érdekes módon Toldalagi a közelebbi Kibédről nem vásárol, holott a vásárhelyi sokadalomban is ott vannak a kibédi kerégyártó és faragó emberek szekerei és szekéralkatrészei. (L. Fodor István: *A céhek világából*. 128—129.)

⁹⁰ A torockói sajátos vaski termelő és -feldolgozó tevékenységre I. Kós Károly írásál a torockói vasművességről (Kós: *Népélet*. 52—80.)

⁹¹ A felvidéki szlovák textilárúknak, köztük a vászonfeleségeknek Erdély is piaca. L. Palotay Gertrud: *Tót csipke, tót hímzés a XVIII. századi Erdélyben*. Kvár 1947. 5—7.

⁹² Nagyszebenben különben ismeretes volt a Toldalagi ház (I. Emil Sigerius: *Vom alten Hermannstadt*. III. Hstadt 1928. 112.), s Toldalagi itt hivatalos ügyek miatt többször megfordult.

⁹³ Amíg az árstatisztika bázis-mértékegységre redukált helyzetképét el nem készíthetjük, egy-egy szám keveset mond. Jellemzőként: a budai szekeres, aki Bécsig fuvarozta Toldalagit, 32 forint 40 dénárt kapott; egy bécsi ebédje 170 dénárba került; szállásáért má 24 forintot fizetett; a hintó bére fél hónapra 33 forint, s a „Commaediára mindnyájan menvén háromszor”, fizetett a családfő 8 forint 32 dénárt. Ne feledjük: Luidor János 80 forintért készítette el a palota tervrajzát, és — jóllehet ilyen utalás a statisztikai felmérést nem pótolhatja — az egybeesés miatt megjegyezzük, hogy egy bécsi ebéd áráért a zetelakiaknak több ezer zsendelyt kellett faragniuk, és itthoni céhmesterektől 11 sing harisnyaposztót vásárolhatott volna a földesúr.

⁹⁴ Toldalagi László öccsét, Ferencet a családi ügyek intézésére küldik fel a császárvárosba; itt Mária Teréziával is találkozik, s erről meghatottan írja: „igen nagy kegyességgel voltak Őfelségek, úgy hogy nem lehet gondolni ily nagy Monarcáknak oly magok leereszkedését”. (L. Toldalagi lvt 5/a cs. 1767—1775. Missilis.) A Bécsbe utazás Toldalagi László számára felemelkedési, helyzet-szilárdítási akció volt. 1767-ben már igen sokat fáradozott, hogy az udvar Marosszék főkirálybíróságába besegítse. Fiának, Lászlónak pedig a kameráriusi címet kívánta nagy pénzáldozatokkal is megszerezni.

⁹⁵ Az új életformára lásd Hugo Hantsch: *Die Geschichte Österreichs*. II. Graz-Wien-Köln 1968. 126—136. (Hochbarock c. fejezet.)

⁹⁶ Mvhely Téka nr. 1459. — Toldalagi lvt. 10, cs. Fasc. 9. Nr. 15.

AZ ERDÉLYI MANUFAKTÚRAIPAR MUNKÁSAIRÓL

Magyar nyelven megjelent a *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről* című kötetben (címe: *Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól a XIX. század első felében*. 45—98.). Szerzői: Csetri Elek, Imreh István és Benkő Samu, és a Gazdaságtörténeti tanulmányok sorozat harmadik köteteként látott napvilágot. Az itt közölt tanulmány valójában része a román nyelven könyv alakban megjelent munkának: *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea*. B 1955. Az anyag összegyűjtésében a szerzőnek igen nagy segítségére volt B. Nagy Margit, akinek ezúton is hálás köszönetet mond.

Az itt bemutatott rész 1956-ban a magyar nyelvű kiadásban bővült. További monografikus kutatásokra készülve, akkor valójában ezeknek a kérdésköröknek csak a felvázolása, a kiindulási pontok megjelölése volt a szerző célja.

¹ Karlovszky 217—257.

² Ua. 256. — Utólag megjelent Bujor Surdu munkája: *Contribuții la problema nașterii manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*. — AnIIC 7/1964. 147—237. — A Habsburg-birodalom gazdaságpolitikájára vonatkozólag I. Fazekas János értékelését: *Habsburg elnyomás Erdélyben* = *Korunk*, 37/1978, 205—214. 303—310, 380—388. — Ua., *Dominația habsburgică în Transilvania... (1690—1847)*. = *Revista de Istorie* 30/1977. 11. sz. 1953—1992.

³ Vö. Pach Zsigmond Pál: *Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*. Bp 1952. 219—229. — Mérei 1951. 3—25, 155—173, 216—256. — Ungár László: *Szemponok a magyar polgári osztály kialakulásához*. = *Sz* 1942. 315—317. — Horváth Mihály: *Az ipar és kereskedelem története Magyarországon...* Buda 1840. 342—356.

⁴ Hintz 422—451. — Vö. *Erdély ipari, kereskedelmi és foglalkozási statisztikája 1839-ből* (Privat Industrie Fabriken und Gewerbe in Siebenbürgen im Jahre 1839.) = MGTszle 4/1897. 356—366. — Az 1845-ös állapotokra I. az osztrák statisztikai hivatal vezetője, Czörnig által közölt adatokat: Hetilap 1845. 35. sz. 550—551. — Mérei 1951. 262—263. (Mérei az erdélyi manufaktúrák számát, 12 nyomdát is számítva, 295-re teszi.) — Vö. általában a Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie (Wien) egyes évfolyamaival. — Az erdélyi ipar helyzetét részletesen leírja és az egyes nagyobb vállalkozásokról adatokat is közöl: Kővári 1847. 215—233. — Megemlítjük, hogy az egykorú szóhasználatban hol gyárat, hol manufaktúrát, hol „fabrikál” találunk. Ezek általában mind manufaktúrát vagy legalábbis céhen kívüli vállalkozást jelölnek.

⁵ Hetilap 1845. 46. sz. 737—739. — Kolozsvár manufaktúráira I. Kővári 1847. 215—233. — Vö. Temesvári ipari fejlettségével: Johann N. Preyer: *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár*. Temesvár 1853. 142.

⁶ Erdélyi Híradó 1842. 84. sz. — Orbán I. 87. — Kővári 1847. 226.

⁷ Wiener Moszkó: *A magyar cukoripar története*. Bp 1897. 77. — Nemzeti Társalkodó 1892. 18. sz. 282—284.

⁸ Erdélyi Híradó 1840. 11—12. sz. — Wiener, *i. m.* 84. — Szerinte a cukorfabriká „minden modern vívmánnyal” fel volt szerelve.

⁹ Erdélyi Híradó 1842. 21. sz. — Hetilap 1845. 54. sz. 859—860. Jellemző azonban, hogy Gheorghe Barițiu 1849 után — amikor a zernyesti papírgyár számára Bécsben gépeket keres, még ott is azt a felvilágosítást kapja, hogy finom gépeket Ausztriában nem gyártanak, s azt tanácsolják, ilyeneket Belgiumban, Svájcban keressen. (Transilvania 1885. 15—16. sz.)

¹⁰ Kővári 1847. 219—232.

¹¹ Vö. A Magyar Korona Országainak gyáripara. Bp 1901. V. füzet. 21. — Futó Mihály: *A magyar gyáripar története*. Bp 1944. 227. — Kisebb gépgyártó műhely már 1825-ben létesül Aradon, 1844-ben és 1847-ben pedig Nagyváradon is alapítanak „gépgyárat”.

¹² Nemzeti Társalkodó 1836. II. félév. 13. sz. 207.

¹³ Rajka életére és gépműhelye termelésére lásd a kötetben közölt tanulmányt: *A gépgyártó Rajka Péter*.

¹⁴ Siebenbürger Wochenblatt 1838. 52. sz. — Erdélyi Híradó 1838. 20. sz.

¹⁵ A bánsági, partiumi stb. részekre vonatkozó adatokat részben kiegészítésként, részben az ott elért nagyobb fejlettség bizonyítása céljából közöljük.

¹⁶ Mihalik Sándor: *Resica jelene és múltja*. Resicabánya 1896. 134—137. — Matlekovics Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota*. VII. Bp 1898. 226. és 231. — A Magyar Korona Országainak gyáripara. I. k. II. füzet. 54. — A további fejlődésre I. Tafeln 1856. V. f. 45—46. — A gőzgép egykorú értékelésére jellemző az a tudományos értekezés is, amely ilyen lelkesedéstől átfűtött mondatokat iktat a „száraz” ismertetés szövegébe: „Mi a gőz most? A világ lelke, a gazdaság emelőrűdjá, az életnek rúgó ereje, az elemeknek uralkodója, a mindenségnek királya: ő már ló is, szekér is, olyan, mint a doctor Faust varázsköppönyege, mint a regés világnak szárnyas sarkánya, segédnapzámosa minden kézműveseknek... S vajon mivé nem fog még lenni?” (Nemzeti Társalkodó 1836. 11. sz. II. félév. 171.). — A gazdasági kérdések iránt megnövekedő érdeklődésre I. Cornelia C. Bodea: *Preocupări economice și culturale în literatura transilvană dintre anii 1786—1830*. = Studii 1956. 1. sz. 87—104.

¹⁷ Kővári 1847. 215.

¹⁸ Erdélyi Híradó 1842. II. 84. sz. — Hintz is ilyen értelemben ír, megállapítva, hogy „Der Geist auch für grössere industrielle Unternehmungen ist wach geworden” (*i. m.* 435.).

¹⁹ Mérei 1951. 261—286. — Hetilap 1845. 33. sz. 523—524. és 35. sz. 550—551. — Ismeretes, hogy Erdély iparának kibontakozását miként bénítja meg az idegen hatalomtól való függés, tehát itt nem részletezzük. Vö. Mérei 1951. Főleg 217—256.

²⁰ Hetilap 1845. 5. sz. — Nemzeti Társalkodó 1839. I. 12. sz. 90. — Barițiu írja, hogy Radu Orghidan brassói kereskedőháza két papírmalmot tartott fenn a Székelyföldön, s mégsem tudott eleget gyártani Bukarest és környéke számára. (Transilvania 1885. 13—14. sz. 97—100.)

²¹ Nemzeti Társalkodó 1840. II. 5. sz. 36.

²² Hetilap 1847. 118. sz. 222—223. — Lásd S. Vianu: *Cu privire la problema descompunerii feudalismului în Țările Române*: Studii și referate I. B 1954 829—833.

- ²³ Nemzeti Társalkodó 1840. II. 5. sz. 36.
- ²⁴ *100 Jahre heimat- und volksverbundene Gewerbe-Vereinsarbeit in Kronstadt*. Kstadt 1941. 60—66.
- ²⁵ Nem foglalkozhattunk e bevezető sorokban az ipari tőke kialakulása, a belső piac kérdéseivel s annyi más, az ipart közvetlenül meghatározó vagy jellemző problémával; e vázlatos képben csupán a fejlődést jelző, annak irányvonalát mutató néhány kérdésre szorítkozhattunk.
- ²⁶ Karlovsky 239.
- ²⁷ Erdélyi Híradó 1834. 34—36. sz. — Nemzeti Társalkodó 1832. 13. sz. 203.
- ²⁸ L. Erdélyi Híradó 1845. 27. sz. — 1846. 111. és 130. sz. — Hetilap 1846, 52. sz. 885. — Erdélyi Híradó 1847. 275. sz. — Kővári 1847. 230.
- ²⁹ Erdélyi Híradó 1846. 192. sz.
- ³⁰ Mérei 1951. 52—53, 213. — Hetilap 1847. 191. sz. 1396.
- ³¹ Torda vm lvt. Polit. Nr. 1311/1826. A Börtön-fabriká további sorsáról mit sem tudunk, viszont Benigni 1837-ben írott munkájában említi, hogy Szamosújváron Esterházy grófnő — aki Bánffy leány — posztófabrikát alapított, és egy ideig ebben a várbörtön fegyenceit dolgoztatta. (*Handbuch der Statistik und Geographie*. I. Hstadt 1837. 74—75.)
- ³² L. Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története 1790—1849*. Bp 1956. 63—200. — Gheza Kovách: *Date privitoare la răpirea pământurilor iobăgești din Transilvania pe moștile familiei Bánffy*. — StArtlst 1956. 79—Idi5. — Erdélyi Híradó 1842. 48. sz. — 1846. 203. sz. — Teleki Domokos és Szoboszlai György: *Úrbéri excerpták*. EKKt 2862. sz.
- ³³ Újabbban megjelent történeti statisztikai munkák szerint a történeti Erdély lakossága 1848-ban mintegy kétmillióra tehető.
- ³⁴ Kornis lvt. 981. doboz.
- ³⁵ L. a kötetben közölt tanulmányt: *Földesúri gazdálkodás a Székelyföldön*.
- ³⁶ Profam I—II—III. — Vö. Kovách, *i. m.* 87—92.
- ³⁷ Nemzeti Társalkodó 1840. I. 25. sz.
- ³⁸ Hetilap 1847. 180. sz. 1115. — A Maroson folyó tutajozást ismertető cikkirő 20—22000 főre becsüli a tutajoslegények számát. Még ha túloz is, az bizonyos, amit az ismertetés írója maga is látott, hogy „ezrenként sereglenek” a „béres”-fogadási helyekre.
- ³⁹ Hetilap. 1847. 169. sz. 1038—1039.
- ⁴⁰ Uo. 1847. 165. sz. 974.
- ⁴¹ Erdélyi Híradó 1846. 196. sz. — Erdélyben ekkor már gyakori a 10—12 legénnyel dolgozó céhmester, de találunk 25—30 segédet foglalkoztatót is. Nem véletlen, hogy közülük kerülnek ki olyan manufaktúra-alapítók, mint Czell Frigyes — a későbbi Czell nagyiparos dinasztia megalapítója.
- ⁴² Lenin így jellemzi őket: „...mint a tűztől, úgy félnek a »konkurenciától«, mert ez könyörtelenül szétrombolja a kis kézművesek és iparosok patriarchális paradijsomat, amelyet begyepesedett tengődésük idején senki és semmi sem bírt megrendíteni.” (Lenin: Kapit. 379.)
- ⁴³ Erdélyi Híradó 1846. 196. sz.
- ⁴⁴ L. Nemzeti Társalkodó 1837. I. 20. sz. 316. — Erdélyi Híradó 1842. 34. sz. — Hetilap 1846. 29. sz. 510. — 99. sz. 1637. 1847. 149. sz. 727. — Céhiratok. Céhgyűlési jegyzőkönyvek, 1805—1842.
- ⁴⁵ Erdélyi Híradó 1845. 40. sz.
- ⁴⁶ KvÁLvt. Marosvásárhelyi szabócéh. 1842. nov. 21.
- ⁴⁷ Az aradi német tímárcéhben dolgozó legények is tartanak külön gyűléseket, és határozatokat hoznak. Ezeket minden legénynek tiszteletben kell tartania, különben száműzik, gúnyolják, „megbecstelenítik”, megverik stb. Az ide érkező vándorló legénytársukat három napig vendégül látják, s 50—60 krajcárral segítik. A legények szervezettségére jellemző — írja Mérei Gyula —, hogy Temesvár városát 9 évig tartották büntetés alatt, és oda legény nem mehetett, mivel ott nekik nem a megszabott bért fizették. (Mérei 1951. 342—345.)
- ⁴⁸ A Vasárnapi Újság cikkirőja felveti a kérdést, hogy miért „csődülnek” a munkások a „gyárakhoz”. Feleletében arra is utal, hogy a céhmester — ha időlegesen dolgot nem adhat legényeinek — elbocsátja őket. (1839. 276. sz. 501.)
- ⁴⁹ Karlovsky Andre: *A selyemtermelés története Erdélyben 1848-ig*. = MGtSzle 2/1895. 178. — A fejedelemségek és Erdély közötti szakmunkás-vándorlásra a XVIII. sz. végén több példa is van. Míg pl. Gallarati 15 — feltehetőleg szintén külföldi — szakmunkást a fejedelemségekől telepít Erdélybe, innen posztószövő-

ket visznek a pociovelístei manufaktúrába. (C. Şerban: *Întreprinderea manufacturieră de postav de la Pociovalište și București*. = Studii 1952. 97—100.) 1799-ben pedig a Királyi Főigazgatói Tanács értesíti a görgényi üvegcsűr bérlőjét, hogy „Goleskul nevezetű Aga a tergovisti üvegcsűrét jobb lábra kívánván állítani”, üvegeseket akar kicsalogatni Erdélyből. (Torda vm lvt. Polit. Nr. 887/1799.)

⁵⁰ Nemzeti Társalkodó 1840. II. 2. sz. 10. és 11.

⁵¹ Uo. 1832. 18. sz. 283. — Kővári 1847. 223. — A Mecenzéf (Szlovákia) helységbeli igen keresett német földmunkásokat nevezték „metzenzéfek”-nek.

⁵² Jellemző példa a bánsági Ruszkabánya, ahol — az egykori leírás szerint — „egy mindenféle nemzetekből álló s mindenféle nyelvet beszélő gyarmatot találunk, magyarok és románok, németek és cigányok, tótok és franciák együtt, s amint látszik, a legnagyobb egyezsében munkálódának”. (Vasárnapi Újság 1840. 320. sz. 97.) — Id. Zeyk János ruszkabányai cikkében szintén „minden nemű, rangú, öltözetű, kézművű, nemzetű néptömeg”-ről ír. (Nemzeti Társalkodó 1836. 14. sz. 214.)

⁵³ Torda vm lvt. Polit. Nr. 779/1846.

⁵⁴ Vö. Jakó 1956. 55.

⁵⁵ Kővári 1847. 210.

⁵⁶ Hintz 449.

⁵⁷ Reisenberger Ludwig: *Versuch einer Beschreibung des Hermannstädter Stuhles in Siebenbürgen*. 1850. 220—221. Nagyszeben Brukenthal Múzeum. B. M. S. Nr. C. L. III. Ez a kézirat 1848 előtt nagyobb részében már sajtókészen állott. Ezt az adatot (miként igen-igen sok más forrásjelzést és utalást) Dani Jánosnak köszönhetem.

⁵⁸ Hetilap 1845. 43. sz. 739.

⁵⁹ Bornemisza lvt. Cukorgyári iratok. 1846.

⁶⁰ Fr. Killyen: *Braşovul în preajma revoluţiei de la 1848*. StArtIst 1/1956. 173.

⁶¹ Fr. Killyen, *i. m.* 179. — A szerző külön említi azokat, akik a mezőgazdaságban vállalnak napszámos stb. munkát, és akikből a Brassó környéki önálló kistermelők rétege nő ki. — Általában több egykorú adat, több szerző is említi Brassó számottevő idénymunkát, napszámosmunkát vállaló lakóit. A számadatok azonban csak annyiban egyeznek, hogy e réteg nagyságát ezernél többre becsülik.

⁶² Lenin megállapítja, hogy „a kapitalizmus fejlődésének manufaktúras időszakát [...] amelyben jellemző az, hogy a munkás megőrzi kapcsolatát a földdel s a nagyüzemek körül igen sok kisüzem csoportosul — nehéz, szinte lehetetlen elképzelni otthonra kiadott munka nélkül”. (Lenin: Kapit. 437.)

⁶³ Hintz 437.

⁶⁴ Nemzeti Társalkodó 1839. I. 12. sz. 91—92. — 14. sz. 106.

⁶⁵ Uo. 1836. I. 9. sz. 138.

⁶⁶ Hetilap 1847. 187. sz. 1334.

⁶⁷ Ürmössy, *i. m.* 55.

⁶⁸ Serban, *i. m.* 100.

⁶⁹ Futó, *i. m.* 180.

⁷⁰ A bányászok számát, családtagokat nem számítva, Kővári (1847) 10410 főben állapítja meg. Szentkirályi Zsigmond szerint (*Az erdélyi bányászat ismertetése...* Kvár 1841. 187.) a közvetlenül főleg bányászokból álló népmennyiség 1835—36-ban 11255. — Vö. D. Prodan: *Date asupra mineritului Transilvaniei în preajma anului revoluţionar 1848*. — Studii 1950. 3. sz. 76—79. — A mesteremberek számára vonatkozólag I. a *Céhbeli kézművesek, népi mesterek és vásárlóköriük 1700—1830*) c. dolgozatot ebben a kötetben.

⁷¹ Kornis lvt Fasc. XXVII. Nr. 2.

⁷² Fogaras város urbárium 1758. KvÁLvt.

⁷³ Kornis lvt Fasc. XXVII. Nr. 3. — Ezt a viszonylag jó bért a szakmunkáshiány magyarázza. Mint gyártásvezető szakembernek viszont a helybeli segédek betanítása is kötelessége volna. Jellemző, hogy 1775-ben a legény egyévi bére 21 rines forint. (Uo. Fasc. XXVII. Nr. 6.)

⁷⁴ Jósika lvt. Cukorgyári iratok 1846.

⁷⁵ Kővári 1847. 228. és 231.

⁷⁶ Hetilap 1847. 165. sz. 974.

⁷⁷ Mérei 1951. 210—211.

⁷⁸ Kelemen Lajos: *A batizi kőedénygyár történetéhez*. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtarából. 1942. 2. 95—96.

⁷⁹ Jósika lvt. *Csáky Rozália költségnaplója 1835, 1836, 1837*.

- ⁸⁰ A „kényszerített munka elégtelenségét” az újabb idők mindinkább bebizonyítják — olvashatjuk a Vasárnapi Újságban (1846. 645. sz. 603.).
- ⁸¹ Hetényi János: *Erdélynek remélhető anyagi kifejtése a földbirtoki viszonyok célszerűbb rendezése által*. Kvár—Pest 1847. 66.
- ⁸² Kemény II. 215.
- ⁸³ Uo. 173. — Hetényi, *i. m.* 66. — Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. B-[Lip-cse] 1833. 226.
- ⁸⁴ Nemzeti Társalkodó 1830. 36. sz. 287.
- ⁸⁵ Hetilap 1847. 169. 1037—1039.
- ⁸⁶ Lenin: Kapit. 431.
- ⁸⁷ Mikó lvt II. Reg. Fasc. XII. Nr. 369.
- ⁸⁸ Orbán III. 17.
- ⁸⁹ Torda vm lvt. Polit. Nr. 1308/1817. — Nr. 1540/1825. — Nr. 1302/1842.
- ⁹⁰ Uo. Nr. 693/1841.
- ⁹¹ Uo. Nr. 1032/1842. — Nr. 324/1834 stb.
- ⁹² Uo. Nr. 326/1817 — Nr. 768/1817 — 1308/1817.
- ⁹³ L. Marx: *A tőke*. I. Bp 1949 377—378.
- ⁹⁴ Fogaras város urbárium 1788. 215—218. KvÁLvt.
- ⁹⁵ Nemzeti Társalkodó 1830. 21. sz. 16. — A mesterek, ritkább szakmunkások magasabb bérére igen sok példát hozhatnánk fel már csak az egykorú lapokból is. Ezek ugyanis a keresett mestereknek ígért bért is közüik. Hasonló jelenségek másutt is fellelhetők. Roman megyében például az üvegyártó manufaktúra mestere évi 250—350 lejt kapott, a munkás viszont 30 lejt és a segéd még kevesebbet. (= Studii 1954. 1. sz. 267.)
- ⁹⁶ Vö. Nemes Dezső: *A munkásság az 1848—49-es forradalomban: Forradalom és szabadságharc. 1848—1849*. Bp 1948. 275.
- ⁹⁷ Vasárai Újság 1839. 276. sz. 494. és 503.
- ⁹⁸ Uo. 1843. 496. sz. 739.
- ⁹⁹ Nemzeti Társalkodó 1836. 14. sz. 214. — 1837. 15. sz. 229. — Kővári 1842. 178.
- ¹⁰⁰ Gelléri Mór: *A magyar ipar úttörői*. Bp 1887. 154—155.
- ¹⁰¹ Tafeln 58—59. (Az adatok az 1851-es évre vonatkoznak.)
- ¹⁰² A gyermekmunka alkalmazásának azért is van lehetősége, mert a szegény vagy elszegényedett családok kénytelenek gyermekeik keresetét is igénybe venni. Az éhínség időszakában, például 1817-ben, a részben kivándorolt, részben az éhség miatt elhalt szülők gyermekei Kolozsváron a Hóstátban egy pajtában voltak összegyűjtve. (Kvár lvt Polit. nr. 5034/1817.)
- ¹⁰³ Kővári 1842 233.
- ¹⁰⁴ Petőfi Sándor: *Útirajzok*. Bp 1962. 49. — Kővári írja a borszéki hutáról, hogy ott „éjjel és napon töltik egy csapon, néha kettőn is az üvegeket.” (Kővári 1842. 195.)
- ¹⁰⁵ Vö. Gazeta de Transilvania 1843. 85. sz. 339. A cikkíró a gyárak és a mezőgazdaság dolgozóinak munkafeltételeiről írva, erdélyi viszonylatban a kézműiparosok egészségtelen munkaviszonyairól is beszél.
- ¹⁰⁶ Jakó 1956. 63—64.
- ¹⁰⁷ Torda vm lvt. Polit. Nr. 8/1815.
- ¹⁰⁸ Marx írja, hogy a „tőkés és a bérmunkás közti harc magával a tőkeviszonnyal kezdődik. Tovább folyik az egész manufaktúra korszak alatt.” (*A tőke* I. 462.)
- ¹⁰⁹ Mérei 1951. 149—150.
- ¹¹⁰ Erdélyi Híradó 1848. 332. sz. 149.
- ¹¹¹ Vasárnapi Újság 1839. 276. sz. 498—500. — 500—501.
- ¹¹² Erdélyi Híradó 1840. 12. sz. 47.

GÁBOR ÁRON ÚTBAN A FORRADALOM FELÉ

Megjelent az *1848. Arcok, eszmék, tettek*, c. kötetben (B 1974. 215—233.).

¹ A tanulmány fő forrása: Bereck lvt. A következő jegyzőkönyveket használtuk fel: Protocollum Relationum Magistratus Oppidii Beretzki (1825—1826). — Beretzki Compagnia Comando parantsolatok könyve (1825—1826). — Protocollum Relationum (1830—1839). — Correspondentiale Protocollum (1836—1843). — Bereck

város (esküdt közönségének) jegyzőkönyve (1839—1867). (A címlap felírása elmosódott.) — In Purum [!] Protocollum a Magistratu Oppidi Beretz in Anno 1849. — Bereczk város jegyzőkönyve 1848. — Nemes Bereczk Városának Levelező Könyve 1848. Ezekre a jegyzőkönyvekre a következőkben külön nem hivatkozunk, miután a feltüntetett évszám nyomán a továbbkutató eljuthat a közölt adatok forrásához. — Meg kell mondanunk: miután Gábor Áron 1848 előtt az egyszerű dolgozó emberek életét élte, kicsiny az irathagyatéka, tevékenységének írásbeli lecsapódása nem gazdag. 1957-ben úgy véltük: „Gábor Áron életútjához újabb adatokat felkutatni ma már eléggé nehéz feladat.” (L. Imreh István: *Adatok Gábor Áron életrajzához*. KLEkv 349.) 1969-ben Bözödi György megállapította: „már-már azt hittük, hogy újat aligha tudunk meg személyéről és tevékenységéről”. (L. *Gábor Áron 1849-ben*. = Aluta I. Sszgyörgy 1969. 143.) Az örvendetes módon mégiscsak bővülő ismereteink gyarapítását ez alkalommal a szülőföld, a közösség, Bereck felől közeledve és a protokollumok anyagát feldolgozva kíséreltük meg.

² Esti Lapok 1849. 20. sz. Hasonló, még romantikusabb szemléletű korabeli újsághír az alapja Jókai *Az érc leány* című novellájának is. L. Dávid Gyula: *Jókai*. Kvár 1972. 29—30.

³ Magyarország 1916. szept. 1. 243. sz. — Mert igen jellemző ugyan, de hangja oly szemléletről és látásmódról tanúskodó, amely még ma is bántó, csak jegyzetben közöljük a Történelmi Lapok 1893-ban — az aradi Alföld nyomán — közölt sorait: „Azután jönnek Gábor Áron írásai. Öreg, parasztos ákombákomok; darabos stílus, fogyatékos ortográfia, de egészséges, agyafűrt észjárás; erősen jellemző a hiányos műveltségű, de lángeszű ezermesterre, akinél a tudás fogyatékoságát sokszorosan kipótolta a góbé-furfang.” (Esti Lapok 1849. 8. sz.) — Az igazságtevő ellentét kedvéért hadd idézzünk néhány sort Kovács László könyvéből ugyanarról a Gábor Áronról és az ő egyik levele kapcsán a stílusáról: „Milyen élvezetesen ír. Utjáról való beszámolója és hivatalos rendelkezései hogy megtelnek étellel és mozgalmassággal!... Mondatait vagy egész levelét belehelyezve a korba, amelyben írták, írói készsége, kifejezéseinek elevensége és biztonsága meglepő...” (*Gábor Áron*, Kvár 1943. 51.)

⁴ *Az első magyarországi népszámlálás (1874—1887)*. Szerk. Danyi Dezső és Dávid Zoltán. Bp 1960. 306. — Ma a község lakosságának száma 2835 főnyi. (*Kovászna megye*. Sszgyörgy 1969. 134.)

⁵ MOL. Gubernium Transilvanicum (in Politicis); ügyiratok 1799; 3693, Constituciók.

⁶ Uo.

⁷ A „feltörekvés” nemcsak Gábor Imrere jellemző. A Székelyföldön később is általános gyakorlat, hogy a népes katonarendi székely családból egy-két fiú a föld, a gazdaság mellett marad, a többi pedig ipari és értelmiségi foglalkozást választva nemegyszer a falut is elhagyja. L. e kötetben: *A jelenben élő múlt*.

⁸ Hszék Ivt 171. cs. Nr. 48/1843.

⁹ Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca*. Kvár 1896. CII.

¹⁰ Cs. Bogáts Dénes: *Szemerja község és ref. egyházának története*. Sszgyörgy 1943. 31.

¹¹ Kovásznai Sándor: *Az ész igaz útján*. Szerk. Kocziány László. B 1970. 43.

¹² Újfalvy 310, 311. — *Az iskolára és szerepére általában I. Berecz Gyula: Háromszék vármegye népoktatási intézeteinek története*. Brassó 1893. — Dankanits Adám: *Az oktatásügy kezdeteiről Székelyföldön*. = Korunk 11/1970. 1733—1736. — Benkő 1971. 85—122.

¹³ Hszék Ekv 109—110. — Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-re*. Bp 1881. 136—138.

¹⁴ L. Rendtartásokról való punctumok. A Zaláni kommunitás jegyzőkönyve 1771—1787 (Vass Béla megőrzésében).

¹⁵ Pataki József: *Adatok Gábor Áron tanulóéveire*. = EM 1944. 3—4. sz. 483—484.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Nagy Sándor, *i. m.* 114—115.

¹⁸ Cs. Bogáts Dénes: *Adatok Bölöni Farkas Sándor életpályájához*. = EM 1944. 1—2. sz. 177.

¹⁹ Jakab, *i. m.* 21—22.

²⁰ Vö. Benkő 1971. 183—205.

²¹ Skizze 147.

²² Nagy Sándor, *i. m.* 115.

²³ Uo.

²⁴ A kézdivásárhelyi ágyúöntő műhelyt Hasford cári altábornagy dúlatta fel. aki 1849. jún. 25-én vonult be a városba. L. Kovács Endre: *Bem József*. Bp 1954. 547.

²⁵ Jakab, *i. m.* 503—504. — Nagyjából hasonló adatokat közöl Bakk Endre. Szerinte 1839-ig a határórség keretében teljesít szolgálatot, majd „hazamegy”; egy év múlva jelentkezik a pesti tüzérezredhez és „Egy év múlva, immár harmadszor öccse helyett, újra fölcsapott tüzérnek, s egész 1845-ig maradt a tüzérségnél.” (KvÁLvt. Erekllye-Múzeum lvt. Emlékiratok 12. sz. *Háromszék az 1848—49-iki szabadságharc alatt*. 1894.) Mindenekelőtt az a felfogás okozhat zavart, hogy a székely határőrkatonákról is a másutt szokásos bevonulást és leszerelést tételezik fel. Nehéz elhinni azt is, hogy a testvér, Imre helyett a tüzérekhez állhasson be Gábor Áron, hiszen az őcsnek a berecki gyalogszázadnál van már hosszú évek óta fennálló szolgálati kötelezettsége. 1843-ban különben éppen mentességért küzd Gábor Imre, és sikerrel. Az 1837-es, az 1839-es, valamint az 1845-ös esztendőkből több Gábor Áronra, az asztalosra vonatkozó feljegyzés, nyugta került elő, amelyek azt bizonyítják, hogy állandó távollétéről nem lehet szó — de az adatok a tüzérségnél való kísérletezést sem zárják ki. További kutatást érdemlő kérdések ezek.

²⁶ Erdélyi Híradó 1842. dec. 16. 599.

²⁷ Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Gábor Áron nyug. káplár, asztalos folyamodvány 1847-ből. Fényképhasonmás.

²⁸ Hszék Ekv 109.

²⁹ Jakab, *i. m.* 140.

³⁰ Uo. 504.

³¹ L. A bereckiek moldvai kapcsolatairól a XIX. század első felében c. tanulmányt e kötetben.

³² László Zsigmond, aki magát Gábor Áron „legelső” tüzérének nevezi, Demeter Sándor cikkére (*Gábor Áron Rákosnál 1848. december 13.*) válaszolva írja: „Gábor Áront e csata után is sokáig »meister« úrnak hittuk.” (Vasárnapi Újság 1868. márc. 22. 12. sz. 138.)

³³ Sepsiszentgyörgyi Múzeum. Gábor Áron nyug. káplár, asztalos folyamodvány 1847-ből. Fényképhasonmás.

³⁴ Hszék lvt 2180/1845.

³⁵ Nagy Sándor, *i. m.* CII.

³⁶ Kossuthnak mondta: „tektené meg a szegény székely nép állását, venné fontolóra, mily szűkön termő földjük van, kereskedések megcsökkent, az egyetlen kézi munkára, a mesterségre szorítvák, engedné meg az ottan alakult gyárak nagytársát és tőkéletesítését...” (Jakab, *i. m.* 516.)

³⁷ Ua. 504—505.

³⁸ Nagy Sándor, *i. m.* 115—116.

³⁹ Ürmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja*, Kvár 1907. 20. — Vö. Erdélyi Híradó 1837. nov. 25-i sz.

A BERECKIEK MOLDAI KAPCSOLATAIRÓL A XIX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Megjelent a *Studia* 1958. Nr. 8. Series IV. Fasciculus 2 Historia jelzésű kötetben (83—93.).

¹ Orbán III. 121—125. — SzOkl I. 119—121. — II. 20—22, 134—135. — IV. 80, 110—111, 155—157. — V. 147—148. stb.

² Ignaz Lenk szerint 1839-ben 1140 katonarendi lakosa van Berecknek (*Siebenbürgens geographisch-topographisch-, statistisch-hydrographisch- und ortographisches Lexikon*. III. Wien 1839. 205.).

³ Vö. J. H. Benigni: *Handbuch der Statistik und Geographie des Grossfürstenthums Siebenbürgen*. III. Hstadt 1837. 62.

⁴ Bereck lvt. Protocollum Relationum Magistratus Oppidi Beretz Anno 1810. 1816. évi bejegyzés. A továbbiakban idézett jegyzőkönyvek, levelezési könyvek mind Bereck város levéltárából valók. Ezért csak a kötetekre utalunk, és arra az évre, amelyből az adat való. Az egyes protokollumok gyengébb, megviseltebb volta

a pontos utalást, lapszámra stb. való hivatkozást is megnehezítette. Ezért kellett ezt az egységes jegyzetelési formát választanunk.

⁵ Kővári 1847. 251—252.

⁶ Bereczk Várossa Jegyzőkönyve (1839—1867). 1839. évi bejegyzés.

⁷ Uo. 1845. A csempészetre I. Újfalvy 318—319.

⁸ „Nur die Bewohner des Marktflezens Beretzck... vermöge ihrer Privilegien, das Recht, die über den Ojtoszer Pass aus der Moldau kommenden Waaren, mit Ausschliessung anderer Fuhrleute, nach Kronstadt zu schaffen, wofür sie sich jedoch mit einem von Zeit zu Zeit festgesetzt werdenden bestimmten Frachtlohn begnügen müssen.” (Skizze 85—86.)

⁹ Protocollum Relationum Magistratus Oppidi Beretzck. 1816.

¹⁰ Nemes Bereczk Városának Levelező Könyve 1848. (Grozești: később Grozești-Oituz, a bereckiek egykorú jegyzőkönyveiben: Górzafalva.)

¹¹ Correspondentiale Protocollum (1836—1843). 1843.

¹² Protocollum Relationum Magistratus Oppidi Beretzck. 1811. — Az 1898. évben 5 napos igazolvánnyal 1263 berecki lakos ment át Moldvába, 15 napossal 5 és egyévesrel 79. Ottmaradt közülük 61 személy. Igen sokan ekkor is kereskedni jártak át. (Hszék Ekv 150.) — Az Osztrák—Magyar Monarchia és Románia közötti vámháború idején Bereck, Kézdivásárhellyel egyetemben, gazdaságilag lehanyaglik (L. N. G. V. Gologan: *Cercetări privitoare la trecutul comerțului românesc din Brașov*. B 1928. 97.). — A vámháborúra lásd Ion Moga: *Războiul vamal dintre Austro-Ungaria și România în lumina intereselor economice ale Transilvaniei*. B 1936.

¹³ Protocollum Relationum (1830—1839). 1838.

¹⁴ Gologan, *i. m.* 78, 155.

¹⁵ Kővári 1847. 283—284. — Vö. N. Iorga: *Istoria comerțului românesc*. II. B 1925. 160. — D. Z. Furnică: *Din trecutul românesc al Brașovului. Documente comerciale 1741—1860*. B 1937. 7—49. — Gologan, *i. m.* 32—35, 45—48. — A közvetlenül 1848 utáni kapcsolatokra I. Gazeta Transilvaniei 1854. 27. sz., 1855. 104. sz., 1856. 6. sz. vagy Transilvania 1873. 3. sz. stb.

¹⁶ Protocollum Relationum Magistratus Oppidi Beretzck. 1815.

¹⁷ Bereczk Várossa Jegyzőkönyve (1839—1867). 1839.

¹⁸ Gologan, *i. m.* 64—65. — Hszék Ekv 270.

¹⁹ Bereczk Várossa Jegyzőkönyve (1839—1867). 1846—1848. Tanácsülési jegyzőkönyv 1845. — Gologan, *i. m.* 64.

²⁰ Orbán III. 128. — Bereck Várossa Jegyzőkönyve (1839—1867). 1862. — A terület tulajdonjoga feletti vita 1849 után tovább folyt, és még 1863-ban is tartott.

²¹ Skizze 159.

²² Orbán III. 123.ű

²³ Vö. Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története. 1790—1849*. Bp 1956. 14.

²⁴ Correspondentiale Protocollum (1836—1843). 1840. — Az 1750. évi erdélyi országos összeírás alkalmával Bereck „beszámol arról, hogy ott nagyszámú, Havasalföldről és Moldvából a legkülönbözőbb időpontban (van, aki 1750 tavaszán, van, aki 5—6 vagy még több éve) átjött pásztor (ún. berszány) él; földművelést nem folytatnak, a polgári telkeken építettek maguknak lakást, s a város javaiból is csak a vízzel és erdőléssel élnek. Tétre átcsapják juhaikat Moldvába, ott adóznak is róluk; tavasszal ismét az erdélyi havasokba vonulnak fel velük.” L. Trócsányi Zsolt: *Erdélyi összeírások: A történeti statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Bp 1957. 307.

²⁵ Kővári 1847. 137. — A juhok téli-nyári legelőterületének váltogatására I. Veress Endre: *Erdélyiek legeltetése Moldva-Havasalföldében*. Klny a Magyar Gazdák Szemléjéből, Bp 1928. Ua.: *Păstoritul Ardelenilor în Moldova și Țara Românească* (pînă la 1821). B 1927. — A berecki juhosgazdák a XIX. század második felében továbbra is áthajtották telelésre nyájaikat moldvai területekre. (Vö. Gologan, *i. m.* 24—25. — Hszék Ekv 125.)

²⁶ Nemes Bereczk Várossának Levelező Könyve 1848.

²⁷ Correspondentiale Protocollum (1836—1843) 1840.

²⁸ Protocollum Relationum Magistratus Oppidi Beretzck 1813, 1814.

²⁹ Nemes Bereczk Várossának Levelező Könyve 1848.

³⁰ Bereczk Várossa Jegyzőkönyve (1839—1867) 1848.

³¹ Correspondentiale Protocollum (1836—1843) 1842.

³² Nemes Bereczk Várossának Levelező Könyve 1848.

³³ L. Teodor Bălan: *Activitatea refugiaților moldoveni în Bucovina. 1848.* Sibiu 1944. — Igen sokan, így V. Alecsandri is először Brassóban keresett menedéket, majd több társával egyetemben ő is Bukovinába utazott. Itt a gyakran üléselő bizottság Havasalföldéhez hasonló alkotmányt készített, és a néphez szóló kiáltványokat is megfogalmazta. Vasile Alecsandri közzéteszi Sturdza fejedelem elleni kiáltványát, amelyben többek között megemlíti, hogy „Hatmanul Alecu Aslan”-t, aki a bákói kerületben képviselő akart lenni, a fejedelem megfosztotta politikai jogaitól. L. *Anul revoluționar 1848. În Moldova.* Red. M. Roller. B 1950. I. 206. — *Anul 1848 în Principatele Române. Acte și documente.* I. B 1902. 423.

³⁴ Bălan, i. m. 20, 55, 61—62.

³⁵ „Die Nachrichten über die vielen Arrestationen sind Lügen. Der Aslan, Basil Sturdza und noch mehrere Andre [!] waren in Grosseschy auf meiner Glasfabrik...” Bălan, i. m. 97.

³⁶ Nemes Bereczk Várossának Levelező Könyve 1348.

³⁷ Uo.

³⁸ A főkormányzék álláspontját az 1848. júl. 20-án kelt rendelete is tükrözi, amely szerint a „Verestoronyi veszteglő intézetnél” levő őrségnek a legnagyobb óvatosságot írja elő. A politikai szökevényeket illetőleg pedig elrendeli, hogy azokat „úti levél hiányában pedig a határon átlépni ne engedjék”. (Cseh lvt. Cseh Ignác iratai. Nr. 1805/1848.)

³⁹ Nemes Bereczk Várossának Levelező könyve 1848.

⁴⁰ *Anul 1848 în Principatele Române.* IV. 301. és V. 243.

⁴¹ Ellene a következő vádat emelik: „Asian se adversesce de vinovat pentru că a înlesnit cu prodovoletvie pe banta Leșilor ce se adunau în pădurea Grozescilor, precum despre acesta au arătat într’un cuvînt toți prinșii reu cugetători, și sciînd planul cel turburător liniștii țerii a acestor bandiți, nu a încunoscîntat pe Ocăr-muire.” (Uo. V. 512—513.)

⁴² Erről a Bucovina című lap március 11-én így ír: „Soția d-sale Hatmanului Aleo Aslan, pe care, după cum știți, l-au dus la Cașin, văzînd maltratarea ce se făcea bărbatului său de către sateliții guvernului, și fiind grea în a șasea lună, a căzut bolnavă de durere și și-a dat sufletul, blestemînd pe uneltitorii morții sale. Ea a murit în vîrstă de 34 ani, lăsînd după sine 7 copii în vîrstă crudă. Soțul d-sale vîrind a o petrece la groapă, și-a împlinit această ultimă și durosă datorie subț paza baionetelor domnești!” (Uo., VI. 153.)

NÉPI MOZGALMAK HÁROMSZÉKEN 1848—49-BEN

Megjelent az 1848. *Arcok, eszmék, tettek* c. kötetben (B 1974. 121—131.).

¹ Kővári 1847. 201.

² Al. Csetri — Șt. Imreh: *Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfîrșitul orînduirii feudale (1767—1821).* Magyar nyelvű kiadása előkészületben.

³ Skizze 17.

⁴ Erdélyi Híradó 1848. ápr. 27. 355. sz. 267.

⁵ Kuzskó István: *Háromszéki forradalmi töredékek: 1848—49.* = Történelmi Lapok 5/1896. 114.

⁶ Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története.* Bp 1956. 312.

⁷ Cseh lvt 1847—1875. évi csomó. 1848. VII. 3.

⁸ Hszék lvt. Rendezetlen csomózott anyag. 1848. év. 203. cs. stb.

⁹ Cseh lvt 1847—1875. évi csomó. 1848. VII. 14., VIII. 15.; 1814—1871. évi cs.

¹⁰ Hszék lvt 1848. 202. cs. 154. sz., 140. sz.

¹¹ Cseh lvt 1847—1875. évi csomó, 1848. VIII. 6.

¹² Uo. 1848. VIII. 28.

¹³ Ellenőr 1848. máj. 14., 6. sz. 2.

¹⁴ Hszék lvt 1848. 200 cs. 53. sz.

¹⁵ Pap Dénes: *Okmánytár...* II. Pest 1869. 156. — Az agyagfalvi gyűlésen Berzenczey László javasolja: „...mondjuk ki azt, hogy ki a general commandó-nak szót fogad: áruló, gazember” (Ellenőr 1848. okt. 29. 401—402.)

¹⁶ Imreh István: *48—49 Zalánban.* — Utunk 3/1948. 5. sz. 9.

¹⁷ Cseh lvt 1814—1871. évi csomó, 1849. I. 19.

¹⁸ Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez.* Bp 1861. 435.

- ¹⁹ Pap, *i. m.* 161.
²⁰ *Kövári László*: Okmánytár az 1848–9-ki erdélyi eseményekhez. *Kvár* 1861. 123.
²¹ SszgyÁLvt Törzsgyűjtemény (Pótlék). 1841–56. évi cs.
²² Esti Lapok 1849. ápr. 23. 51. sz.
²³ Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca. 1848–49.* Kvár 1896. 111.
²⁴ Esti Lapok 1849. máj. 10. 66. sz.
²⁵ L. *Gábor Aron 1849-ben*: 1848. Arcok, eszmék, tettek. B 1974. 234–257.
²⁶ SszgyÁLvt. A Zaláni Nemes Közönség Törvényes Jedző Könyve. 1846–1852. 130.
²⁷ Hszék lvt 1848. 202. cs. 106. sz. — Jellemző: a pávaiak jelentik, hogy „a salétromfőző intézet számára küldünk hét tekenőket...” Kvhely lvt. Rendezetlen. 1848. dec. 9.
²⁸ SszgyÁLvt Törzsgyűjtemény (Pótlék). 1841–56. — Kézdivásárhelyi Honvédi Bizottmány 1848. dec. 27.
²⁹ Hszék lvt 1848. 202. cs. 129. sz.
³⁰ SszgyÁLvt Törzsgyűjtemény (Pótlék). 1841–56. 1848. okt. 2. — Kvhely lvt. Rendezetlen. 1848. dec. 5.
³¹ Uo. 1848. dec. 12.
³² SszgyÁLvt. Balázs Márton iratai. 1709–1849. 1849, febr. 7.
³³ Időközben megjelent Egyed Ákos munkája: *Háromszék 1848–1849.* B 1978.
³⁴ Kuzskó István, Bíró Sándor, Macskási Antal: *Háromszék önvédelmi harcza: 1848–49.* = Történelmi Lapok 5/1896. 106.
³⁵ Imreh, *i. m.* 9.
³⁶ Kvhely lvt. Rendezetlen.
³⁷ Székely Hírmondó 1849. jún. 17. 4. sz. 14.

1849-ES SZÉKELY HADILAPOK

Megjelent a Korunk Évkönyv 1974 (Tanulmányok a romániai sajtótörténet köréből) 29–40. lapjain, három fényképmásolat kíséretében.

¹ A hadilapokra vonatkozóan lásd elsősorban: Kemény G. Gábor: *Társadalom és nemzetiség a szabadságharc hadi lapjaiban.* Bp 1957. (Buda Margit sajtóbibliográfiájával).

² Lukács József: *Előkerült a „Csíki Gyutacs” két száma.* = Magyar Könyvszemle 1942. 50–52. (Az első két szám a löporral, illetve előállításával foglalkozik; említí Gábor Aron és Bodor Péter nevét is.)

³ Böződi György: *Gábor Aron 1849-ben.* = Aluta 1969. 149.

⁴ Lásd a 2. sz. jegyzetet.

⁵ Lásd *Háromszéki forradalmi töredékek: 1848–49.* = Történelmi Lapok 5/1896. 133.

⁶ Árvay József: *Az első háromszéki nyomda és hírlap.* = Aluta 1970. 195–196.

⁷ *Pálinkatan az erdélyhoni minden valláson lévő falusi iskolák számára.* (Bartha Andrással) Kvár 1846. A szövegben több vereszet is szerepel. Ilyenszerűek: „A kancsóban ölé méreg / Gyöngyözök; / Meginni az ember mégsem / Irtódzik.”

⁸ Jakab Elek: *Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848–1849-re.* Bp 1881. 156.

⁹ Történelmi Lapok, 5/1896. 133. A lapban Kuzskó István közli Bíró naplóját s az abba illesztett életrajzi jegyzeteket, melyek valószínűleg szintén tőle származnak.

¹⁰ Böződi, *i. m.* 149.

¹¹ Ellenőr 1848. okt. 29.

¹² Árvay, *i. m.* 200.

¹³ A szerkesztők a hazai lapokból is vesznek át híreket, de azok is hivatkoznak rájuk. A Honvéd 163. számában (1849. júl. 6.) olvashatjuk például: „Székelyeink a Hadi Lap júl. 2-ki száma szerint hőiesen viselik magukat.”

¹⁴ Nagy Sándor: *Háromszék önvédelmi harca.* Kvár 1896. 148. A Hadi Lap 7. számát különben ő őrizte meg és küldte be később a Történelmi Lapoknak, amit a lap közöl is a kísérelővel egyetemben (1/1892. 82–83.)

¹⁵ Kristóf György: *Az 1849-diki Hadi Lap történetéhez.* = Magyar Könyvszemle 1942. 304.

A GÉPGYÁRTÓ RAJKA PÉTER

Megjelent a *Tanulmányok a romániai együttlakó nemzetiségek történetéből és testvéri együttműködéséről a román nemzettel. Magyar nemzetiség. I.* (B 1976) 163—189. lapjain. Ugyanez román nyelven: *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și a înfrățirii lor cu națiunea română. Naționalitatea maghiară. I.* B 1976. 155—180.

¹ Rajka Péter helyéről az erdélyi iparfejlődésben lásd Imreh Št.: *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea.* B 1955. 81—83. Ua.: *Rajka Péter, az erdélyi mezőgazdasági gépgyártás úttörője* = Korunk 1958. 1487—1495. — Lásd még Csetri Elek: *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsidói Wesselényi uradalomban 1848 előtt: Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről.* B 1956. 16—17. — Benkő Samu: *Az erdélyi műszaki és gazdasági értelmiség kialakulásának kérdéseiről.* Uo. 117—118. Kovács, I.: *Apariția primelor mașini agricole perfecționate în Transilvania.* = AcMN 1964. 378—379. — Gyulai, Paul: *Începuturile fabricării instrumentelor agricole la Cluj.* = Terra nostra 1969. 113—121. — Barblis Lajos: *A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon.* Bp 1965. 87, 93.

² Fodor István: *Teleki-téka. Krónikás füzetek.* Mvhely 1938. 29.

³ Fodor István: *Borosnyai Lukács János százéves vásárfiája a szentmárton-napi sokadalomra.* Mvhely 1937. 12.

⁴ KvÁLvt. *Classificatio Taxae Civicae, Mercatorum, Opificium et Ordiniorum Civium inclusis Magnatibus incorporatorum pro Anno Militari 1812—14.* Kéziratok.

⁵ Mvhelyi rom. kat. anyakönyv IV. k. 21. Életrajzához igen hasznos adalékokkal, a családi hagyomány anyagával járult hozzá unokája, néhai Rajka Géza történész, aki ezt az életrajzi vázlatot is szíves volt ellenőrizni és értékes észrevételeivel megjobbitani.

⁶ Erdélyi Híradó 1837. 42. sz. — Lásd még Urmössy Lajos: *Erdély irányadó lapja.* Kvár 1907. 20—21.

⁷ Benkő 1971. 168—179.

⁸ Gelléri Mór: *A magyar ipar úttörői.* Bp 1887. 51.

⁹ Kelemen Lajos közlése szerint Teleki később Sáromberkén laktában technikai érdeklődésének több ízben is tanújelét adta. Szerinte is Bolyai Farkas hívta fel Rajka Péterre a Telekiek figyelmét.

¹⁰ Erdélyi Gazda 1869. 2. sz. 13.

¹¹ Heidelbergben született (1796—1878). Műgyetemi tanár, több szakkönyv írója, a *Zeitschrift für Physik und Mathematik* című folyóirat szerkesztője. Maga is foglalkozott gépkonstruálással.

¹² Gelléri, *i. m.* 52.

¹³ Uo.

¹⁴ Gulyás Ferenc a sárospataki főiskola kéziratárából közli Bolyai levelét. Lásd Irodalomtörténeti Közlemények 1931. 97—98. A levélben Bolyai Farkas technikai kérdésekről is ír, s jelzi, hogy visszaküldi Ettingshausen fizikáját, „a könyv is sokat ér” megjegyzéssel.

¹⁵ Gelléri, *i. m.* 52. — 1840. okt. 1-én meg is nősült. Felesége Gelei Katalin (megh. 1862). Első gyermekük (Albert) keresztszülei már ismert kolozsvári polgárok: Dietrich Sámuel, Vagner Frigyes, Haupt József. Lakásuk, a Felső-Szén utca 62., majd Kül-Szén utca 11. sz. alatt, állandóan látogatókkal van tele. Vidéki haladó szellemű családok lánygyermekai is náluk találtak otthonra, olyanok, akik Kolozsváron magántanítóknál nevelődtek.

¹⁶ KvÁLvt. *Protocollum oeconomicum-politicum* 1843. 396, 448, 986.

¹⁷ Erdélyi Híradó 1845. 12. sz. 91.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Wesselényi Ivt. Wesselényi Miklós levélmásolati könyvei. 28. k. 1846. szept. 16. — Vö. Csetri Elek: *Kelemen Benjámint, a haladó gazda.* KLEkv. 176.

²⁰ Lenin: Kapit. 221.

²¹ Kővári 1847. 125.

²² Vasárnapi Újság. 1843. 468. sz. 270.

²³ Erdélyi Híradó 1845. 12. sz. 90.

²⁴ KvÁLvt. Komáromy cs. lvt. Missilisek. 1847. okt. 14. Rajka Péter „erőművész” levele Széles Déneshez, Járába.

²⁵ KvÁLvt. A Nemes Lakatos, Puskatsináló és Üveges Egyesült Czéh Jegyzőkönyve 1841. 1844. évi 6. sz. bejegyzés. L. Gelléri, *i. m.* 53.

²⁶ Erdélyi Híradó 1845. 12. sz. 91.

²⁷ EGE irattára 1844—1848. 1. cs. sz. n. — Sipos Kamilló: *Az Erdélyi Gazdasági Egylet története 1844—48-ig*. Kvár 1911, 68—69.

²⁸ Erdélyi Híradó 1845. 79. sz. 625.

²⁹ KvÁLvt. Protocollum... 1845. 112.

³⁰ EGE irattára 1844—1848. 1. cs. 1844. júl. 30.

³¹ Uo. 1845. jan. 27-i közgyűlés jegyzőkönyve. — Sipos, *i. m.* 65.

³² Gelléri, *i. m.* 52—53. — Feljegyezték), hogy 1848-ban a forradalmi érzelmű menekülteknek volt menedékhelye a háza. A családi hagyomány szerint 1848 novemberében maga is menekülni kényszerült, s felesége „a kocsin adott életet” harmadik gyermekének.

³³ Erdélyi Gazda 1847. jan. 23. 26—27. — Vö. A. Csetri, — I. Kovács: *Repartizarea mașinilor agricole în Transilvania la sfîrșitul secolului al XIX-lea*. = AcMN 1967. 265—273.

³⁴ EGE irattára 1853—57. 2. cs. — Az EGE évlapjai 1855. 52. — Erdélyi Gazda 1874. 7. sz. 55., 14. sz. 115.; 1875. 30. sz. 241.

³⁵ Az EGE évlapjai 1861. 31.

³⁶ Uo. 32.

³⁷ Erdélyi Gazda 1869. 2. sz. 13.

³⁸ Kelemen Lajos jegyzete szerint: „Mikó távolléte alatt felesége, Rhédey Mária gyermekágyban meghalt. Ennek hatása alatt már Bécsben hetekig ágyban fekvő beteg lett, majd hónapok múlva Erdélybe visszatérve is állandó kedélybeteg maradt, úgy, hogy környezete megőrülésétől is tartott [...] a család kérésére R. P. több mint fél éven át mindennap órákat töltött Mikó Imre mellett, őt technikai problémákkal foglalkoztatta, együtt fúrtak-faragtak.” — A Debreczenivel való kísérletezésre l. Mikó lvt: Rajka 1854. jan. 18-i levelét. — EGE irattára 1853—57. 2. cs. Keményfy József levele Párizsból, 1855. aug. 29.

³⁹ Gámán Zsigmond: *A kolozsvári kereskedelmi és iparkamara adatai. 1851—1895*. Kvár 1896. 6. — Ürmössy Lajos: *Kolozsvár kereskedelme és ipara története*. Kvár 1898. 60, 154.

⁴⁰ Kvár lvt. Kolozsvár város tanácsi jegyzőkönyve 1854. 188. pont. — Erdélyi Gazda. 1869. 2. sz. 13—14, 15—16 — L. még: Magyar Futár 1857. 141, 144, 176. sz. — Hetilap 1853. 16, 32, 76. sz.

⁴¹ Ürmössy, *i. m.* 64—65, 66—67.

⁴² Kolozsvári Közlöny 1857. 39. sz. 160.

⁴³ Erdélyi Gazda 1871. 6. sz. 67.

⁴⁴ Az EGE évlapja 1861. 32.

⁴⁵ Kolozsvári Közlöny 1857. 39. sz. 160. Az EGE évlapjaiban (1862—63. 29.) megírják róla, hogy „a gépészet elméleti ágaiban is jártas” és tanulmányt készül írni az ekéről (*Az eke okszerű megismertetése az azt készítő és használók számára*). Ugyanott (30—48.) *Az eke* címmel meg is jelent egy részlet — mondhatnók a hazai gépészeti szakirodalom egyik első, hagyományteremtő írásaként.

⁴⁶ EGE irattára 1858—63. 3. cs. Nr. 41/1861.

⁴⁷ Hetilap 1852. 8. sz. 93.

⁴⁸ Kolozsvári Közlöny 1856. 27. sz.

⁴⁹ EGE irattára 1855. Nr. 31/1855. — Erdélyi Gazda 1871. 14. sz. 173. — Gelléri, *i. m.* 55.

⁵⁰ Mikó lvt. Mikó Imre levelezése 1857. III. 22.

⁵¹ Kolozsvári Közlöny 1856. 16. sz. — A sok hasonló — a gyártó és vásárló kapcsolatára rávilágító — levél közül csak egyből idézünk. 1869. febr. 15-én írja Rajka Hinc Miklósnak, a Telekiek jószágigazgatójának Marosvásárhelyre: „...könyörgök, ha csak lehetséges, a gép árából hátra lévő 300 fr-ot” is küldje el, „mert miután én a gép elkészítéséhez kamatos pénzt használtam, nem szeretném azt hosszas ideig kamatozni, s azzal, ami kis haszon vagyton mellette, oda fizetni”. (KvÁLvt. Sáromberki Teleki lvt. Missilisek.)

⁵² Hölgyfutár 1876. 7. sz. 53.

⁵³ Ürmössy, *i. m.* 70.

⁵⁴ *Katalog der Collectiv-Ausstellung Siebenbürgens... an der am 17. Mai 1866 zu eröffnenden Land- und Forstwirtschaftlichen Ausstellung in Wien*. Kvár

é. n. — Az EGE évlapjai 1865—1867. 67—69. — EGE irattára 1864—66. 4. es. Nr. 5/1866 és Nr. 167/1866. — Az 1873. évi bécsi világkiállításon különben ismét díjat nyert. — Az érmet a Kolozsvári Történeti Múzeumnak adtam át.

⁵⁵ Erdélyi Gazda 1871. 6. sz. 66—67.

⁵⁶ Gelléri, *i. m.* 54.

⁵⁷ Bánffy lvt 52 895. sz. Az Erdélyi Gazda május 5-én csak pár sorban adja hírül elhunytát (18. sz. 142.).

NÉVMUTATÓ

- Acsády Ignác 292, 306
 Adtsu Demeter 97
 Adzuj Gidró 99, 100
 Akadás 293
 Alecsandri, Vasile 319
 Algya Juon 182
 Ambrus Mózes 28
 Ambrus Péterné 28
 Andrád Sámuel 87, 298
 András György 95
 Andronik cs. 96
 Aner István 144
 Antoni Györgyica 97, 117
 Apafii Mihály 176
 Apor András 250
 Apor cs. 47, 56, 57, 61, 98, 99, 291, 296
 Apor János 89
 Apor József 250
 Apor Károly 292
 Apor László 92
 Apor Lázár 47, 62, 250
 Apor Péter 182
 Aranka György 269
 Árvay József 261, 263, 290, 297, 320
 Aslan, Alecu 245, 246, 247, 319
 Asztalos Márton 187
 Asztalos Tamás 187
- Bach Vilmos 275
 Bahr, Johann Christian 184
 Bakk Endre 317
 Baksa Konsztantin 243
 Bălan, Teodor 319
 Balás Istvánné 30
 Balázs Ferenc 23, 24, 289
 Balázs Márton 320
 Balogh István 292
 Bănăţeanu, Tancred 309
 Barabás János 27, 31
 Barabás Mihály 74
 Barabás Samu 287
 Barát Zsigmond 144
 Barbarits Lajos 321
 Barcsay cs. 56
 Bardos, Gertrude 306
 Bariţiu, Gheorghe 243, 312
 Bartha András 320
 Bartók Samu 251
 Bartos József 70
 Basa, Beniamin 306
 Bálint Bandi 30
 Bánffy cs. 161—167, 177, 207, 220, 285, 286, 303—307, 309, 310, 323
 Bánffy Dénes 185, 186
 Bánffy György (ezredes) 185
 Bánffy György (gubernátor) 162
 Bánffy László 162, 207
 Bánffy Pál 210
 Bedeus cs. 219
 Bedő Albert 305
- Béli cs. 56, 98, 291.
 Belitzky János 301
 Bem József 260, 261, 265, 317
 Bencenc 293
 Benedek Elek 16, 288
 Benigni von Mildeberg, J. H. 50, 233, 286, 313, 317
 Benkő József 291, 292, 293
 Benkő Károly 16, 288
 Benkő Samu 285, 304, 311, 316, 321
 Berde Mózes 250, 253, 255
 Berecz Gyula 316
 Béres György (ifjú) 95
 Béres György 69
 Béres Márton 69
 Béres Miklós 95
 Berlász Jenő 52, 285, 292, 298, 299, 303, 309
 Bernád cs. 291
 Bernád Márton 88
 Bernád Mihály 74
 Bernáld György 97
 Bernáld Krisztina 98
 Berzenczey László 319
 Bethlen cs. 285, 302
 Bethlen Domokos 46
 Bethlen Jánosné 27
 Bethlen Terézia 48
 Biás István 306
 Bichigeau, Vasile 308
 Bíró István 97
 Bíró József 28, 29
 Bíró József (történész) 285, 299, 310
 Bíró Sándor 250, 259, 262, 264, 320
 Birton István 33
 Blaumann, Johann Eberhard 185
 B. Nagy Margit 1183, 185, 285, 286, 306, 307, 309, 310, 311
 Bodea, Cornelia C. 312
 Bodor cs. 57
 Bodor József 97
 Bodor Péter 239, 280, 320
 Bogáts Dénes (lásd még Cs. Bogáts Dénes) 285, 291, 293, 298, 301, 316
 Bogdán Lukács 98
 Bolliac, Cesar 260
 Bolyai Farkas 270, 272, 280, 321
 Bónis György 288
 Botskor Nutzuj 150
 Bormezei János 98
 Bornemisza cs. 48, 220, 285, 314
 Bornemisza Pál 47
 Borzsák István 302, 311
 Bozogán János 33
 Bölöni Farkas Sándor 184, 231, 310, 316
 Börcsök Andor 293
 Bözödi György 9, 255, 285, 288, 292 316, 320
 Brassován György 97, 98
 Brezló Péter 280

- Buda Margit 320
 Budai Ézsaiás 302, 311
 Bud Mihály 28
 Bundás Ferencné 88
 Bunta Magda 306, 308
 Bunya István 59
 Bürgösi Simon 88
 Bydeskuti Boldizsár 84
- Cantacuzino, Dimitrie 246, 247
 Cantcmir, Dimitrie 12, 288
 Céra János 189
 Cîmpianu, Cornel 303
 Connert János 294
 Czeglédi János (Markos András) 308
 Czell Frigyes 202, 219, 313
 Czintos Mózes 83
 Czirjék cs. 56
 Czirjék Ferenc 85
 Czörnig, Karl 312
- Csáky Rozália 210, 215, 314
 Csatlós Jancsi (János) 30, 35
 Csávossy György 304
 Cs. Bogáts Dénes I. Bogáts Dénes
 Cseh cs. 285, 319
 Cseh Ignác 253, 319
 Cserei Mihály 306
 Cserei Terézia (Mikó Istvánné) 75, 82
 Cserey Zoltán 306
 Csetri Elek 288, 300, 303, 307, 311, 319,
 321, 322
 Csifó Salamon 16
 Csíki Márton 190, 193
 Csiszér Mózes 263
 Csulak István 84
- Daczó cs. 291
 Damokos cs. 291
 D'André Ferenc 210, 215
 Dani János 314
 Daniel cs. 291
 Dankanits Ádám 316
 Danyi Dezső 316
 Darvas Antal 98
 Darvas Mátyás 97
 Dániel cs. 56
 Dávid Gyula 316
 Dávid János 70
 Dávid József 307
 Dávid Zoltán 316
 Deák cs. 131
 Debreczeni Márton 203, 278, 322
 Debretzeni István 182
 Demeter cs. 131
 Demeter József 255, 256
 Demeter Juci 98
 Demeter Mihály 144
 Demeter Sándor 317
 Demian János András 308
 Desprez, Hippolyte 17
 Dietrich (kereskedőház) 282
 Dietrich Sámuel 278, 321
- Dobay Károly 255, 257
 Dobrán György 217
 Domanovszky Sándor 296, 300, 301
 Dombi Balázs 251
 Dombi cs. 56
 Domokos Pál Péter 288
 Donáth cs. 56
 Dósa Elek 285, 292, 294, 298
 Dózsa György 13
 Dreszler (szabó) 195
 Dudás János 251
 Duka János 307
 Dunăre, Nicolae 308
- Eckhart Ferenc 306
 Eckermann, Walter 290
 Eggenberger Lajos 207, 214
 Egyed Ákos 292, 307, 320
 Elekes Andor 292, 297
 Endes Ferenc 162, 165
 Endes Miklós 285, 292, 297
 Engels, Friedrich 57, 91, 293, 295, 298
 Eperjessy Géza 171, 181, 285, 306, 308,
 309
 Ercsei József 163, 305
 Eresztevényi cs. 290
 Erős Péter 83
 Eröss József 15, 285, 288, 291, 295
 Ertz (hercegnő) 195
 Esterházy (grófnő) 313
 Ettingshausen, Andreas 271
- Faragó József 300
 Farkas Ferenc 251
 Fazakas Jánosné 32
 Fazekas István 182
 Fazekas János (jobbágy, fazakas) 182
 Fazekas János 311
 Fejér János 238
 Fél Edit 307
 Ferenc cs. 128
 Ferenc, király és császár 74
 I. Ferenc József 9
 Ferenczi Sándor 293
 Filitti, Ioan C. 288
 Finta Mihály 220, 221
 Fodor cs. 108, 129
 Fodor István 288, 306, 307, 310, 311,
 321
 Fodor (procurator) 74
 Fogarasi János 259, 263
 Forrai Julianna 206
 Földi János 251
 Főző Pista 88
 Frenkó József 227
 Frisherez János 196
 Fulkun (szász) 293
 Furnică, Dumitru Z. 307, 318
 Futó Mihály 308, 309, 312, 314
- Gábor Anna 229
 Gábor Áron 203, 225—241, 255, 260, 264,
 266, 275, 315—317, 320
 Gábor Dénes 229, 237

- Gábor Imre 225, 227, 228, 229, 231, 234,
237, 238, 316, 317
Gábor István 237, 228, 230, 231, 236
Gábor József 227
Gábor Julianna 229
Gál Dániel 252
Gál László 307, 308
Gál Miklós 78, 82, 83, 84
Gál Sándor 260, 261, 262
Galambos József 194
Gallarati, Giovanni 210, 214, 313
Gámán Zsigmond 322
Gampe Márton 203
Garda Dezső 308
Gazda Klára 308
Gelei Katalin 321
Gelléri Mór 272, 315, 321, 322, 323
Geréb cs. 56, 291
Gernik cs. 96
Gherman, Traian 303
Gidófalvi cs. 56, 98
Gillemot Katalin 300
Gombos György 187
Gothárd István 30
Görög Kristóf 193
Gött János 261
Grimm, Jacob 39, 290
Grimm, Josef A. 285, 291, 302
Golescu (aga) 314
Gologan, Nicolae G. V. 307, 318
Göllner, Carl 307
Gulyás Ferenc 321
- Gyalui Farkas 287
Gyárfás cs. 56, 291
Gyárfás Károly 98
Gyász Ferenc 88
Gyimesi Sándor 306
Györfly György 291, 293, 297
Györke Miklós 20
Gyulai cs. 291
Gyulai Pál 321
- Haáz Ferenc 178, 308
Hadik András 135, 298, 303
Hagi, Constantin Pop 307
Hajtófa Zsiga 83
Haller cs. 109
Haller János 214
Hankó Dániel 250
Hann, Friedrich 306
Hantsch, Hugo 311
Hanzi cs. 96
Hasford (cári altábornagy) 317
Haupt József 321
Henter (báró) cs. 291, 301
Henter cs. 128, 129
Henter Ferenc 83
Henter Sándor 252
Herbert, Heindrich 307
Hermán János 120
Hetényi János 215, 299, 315
Hietzinger, C. B. 288
- Hincs Miklós 322
Hintz, Johann 201, 211, 285, 299, 301,
306, 307, 312, 314
Hintz Mihály 95
Hirn cs. 96
Hodor Károly 299, 310
Hodsa (Hadzsi) Gidró Dumitru 97, 98,
309
Hofer Tamás 307
Horea (Horia) 75, 305
Horváth cs. 291
Horváth Mihály 311
Horváth, Pavol 309
Hosszú cs. 128
Hosszú Judit (Gábor Áron édesanyja)
237, 288
Hosszú Kosztin 137, 144
Hosszú Marján 142
Hujbert András 189
- Iczkovits Emma 293
Ilyés István 89
Illyés Sámuel 251
Imreh cs. 57, 62, 79, 296
Imreh István 288, 290, 294, 303, 307,
308, 309, 311, 316, 319, 320, 321
Imreh István (málnási) 79, 117
Imreh József 92
Imreh Lázár 62, 75, 79, 82
Imreh Zsigmond 84
Incze László 306
Intze Judit 32
Intze Rákhel 32
Ioanovici, Constantin 202, 203, 219
Iorga, Nicolae 306, 318
Isáki (Kovács) György 190
Istvánfi Ádám 27
Isztrátye György 74
- Jakab Elek 232, 234, 235, 238, 253, 262,
285, 286, 289, 291, 306, 307, 316, 317,
319, 320
Jakó Zsigmond 13, 161, 184, 286, 288,
295, 299, 303, 305, 307, 308, 314, 315
Jámbor Sámuel 189, 191
Jámbor Vaszi 154
Jancsó Benedek 9, 288
Jancsó cs. 56, 98
Jancsó Elemér (birtokos) 237
Jancsó Elemér 310
Jankó cs. 291
Jankó Vince 276
Jókai Mór 226, 316
Jordáky Lajos 302
Jordan, Sonja 306
Jósika cs. 286, 309, 314
Jósika János 265
II. József 31, 63, 105, 173
József nádor 300
- Kádár cs. 128
Kádár Ferenc 84, 92
Kádár György 93

- Kádár István 93
 Kálnoki cs. 291
 Kálnoky György 41
 K. Karlovszky Endre 200, 266, 308, 311, 313
 Kató cs. 128
 Kelemen Benjámin 273, 275, 321
 Kelemen Lajos 286, 307, 310, 314, 321 322
 Kemény Dénes 59, 80, 93, 215, 286, 292, 294, 297, 299, 310, 315
 Kemény G. Gábor 262, 266, 320
 Kemény József 286, 299
 Keményfy József 322
 Kerekes András 238
 Kerekes Antal 238
 Kerekes cs. 228
 Kestel cs. 96
 Kész László 298
 Killyén, Francisc 307, 314
 Kilyéni Székely Mihály 1. Székely Mihály
 Kimpíán Tógyer 147, 151
 Kirilovits Zsigmond 237
 Kirmájer Krisztián 213
 Kispál cs. 290
 Kiss Péter 237
 Kiss cs. 237
 Kiss Mihály 41, 281
 Kiss Miklós 300, 301
 Klaczó Tyifor 191
 Klapka György 232, 262
 Knaur, Anton 187
 Kocziány László 316
 Kodály Zoltán 18, 288
 Kolozsvári Sándor 285
 Komáromy cs. 322
 Koncz József 307
 Koncz Mihály 214
 Kontz István 31
 Kónya Ádám 290
 Korbuly Bogdán 98
 Koré Mózes 98
 Kornis cs. 286, 301, 313, 314
 Kornis Zsigmond 206
 Koronka László 287
 Kós Károly 286, 307, 308, 309, 311
 Kossuth Lajos 256, 265, 317
 Koszti Mária 35
 Kovacsics József 318
 Kovách Géza 172, 286, 305—310, 313
 Kovács Endre 317
 Kovács József 321, 322
 Kovács László 316
 Kovács Sándor 297—296
 Kovásznai Sándor 230, 316
 Kováts Ferenc 88
 Kozma Ferenc 304
 Köncei Károly 253
 Körösi Csoma Sándor 230
 Körtэфán Mihály 142
 Kővári László 9, 16, 17, 34, 202, 203, 211, 220, 241, 249, 273, 286, 288, 290 291, 293, 300, 301, 305, 309, 312—315, 318—321
 Krájner cs. 96
 Kristóf György 264, 320
 Krizbay Miklós 205
 Krupitzer János 104
 Kuffner József 217
 Kuna Andi 69
 Kunits Illés 220
 Kurké András 98
 Kurz, Anton 260
 Kuskó István 262, 319, 320
 Lasky (olajgyáros) 202
 László Zsigmond 317
 Latzkó Kata 30
 Lázár cs. 47, 290, 291
 Lázár Mihály 61
 Leder (építőmester) 184
 Lengyel József 251
 Lenin, Vlagyimir Iljics 13, 115, 138, 147, 216, 273, 286, 299, 300, 301, 303, 313—315, 321
 Lenk, Ignaz 293, 317
 Locz János 189
 Lőrincz Ferenc 98
 Lötsey Spielemberg László 289
 Luidor János 187, 188, 189, 310, 311
 Lukács József 259, 361, 320
 Lukáts János (Borosnyai) 269, 321
 Lunguly cs. 129, 131
 Macskási Antal 257, 320
 Makkai László 286, 295, 303, 304
 Málnási cs. 57
 Málnási Zsigmond 97
 Mária Terézia 54, 172, 303, 306, 308, 311
 Marienburg, Lucas Joseph 174, 286, 291, 294, 307—309
 Marx, Karl 266, 293, 206, 298—300, 316
 Máté Ferenc 74
 Máthé János 290
 Matlekovics Sándor 312
 Matskási cs. 25, 286, 289
 Mauzing, Gottfried 192
 Mavrodin, Konsztantin 98
 Medgyes Lajos 138, 148
 Mérei Gyula 221, 286, 306, 307, 311—315
 Mester Józsi 31
 Meteş, Ştefan 303
 Metternich, Klemens 235, 240
 Mezőkövesdi Újfalvi Sándor 1. Újfalvi Sándor
 Mihalik Sándor 203, 312
 Mihály József 255
 Mike Sándor 286, 291, 295, 298, 299
 Mikecs László 288
 Mikes Benedek 121, 250
 Mikes cs. 47, 291
 Mikó cs. 11, 40, 45, 47, 56, 57, 66—70, 72, 73, 75—82, 84, 85, 87—94, 98, 99

- 104, 110, 111, 113, 114, 115, 117, 120,
126, 207, 212, 216, 286, 290, 291, 293—
301
- Mikó Ferenc 58, 59, 66, 76, 87, 296, 298
- Mikó Ferencné 72, 73
- Mikó György 105, 120
- Mikó Imre 277, 280, 322
- Mikó István 41, 69, 70, 73—77, 88, 90,
97—100, 102, 103, 105, 110, 112, 115—
120, 298
- Mikó József 92
- Mikó Miklós 67, 69, 70 77—79, 82, 84,
85, 88, 91, 92, 97—99, 104, 115, 300
- Mikó Miklósné 78, 82, 87, 96, 121, 217
- Mikó Pál 67
- Miller György 187
- Milotai Ferenc 301
- Mirigy András 83
- Mityi Jankó 35
- Módi Lázár 88
- Moga, Ioan 308, 318
- Mohos Antal 28
- Mohr, Hubert 290
- Molnár Andris 35
- Molnár Erik 293
- Molnár István 228
- Molnár József 228
- Mózes Teréz 308
- Mureşan, Camil 309
- Musnai Ürmössy Lajos I. Ürmössy
Lajos
- Mülner cs. 96
- Nagel, August 261
- Nagy György 30
- Nagy János 276
- Nagy Jenő 307, 308, 309
- Nagy Samu 274
- Nagy Sándor 231, 233, 234, 239, 264,
316, 317, 320
- Nagyajtai Kovács István 286
- Nákó József 298
- Naláczy cs. 109, 215
- Napoleon 42, 111, 200
- Neamţu, Alexandra 288
- Nemes Ábrahám 250
- Nemes Ádám 41, 76, 77, 88
- Nemes Antal 57, 69, 76, 77, 88, 90, 98,
120
- Nemes cs. 45, 56, 67—70, 76, 88, 90,
117, 120, 212, 286, 291, 293, 296, 298,
299, 301
- Nemes Dezsó 315
- Nemes Ferenc 98, 296
- Nemes Károly 71, 77, 97
- Német cs. 96
- Német János 253
- Németh László (kormánybiztos) 252,
262
- Németh László 17, 288
- Nica, I. Gheorghe 243
- Nica, Nichifor 243
- Nica, Toma 117
- Nica testvérek 237, 243
- Novák báró 15
- Obermájer cs. 96
- Oláh Ilyés 97
- Oláh József 302
- Orbán Balázs 21, 23, 286, 289, 293, 299
312, 315, 317, 318
- Orbán János 187
- Orghidan, Radu 312
- Osman bég 265
- Osváth cs. 56
- Oţetea, Andrei 307
- Oudinot, Victor 265
- Óvári Kelemen 285
- Pach Zsigmond Pál 302, 311
- Palkó András 143, 144, 183
- Palkó Attila 308
- Palotay Gertrud 311
- Panaiteacu, P. P. 12, 288
- Pap Dénes 319, 320
- Pap Márton 194
- Páskó András 228
- Pascu, Ştefan 288, 303, 305
- Paszkievics, Ivan Fjodorovics 265
- Pásztor István 97
- Pataki József 288, 290, 316
- Patrubán József 190
- Patrubán Lukács 193
- Pavlescu, Eugen 306, 308, 309
- Perotzi Jákob 165
- Pesty Frigyes 288
- Péter András 95
- Péter György 74
- Péter László 32
- Petőfi Sándor 220, 223, 260, 315
- Poni, Petre 12
- Pótsa Farkas 256
- Pótsa József 285
- Preyer, Johann N. 312
- Prodan, David 13, 288, 299, 303, 305,
314
- Puchner, Anton 254, 265
- Pulkák Kosztin 142
- Purczell János 230
- Radeczky (Radecki), Johann Joseph
265
- Rajka Albert 321
- Rajka Géza 279, 321
- Rajka Péter 203, 239, 269—283, 312,
321, 322
- Rajka Péter (idős) 269
- Rajka Teréz 281
- Rácz István 288
- Răduţiu, Aurel 306
- I. Rákóczi György 20
- Reisenberger, Ludwig 314
- Rettegi György 176, 185, 286, 307, 310
- Reymont, Wladislaw Stanislaw 17
- Rhédey cs. 301
- Rhédey Mária (Mikó Imréné) 322

- Roller, Mihail 319
 Ros György 147, 150
 Rosetti, Radu 288
 Salamon Sándor 250
 Sámuel Miklós 263, 267
 Sándor József 292
 Sándor Pál 299
 Sárközi Zoltán 307
 Schmidt (kádár) 220
 Schmidt, Andreas 191
 Schmidt, Johannes 189
 Schmidt, Paul 188, 190, 310
 Schneider, Heinrich 194
 Schneller (szebcni technikus) 203, 239
 Schramm Johann 202, 214
 Schuchbauer Antal 188, 189, 310
 Schuster cs. 96
 Schwartzner Márton 175
 Sebesi Menyhért 182
 Sebens Dénes 291, 293
 Semberi (asztalos) 189, 194
 Sendelyes István 187, 189
 Séra cs. 56, 61, 98, 296
 Séra Pálné 62
 Șerban, Constantin 314
 Seres András 308
 Seres cs. 69, 92
 Seres Jakab 88
 Sigerius, Emil 307, 311
 Simó Mózsza 259, 262
 Simon cs. 128
 Simon Károly 298
 Simon Zsigmond 83
 Sinka cs. 128, 129
 Sinka József 92, 298
 Sinka Mihály 88
 Sipos Kamilló 322
 Sófalvi János 27
 Solohov, Mihail 17
 Solyom (hadnagy) 258
 Sorbán József 83
 Sós József 194
 Stahl, H. H. 288
 Stajner Mátyás 187
 Stekbauer cs. 96
 Stolz György 303
 Sturdza, Bazil 319
 Sturdza, Mihail 246, 247
 Surdu, Bujor 303, 308, 311
 Süket Márton 70
 Sylvester Lajos 306
 Szábel Boldizsár 274
 Szábel Menyhért 274
 Szabó Ádám 62
 Szabó Antal 97
 Szabó cs. 57
 Szabó Gyula 16, 17
 Szabó István 60, 71, 288, 293, 294, 296, 302
 Szabó János 84
 Szabó János (hírlapíró) 263
 Szabó Károly 287, 289
 Szabó Mihály 261
 Szabó Péter 154
 Szabó Sámuel 194
 Szabó T. Attila 174, 182, 303, 307—310
 Szacsvai cs. 250, 296
 Szacsvai Károly 252
 Szádeczky Lajos 171, 286, 287, 289, 291, 293, 294, 295, 297, 298, 305, 306
 Szakács Bukur 88
 Szakács György 75, 88
 Szántó Imre 295
 Szász Károly 174, 307
 Szatmári Ferenc 280
 Szathmári Gábor 305
 Száva Domokos 280
 Széchenyi István 242
 Székely cs. 56, 291
 Székely István 262
 Székely Mihály (Kilyéni) 294
 Széles Dénes 322
 Szendrey István 13, 288
 Szentimrei Judit 308, 309
 Szentiványi cs. 291
 Szentkereszti cs. 47, 291
 Szentkirályi Zsigmond 314
 Szigyártó Mihályné 88
 Szíjgyártó Samu 192
 Szilágyi András 59
 Szilágyi Bukur 88
 Szoboszlai György 313
 Szoldáti Antal 184
 Szőke Ferenc 27
 Szörtsei cs. 291
 Sztán Karácsony 62
 Szűcs Jenő 13
 Taborsky Ottó 296
 Tagányi Károly 19, 59, 285, 287—290, 293, 294, 301
 Takács Lénárd 189
 Tamás (cigány) 35
 Tamási Áron 43, 288
 Tandler, Emil F. 307
 Tarisznyás Márton 308
 Tárkány Szűcs Ernő 309
 Tauffer Ferenc 214, 219
 Teleki cs. 186, 322
 Teleki Domokos 16, 275, 287, 288, 291, 313
 Teleki József 267
 Teleki Mihály 183
 Teleki Samu 271, 321
 Teleki Sándor 261
 Teutsch, Friedrich 307
 Thirring Gusztáv 292, 297
 Thuri cs. 291
 Tisza cs. 17
 Tisza László 281
 Todi Sándor 69
 Todurucz Vaszi 182
 Tófalvi Zoltán 308
 Toldalagi Anna 193
 Toldalagi cs. 135, 183, 287, 302, 303, 310, 311

- Toldalagi Ferenc 195, 311
 Toldalagi Krisztina 193
 Toldalagi László (ifj.) 135—138, 140, 148, 190, 195, 197, 302, 311
 Toldalagi László (id.) 186—197, 302, 310, 311
 Toldalagi Lászlóné Wass Katalin 193, 195, 198
 Toldalagi Mihály 16
 Tompa János 251
 Tordai László 193
 Torotzkay János 21
 Toté Pentsi 35
 Tóth Samu (százados) 258
 Török Pál 28
 Trócsányi Zsolt 290, 298, 302, 313, 318, 319
 Trutza Tódor 30
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 220
 Túri Antal 78
 Túri László 302
 Ugron Pál 48
 Újfalvi Sándor 64, 65, 181, 186, 230, 287, 293, 295, 300, 309, 316, 318
 Ungár László 311
 Ursuțiu, Livin 288
 Ursuțiu, Maria 288
 Überlacher, Anton 185
 Ürmössy Lajos 282, 306, 314, 317, 321, 322
 Vagner Frigyes 321
 Vágó (ifj.) 61
 Vajna cs. 56
 Vámszer Géza 297, 309
 Várfalvi János 20
 Varga István 28
 Varga János 28, 293, 294
 Vargha Gyula 300
 Varró Ferenc 33
 Varró Zsigmond 33
 Vas Ferenc 217
 Vass Béla 290, 316
 Vaszi György 95
 Vay Miklós 267
 Venczel (asztalos) 189
 Verancsics Antal 13
 Veres Elek 97
 Veress Endre 318
 Végh Olivér 308
 Vékás János 30, 31
 Vianu, S. 312
 Vidacs és Farkas (cég) 276
 Viski Károly 179, 309
 Visováti András 193
 Vulcănescu, Romulus 289
 Waldeck (hercegnő) 271
 Wellmann Imre 294, 301
 Wesselényi cs. 109, 110, 287, 321
 Wesselényi Ferenc 273
 Wesselényi Miklós 184, 252, 273, 295, 299, 300, 302, 315, 321
 Wiener Moszkó 312
 Wilhelm, Franz 213
 Zeyk János 202, 314
 Zojka Juon 141, 144
 Zöldi Sámuel 208
 Zöllner, Erich 306, 308

HELYNÉVMUTATÓ

- Agárd, Marosagárd — Poenița, Ogari (Maros m.)
 Agyagfalva — Lutița (Hargita m.)
 Aldoboly — Dobolii de Jos (Kovászna m.)
 Almás, Kézdialmás — Mereni (Kovászna m.)
 Alsóboldogasszonyfalva — Bodogaia (Hargita m.)
 Alsócsernáton — Cernatul de Jos (Kovászna m.)
 Alsóvolál — Volal. Egybeolvadt Torjával. (Kovászna m.)
 Altona (Hamburg) — (Német Szövetségi Köztársaság)
 Altorja, Torja — Turia (Kovászna m.)
 Angyalos — Angheluș (Kovászna m.)
 Arad — Arad (Arad m.)
 Árapatak — Araci (Kovászna m.)
 Árkos — Arcuș (Kovászna m.)
- Backamadaras — Păsăreni (Maros m.)
 Bács I. Kisbács
 Bágyon — Bădeni (Kolozs m.)
 Balavásár — Bălăușeri (Maros m.)
 Balázsfalva — Blaj (Fehér m.)
 Bálványosváralja — Unguraș (Kolozs m.)
 Bánffyhunad — Huedin (Kolozs m.)
 Barót — Baraolt (Kovászna m.)
 Batiz — Batiz (Hunyad m.)
 Bécs — Wien (Ausztria)
 Bedellő — Izvoarele, Bedeleu (Fehér m.)
 Belényes — Beiuș (Bihar m.)
 Bereck — Brețcu (Kovászna m.)
 Berlád — Bîrlad (Vaslui m.)
 Besenyő — Pădureni (Kovászna m.)
 Beszterce — Bistrița (Beszterce-Naszód m.)
 Betfalva — Betești (Hargita m.)
 Bikfalva — Bicfalău (Kovászna m.)
 Bodok, Sepsibodok — Bodoc (Kovászna m.)
 Bodos — Bodoș (Kovászna m.)
 Bodzaforduló — Întorsura Buzăului (Kovászna m.)
 Bonchida — Bonțida (Kolozs m.)
 Bordos — Bordoșiu (Maros m.)
 Borszék — Borsec (Hargita m.)
 Botfalva — Bod (Brassó m.)
 Bölön — Belin (Kovászna m.)
 Bözöd — Bezid (Maros m.)
 Bözödújfalva — Bezidul Nou (Maros m.)
 Brassó — Brașov (Brassó m.)
 Brünn — Brno (Csehszlovák Szocialista Köztársaság)
 Budapest (Magyar Népköztársaság)
 Bukarest — București
- Buzd — Boz (Hunyad m.)
 Bükkszád — Bicsad (Kovászna m.)
- Cód — Sadu (Seben m.)
 Comănești (Bacău m.)
- Csákigorbó — Gîrbou (Szilágy m.)
 Csákó — Cicău (Fehér m.)
 Csegez — Pietroasa (Kolozs m.)
 Csej — Cotuș (Maros m.)
 Csekefalva — Cechești (Hargita m.)
 Cserefalva — Stejeriș (Maros m.)
 Csernáton — Cernat (Kovászna m.)
 Csernovic — Csernovci (Szovjetunió)
 Csiba — Cibul. Karácsonyfalvába olvadt be. (Maros m.)
 Csíksomlyó — Șumuleu. Beolvadt Csíkszereda városába. (Hargita m.)
 Csíkszentkirály — Sîncrăieni (Hargita m.)
 Csíkszentsimon — Sînsimion (Hargita m.)
 Csíkszenttamás — Tomești (Hargita m.)
 Csíkszereda — Miercurea Ciuc (Hargita m.)
 Csöb — Cibul (Maros m.)
 Csucs — Ciucea (Kolozs m.)
- Dálnok — Dalnic (Kovászna m.)
 Debrecen (Magyar Népköztársaság)
 Déda — Deda (Maros m.)
 Désháza — Deja (Szilágy m.)
 Déva — Deva (Hunyad m.)
 Dézna — Dezna (Arad m.)
 Diószeg — Diosig (Bihar m.)
 Doboly — Doboli de Jos (Kovászna m.)
- Egerbegy — Viișoara (Kolozs m.)
 Előpatak — Vîlcele (Kovászna m.)
 Eresztvény — Eresteghin (Kovászna m.)
 Erőd — Ariușd (Kovászna m.)
 Esztelnek — Estelnic (Kovászna m.)
 Étfalva — Etfalău (Kovászna m.)
- Farkaslaka — Lupeni (Hargita m.)
 Felsőbánya — Baia Sprie (Máramaros m.)
 Felsőboldogasszonyfalva — Feliceni (Hargita m.)
 Felsőfüld — Fildul de Sus (Kolozs m.)
 Felsőtorja, Torja — Turia de Sus, Turia (Kovászna m.)
 Felvinc — Vințul de Sus, Unirea (Fehér m.)
 Ferrara (Olaszország)
 Fiátfalva — Făliaș (Hargita m.)
 Fogaras — Făgăraș (Brassó m.)
 Foksán — Focșani (Vrancea m.)

- Fotos — Fotoș (Kovászna m.)
 Földvár — Feldioara (Brassó m.)
 Freck, Felek — Avrig (Szeben m.)
 Fugad — Ciuguzel (Fehér m.)
 Futásfalva — Alungeni (Kovászna m.)
 Füleháza — Filea (Maros m.)
 Gagy — Goagiu (Hargita m.)
 Galsa — Gașa (Arad m.)
 Gernyeszeg — Gornești (Maros m.)
 Gidófalva — Ghidfalău (Kovászna m.)
 Goroszló — Guruslău (Szilágy m.)
 Gorzești — Gorzafalva (Bacău m.)
 Görgényszentimre — Gurghiu (Maros m.)
 Görgényüvegcsúr — Glăjerie (Maros m.)
 Gyalu — Gilău (Kolozs m.)
 Gyéres, Aranyogyéres — Cîmpia Turzii (Kolozs m.)
 Gyorok — Ghioroc (Arad m.)
 Gyulafehérvár — Alba Iulia (Fehér m.)
 Hadad — Hodod (Szatmár m.)
 Hamburg (Német Szövetségi Köztársaság)
 Harasztkerék — Roteni (Maros m.)
 Harasztos — Călărași (Kolozs m.)
 Havadtó — Viforoasă (Maros m.)
 Hátszeg — Hațeg (Hunyad m.)
 Hermány — Hărman (Brassó m.)
 Hidas — Podeni (Kolozs m.)
 Hídvég — Hăghig (Kovászna m.)
 Holies — Holic (Csehszlovák Szocialista Köztársaság)
 Homorodalmás — Merești (Hargita m.)
 Iași — Jászvásár (Iași m.)
 Ilyefalva — Ilieni (Kovászna m.)
 Jád — Livezile, Livezile Birgăului (Beszterce-Naszód m.)
 Jára — Iara (Kolozs m.)
 Jedd — Livezeni (Maros m.)
 Jászvásár — Iași (Iași m.)
 Kadács — Cădăciu (Hargita m.)
 Kálnok — Calnic (Kovászna m.)
 Kanta, egybeolvadt Kézdivásárhellyel
 Karatna, Karatna-Volál. Egybeolvadt Torjával.
 Karácsonyfalva, Homorodkarácsonyfalva — Crăciunel (Hargita m.)
 Karácsonyfalva, Nyárádkarácsonyfalva — Crăciunești (Maros m.)
 Kászónjakabfalva — Iacobeni (Hargita m.)
 Kercsed — Stejeriș (Kolozs m.)
 Kercsesóra — I. Oprakercesora.
 Keresztúr, Székelykeresztúr — Cristuru-Secuiesc (Hargita m.)
 Keresztúrfalva — Cristuru-Secuiesc (Hargita m.)
 Kézdi-polyán, Polyán — Poian (Kovászna m.)
 Kézdivásárhely — Tirgu-Secuiesc (Kovászna m.)
 Kilyén — Chilieni (Kovászna m.)
 Kiruly — Chirui (Hargita m.)
 Kisbács — Baciu (Kolozs megye)
 Kisborosnyó — Boroșneul Mic (Kovászna m.)
 Kisgalambfalva — Porumbenii Mici (Hargita m.)
 Kisjenő — Chișineu Criș (Arad m.)
 Kiskede — Chedia Mică (Hargita m.)
 Kissebes — Poieni (Kolozs m.)
 Kissolymos — Șoimușul Mic (Hargita m.)
 Kisszőlős — Seleușul Mic (Maros m.)
 Kobátfalva — Cobătești (Hargita m.)
 Kocsárd I. Székelykocsárd
 Kolozsmonostor — Cluj-Mănăștur (Kolozs m.)
 Kolozsvár, Kolozsvár-Napoca — Cluj, Cluj-Napoca (Kolozs m.)
 Konstantinápoly — Istanbul (Törökország)
 Korond — Corund (Hargita m.)
 Koronka — Corunca (Maros m.)
 Kökös — Chichiș (Kovászna m.)
 Köpec — Căpeni (Kovászna m.)
 Körispatak — Crișeni (Hargita m.)
 Körösfő — Izvorul Crișului (Kolozs m.)
 Kővár, Kézdikővár, Peselnek — Petriceni (Kovászna m.)
 Kövend — Plăești (Kolozs m.)
 Középpajta — Aita Medie (Kovászna m.)
 Kupsafalva — Cupșeni (Máramaros m.)
 Kuvin — Cuvin (Arad m.)
 Laborfalva, Szentivánlaborfalva — Sîntionlunca (Kovászna m.)
 Lécfalva — Leț (Kovászna m.)
 Lemberg — Lwów (Szovjetunió)
 Lipce — Leipzig (Német Demokratikus Köztársaság)
 Lippa — Lipova (Arad m.)
 Lipsia, Lipce — Leipzig (NDK)
 Lisznyó — Lisnău (Kovászna m.)
 London (Anglia)
 Lövéte — Lueta (Hargita m.)
 Lugos — Lugoj (Temes m.)
 Madéfalva — Siculeni (Hargita m.)
 Magyarandrásfalva — Andreeni (Hargita m.)
 Magyargyermónostor — Minăstireni (Kolozs m.)
 Magyarhermány — Herculian (Kovászna m.)

- Magyarós, Magyaró — Măgheruș (Hargita m.)
- Magyarzsákod — Jacodu (Maros m.)
- Makfalva — Ghindari (Maros m.)
- Maksa — Moacă (Kovászna m.)
- Malomfalva — Morești (Maros m.)
- Málnás — Malnaș (Kovászna m.)
- Margitta — Marghita (Bihar m.)
- Máramarossziget — Sighetul Marmatiei (Máramoros m.)
- Márkosfalva — Mărcușa (Kovászna m.)
- Marosvásárhely — Țirgu-Mureș (Maros m.)
- Martonfalva — Mărtineni (Kovászna m.)
- Martonos, Fitosmartonos — Firtănuș (Hargita m.)
- Medesér — Medișorul Mare (Hargita m.)
- Meredgyó — Mărgău (Kolozs m.)
- Mészkö — Cheia (Kolozs m.)
- Miklósvár — Micloșoara (Kovászna m.)
- Mikóújfalva — Micfalău (Kovászna m.)
- Mohács — Măhăceni (Fehér m.)
- Mojas, Mezőmajos — Moiaș (Maros m.)
- Monostor — Mănăștiur (Temes m.)
- Monostor — I. Kolozsmonostor
- Monostorszeg — Mănăsturel (Kolozs m.)
- Moson — Moșuni (Maros m.)
- München (Német Szövetségi Köztársaság)
- Nagyajta — Aita Mare (Kovászna m.)
- Nagybacon — Bățanii Mari (Kovászna m.)
- Nagybánya — Baia Mare (Máramaros m.)
- Nagydisznód — Cîsnădie (Szeben m.)
- Nagyenyed — Aiud (Fehér m.)
- Nagyalambfalva — Porumbenii Mari (Hargita m.)
- Nagykároly — Carei (Szatmár m.)
- Nagykede — Chedia Mare (Hargita m.)
- Nagykend — Chendul Mare (Maros m.)
- Nagysajó — Șieu (Beszterce-Naszód m.)
- Nagysolymos — Șoimușu-Mare (Hargita m.)
- Nagyszalonta, Szalonta — Salonta (Bihar m.)
- Nagyvárad — Oradea (Bihar m.)
- Nyújtód — Lunga (Kovászna m.)
- Oláhfalu — Căpilnița (Hargita m.)
- Oltzem — Olteni (Kovászna m.)
- Oprakercesora, Kercesóra — Cîrțișoara, Streza-Cîrțișoara (Szeben m.)
- Orlát — Orlat (Szeben m.)
- Oroszfalu — Ruseni (Kovászna m.)
- Orsova — Orșova (Mehedintși m.)
- Ozdola — Ojdula (Kovászna m.)
- Örményes — Ormeniș (Fehér m.)
- Pankota — Pîncota (Arad m.)
- Papolc — Păpăuți (Kovászna m.)
- Parajd — Praid (Hargita m.)
- Paulis — Păuliș (Arad m.)
- Pécska — Pecica (Arad m.)
- Peselnek, Kővár, KézdiKővár — Petriceni (Kovászna m.)
- Pétervár, Petrograd — Leningrad (Szovjetunió)
- Pipe — Pipea (Maros m.)
- Pociovaliște (Bukarest melletti település)
- Polyan, beleolvadt Tordába
- Rákos — Văleni de Arieș (Várfalvába olvadt be) (Kolozs m.)
- Rava — Roua (Maros m.)
- Resica — Reșița (Krassó-Szörény m.)
- Réty — Reci (Kovászna m.)
- Retyicel — Răchițele (Kolozs m.)
- Rimaszombat — Rimavská Sobota (Csehszlovák Szocialista Köztársaság)
- Rogozsel — Rogojel (Kolozs m.)
- Roskány — Roșcani (Hunyad m.)
- Rugonfalva — Rugănești (Hargita m.)
- Ruszkica — Ruschița (Krassó-Szörény m.)
- Sárd — Șard (Fehér m.)
- Sebesvár — Bologa (Kolozs m.)
- Segesvár — Sighișoara (Maros m.)
- Sepsiszentgyörgy — Sfîntu Gheorghe (Kovászna m.)
- Sepsiszentkirály — Sîncrai (Kovászna m.)
- Siménfalva — Simonești (Hargita m.)
- Solymos (Oláhsolymos) — Șoimuș (Maros m.)
- Sósmező — Paiana Sărată (Bacău m.)
- Sóvárád — Sărățeni (Maros ora)
- Szacsva — Săciova (Kovászna m.)
- Szalonta I. Nagyszalonta
- Szamosfalva — Someșeni (Kolozs m.)
- Szamosújvár — Gherla (Kolozs m.)
- Szárazajta — Aita Seacă (Kovászna m.)
- Szárazpatak — Valea Seacă (Kovászna m.)
- Szászfenes — Florești (Kolozs m.)
- Szászrégen — Reghin (Maros m.)
- Szatmárnémeti — Satu Mare (Szatmár m.)
- Szeben — Sibiu (Szeben m.)
- Szemerja — Simeria (Sepsiszentgyörgy része) (Kovászna m.)
- Szentanna — Sîntana (Arad m.)
- Szentdomokos — Sîndomic (Hargita m.)
- Szenterzsébet — Eliseni (Hargita m.)
- Szentiván, Szentivánlaborfalva — Sîntionluca (Kovászna m.)
- Szentlélek — Sînzieni (Kovászna m.)

Szentmihály, Székelyszentmihály —
 Mihăileni (Hargita m.)
 Szentmihályfalva — Mihai Viteazu
 (Kolozs m.)
 Szentmiklós — Nicoleni (Hargita m.)
 Székelyhíd — Săcuieni (Bihar m.)
 Székelykocsárd, Kocsárd — Lunca
 Mureşului (Fehér m.)
 Székelyó — Secuieni (Kolozs m.)
 Székelyszállás — Sălăşuri (Maros m.)
 Szilvás, Mezőszilvás — Silvaşul de
 cîmpie (Maros m.)
 Szotyor — Coşeni (Kovászna m.)
 Szováta — Sovata (Maros m.)
 Tamásd — Tomeşti (Temes m.)
 Tarcsafalva — Tărceşti (Hargita m.)
 Temesvár — Timişoara (Temes m.)
 Timafalva (Székelykeresztúrral olvadt
 egybe) (Hargita m.)
 Tîrgu Ocna — Bacău m.)
 Toplica — Toplita (Hargita m.)
 Torda — Turda (Kolozs m.)
 Tordátfalva — Turdeni (Hargita m.)
 Torockó — Rimetea (Fehér m.)
 Torockószentgyörgy — Colteşti (Fehér
 m.)
 Trányis — Tranişu (Kolozs m.)
 Tusnád — Tuşnad (Hargita m.)

Udvarhely — Odorhei (Hargita m.)
 Újszékely — Secuieni (Hargita m.)
 Uraly — Oroiu (Maros m.)
 Uzon — Ozun (Kovászna m.)
 Varsó — Warszawa (Lengyelország)
 Várfalva — Moldoveneşti (Kolozs m.)
 Vécke, Székelyvécke — Veţca (Maros
 m.)
 Vécs — Marosvécs — Brîncoveneşti
 (Maros m.)
 Versec — Vrşac (Jugoszláv Szocialista
 Szövetségi Köztársaság)
 Világos — Şiria (Arad m.)
 Vinga — Vinga (Arad m.)
 Viság — Vişag (Kolozs m.)
 Vízakna — Ocna Sibiului (Szeben m.)
 Volál I. Karatna
 Zabola — Zăbala (Kovászna m.)
 Zágon — Zagon (Kovászna m.)
 Zalán — Zălan (Kovászna m.)
 Zalatna — Zlatna (Fehér m.)
 Zelestye — Sălişte (Bihar m.)
 Zentelke — Zam (Kolozs m.) (beolvadt
 Kalotaszentkirályba)
 Zernyest — Zărneşti (Brassó m.)
 Zilah — Zalău (Szilágym.)
 Zoltán — Eţfalău-Zoltan (Kovászna m.)
 Zsibó — Jibou (Szilágym.)

.)

ARDEALUL CEL DE TOATE ZILELE 1750—1850

Scrieri de istorie socială și economică din perioada de destrămare a feudalismului

Introducere	5
-------------------	---

SECUII ÎN DECURSUL TIMPULUI

Secuiei liberi în societatea feudală transilvană.....	9
Mărturia datelor statistice.....	9
Sînt secuiei liberi o categorie unică?	12
Modul de viață al țărănimii libere secuiești	14
Stăpînirea devălmașă a pămîntului în scaunul Arieș	19
Pămîntul și omul.....	19
Marea pădure comună a scaunului.....	20
Pămîntul liber de la Bogata.....	22
Pilda societății de la Hurkajuk.....	23
Strămoșii și etica de altădată în scaunul filial Cristur	25
Statute sătești din Trei Scaune.....	37
Despre ce ne vorbesc statutele sătești?	37
Inventarul statutelor sătești	38
Sînt ele specific secuiești sau preluate?	39
Cum ia ființă statutul sătesc?	39
Cînd stăpînii de pămînt impun legea satului	40
Cînd ofițerii grăniceri impun legea satului.....	41
Importanța statutelor sătești.....	42
Gospodăria seniorială în Secuime (Date privind istoria domeniilor senioriale ale familiei Mikó).....	44
I. Cîteva trăsături specifice ale stratificării feudale în Secuime.....	45
II. Obștea sătească și stăpînirea devălmașă a pămîntului în Se- cuime; trăsăturile specifice ale luptei de clasă în cadrul lor.....	55
III. Lupta pentru ogor, pășune și pădure.....	65
1. Ogoarele țărănești și pămîntul seniorial.....	65
2. Exproprierea pășunilor și finețelor comune	71
3. Lupta pentru stăpînirea și folosirea pădurilor comune	76
4. Tendința de acaparare a pămînturilor aflate în proprietatea mai multor sate	80
IV. Utilizarea forței de muncă în gospodăria seniorială	85
1. Creșterea numărului iobagilor și al jelerilor; creșterea robotei	85
2. Stratificarea țărănimii	93
3. Formele prestărilor de muncă	98
4. Angajarea argaților, muncitorilor sezonieri și a zilerilor.....	103
V. Tendințele sporirii veniturilor bănești	109
1. Producția în gospodăria seniorială	109

2. Vânzarea produselor gospodăriei senioriale	115
3. Alte surse de venituri bănești ale moșierilor	119
Trecutul care trăiește în prezent	132
Deosebirile dintre populația de grăniceri și de iobagi	122
Creșterea demografică și sporirea avuției	128

LUCRĂTORII ÎN PERIOADA DESTRĂMĂRII FEUDALISMULUI

Iobagii robotași pe domeniul Toldalagi (1789—1792)	135
Cantitatea robotei.....	135
Gospodăria seniorială; utilizarea forței de muncă a robotașilor	137
Utilizarea multilaterală a forței de muncă a iobagilor	140
Utilizarea robotei după anotimpuri și luni	144
Utilizarea forței de muncă a iobagilor în decursul unei săptămâni	149
Date despre viticultură în registrul robotei.....	151
Feudali proprietari de păduri și lucrători forestieri țărani (Date despre istoria formării industriei forestiere țărănești în comitatul Cluj).....	161
Meșteșugari breslași, meșteri populari și cumpărătorii produselor lor (1750—1830)	169
Extinderea industriei meșteșugărești, creșterea ponderii ei și semnele declinului	170
Creșterea păturii producătoare și consumatoare rurale	174
Conacul — consum și cerere sporită.....	180
Exemplul lui Toldalagi László, consumator de produse indus- triale, patron de meșteșugari și consumator	186
Relația între industria meșteșugărească și domeniul feudal în lumina cumpărăturilor lui Toldalagi László.....	190
Călătoria lui Toldalagi László la Viena și cumpărăturile sale în orașul imperial	194
Despre muncitorii industriei manufacturiere din Transilvania	199
1. Situația industriei manufacturiere în Transilvania	199
2. De unde provin muncitorii din industria manufacturieră	205
3. Numărul „muncitorilor”.....	211
4. Varietatea relațiilor de muncă	213
5. Condiții de viață	218

OAMENII ÎNNOIRILOR

Gábor Áron în drum spre revoluție	225
Mediul, familia sa	225
Școlile.....	230
Cariera militară.....	233
Încercări în industrie și în tehnică.....	236
Legăturile cu Moldova ale locuitorilor din Brețcu în prima jumă- tate a secolului al XIX-lea	241

Mișcări populare în Trei Scaune	249
Gazete secuiești din 1849	259
Cîteva date „biografice”	259
Împrejurările apariției gazetelor	260
Tipografiile	261
Redactorii	262
Polemici	263
Informare și propagandă	264
Spicuiuri din realitățile trecutului	266
Rajka Péter — constructor de mașini	269
Începuturile sale la Tîrgu Mureș, perfecționarea la Viena	269
„Mecanicul destoinic” din Cluj, în epoca reformelor	271
Succes și cădere în uitare	276

NOTE

Abrevieri	285
Explicații	288
Indice de nume	324
Indice de locuri	331

**SIEBENBÜRGISCHER ALLTAG
1750—1850**

**Schriften zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte
in der Zeit des Verfalls des Feudalismus**

Einleitung.....	5
-----------------	---

DIE SEKLER IM WANDEL DER ZEITEN

Die freien Sekler in der Ständegesellschaft Siebenbürgens.....	9
Befragung der Zahlen	9
Bilden die freien Sekler eine keiner anderen vergleichbare Schicht?	12
Die Lebensweise der freibäuerlichen „Sekler“	14
Gemeinbesitz des Bodens im Aranyoser Stuhl.....	19
Der Boden und der Mensch	19
Der große Gemeinwald des Stuhles	20
Der freie Boden von Bogáth	22
Die Hurkajuker Gemeinschaft weist einen Weg	23
Ahnen und Sitten im Kereszturer Filialstuhl	25
Gemeindestatuten in den Drei Stühlen	37
Was sagen uns die Gemeindestatuten?	37
Beurteilen wir den Gehalt der Gemeindestatuten	38
Sind sie den Seklern eigen oder wurden sie übernommen?	39
Wie kommt ein Gemeindestatut zustande?	39
Wenn die Grundherren der Gemeinde das Gesetz diktieren	40
Wenn die Offiziere der Grenzregimenter der Gemeinde das Ge- setz diktieren.....	41
Der Wert der Gemeindestatuten	42
Allodialwirtschaft auf Seklerboden (Daten zur Geschichte der Allo- dialdomänen der Familie Mikó)	44
I. Über einige Wesenszüge der feudalen Schichtung auf Sekler- boden	45
II. Dorf- und Feldgemeinschaft auf Seklerboden und Wesenszüge des darin auftretenden Klassenkampfes	55
III. Der Kampf um Acker, Weide und Wald	65
1. Der bäuerliche Ackerboden und das Allodium	65
2. Die Enteignung der Weiden und Wiesen der Gemeinschaft	71
3. Der Kampf um Besitz und Benützung des Gemeinwaldes	76
4. Versuche der Aneignung des Gemeinbodens mehrerer Dörfer	80
IV. Die Verwendung der Arbeitskraft in der grundherrlichen Wirtschaft	85
1. Das Anwachsen der Zahl der Leibeigenen und Sedler. Die Vermehrung der Frontage.....	85
2. Die Schichtung der Bauernschaft.....	93
3. Formen des Systems der Abarbeitung der Abgaben	98
4. Knechte, Saisonarbeiter, Tagelöhner und ihre Anstellung.....	103

V. Bestrebungen der Grundherren, ihre Geldeinkünfte zu vermehren.....	109
1. Allodialproduktion.....	109
2. Verkauf der Allodialprodukte.....	115
3. Andere Quellen der grundherrlichen Geldeinkünfte.....	119
Die Vergangenheit ist noch gegenwärtig.....	122
Ansichten über die Unterschiede zwischen Grenzern und Leibeigenen.....	122
Über die unterschiedlichen Tendenzen zur Steigerung der Bevölkerungszahl bzw. des Besitzes.....	128

WERKTÄTIGE IN DER ZEIT DES VERFALLS DES FEUDALISMUS

Fronleistende Leibeigene auf der Domäne Toldalagi (1789—1792).....	135
Das Maß der Fronarbeit.....	135
Allodialwirtschaft; Verwendung der Fronarbeit.....	137
Vielseitige Verwendung der Fronarbeit.....	140
Verwendung der Arbeitskraft nach Monaten und Jahreszeit.....	144
Repartisierung der Arbeitskraft auf die einzelnen Wochentage.....	149
Der Weinbau im Spiegel eines Registers der geleisteten Fronarbeit.....	151
Grundherren, die Berge besitzen und Bauern, die Waldarbeit leisten (Zur Geschichte der Entstehung der bäuerlichen holzverarbeitenden Industrie im Koloscher Komitat).....	161
Zunfthandwerker, bäuerliche Handwerksmeister und ihre Käufer (1750—1830).....	169
Die Ausbreitung der handwerklichen Produktion, deren wachsende Bedeutung und Zeichen des Verfalls.....	170
Das Anwachsen der ländlichen, bäuerlichen Produzenten- und Konsumentenschicht.....	174
Der konsumierende Adelshof; die Steigerung der grundherrlichen Nachfrage.....	180
Der Verbraucher der handwerklichen Produkte, Arbeitgeber der Handwerker und Bauherr am Beispiel des Toldalagi László.....	186
Die Beziehung zwischen Handwerk und Grundbesitz im Spiegel der Einkäufe des Toldalagi László.....	190
Toldalagi Lászlós Reise nach Wien und seine Einkäufe in der Kaiserstadt.....	194
Über die Arbeiter in den siebenbürgischen Manufakturen.....	199
Die Lage der Manufakturen in Siebenbürgen.....	199
Woher wurden die Arbeiter der Manufakturen rekrutiert?.....	205
Die Zahl der „Arbeiter“.....	211
Die Vielseitigkeit der Arbeitsbeziehungen.....	213
Die Lebensbedingungen.....	218

DIE MENSCHEN, DIE DIE WELT VERÄNDERN

Gábor Árons Weg zur Revolution.....	225
Die Umwelt und Familie.....	225
Auf der Schule.....	230

Die militärische Karriere	233
Durch Technik und Industrie	236
Die Beziehungen der Berecker zur Moldau	241
Volksbewegungen in den Drei Stühlen	249
Sekler Kriegsblätter im Jahre 1849	259
Einige „Matrikel“-Angaben	259
Die Umstände ihres Erscheinens	260
Die Druckereien	261
Die Redakteure	262
Die Feder als Waffe	263
Nachrichtenübermittlung und Propaganda	264
Kostproben aus den Realitäten der Vergangenheit	266
Rajka Péter, der Maschinenbauer	269
Anfänge in Tîrgu Mureş, die Wiener Lehrzeit	269
Der „geschickte Mechaniker“ im Klausenburg des Reformzeit-	
alters	271
Erfolg und Elend	276

ANMERKUNGEN

Abkürzungen	285
Verzeichnis der Ortschaften	288
Namensverzeichnis	324
Ortnamenverzeichnis	331

**EVERYDAY TRANSYLVANIA
1750—1850**

**Studies in the social and economic history
of disintegrating feudalism**

Introduction.....	5
-------------------	---

THE SZEKLER IN THE COURSE OF TIME

The free Szeklers in the Transylvanian feudal society	9
The testimony of statistical data	9
Is the free Szekler a unique group?.....	12
The way of life of the Szekler free peasantry.....	14
The community of land in the district ("sedes") of Aranyosszék	19
Land and the man	19
The large districtual common forest	20
The free land of Bogáth.....	22
The example of the Hurkajuk Society.....	23
Ancestors and old ethics in the filial district ("sedes filialis") of Keresztúr	25
Village-laws in Háromszék	37
What village-laws tell us about.....	37
An inventory of village-laws	38
Were they typically Szekler or were they borrowed?	39
How a village-law comes to be enacted.....	39
When the landlords make the village-law.....	40
When the border officers make the village-law	41
The importance of village-laws	42
The seigniorial estate in Szeklerland (Data about the history of the Mikó seigniorial estates).....	44
I. Some characteristic traits of feudal stratification in Szeklerland.....	45
II. The Szekler village and land community; particularities of the class-struggle within these two types of communities	55
III. The fight over arable land, grazing fields and forests.....	65
1. The peasants' fields and the seigniorial land	65
2. The appropriation of common grazing and hayfields.....	71
3. The fight over the ownership and use of common forests	76
4. The tendency of seizing the common land owned by several villages	80
IV. The use of manpower on the seigniorial estate.....	85
1. The increasing number of serfs and cotters; increasing duty- labours	85
2. The stratification of peasantry	93
3. Forms of labour	98
4. Employing farm-labourers, seasonal and day labourers.....	103

V. The tendency of enhancing money revenue.....	109
1. Production on the seigniorial estate	109
2. Selling the produce of the seigniorial estate	115
3. Other sources of money revenue for the landlords.....	119
The past lives into the present	122
Differences between border guards and serfs	122
Population growth vs. wealth accumulation	128

LABOURERS DURING DISINTEGRATING FEUDALISM

Duty-labouring serfs on the Toldalagi estate (1789—1792).....	135
The quantity of duty-labour	135
The seigniorial estate; the use of duty-labouring manpower.....	137
The multiple use of duty-labouring manpower	140
Seasonal and monthly employment of duty-labouring manpower	144
The use of serf manpower during a week	149
Data about wine-growing in duty-labour records	151
Forest-owning landlords and peasant foresters (Data about the history of peasant forestry in Kolozs county)	161
Corporate craftsmen, folk artisans and their customers (1750—1830).....	169
The spreading handicraft, its increasing importance and the signs of its decline	170
The growth of the producing and consuming rural class	174
The manor — larger consumption and demand	180
The example of László Toldalagi, consumer of manufactured products, employer of craftsmen and building engineer	186
The connection between the handicraft and the estates of the landlords in the light of László Toldalagi's purchasings.....	190
László Toldalagi's journey to Vienna and his purchases in the imperial city.....	194
The workers employed in Transylvania's manufacturing industry.....	199
The situation of Transylvania's manufacturing industry.....	199
Where do the workers come from?	205
The number of "workers"	211
The diversity of work relations	213
Living conditions	218

MEN OF THE NEW

Áron Gábor on his way to revolution	225
Background, family	225
Education.....	230
Military career	233
Technical and industrial achievements	236
Contacts between the inhabitants of Bereck and Moldavia in the first half of the 19th century	241
Mass movements in Háromszék	249
Szekler war journals of 1849.....	259
Some "biographical" data	259

Circumstances of publication.....	260
Printing houses	261
Journalists.....	262
Polemics	263
Information and propaganda.....	264
Some samples of past realities	266
Péter Rajka — engine builder	269
Beginnings in Marosvásárhely, improvements in Vienna.....	269
”The ingenious mechanic” of Kolozsvár, during the reform period	271
Success and oblivion	276

NOTES

Abbreviations.....	285
Explanatory notes.....	288
Index of names	324
Index of places	331

TARTALOM

Előszó	5
SZÉKELYEK A MÚLÓ IDŐBEN	
Szabad székelvények Erdély rendi társadalmában	9
A számadatok vallatása	9
Társtalan-e a szabad székelvény?	12
Szabad paraszti életforma „székelvény módra”	14
Földközösség Aranyosszékelvényen.....	19
A föld és az ember.....	19
A nagy közös székelvény erdő.....	20
A bogáthi szabad föld.....	22
A Hurkajuki Társaság utat mutat.....	23
Ősök és erkölcsök Keresztúr-fiúszékelvényben.....	25
Háromszékelvény falutörvények	37
Miről szólnak a falutörvények?	37
Vegyük számba a falutörvény-vagyont.....	38
Sajátosan székelvény vagy átvétel?	39
Hogyan születik a falutörvény?	39
Amikor a földesurak diktálják a törvényt a falunak	40
Amikor a határőrirtsztek diktálják a törvényt a falunak	41
A falutörvények értéke	42
Földesúri gazdálkodás a Székelvényföldön	44
I. A székelvényföldi feudális rétegződés néhány sajátos vonásáról	45
II. A székelvényföldi falu- és földközösség s a keretein belül folyó osztályharc sajátos vonásai	55
III. Harc a szántóért, legelőért, erdőért.....	65
1. A paraszti szántóföldek és az allódium.....	65
2. A közlegelő-, a kaszálóterület kisajátítása	71
3. Harc a közös erdők tulajdonáért és hasznáért	76
4. Kísérlet a több falu birtokában levő közföld megszerzésére	80
IV. A munkaerő felhasználása a földesúri gazdaságban.....	85
1. A jobbágyok, zsellérek számának megnövekedése. A robot növelése.....	85
2. A parasztság rétegződése.....	93
3. A ledolgozási rendszer formái	98
4. Bérek, időszakos munkások, napszámok alkalmazása	103
V. A pénzjövedelem fokozására irányuló törekvések.....	109
1. A majorsági termelés.....	109
2. A majorsági termékek eladása	115
3. A földesúri pénzbevételek egyéb forrásai	119
A jelenben élő múlt.....	122
A határőrkatonák és jobbágynépesség különbözőségéről.....	122
A számbeli és vagyonosodásbeli irányzatok eltérő voltáról.....	128

MUNKÁLKODÓ EMBEREK A BOMLÓ FEUDALIZMUSBAN

Robotoló jobbágnép a Toldalagi-birtokon (1789—1792)	135
A robotoltatás mértéke.....	135
A majorsági gazdálkodás; a robotmunkaerő felhasználása	137
A jobbágyi munkaerő sokoldalú igénybevétele	140
A robotmunkaerő évszakonkénti és havonkénti felhasználása.....	144
A jobbágy munkaerő felhasználásának hetenkénti megoszlása	149
A szőlőművelés a robotjegyzőkönyv tükrében	151
Havasgazda földesurak és fakitermelő parasztok	161
Céhbeli kézművesek, népi mesterek és vásárlóköriük (1750—1830).....	169
A kézművesipar terjeszkedése, súlyának növekedése és hanyatlásának jelei	170
A vidéki, paraszti fogyasztó- és termelőréteg megnövekedése	174
A fogyasztó udvarház, a földesúri kereslet bővülése	180
Az ipari terméket fogyasztó, a kézműveseket dolgoztató, építő Toldalagi László példája.....	186
A kézműipar és a földesúri birtok kapcsolata Toldalagi László vásárlásainak tükrében.....	190
Toldalagi László bécsi útja és császárvárosi vásárlásai	194
Az erdélyi manufaktúraipar munkásairól	199
1. A manufaktúraipar helyzete Erdélyben.....	199
2. Honnan rekrutálódnak a manufaktúraipar munkásai?	205
3. A „munkások” száma	211
4. A munkaviszonyok sokszínűsége	213
5. Az életviszonyok	218

A VÁLTOZÁSON MUNKÁLÓ EMBEREK

Gábor Áron útban a forradalom felé	225
A környezet, a család.....	225
Az iskola útján.....	230
A katonai pályán.....	233
Az ipar, a technika útjain	236
A bereckiek moldvai kapcsolatairól a XIX. század első felében	241
Népi mozgalmak Háromszéken.....	249
1849-es székely hadilapok	259
Néhány „anyakönyvi” adat	259
A megszületés körülményei.....	260
A nyomdák	261
A szerkesztők	262
Tollharc	263
Hírközlés és propaganda.....	264
Mutató a múltbeli valóságból	266
A gépgyártó Rajka Péter	269
Marosvásárhelyi indulás, bécsi felkészülés.....	269
A reformkori, kolozsvári „derék gépész”.....	271
Siker és tengődés	276

JEGYZETEK

Rövidítések jegyzéke	285
Tárgyi jegyzetek.....	288
Névmutató.....	324
Helynévmutató.....	331

A könyv szerkesztője: Hatházy Ferenc
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
A megjelenés éve: 1979. Alak: 70×100/16
A nyomás kezdete: 1979. X. 22.
Példányszám: 5000×90 + 40 kötve
Papír: 63 g-os famentes
Kiadói ívek száma: 29,45
Nyomdai ívek száma: 21,75
Tizedes osztályozás nagy könyvtárak számára:
894511—4, kis könyvtárak számára: 894511

Tiparul executat sub comanda nr. 275/1979,
la întreprinderea Poligrafică „Crișana”,
str. Moscovei nr. 5, Oradea.
Republica Socialistă România

